

ИВАН
ЧЕНДЕЙ

ІВАН ЧЕНДЕЙ

ВИБРАНІ ТВОРИ
В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ
ДРУГИЙ
ПОВІСТІ

Київ
Видавництво художньої літератури «Дніпро»
1982

ВКЛЮЧЕНО
В КАТЕГОРИЮ

В том вошли лучшие повести украинского советского писателя, в которых речь идет о тяжелой, бесправной жизни крестьян старого Закарпатья и о том новом, светлом, что принесла им Советская власть. Перед читателем предстает верховинское село с его тревогами и радостями, заботами и стремлениями. Писатель отображает сложный духовный мир людей, входящих в новую жизнь, преодолевая старые представления и привычки.

Рецензент М. Жулинський

Картка
Тернов...

06077/2 П
02

ОТРЕЦОВАН
ЦЕН...
Р...
г. Тернов...

ПОВІСТІ

ТЕРЕН ЦВІТЕ

I

В село Забереж перші весняні вітри принесли вістку, що під Ясеновою пани поділять землю. Ніхто достеменно не знав, кому дадуть, а кого облишать, порахуються з дітними чи на кожен бідний двір припаде порівну, наділять за гроші чи безкоштовно, ввійде хтось до комісії з немаєтних чи ні. А розмов про землю було стільки, що цілому гурту балакучих жінок за сім діб не переказати, вченим писарям за сім днів і сім ночей не переписати.

Де не горить, там не куриться. Як не було б, а правда, що землю під Ясеновою поділять. Недарма і сьогодні по вечірній відправі перед дерев'яною церквою, що зрубом заховалася між густими кронами дерев і тільки вежею дивиться на село, зібралися чоловіки. Стоять собі, радяться, й ніхто додому не поспішає. Заклопотані турботою, що випала нечекано-негадано, стурбовані клопотом, що виринула з глибин їхніх сердець, дум, сподівань, селяни часто поглядають на Ясенову, мов звідти до них має прийти порятунок. Руками в повітрі окреслюють кола, наче показують, де ті схили, що їх мають поділити пани.

А Ясенова стоїть, вибілена снігом, дме лютим холодом у долину, до річки Тересви, на берегах якої дерев'яними стріхами чорніє сама Забереж. Прилітає з полонин вітер, гойдає набубнявілі гілки, торохтить у стріхах — сповіщає, що недалеко весна.

Василь Порадюк слухає не наслухається тих розмов. Стоїть собі край гурту, і сам нічого не каже. Тільки ловить кожне слово. Долоні вузлуватих, важких ручищ заховав у рукавах гнідого, дубленого вільховою корою, просмаленого в диму сіряка, з-під насунутої на чоло бирки зі смушка білого баранчика пильно поглядають сумирні, лагідні очі, мов бояться, як би щось не прогледіти. Ті очі заховані глибоко, а над ними кострубатяться

торчки покручених брів, і ніхто ніяк не збагне, якими вогниками палахають, які іскри у них світяться. Та кому тепер до Василевих очей?

Василь би рад сказати і собі слово, та думає, що ліпше послухати інших. Адже він ніколи в громаді не говорив. Хто б тепер притакнув йому? Що він, бідолаха, знає? Ніч віджене, ніч прижене, радий тій днинці, що мине, тій нічці, що скропить землю росицею, йому ж принесе відпочинок і дасть сили, щоб міг далі боротися зі злиднями.

— Ану, куме, розкажіть, як було в того пана губернатора, коли-сьте ходили з депутацією! — просить Петро Білич Дмитра Кривулька, хоч сам уже не раз чув розповіді свого кума та й тих, що їздили до Ужгорода домагатися землі.

Дмитро Кривулька набиває череп'яну люльку тютюном з замусоленого міхура, що його обдер з мошонки цапка, довго мугиче — міркує, з чого почати.

— То, куме, не жарти були, коли цілою громадою до губернатора ввалилася наша депутація...

Дмитро Кривулька почав розповідь так, наче в тій депутації сам був найстаршим, а його слово — першим.

Кривулька виймає з камізельки кресало, креміль, між пучками пальців м'якшить огниво з трута, за яким ходив восени аж під полонину, починає кресати. Коли іскра впала на огниво і воно дало струмок диму, Дмитро махає ним, щоб розгорілося, потім припалює. Поки Кривулька укладає кресало, креміль до камізельки, чмихаючи їдким зеленцем, селяни стоять мовчки. Ніхто з них не починає розмови, щоб оповідача не збити з думки. Кожному хочеться почути слово, як то воно у панів було в Ужгороді.

— Правда, чесна громадо, кажу вам, геть-геть довго посиділи-сьмо, доки нам дали дозвіл зайти до губерчатора. То, братове, кажу вам, не так, як до Якова Нічоготи — нашого старости, коли забаглося, тоді собі ідеш.

— А не кажіть, Дмитре, нічого! І він уже спанів, загонорився... Приходжу того тижня до старости, а він на мене чорним псом гавкнув: «Моя хижа вам не канцелярія! Прийдете на уряд, та будемо говорити!.. Ні поїсти, ні відпочити, ні виспатися, ні вис..... чоловіку не дадуть!» — раптом втрутився Микола Вандруй, бо не втерпів, що старосту ніби й прихвалюють.

— Ти мовчи, дай Дмитрові говорити! — обірвав Микола невисокий, з худорлявим неголеним обличчям чоловічок, що стояв біля самого Кривульки. Микола Вандруй ніби знітився, а Дмитро Кривулька продовжив:

— Кажу, людкове чесні, там порядок. Уже ніхто з нас і не надіявся, що їх милість з нами буде говорити. А тут, дивися, кажу вам, вийшов високий, з золотими окулярами на довгому носі, тонкий панок — такий, як той, що був у Забережжі перед виборами від аграріїв. І до нас рече таке слово: «Може, ви договоритесь межі собою та виберете двох, щоб вони зайшли до пана губернатора?»

Ми раз собі мовчимо. Я глипнув на свата, сват на мене, Фулитка на Мигаліцку, Пойван на Волощаря, Волощар на Пойвана. Тут діло, кажу вам, не просте! Коби один-два мали розуму за всіх, було би добре. А брати суету, кажу вам, на себе ні мені, ні другому, ні третьому не хочеться... Громада із Забережжі посилала всіх, а не двох! «Айбо ми, пане, хотіли би-сьмо всі поговорити з ними... Та коли нам вже село довірило, коли ми вже витратили на дорогу громадський гріш, коли нам довірено таке велике діло, ми просимо, щоб пан губернатор нас усіх і вислухали!» — каже сват Фулитка. Він між нами був найбільш політичний!

Панок, кажу вам, посміхнувся собі, — видно, ще десь по доброму чоловіку валяється і між панами, — зняв з носа окуляри, протер очі, аби ще ліпше придивитися до нас, та й до пана губернатора. Вийшов, хвалити бога, скоро, дарма думали-сьмо, кажу вам, що довго треба буде чекати. «Прошу!» — махнув рукою на двері. А ми один за одним. Щоб не забути, Волощар був уже в дверях, коли здогадався, що лишив тайстру в кутку. Повернувся за нею, а панок з очима на носі каже: «Лишіть торбу, чоловіче добрий! Ніхто її од вас не візьме!»

З гурту хтось засміявся:

— Волощар собі думав, що пани такої торби не виділи!

— Виділи не виділи, а чоловік шкодує тайстринчі. Най пропаде, не буде з панами судитися, щоб своє на них знайти... — хтось виправдував завбачливого члена сільської депутації.

— А так... в постолах вас до губернатора впустили?.. — зацікавився невисокий чоловічок, що прислухався збоку.

— А як? Ачей не давали перевзуватися? Ба в що? Хіба, кажу вам, сам губернатор позичив би кожному черевики! — відповів Дмитро Кривулька і тут же мовив: — Не перебивайте мене, коли хочете усе знати, бо щось забуду! «Та що ви, людове чесні, прийшли з такого далека?» — каже нам губернатор. А ми стоїмо собі коло дверей. «Ану, сюди ходіть!» — велить нам і широко пальцем киває до себе.

Ми набралися смілості і підійшли до столу. Коли я йшов по палаті, кажу вам чесно, то й п'яти мої блискачки у дзеркалах... Стільки отих дзеркал у канцелярії було. Стали-сьмо, стоїмо собі. А він: «Сідайте!»

А ми йому: «Ми й постоїмо, не біда нам у вас стояти, най тут добро сідає!» А він ні та й ні: сідайте і сідайте! Нарешті сват Фулитка — він між нами був політичний, знався, як у панів — сів, посідали якось і ми. Та коли я сів у шкіряний фотель, та так пішов-єм у ньому до землі, як у навилку сіна. То, думаю собі, пани сидять в сухому, теплому, та ще й у м'якому! Та дивлюся — геть-геть товста шкіра на фотелі: ба чи було би на постолі?

— Айбо ви, куме, не туди завернули! — хтось підправив Дмитра Кривулька, що розповіддю захопився.

— Еге, не туди. Правду маєте! А губернатор знову: «Та що ви, люди, з такого далекого світу сюди прийшли? Що вас таке пригнало?»

Ми дивимося один на одного, та хтось мусить починати бесіду. Фулитка, сват, і каже: «Біда нас, паночку, пригнула до самої чорної землі!» — «Що, що вас пригнало?» — пан дизився то на Фулитку, то на нас, бо не розумів. «Ага,— каже сват,— біда нас, пане, сюди пригнала!»

Штовхаю рукою Пойвана — він, кажу вам, сидів коло мене — і шепчу, що з такими бесідами гаразду не досидимося. А Фулитка далі: «Та ми, пане, просимо від усеї громади, аби нам землю наділили. Дуже бідуємо. Чули ми, що на долині уже мізерним поділили землю. Та най би поділили державні ґруники і в нашім селі. Бо, коли такий порядок далі буде,— не видержимо! Впаде наша гірка біда на ваші голови... А як?..— каже Фулитка і дивиться прямо на губернатора.— Заробітку, пане, нема, бо чорт усю роботу в преісподню забрав. А дітей нагодуй, босе і голе в школу не пошлеш — якусь цуратку мусиш на нього купити... Податок заплати, сіль до хижі купи, а з чого?»

Кажу вам, люди чесні, так ото ішло сватові Фулитці, як вода на млинське колесо, як по писаному... Пан губернєр на нас дивиться, дивиться, думає собі: «Не гаразди їх сюди прислали!» Та й розпитав, що та які землі довкола нашого села, чи є на них хащі, чиї були ліси з діда-прадіда. А далі думав, думав та й каже: «Ми би вам дали землю на рівнині. Лишайте свої ґруники, спускайтеся в долину!»

Тут губернатор глибоко і міцно забив гвіздка, бо ми довго думали, що на це казати. Нарешті сват Фулитка, дав би йому бог здоров'я, а дітям щастя, мав розум при собі та й говорить: «Знаєте, світлий пане, і птиця навесні до свого гнізда летить. Ми з своїх гір нікуди не підемо. Де ми найдемо таке свіже та чисте повітря, де ще є така ладна і студена вода?.. Знаєте, в тих горах нам тяжко-претяжко. Вже все поділили-сьмо так, що коли заєць біжить, то одним скоком сім меж перескакує. А жити нам в горах — спіх. Навесні листу корові вскубеш — корчів бог дав досить по ґруниках, хворосту собі принесеш, грибів, ягід, малини назбираєш статком... Спосіб, та й усе! Та й що то за птиця, яка свого гнізда не любить, не честує? Бідне ото наше гніздо, але ми його любимо!..»

Тут, людкове чесні, пан губернєр як розсміється та як розречочється... Ми вже думали, що кінця тому реготу не буде. Сидимо собі і не знаємо, що з паном сталося.

Так коли, кажу вам, губернєр втихомирився, Фулитка знову: «Комусь треба жити і в тих горах. Громада нас сюди виладила, аби ми просили їх милість поділити нам оті державні ґруники, де були ліси. Тих ґруників не багато, але можна би мізероті на них підпертися, а держава не збідніла би. Знаєте, вже нашому селу надоїли, оті голодні походи та демонстрації. Жандари із Забережжі не виходять, езекутори нас заморили. Далі вже ніяк не можемо терпіти, бо з біди падемо...»

Ой, кажу вам, так Фулитка говорив, що пан мав над чим задуматися. Бо най інший іде туди з грішми, куди Фулитка з словом! Того не вчинить — тут треба мати і розум, і політику!.. Взяв губернєр голову межі долоні, дивиться на нас, а потім чуємо — за дверима якийсь дзвоник деренчить.

Забігає до канцелярії панок з очима на носі. Щось собі по-своєму заговорили, губернєр ступив до великої мапи на стіні, тицьнув пальцем на наше село в горах,

постояв, постояв, а далі каже: «Ідіть, люди чесні, домів. Дайте знати в селі, що держава з вами буде щось діяти. На загибель вас не дасть!»

Так воно, кажу вам, людкове чесні, починалося з тою землею! — кінчив розповідь Дмитро Кривулька, витрушуючи на долоню і згортаючи до купки тютюн з люльки.

— Та якби тепер пани вже не дали землі мізероті, біда закипіла би! — мовить високий, з чорними вусиками — підстрижені знизу — Гаврило Лісник.

— А біда вже кипить не нині! Думаєте, пани не знають, що робилося у нашому селі при тому голодному поході, який був перед папським різдвом? — багато-значно додав Василь Радич — теж на політиці розумівся.

— Дайте собі pokій, Василю! — заперечив Кривулька. — Самі пани не дали б, бо сила у них! Хто би їх пригрозив та припросив? То їм просто прийшла добра дяка, коли чули, як ми з ними ласкаво та чесно говоримо!

Кривулька все це повідав так, ніби й справді коли б не депутація з села, не його особиста участь в ній, то і розмови про землю не було б.

— Щось бих сказав, Дмитре, та не хочу вас сердити! — не намірявся вступати далі в бесіду Радич. Хто зна, можливо, не хотів чіпати гонору Дмитра Кривульки, який забавив гурт розповіддю, чи, може, не бажав сіяти сумніву в серцях довірливих селян. Тільки додав: — Ой, будемо ситі тої землі... Боюся, якби пани нас не змусили кістками платити за пісні груники! Якби хитрий та дужий не нагарбав до шиї тих наділів, а слабкий не взяв землі два метри вздовж і один впоперек.

— То ми, Гавриле, тепер свій розум будемо мати. Най попробують пани ділити землю без нас! — заспокоює і запевняє Лісника Микола Вандруй, що, крім того шматка, на якому трималися чотири стіни, не мав більше і п'яді ґрунту.

Так говорили, радилися, судили, наче вже завтра на зорях пани мали поділити землю й тепер треба все лише обміркувати. Народжувалися нові догадки, виринали з глибини нові думи, заплутані й складні, але в кожній тій думі-догадці пломенів жагучий біль по власній скибі землі.

Василь Порадюк своїм гнідим, дубленим сіряком замкнув довгий хвіст, що потягнувся з церковного двора навпростець через садок і виповзав на вулицю.

«Наше небо... земля панська і газдівська. Полони-ни — лихварські. Ліси державні, води державні! — думав Василь. — А ти прострися на землі і помирай. Ніякої ради собі не даш. Добре, що руки тобі служать, то й можеш ними щось замозолити...»

Василь прийшов на власне подвір'я, коли в небі вже мерехтіли зорі. Став у садку й задивився на Ясенову. А вона обведена сяйвом повнолицього місяця, що викотився з-за гори позолоченим колесом-молодиком, виринув з глибини бездонних холодних вечірніх хвиль. Вмить Василю здалося, що то не місяць, а саме щастя пливе — і ось-ось розсиплеться золотом-сріблом, впаде на кожен двір.

Хоч Василь Порадюк невисокий, місяць від нього кидав довгу тінь. Коли він оглядав своє обійстя, чорна тінь витягалася і повзла, як повзла за ним ціле життя злидні і суета... Коли Василь став перед похиленою причінкою¹, зупинилася й тінь.

Зачувши господаря, мукнула теличка. Василь пішов кинути сіна їй на ніч. Та коли згадав, що на горищі залишилося всього кілька навилків, зупинився.

— Чекай, небого! Ще мало потерпи! І ми з тобою дістанемо на Ясеновій земличку. Тоді не буде тобі так жалісно, і ти будеш весела! — проговорив і вже не заглянув до хліва.

Дров'яник, причінка з сінником, в який ледь-ледь вміщався возок сіна, огорожа, що похилилася і ось-ось впаде, хвіртка в городець, що повисла на одній гужовці, і пошарпана вітрами, обмита дощами стріха, — все казало Василеві, що тут живе мізерота. Його раптом взяла досада. Він готовий корити себе за кожен днину, яку просидів без діла, за кожен гелер, що пішов од нього марно. Але скільки тих днів, скільки тих гелерів?.. Днів не пам'ятає, а гелери до вуха вмістилися б!..

— Ой, ой, коби я мав гроші! Я мав би і розуму більше! Я знав би, де шукати ліків оцій мізерії! Я би спалив її, на вогні спік і нове побудував!.. — промимрив сам до себе Порадюк, обвів поглядом садибу іще раз і пішов до хати...

---

¹ Пояснення окремих слів див. в кінці тому.

Провесняна днина розіпнула сині вітрила й на землю зійшла до сходу сонця.

Понад узбіччям гір, навколо села, полями і видолинками, що тулилися до самої річки, над вузькими поруділими нивками знявся сірий серпанок і поплив у височину, даючи простір білому дню. З-за Красного ґруня, що маківкою вп'явся в блакитне небо і повився білою хмаркою, яка не розтанула на крилах вітрів, поволі викотилося сонце. Воно залило долину Тересви, розпустило розчесані коси по озерцях, що блищали гладінню талих вод по лугах... Сонце розкидало срібні люстерця по Тересві, що прудко пливе кам'янистим річищем, гуде, перегукується з вітрами, з провесняним гомоном у верболозах і садках, на полях-пасовищах, куди після холодної зими вийшла дівора з худобою.

Повеселіли гори навколо Забережі.

Василь Порадіок прислонив до отвору на горище драбину й, кожним ступнем пробуючи бильця, виліз на під. З димаря — аж блищить кіптявою — клубочився дим. Схиляючи голову, щоб заховати очі, в яких набігли сльози, Василь придивлявся попід крокви, чогось шукав. Коли б хто глянув збоку, подумав би, що Василь виглядає на горищі давно загублене, шукає не вперше, маючи до цього уже звичку. Дим стелився під просмаленим дахом, щоб вирватися на простір, виїдав очі, коли Василь від втоми ходити скоцюрблено випростовував хребет. Врешті Василь присів на стародавній, бозна-коли і ким закинтий на горище глек, перевернувши його дном доверху, й став перебирати мотлох, ніби саме тут було заховане, чого довго не міг знайти. Ткнувшись на кучугуру поношених постолів, Василь брав постіл за постолом, приміряв один до одного, натискав великим пальцем підтоптані місця, пробував відривати латки.

— Щось ви тут залежалися! Й чорту, дух святий при обійстю і при нас, хрещених, непотрібні! — сердито промовив Василь, жбурляючи постоломи. Серед малих, з білої гуми, траплялися більші — жіночі легкі змітки з дубленої свинячої шкури, з камер автомашини. Їх впізнавав Василь. То постолі його Маріки. А ті, малі, — дитячі. Не одну і не дві пари Василь викинув за свій вік на горище. Думав, що хоч і старе цураття, та на запла-ту з нього завжди ще викроїть.

Раптом натрапив на великі постолища, що були зчеплені спереду і ззаду гвинтами, й зупинився. Зараз він сидів і пригадував зиму, коли снігом засипало ціле село, занесло дороги і хати по самі стріхи, палило крони дерев морозом. Саме тої зими він дав собі зробити в майстра-постолаша оце велетенське взуття. До нього міг взути цілий сувій сукна. Василь потримав постолища в руці, далі шпурнув ними так, що пилюга знялася...

Уламки заліза, обривки старих, іржавих ланцюгів, з'їдені кам'янистою ріллею мотики, з розбитими обухами топори господар перекидав з місця на місце. Курява іржі мішалася з димом, сідала на брови, на обличчя, дряпала в горлі. Ураз Василь Порадюк став приглядатися не то до іржавої мотики, не то до якоїсь звичайної копачки з товстим полотном, тупим лезом, важким обухом. Василь ще раз крутнув чоканом перед носом, обережно відклав його набік і взяв з купи меншого.

— То бабський!.. Баба ним копала... ей, давно розсипалися ті руки, що ним землю перевертали...— мовив до себе Василь, прикидаючи, коли то чокан останній раз міг бути в руках. З обушка стирчав цурпалок держална, на ньому присохла глина розтиралася в порошок. Василь придивлявся до цурпалка-уламка, наче хотів тепер впізнати, з якого дерева було витесане топориче.

— Грабове! — Копирснув нігтем по глині, потім по самому дереву.

Василь взяв чокани до рук і цоркнув лезами. Залізо приглушено скаржилося, що давно його точить-з'їдає іржа, що давно не піднімає пісню гірську землю; тамованим німим голосом просилося до роботи, коли Василь дзенькнув удруге.

Надихавшись диму, пилюки на горіщі, що уже для Василевих предків стало звалищем, він зліз по драбині, тримаючи в одній руці лева чоканів.

— Ти що, до Нуждича зібрався?.. — Маріка зустріла Василя, коли він стояв на дворі з чоканами.

— До Нуждича, най їх наоцелить!

— А що ними будеш копати? Може, на денницю пінеш найматися?

— Землю! Свою землю! — поправив Василь Маріку.

— Яку землю? — перепитала жінка, ставши від здивування.

— Кажу тобі, що свою! Пани дадуть! — відрубав Василь і вказав іржавим чоканом в сторону Ясенової, що

стояла, залита сонцем. Він говорив, немов учора йому була виділена земля під Ясеновою на зрубках, наче справді завтра мав іти з Марікою, з старшими синами палити паленища, перекопувати ґрунки, садити картоплю.

— Бог святий говорив би твоїми устами! — посміхнулася Маріка. Але посмішки, тривожної, повної сумніву та невіри, Василь не помітив на блідому обличчі дружини, бо прямував стежкою від садиби до села.

В селі, саме там, де головна вулиця з-за вигину вибігає напрямцє і спускається під берег, стоїть кузня старого коваля Двойри Нуждича. З раннього ранку, не раз од світанкових пір до пізнього вечора видзвонює ковадло, розкидаючи іскри по долівці, запиленій, витоптаній важкими, повільними кроками коваля. Перед дверима кузні — вони завжди відчинені, хіба на ніч господар замикає їх глухим замком, якого змайстрував сам, — на двох стовпцях висить дашок. До тих дубових стовпців пригвинчено кільця, щоб подорожньому зручно прив'язати коняку. По веснах під дашком навалено плугів, коліс, що їх має відремонтувати Двойра. Вдень під тим дашком стоїть столик, на ньому — підкови різних розмірів, піж для підтісування кінських копит, терпуги, молотки. Столик завжди наготові, як і той цапок-триніжник, — на нього опирається нога коня після підковки, щоб ковалю зручно рашпїлем обривняти копита над новою підковою. Не виносити ж Нуждичу щоразу столика, коли хтось зупиниться з конем, аби його підкувати.

Василь став на дверях кузні. Сперся лівим плечем об одвірок, праву ногу поклав на високий поріг.

Нуждич порався біля горна. Коли налягав лівою ногою на довгу дощану лапку, ковальський міх опускався верхньою щелепою додолу, видмухуючи струмїнь вітру. Той вітер вихром вривався в горно і дзижчав у вугіллі, кидав синюватим пломенем. Нуждич відпускав ногу, яка спокійно піднімалася на лапці вгору. Глибоко зітхаючи, міх знову роззявляв пашу.

Добїла ясний вогонь кидав світло на правий бік обличчя коваля. Високий, широкий в плечах, довгорукий, з чорною підстриженою борідкою, в шкіряній кепці з підогнутими догори краями козирка, у фартусі з телячої шкіри, що повис на перекинутій через шию шлєї, підв'я-

заний ремінцями на крижах, Нуждич довгими кліщами виймав залізного шворня і поспішно клав на ковадло. Білий наліт раптом жовтів і бризками злітав на землю. Шворінь пирскав після кожного удару іскрами. Коваль щоразу придзенькував молотом по ковадлу, наче той молот мав взяти з ковадла силу, потім передати через держално самому Нуждичу.

Василь залюбки стояв у дверях кілька хвилин. Ткнувши кованим залізом знову до вогню, Двойра залишив біля горна хлопця, що підійшов і взявся за роботу, а сам ступив до Василя. Простягнув руку за тими двома чоканами, які тримав Порадюк в руці.

— Весна? — кинув Нуждич, оглядаючи чокани, бо хотів бачити, чи варто їх кидати до горна...

— Та хотів бих, Двойро, веснувати... а чокани валяються на поді — їсть їх іржа. Та думаю, що най би ти їх наоцелив...

Тим часом, доки Порадюк вів нехитру розмову, торгувався, за скільки крон може нагострити два чокани, до кузні приторохтів віз, впряжений двома сірими, у великих чорних яблуках кіньми. Немов йому було всього зо двадцять літ, плигнув з воза газда Андрій Манзюк. Довгі ремінні віжки намотав на залізну скобу в полудрабку, на дно воза кинув батіг і став перед Нуждичем.

— Голота збирається веснувати? Го-го, Василю! Тими двома плугами наореш стільки, що хліб до третіх заморозків не повозиш! — глузливо тицьнув газда пальцем на принесене Василем знаряддя й посміхнувся у свій підбритий знизу і звужений в кінцях вус.

— Скільки наорю, стільки буду мати! Тягла до тебе просити не піду, можеш спати спокійно! — огризнувся Порадюк, не стерпівши посмішки.

— Но-но, Андрію! Кожному бог дає, про кожного бог святий думає! Дивися, нині Василь немаєний, а завтра — газда! — промовив коваль примирливо.

— Та я не кажу!.. Чого ти, неборе Порадюку, сердишся! Най бог кожному помагає! — поступився Манзюк на слові, хоч сказане Василем його прикро і несподівано вколело.

Розмова точилася між Нуждичем і Манзюком.

Василь Порадюк стояв обіч.

Випрягаючи коня і прив'язуючи до стовпця, газда говорив, що, певно, цієї весни не один Порадюк приїде до кузні гострити чокани.

Манзюк розповідав, що ніби в село пани вже надіслали документа. В документі написано, кому, як, де ділити землю, він нібито підписаний самим губернатором, стверджений великою зеленою печаткою.

Василь хотів було спитати про того документа, та стримався. Він лякався, що Манзюк скаже таке, що буде йому, Василю Порадюку, не в користь. А краще такого і не знати.

Василь придивлявся, як Нуждич підковував передні ноги коню. А як Двойра став пасувати підкову до задніх, зібрався відходити.

— То через кілька днів, Двойро, прийти за тими двома чоканами? — спитав Порадюк, простягаючи руку Нуждичу, коли той дзвенів чорними підковами, приміряючи їх до тільки що зірваної, блискучої, з задньої ноги.

— В п'ятницю вечором! — коротко кинув Двойра, тиснучи руку Василю.

«...Ой на тій землі ви не будете переорювати та перекопувати межі... На тій не вам буде зеленіти травичка, не вам буде падати росиця та рясний теплий дощик... Не вам будуть кукати зозулі та співати птахи!..» — міркував Василь Порадюк про землю, що нею мають пани обділити бідних. І слова глузливого не сказав він, коли над ним посміхався Манзюк. Хіба треба було? Навіщо задирати чорта в болоті? Адже Василь знає, що Андрій боженик, що без таких в селі нічого не обходиться.

...В Забережі багато розмов про земельну реформу. А толком ніхто не скаже такого, щоб йому йняти віри. Немов хтось кинув бідноту в гарячку, один хоче знати більше другого, більше й знає, бо щедріший на вигадку, багатший на фантазію. В селі є всякі. Одні вірять кожному слову, інші нічого на віру не беруть, треті самі додають до почутого в десять разів більше, тільки б говорити про той мізерний шматок, що припаде при дільбі.

Неспокій панської таємниці поселився і в хаті Порадюка. Поселився несподівано, раптово, але певно і невідступно. Чесно дороги-путі тому сумніву з хати не покажеш, за плечі не виштовхнеш. Кому, як не Василю Порадюку, його Маріці, вірити в те, що землю дадуть їм? Адже від сімох деревцят, що ростуть в садку за хатою, в сонячну днину і місячну ніч сім тіней лягає на сусідський город...

З повної пазухи купку яєць Маріка обережно виклала на просмалений жиром, подряпаний ножем і сікачем стіл, а червоного півня поклала на лаву.

— Беріть, сусідко! То я вам у дарунок... За добру новину і за добре слово, яке ваш Мортхо сьогодні сказав нам, коли йшов з бубном по селу! — мовила Маріка до Рифки, коли вона стала серед хати, поклавши на боки руки, мов два круглі стовпці, витесані з червоного сливового дерева.

Півень залопотів крилами, силкувався схопитися на ноги, мов його бідне серце передчувало, що тут, в домі сільського бохтера Мортха, він дасть одвіт за всі накоєні по сусідських дворах гріхи. Але схопитися на ноги так і не зміг, бо вони були туго перев'язані рядниною, яку Маріка второчила з свого, купленого ще за дівочтва, давно поношеного фартуха. Півень стрибнув з лави на долівку, повалився боком, розтягнувши червоне пір'їсте крило на всю широчінь своєї велетенської вдачі.

— Геш-ше-ше! — хрипким голосом Рифка хутко втихомирила півня і спритно вхопила за крило.

Півень крєкнув на знак протесту, бо вважав, що з ним так безцеремонно поводитися не личить навіть жінці сільського бохтера. За віщо до нього така непоштивість? Адже Рифка і разу не кинула йому за увесь півнячий вік зерна. Та Рифка знала своє. Рипнули в стіні глухі комірні двері, і півень миттю опинився за ними — тільки крильми в повітрі докірливо тріпотнув Маріці. А Маріка, либонь, вперше пошкодувала півня, бо аж в серці шпигнуло. Вона в уяві побачила двір ритуального шехтера, обведений височенною огорожею. Пригадала, як за дитинства йшла із школи, приглядалася разом з подругами крізь щілини на курочок, півнів, що стікали кров'ю і, б'ючи крилами в повітрі, підстрибували після того, як шехтер сягнув ножем по шиї.

Маріка тепер глипнула на заплілі жиром, червоні від постійної кухонної праці і випарів, просмалені мастилами руки Рифки, уявила в них ножа. І їй стало моторшно.

— Що доброго скажете, сусідко? — цікавилася Рифка, хитрувато моргаючи очима і міряючи Маріку з ніг до голови.

— Та я би з паном Мортхо хотіла поговорити! — несміливо відповіла жінка, наче і спрагді доля її, доля Василя, доля дітей була в руках Мортха, мов тепер боялася сполохати долю не так сказаним словом.

— Мое Мортхе ще на службі! — відповіла Рифка з почуттям такої гідності й гордості за свого Мортха, наче він був щонайменше сільським нотарем, або навіть окружним начальником, а не всього громадським слугою і потикачем при нотаріаті. Та все ж, що не казати, Мортхо був тим службовцем, котрий діставав гроші кожного місяця. А це уже велике діло!

При розмові Маріки з Рифкою в снігах грюкнули важкі чоботища. В дверях показалася присадкувата, з довгими руками постать Мортха. Очі Маріки зупинилися на ньому, мов хотіла вона пильно оглянути бохтера і переконатися, чи зможе відповісти він їй на всі запитання.

З чорного капелюха, що має широкі, підігнуті доверху поля, очі Маріки ковзнули на довгий по коліна, розстебнутий чорний каптан. Де там чорний? Певно, Мортхо і сам давно вже забув, коли той каптан був чорним. Поли його стали не то сірими, не то такими рудими, як і роздвоєна насередині борода самого Мортха. Навіть гудзики на каптані вибіліли й потріскалися.

Коли Маріка оглядала важкі чоботи, що на добрий вказівний палець були вкриті маззю, яка змішалася з пилюкою і затверділа, утворивши захисний панцир, Мортхо невдоволено буркнув:

— Що вам, сусідко, не дає спати так пізно і носити вами по селу?..

Маріка не встигла зібратися з відповіддю, як Рифка щось гергекнула до чоловіка. Захованим під віхтем брови, підсліпуватим всевидячим оком Мортхо мигнув на отару яєць, що їх жінка почала збирати до глибокої тарілки, і замовк, звично шкрябнувши кривим пальцем куделю бороди. В ту хвилину протяжно і гонористо, на високій ноті з переливами і дрижанням в комірчині закукурікав півень.

«На м'яку погоду дере горло... ачей бог святий дасть дощику!..» — подумала Маріка.

Але півень двічі не мусив кукурікати, щоб Мортхо усе зрозумів і пом'як.

— Но-но, Маріко! Кажу вам, що вас добре принесло

до моєї хати? — язик Мортха обернувся так, наче хтось його солодким медом намастив.

— І казала би-м, пане Мортху, і ганьблюся!..— знітилася Маріка, і її виснажене обличчя полихнуло рум'янцем. Питань тих до Мортха у неї було багато-пребагато. Вона рада б, щоб з нею сьогодні говорили довго і охоче, щоб про все докладно розповіли. І до кого їй прийти за порадою, певною вісткою, коли не до Мортха? Він уже хоч і не такий собі великий панище, але служебник. Коло панів кутки обтирає, нехай не на обидва, хай на одне вухо, але все щось почує...

Та не одна Маріка думає так про Мортха.

Немало в Забережі, що заздять Мортхові, радо взяли б той бубон самі на плече і пішли по селу, торохтячи по шкірі і віщаючи панські новини. Але сам Мортхо ту службу дістав як інвалід першої світової війни...

— Та кажіть, сусідко, кажіть, най чую!..— протягав Мортхо кожне слово, наче мав особливе задоволення з того, що в його дім прийшли за порадою.

— Я, любий мій та солодкий пане Мортху, рано чула, що землю будуть ділити. Та хотіла би-м знати, та й мій Василь хотів би знати, чи будуть ділити землю справді... По селу всі люди говорять, але ніхто нам так вірно не скаже, як ви...

— Землю ділити будуть!..— Мортхо перебив Маріку, розлучно карбуючи слова.

— А хто буде ділити? — просяяла в очах Маріка такою радісною цікавістю, немов ось уже завтра до села мають прибути міряльники.

— Землю будуть ділити аграри! — буркнув Мортхо, язик його по-чудернацьки заплівся на останнім слові.

— Аграри будуть ділити землю? — співуче протягнула Маріка від здивування. Адже вона ніяк не могла зрозуміти, чому це дільба має бути в руках аграріїв, а не тої бідноти, що до неї належить і Василь.

— Но-но!.. Дивного тут нічого нема! Землю буде ділити той, хто до неї розуміється...— роздратовано мовив далі бохтер. Як, бач, йому не до вподоби прийшлася Марічина наївність.

— А я думала, що пани...— додала, коли Мортхо вилупив на неї червоні в кутках, каправі, банькаті очі.

— Но-но!.. А хіба аграри не пани? — мурмотів Мортхо так, наче перший раз йому довелося говорити з жінкою, яка не знає про міць аграріїв на селі.

...Мов велетенські брили, що відвалювалися повільно, знехотя, а потім падали і котилися одна за одною, так думи насідали на Маріку. Вона застигла очима на одній точці, немов хотіла тими зірницями щось наскрізь проінняти. Їй здавалося, що тут, в Мортховій хаті, є потайний сховок, у якому на ключі замкнута її щастя. Гляди, досить бути ледь-ледь необачною, як те щастя заховається дужче і далше, і вона його ніколи вже не зможе побачити. Доки в селі ніхто не говорив нічого про землю, жила приспаними надіями на гаразди і статки, а зараз сподівання пробудилися й ожили, як оживають для проростання пагінці на каштанах у довгу і теплу осінь, щоб розквітнути знову... Дарма, їм не раз судиться згоріти на морозі...

— Но-но! Що ви так задумалися? Що ви так зажурилися, сусідко? — вже доброзичливо лепетав бохтер Мортхо.

— Най кури журяться! А мені що журитися! І так біді своїй не поможу! — відповіла Маріка, удаючи, що ніби у неї справді нема турбот і дум.

Але це Мортхові дарма було казати! Своїми каправими очима він бачив Маріку наскрізь, знав, що її болить, не дає спати і водить по ночі. Він, Мортхо Шумільлейб, знав у селі кожен двір, кожне дитинча, знав кожну стежину, кожну огорожу. Він знав, що в кого на горищі, в клуні і коморі, хто поросся колов, хто ні, у кого корова телилася, у кого була на часі для отелення, хто податка панам сплатив, а до кого треба вести ексекютора. Коротко кажучи, Мортхо мав добру голову, і, мабуть, пани тому тримали його у себе на службі...

Та й чому не знати Мортхові, коли він сільський службовець, не раз від хати до хати зміряв стежини, забираючи з них пилюку на важкі чоботища влітку, у час спеки, місячи по них сиру, розвезену дощами землю восени, збиваючи своїм сучкуватим, кованим на кінці, облизаним долонею костуром дорожні бур'яни, що зухвало пнулися вгору.

— То ви, сусідко, не майте ніякої жури! Землею най журиться Василь! Він шапку носить на голові! — Мортхо складав вину на Василя за те, що одружився, прийшов до хатини, яку батьки дали Маріці, а сам не пригадував і п'яді землі.

— Дайте собі покій, любий мій Мортху! — Маріка почала розкривати душу перед бохтером, забувши гор-

дість, яка ворушилася у ній ще мить тому.— А, коби мій Василь був такий спосібний до життя, як інші... Куди інший ходить — мароян ся родить, а куди мій Василь — там тільки гірка верба. Мій Василь такий, що там загубить, де інший знайде. Люди пригорщами беруть добро, а мій Василь і крихти не знає, де взяти. Ой солодкий мій та любий Мортху! Коби-сьте знали, як я гіренько набідилася з моїм Василем! Та коби хоч тих дітей був не нащадав стільки... Журися ними, коли малі, май ще більшу журу, як виростуть! А коли виросте, тоді кожне роззявить рота: дай, бо ти няньо, бо ти мати! А звідки йому даш, коли в самого тільки тої землі, що поділком нічого застелити...— бідкалася Маріка й винувато зиркала на полу спідниці, бо зрадливо піднімалася вгору.

Маріка Порадюк і сама того не помітила, як перед Мортхом викладає свою душу, розкриває своє зранене злиднями, нестатками і бідною серце. Вона ніколи на сповіді у попа не скаржилася так на Василя, як тепер. Тут розповіла про все, про все, немов той Мортхо був один-єдиний, що мав силу їй допомогти.

— Но-но, сусідко! Бог діти нівроку дає, бог ними і журиться!

— Ой журиться! Видиться мені, що нині бог уже бідного забув, од нього відвернувся лицем... Такі часи настали...

— Не гнівить бога! Та скиба хліба, що її бог судив з'їсти мені, іншому в горлі стане!..— вдався у мудрості Мортхо Шумільлейб, мов і справді він народився мудрецем, а не всього панським слугою.

Мортхо мимохідь кинув, що його п'ятеро дітей розбрелися по п'ятьох світах, що кожному, нівроку, добре, ніхто не скаржиться, не ремствує, бо всяк усюди за свою хитрість пан! А, врешті, коли виговорився, ще раз мовив, що тим куснем, який суджено з'їсти йому, інший подавиться...

— Ой подавиться! Може, вашим, може, ваших дітей і подавиться... А хто тільки не захоче, той не вирве з зубів, не з'їсть кусника від мого Василя!..— бідкалася Маріка. Та її Мортхо уже не чув, бо про щось своє говорили з Рифкою.

— Та ще кажіть, пане Мортху, як будуть ділити землю? — знову цікавилася Маріка.— За гроші чи без грейцарів?..

— А правда, що не за «дякую»? Де ви таких виділи панів, щоб землю ділили безплатно? — поспішив Мортхо, перебивши Маріку, — йому справді до вподоби прийшлася Марічина цікавість і простодушність.

— За гроші? — здивовано перепитала Маріка. Їй чомусь здалося, що за землю ніхто грошей брати не буде. Чи, може, вона від когось чула таке? Та коли Мортхо помітив переляк в очах Маріки, заспокоїв її:

— Та ні, не бійтеся, сусідко! То будуть землю ділити за малі гроші! Не за великі!.. Ну, треба панам щось дістати! Та й коби чоловіку дали землю без гелера, він думав би, що то не його земля, що від нього можуть будь-коли забрати назад! Не правда?..

Маріка мить подумала. На її очах змішалися зосередженість з допитливістю, сумнів з страхом.

— Правду маєте, пане Мортху!.. А я й не подумала-ся! — винувато враз згодилася Маріка і зібралася виходити, бо тут її настигла нова жура — як буде з грішми..

Маріку оповила сліпа січ.

На небесних галявинах блимали провесняні зорі. Небо на овиді заволоклося хмарами. Маріку лякали ті хмари, що нахилилися над землею, розповзлися по узбіччях гір, оповили цілу Забереж. Маріці спало на думку, що хмари звалилися на землю лавиною, і хода її стала обережнішою. Якусь мить пробувала ногою ґрунт, щоб, бува, не спіткнутися на вибоїнах.

Коли вийшла на міст, зупинилася відпочити. Враз сперло дихання. Вхопилася рукою за груди. Прислонилася на поручнях і задивилася в річку, мов там, в її безупинній течії, в тому неугавному клекоті мала виглядати своє щастя. Як тільки місяць вплив з-за хмар, Маріка побачила срібло на холодних хвильках...

Збочивши з головної вулиці на вузьку кам'янисту вуличку, поспішила додому.

IV

Ліниво розвалившись у глибокому м'якому фотелі, Шулем Фрід застиг, коли до канцелярії ввійшов Василь Порадюк. Не сказавши одного слова, Шулем мигнув очима, щоб Василь підійшов ближче. Та Порадюк глянув собі під ноги, крутнув крисанею, що вся припала білим пиловинням. Хотів повісити її на вішалку. Тому

й стримався, що вся була від роботи, хоч вішалка стояла близько — рукою до неї сягнути. Як-не-як, на ній висів тепер новенький сірий, модного покрою плащ Шулема і його ж широкополий, по краях обшитий шовком капелюшище. Тут не висіти Василевій клипавці, що давно сама проситься на горище.

Порадюк поклав крисаню на підлогу коло порога й залишався біля дверей. Невисокий, з важкими, здавалось би, незграбними руками, Василь в кожній складці пошарпаного, латаного і перелатаного одягу заніс до приміщення дрібної тирси, що, налітавшись в повітрі, сідала на кожного, хто тільки був у цеху, де розпилювали кругляки.

Хоч останні два роки Порадюк жодного разу не мав бесіди з Шулемом — не знадоблювалося, — раптовий виклик до канцелярії його не здивував. Чого тут дивуватися, коли змалку знаються з Шулемом. Можливо, той хоче про щось розпитати, порадитися, а то й роботу кращу дати.

Важко і неохоче здійнявши свою поцятковану широким рудим ластовинням руку, Фрід вказав, щоб Василь таки підійшов ближче.

Скрипнувши мостинами, — були застелені одна до одної доріжками, — Порадюк ступив до столу.

— Знаєш, Василю, мушу тобі сказати неприємну новину...

— А що таке? — готовий слухати, спитав Василь в несподіванці.

— А таке: мушу тебе пропустити, неборе, з роботи...

— З роботи? — ніяк не міг второпати Порадюк.

— З роботи... Знаєш, я дуже хотів би, щоб ти робив у мене. Бо робітник ти добрий! Та й маєш дрібні діти, жінку... Але, знаєш, скоро ціла моя фабрика стане. Лісу рубають мало, продукцію провадити нема куди. Таке робиться, що моя бідна голова стає дурна. Вчора забережани взяли сокири на плечі — та з лісу гайда! Страйкують! Ситі! Та що тобі ще казати?.. Не дають ліс, нема чого на пилі рубати, робітників мушу звільняти...

Василь був так ошелешений сказаним, що відразу і не знайшов відповіді. Він вп'яв очі у вікно. Чорнів високий мурований комин машинного корпусу лісопилки. Видихаючи хмари білого гривастого диму, що стелився над притуленим до гори видолинком, лісопилка ніби стогнала і на когось скаржилася. Порадюк тепер чомусь

побачив той день весняної ясної пори, коли над трубою, що вп'ялася в землю довгими залізними жердками, немов щупальцями, й виблискувала чорним лаком, вперше знялася сіро-молочна хмарка. Тоді і Шулем Фрід був молодшим, спритнішим в рухах, швидким на ході. Не те що зараз: живіт перевалив через ремінь, що ним себе власник заводу надійно засупонив. «І де такого ременища-попругу купив Шльома? — подумав Василь. — Мабуть, двох до купи зшив!» — снувалися далі думки, і Порадюк солодко, зло посміхнувся.

— А що ти смієшся? — здивувався Фрід. Адже це посміхається перший з тих, кого він останнім часом пропускає з лісопилки.

— Та мені щось таке смішне прийшло на гадку! Пробачте, пане Фрід, — ніби виправдувався Порадюк, ще не вибравшись з думок, які тепер насадили роєм.

— Но-но!.. — мугикнув Шулем, стежачи за поведінкою робітника своєї лісопилки, який завтра вже не приїде на завод.

— Кажете, що мусите мене пропустити з роботи?.. — перепитав Василь повільно, спокійними словами — і де брався у Порадюка той спокій?..

В його очах пливли картини за картинами спроквола, але впевнено і нестримно. По них він читав розповідь про великий шмат свого життя. Більше — життя Маріки, своєї сім'ї, зла і лукава доля якої була міцно зв'язана з лісопилкою, з Шулемом Фрідом, нарешті, з тим верстатом, що на нього Василь подавав шматувати товстелезні і довжелезні буккові, яворові дошки, коли пило-рама вже покраяла уздовж біле тіло кругляка.

Наче у себе на долоні, Василь бачив ту страшену п'отвору, яка спершу повагом, потім швидше, прудкіше і бистріше, далі вже рівномірно піднімалася й опускалася, розтинала велетнів, що на карпатських схилах росли і помиралі.

До цього часу Василь Порадюк не цікавився, куди йшла його праця, відвантажена на вагони вузькоколієнки. А зараз про все, про все хотів довідатися, розпитати Фріда... «Та що тут питати? — запрацював мозок. — Коли все добро спливало в бездонні кишені. І що то за кишені? Мабуть, таких кишенищ, як у Шльоми Фріда, ніхто більше не має на цілому білому світі!» Раптом Василю і справді здалося, що на подвір'ї лісопилки стоїть чоловічище у велетенських штанях з бездонними ве-

летенськими кишенями. А кишені ті не прості, бо пожирають дошки, вагони дощок, цілі букові деревини і ніяк не можуть насититися, бо все ще порожні. Миттю Василеві здалося, що в тих кишенях тонуть люди, один за одним, його знайомі, товариші по роботі, односельчани... Що в тих кишенях потонуло і його здоров'я, його уся молода сила... І тут Порадюк відчув кривду.

— Я знаю, Шльомуку, що ти пан, а я в твоїх руках: можеш мене з роботи пропустити, можеш і залишити! Бо ти — власник лісопилки, а я всього чорний робітник... Та, може би, ти мене, Шльома, ще залишив, аби я поробив бодай доти, доки землю пани під Ясеновою не поділять? А тоді я вже буду мати ґрунт під ногами та й буду свій пан! Буду газда! — по-свійськи заговорив Порадюк. Він тепер навіть не подумав, що Фрід може образитися за таке панібратство. Недарма ж колись вони разом бігали до школи, ковзалися на льоду, гралися в жмурки. Правда, малий Шльомцьо ходив ще й до хедера, в школі ніколи не пропускав уроків, як бувало з Васильком. А що міг робити малий Василь, коли його батько мав корову, а ту корову він мусив гнати на пашу?.. Тепер Шльома гойдається в фотелі, а він надривається біля верстата на його лісопилці!

— Не можу! Рад би! Та не можу ніяк! — коротко відповів власник лісопилки, даючи знати, що довго тут вести розмови нема куди.

Ніхто б не казав, що Порадюк зібрався панькати Шулема. З хвилику ще стояв біля дверей, повів очима в куток, де тулився столик з твердого, оздобленого різбою дерева. На тому столику вода в пляшці. Василь, либонь, перебирав в пам'яті згадки, бо хотів знайти день, коли востаннє пив газовану воду. Та оскільки пригадати було не легко, ковтнув тільки слину, яка боляче дряпнула в пересохлому горлі.

— Ну-ну, не стій, Василю! Іди, неборе, бо дома охолоне токан! — зло жартував Шулем, даючи знати цим, що більше нема чого стояти.

«пси би твої гунцутські ребра облизували!» — кляв у думці Василь, але не промовив і слова. Своєю нескладною фігурою обернувся, зняв з долівки крисаню і натис нікельовану клямку дверей. На обличчі Порадюка застигла огида зі злістю, беспорядність з раптовим презирством. О, він, Василь Порадюк, тепер виказав би тому Шльома все-все, він би прочитав йому добру казку.

Та думка про те, що чорта чешуть рідким гребенем, що все одно сваркою нічого не доб'ється, змусила його вийти спокійно, без словечка. Тому він і опинився перед будинком Фрідової канцелярії.

Проходячи двором, Василь усім еством відчув дихання і биття серця лісопилки. Він досі ніколи в загальному гомоні не відрізняв двигтіння пилорами, мірного погойкування робітників відкритого плацу, котрі перекочували з місця на місце, клали на вагонетки могутні букові колоди, щоб подати їх до пилорами. Не чув стукоту цапин, грифів, киллігів, хоч кожне з цих простих ручних знарядь для перекочування деревин мало свій, неповторний голос. Якщо до вух Василя і долинав зосереджений свист і сплеск широченних трансмісій, що бігли й постійно колисали своїм полотном в повітрі, він не чув їх так роздільно, як ось зараз. У загальному звуковому ритмі Порадюк раніше не розрізняв скрипу немазаних вагонеток, що на них відвозили до складу готової продукції білі дошки, не чув сичання тої пари, що виривалася з труби в зовнішній стіні котельної. А тепер, коли ішов, коли чвалав од канцелярії Шулема Фріда, раптом увесь перетворився в слух і зір.

До його вуха розлучно доходив навіть той ледь-ледь чутний плюскоток води, що витікав через дюймову цівочку з машинної, виносячи з собою мастила і забруднюючи струмок до річки. Як добрий музикант, що у великому ансамблі чує звук кожного інструмента окремо, як художник з точним зором, що ним бачить усе роздільно, аби виділити потім головне і зібрати все в гармонії кольорів і предметів, так все бачив і чув тепер Василь Порадюк. Либонь, саме тому ще важчий камінь звалився на його серце. Він-бо подумав, що у всьому цьому досі були і його мозолі, його піт...

— Е, що тобі журитися? Нехай журяться пани, бо вони не знають, куди діти нагарбані гроші! — гукнув Василь сам до себе, проходячи від заводу стежкою понад річку до головної вулиці під горою. Пішник, що ховався між кущами верболозу, що тягся гушавиною до самого зарінку, тону в ярузі, якою до річища текла вода з обочів, звисав над обмитим каламутними провесняними водами урвищем. Василь помітив шматки дерева, що пливли річкою. І зупинився проти водостою на березі. Тут вода обміліла, з неї стирчало сіре кругле каміння. Кусні дерева знову нагадали Василеві лісопил-

ку, і він уже міркував, що раніше ніколи не приглядався ані до каміння, ані до води по дорозі додому чи по дорозі на лісопилку, до роботи.

Порадюк забув про завод, як тільки вийшов на залізничний насип й задивився на Ясенову. Витягнувшись гігантським хребтом вгору над Забережжю, Ясенова пишною маківкою вп'ялася в піднебесся.

Зверху до самого підніжжя гори двома глибокими шрамами на схилі видніє санниця. Вимита осінніми дощами, літніми рясними зливами, вона заховалася глибоко в ґрунті. Місцями видно поперечні перегородки з пруття ліщини чи граба. То хтось пробував затримати потоки в ярузі, щоб не розмивали і не зносили землю. Та дарма. В час зливи вода заповняла перегородку камінням, намулом і листям, потім виривалася через неї і вже з шаленою бистриною спадала, ще глибше розмиваючи санницю.

Закосичена сонцем, стояла гордо Ясенова. Задума, жура і тривожний смуток впали на її чоло. На широкому узбіччі, що лашилося до сонця, сірили вздовж зруби. Вони ховалися поміж поруділими, рідкими лісами. Василь бачив рублений з кругляка жолоб, який тепер білів на сонці, збігав узбіччям гори до глибокого звору на Забережі. Тим жолобом спускали в долину деревини...

Василя ураз потягло на Ясенову. Хотілося йому оглянути схили, що їх мають поділити бідності. Він би одразу піднявся крутогором, та вже сонечко лягає надвечір. З думкою, що завтра на гору таки подається, візьме з собою сина Петрика, поспішив вулицею. Але його зір раз од разу ізнов застигав на Ясеновій, яку сонце заслоняло сплетеним з вечірніх променів золотим серпанком.

V

Василь ще спав, коли Маріка зібралася до села купити солі, гасу та сірників. Полуденок для чоловіка загорнула в рушничок і залишила в торбинці на столі. Так чинила завжди, коли йшла з дому скоріше чоловіка. Торбину з харчем Василь брав на лісопилку.

Звідки мала знати Маріка, що нині чоловік на роботу не піде? Вчора прийшов додому, про розмову з Шулемом не сказав одного слова. Та й що було казати? Від цього легше не стане!

Піднявшись з лави, Василь пригадав учорашнє. Думав, що скаже жінка, коли прийде з села і побачить його дома. Поспішив зібратися оглянути угіддя під Ясеновою. Про них багато останнім часом говорять в селі.

— Петрику, вставай!

— Що, няньку? — протерши оченята, піднявся з печі Петрик — хлопець одинадцяти років з блідим личком, запалими очима над вкарбованою синявою дуг.

— Підемо землю собі вибирати!

— Куди?

— На Ясенову!

— Коли?

— Тепер!

— А може, няньку, ви сам підете? — хлопчиків не хотілося так рано вставати і йти на гору. Він-бо знає, що то далеко. На Ясенову ходив влітку по суніці, по ожину і малину. Цих ягід повно було на зрубах.

— Ти хочеш, щоби нянька самого вовки з'їли? Ти нянька не шкодуєш? — удавано лякався Василь, бо йому не хотілося іти на гору одному. Як-не-як, з хлопцем веселіше!

— Тепер вовків у лісі нема... То тільки зимою! — відмовлявся хлопчик далі, не злізаючи з печі. Він тільки руки поклав під голову і задивився в стелю, побілену глиною, — на стелі саме повзла велика чорна муха.

— Вставай, вставай, ти, лінюху! Підемо на Ясенову, я там тобі зайчика піймаю! Принесеш його додому, зробимо клітку, та буде у нас рости. — Батько не тільки докорив, але й кинув приманку, бо пам'ятав, як Петрик не раз просив піймати йому зайчатко.

Неохоче, ліниво витягаючи руками, хлопець позіхнув. Посидів ще з хвилику на печі, потім плігнув на долівку. Швидко обувся в поношені за довгу зиму постолі. А незабаром батько і син були вже у дорозі.

З гір повівав прохолодний північний вітер. Полонини Тимпа, Кінець ще вкриті де-не-де білим снігом. Та на Ясеновій того снігу вже не видно. На південних узбіччях — розтанув, як тільки випали теплі дощі, пригріло сонечко.

Небо знялося високо — безхмарне і бездонно сине. По ньому Василь пізнає, що вже вигодиниться й настануть сонячні, теплі дні.

Син встигав за батьком, поки йшли рівниною до того підніжжя, звідки починається крутосхил на Ясенову.

Батько ішов попереду. Хлопець — за ним. Пробував робити такі ж кроки, як тато, дивувався, чому батько може міряти дорогу незвичайно довжелезними кроками. А коли відстав — Порадюк чомусь не оглядався за сином, певно, голова його була в думках, — тоді Петрик біг, щоб тата наздогнати. Спирало дух, і його серце билося частіше. Та коли були на обмитій каламутними потоками дорозі, що вела крутогором все вище й вище, Василь сам уповільнив ходу. Кроки його стали важкими, мов кожен раз доводилося відривати ногу з густого і в'язкого місива з снагою, яка буде ось-ось вичерпана. Він тоді повалиться на землю, щоб обмитися потом і віддихатися. Та досить було Василю глянути на маківку Ясенової, як до нього припливала сила, а на очах спалахували іскорки добрих надій.

— Няньку-у! Няньку-у-у! — Петрик гукав до батька, що в запопадливості вирвався далеко вперед і, як бач, не думав уже присідати для короткого бодай відпочинку.

Коли Василь повернув голову, зупинився. Далі нерішуче взявся приглядатися, а де б присісти.

Земля сира, ще не прогріта скупим теплом, дихає холодом. Сядь на неї, потім не відлежишся у недугах.

— Еге, няньку, сядьмо собі на каміння, тут сухо! — показав син батькові над водою нанесену кучугуру каміння.

З голови Василь зняв шапку і поклав на коліна. Волосся від поту збилося у віхті й прилипло до чола, по якому стікав піт.

— То дебрі прокляті, тільки чортів по них морити! — зітхнув Василь і рукою повів чолом. Струмені холодного повітря пробралися крізь поношену одежину. Порадюк відчув такий біль, наче хтось до крижів привалив лядяну брилу.

— Ану розітри, небоже! Кулачками, кулачками! — просив тепер сина Василь і вже наставляв охолону спину.

Хлопець тер своїми рученятами плечі, спину, крижі.

Василь повернувся спиною до сонця, підняв поли сірячини, щоб хлопцеві зручніше терти було. А Петрик спершу швиденько замахав кулачками, потім уже водив повільніше, повільніше.

— Так, так! Добре, синку, добре! Ще, іще мало! Не шкодуй притиснути так, аби заіграла у мене кров! —

вдячно і схвально видавлював Василь слова подяки, бо йому справді легше ставало від того масажу серед голого поля, на легенькому вітрі, на провесняному сонці, тут, на крутогорі, що ним кручена стежка веде на Ясенову.

Добре натерши спину і плечі, малий Петрик сам піднявся, щоб іти уже далі.

Важко переступаючи з ноги на ногу, вони ішли до залитої сонцем поляни.

В глибокій ярузі — обіймала галявину справа — хлюпотіли талі води. В затінях латками ще лежав сніг, припорошений лускою з пуп'янок, що почали бубнявіти, занесеними вітром крихтами моху, почорнілим торішнім листом.

Обіч потоку проростала перша зелень, листочками тягнулася над кореневищем.

«А ген там, коли загатити потік,— готовий водопій. На тій подині можна й колибу поставити: і вода недалеко, і дрова самі до колиби дивляться...» — подумав Василь і став приглядатися до мішаного ліска, що віддалік чорнів стрункими ялинами, сірів могутніми стовбурами кронастих буків. Порадюк задивився на високу і товсту ялину, що шелестіла вітами на краю ліска. «Я би не дав на ній зозулям довго кукати! — подумав.— З неї були би дражниці!»

— Ой, що то була б за покрівля для колиби! — промовив, голосно міркуючи, як зробити, щоб ця галявина припала йому. Після розподілу він прийшов би сюди з діворою. І найменшому дав би роботу, щоб ніхто не сидів без діла!

— Ой земле! Досить ти відпочила! Добре було тобі в холодочку вилежуватися! Вітрами тебе не обвівало, спекою тебе не палило, морозами тебе не пекло! Дошам тебе не обмивало! Тепер ти послужиш людям, мізероті такій, як я! А що за радість буде у тебе, коли увидиш, як стараємося тобі догодити. Що то за радість буде, як увидиш нас ранньою весною ярювати, коли прийдемо до тебе взимку прокладати санницю в снігах... Ти нічого не чула, крім співу пташок, крім пугукання сови, свисту вітрів, що гуляли над тобою... А коли вчуєш, як красно співають наші дівчата, коли почувеш, як голосно будемо переключатися з одного приділу на другий, сама повеселієш...

— Що ви, няньку, сам з собою говорите? — хлопець цікавився, присівши на букового потрісканого пня і задивившись на батька.

— Кажу, хлопче, що з тої смереки колибу зробимо! — Василь мовив і махнув палицею в бік ліска, де росла горда і пишна своїм зеленим вбранням смерека.

— Няньку! Дивіться, що там біліє? — скрикнув радісно хлопець і бігти готовий був на невелику подину-галявину. Тут квітли вістуні весни — білі чічки.

Насправді хлопець не забарився. Хвилина — і він приглядався до квіток, одну зірвав, підніс батькові, що підійшов і собі до квітів. Серед дикої природи, серед дрібного рісця і трухлявого хворосту, здоровенних пнів, які білили гладкими зрізами пили, галявина тут-там ще сіріла торішніми травами, пробивалася зеленню, купки ж квітів чимось нагадували вродливих дівчат серед завитого до хусток жіноцтва.

Війнув вітерець.

Тужливим, сповненим невідомого бажання гомоном і журбою-сумом заспівала ялина. Вона тепер розливала щедру пісню про суворі карпатські зими з крутими заметілями. Співала про переткані зорями сріблисті снігові килими, про сліпучо-білі зимові дні, про вітри-лиховії, що немилосердно шарпали її дівоче тіло. Ялина співала про холодні і байдужі очі місяця, про глибокий сон, до якого поринала природа. Потім пісня вже лилася про кралю весну, бо вона будила все живе зі сну, ламала кригу, топила сніги, бурхливими потоками руйнувала перешкоди, закосичувала узгір'я і сповнювала пташиним гомоном ліси, узлісся і переліски.

— То, няньку, буде наша земля? — питав Петрик, коли Василь застиг в думках.

— Тут, хлопче, коли дасть святий господь, буде наша земля! Тут будеш випасати теличку! Тут будемо картоплю садити по копаницях. Тут мати буде гребти сіно. — Василь мовив так впевнено, наче хтось тільки що наділив йому землю. А насправді він не знає, де припаде його сім'ї наділ. Тому ходив уздовж і впоперек зрубів, приглядався, рив ґрунт вирубанним у гушавині дрюком, щоб бачити, як глибоко заліг родючий шар.

Василь ставав на зрубаний пень і оглядав місцевість.

— Ні, більше такого доброго кусня землі тут немає! Тільки ця галявина! — міркує голосно Василь Порадюк. — Коли б припала вона мені, було би щастя!.. Та

ні, хтось з дужих подавиться цим кусником! Тут ми з Марікою картоплі не садимо! Тут наша Сарнайка не пасеться!..

Такі думки непокоїли Порадюка.

— А що, коли вам, няньку, пани землю не дадуть? — Петрик засівав сумнів.

— Не дадуть? Як то не дадуть? А звідки знаєш, що пани землю нам не дадуть? Сміли б не дати! Я до самого пана Масарика дійду на скаргу! — Василь говорив з такою певністю, наче справді йому до президента були всяк час відчинені двері.

Сонце кидало довгі тіні від поодиноких дерев, коли Василь з сином повертався додому. Те, що сьогодні він бачив, будило притамовану радість, сяло добру надію. І все ж... Все-таки народжувало й тривогу...

VI

— Ти де був нині? — здивувалася дружина Василя Порадюка, дізнавшись, що чоловік на лісопилці не працював.

— Ходив землю обдивлятися! — відповів.

Маріка хвильку помовчала — збиралася з думками. А потім, наче і гадки в неї не було про поділ землі, напала сварою на Василя:

— А ти, неборе, так пантруєш роботицю?

— Та що її пантрувати?.. Від роботи, небого Маріко, коні здихають! Роботи є досить, коби тільки здоров'я! — насмішкувато відгризався Василь.

— Хочеш, щоб тобі дорогу Шльома показав?.. Не бійся, чоловіче! Тепер голодранців є немало таких, як ти! Не один би в руку його поцілував, аби пустив на завод заробити який гріш!

— А най його цілує франца та короста! А най його цілують кольки і болячки, най ним тішиться нечиста сила! — кляв Василь Порадюк.

Маріка від несподіванки опустила руки. Адже вона ніколи не чула досі, щоб її чоловік сказав зле слово про власника лісопилки. Що трапилося, за віщо така непоштивість до Фріда?..

— Клени, клени!.. Панів кленуть, пани повніють... Так клени, аби вітром Шльомі на вухо принесло, а тобі впало бідою на голову! Тоді будеш знати добре!

— А я вже віднині не робітник у Шльоми! Бодай ним погана сила вулиці підмітала, бодай робив сам під собою!..— Василь розійшовся так, ніби вже після цього дійсно мала впасти зла і несподівана кара на Шулема Фріда за те, що пропустив бідака з роботи.

— Бідко ти моя! — вирвалося з глибини серця жінки. Вона стала серед хати вкопана, бо силу раптом відняло з ніг, чимось опущені руки зв'язало туго. Їй не могла рушитися з місця.

Своїм жіночим розумом вона второпала усе лихо, що може трапитися від Василевого безробіття. Досі ще сяк-так не виходив хліб з хати, десь до окрайця вистачало й на капку молока, на сіль, на гас, на сіринки. А тепер що буде?

Маріка враз пригадала осінь, коли Василь опинився без заробітку. Ой, як перебідувала, перемучилася небога цілу зиму, потім і весну, поки влітку трапився бодай мізерний заробок. Думала тоді, що вже ніколи кінця злидням не буде...

— А може, ти, Василю, попросив би пана Шльоуму?.. У нас малі діти, як тут без роботи?..

— Я знімати шапку перед іродом не буду!..

— Та не шапку знімати... А так, попросити...— Маріка шукала порятунку.

— Ні, кажу тобі, що ні!..

— Та яке він мав право тебе пропускати з роботи?.. Мусить бути на це якийсь закон! — Маріка вже переходила на грізніший тон, бо, небога, бачила біду.

— Ага, чекай тільки закону для бідняка! Можеш іти до самого бога на скаргу! Викрутив мене, як викручують протоптану онучу, і за двері викинув.

— А скаржитися?

— Скаржитися? Хе-хе-хе! — заллявся сміхом Василь Порадюк, і його бліді уста в посмішці розтяглися широко.

— Та правда, що скаржитися!

— До кого, люба моя та дорога Марічко! До бога? До панів піду на скаргу? Бог високо, ой як високо! Туди, небого, ніхто ніяким лазивом ще не добрався! Та й бог скарг не приймає!

— Бий ся по роту, не хули!

— А може, до панів на скаргу?

— До панів!

— Ворон воронові ока не видовбає! Можу я, небого, іти на скаргу до панів! Пани далеко від нашої з тобою біди! Нині світ — злодій!.. Аби тільки бідака топтати та з нього останні сили видавлювати...

— Та що тоді чинити?

— О, я знав би, що чинити, коби у мене були гроші! Я знав би, до кого іти за порадою! Тоді в моїх руках був би і пан, і закон, і суд, і Шулем! Тоді всі мене любили б і слухали б!..

Невелика постать Василя раптом стала немовби ще меншою; він зараз стояв серед хати і, здавалося, тільки ось-ось відчув біду того, що заробітку позбувся.

Коли Шулем Фрід показав йому двері, він згарячу довго навіть не задумувався, куди піде знайти який гріш. Дався на подвір'я рішуче, з твердим бажанням ніколи сюди не показувати ноги. Правда, проходячи заводським майданчиком, відчув образу, тугу, і крутий жаль охопив його. Але тільки в той час, поки був на заводі, чув гудіння і ритм його життя. Того життя, в якому розплавлявся сам. Та досить було спинитися на стежині, що вела від лісопилки до насипу вузькоколійної залізниці, піти понад річку до головної вулиці, досить було глянути на Ясенову, як настало примирення, ба навіть дивне заспокоєння.

— Е, що нам журитися? Поділять Ясенову, ачей нам припаде кусень який землиці! — махнув рукою Порадюк, щоб втішити Маріку.— Я, може, ще і попанькав би того Шльому, коби не надіявся, що приділ дістанемо! А так... Треба комусь буде робити на тому приділі! Чи як думаєш, само воно обробиться?.. А може, дамо бур'янам рости? — пустився в міркування Василь, бо все одно іншої ради не було.

— Поговори собі, Василю! Поговори! — м'яко мовила Маріка, втихомиривши у собі неспокій та обурення. А, либонь, вона й згодилася з Василем на тому слові, що землю треба комусь буде і обробляти. Тут, правда, знову перебив її думки Василь:

— Ти, небого Маріко, і не думала над тим, що коли я буду безробітним бідняком, пролетарієм, пани швидше наділять того ґрунту нам! Я на нього більше буду мати права!

— Ні! — коротко підтвердила дружина.

— А я думав! — підхопив Василь.— Я вже добре думав! Бо то інакше і бути не може!

Маріка далі мовчала. А що мала чинити? Може, правду каже Василь? Світ всіма дорогами не зійшовся на Шльомі. Дарма хтось таке думає! Робота сяка-така знайдеться десь, а земличку пустити мимо не можна. Коли буде чоловік дома, він обома очима придивиться, що в селі коїться. Обома вухами буде чути, що говорить. А прогав час,— вік будеш гріхуватися на себе!..

Не часто пани ділять бідноті державні схили. Ой не часто...

VII

В невеликому дерев'яному ганку нотарського уряду гурт селян.

В помальованому рудою фарбою ящику, що висить на рівні чоловіка середнього росту, виставлено друковані списки. Ті, що добралися до паперів першими, відходити не поспішають. Через їхні голови витягають шиї, придивляються задні до списків. Дехто читає прізвища по складах і, зрозуміло, шукає своє. Чоловіки неголені, з насупленими бровами, повними надії і раптового сумніву очима водять по друкованих рядках.

Протискається до гурту і Василь Порадюк. Він ледь-ледь відкинув голову назад, груди вип'яв допереду, загострена борода застигла, уста відкриті — мов тільки-но Василь щось сказав і зупинився на півслові. Глянь збоку — подумаєш, що Порадюка настигла раптова несподіванка, збудивши в ньому незвичайний подив, нап'явши м'язи...

— Ану, Петре, мене там не видите? — просить Порадюк через голови людей Петра Бережника, що стоїть найближче до ящика, в якому виставлено списки для знання.

— Тебе пани забули туди вписати! — хтось випередив відповідь і посміхнувся. Мабуть, той, що вже у списках себе знайшов, знає: землю йому наділять. Звичайно, такому не мудре діло й посміхнутися.

— А я що? В бога камінням кидав?.. — невдоволений Василь Порадюк, бо як-не-як, а такого й не думає, що у списках він не значиться.

А Петро Бережник своєю кудлатою смушевою шапчищею застелив пів-ящика, сам собі щось вичитує, а свого прізвища не знаходить.

— Зніми, Петре, шапчицу! Така, як дашок на оборозі! Перед нею нічого чоловік і не увидить! — посміхнув-

ся Василь Дорунда, що стояв тепер у задньому ряду й теж витягав шию тим півнем, який виводить на високій ноті. Василеві Дорунді кортіло дізнатися своїм порядком, чи дістане бодай малий наділець.

— Петрові треба день для того, щоби все прочитав! Ану най іде якийсь книжник до списків, може, той нас потішить! — гукають крайні.

— Не бійтеся, прочитав би і Петро, та біда лишень у тому, що окуляри дома забув! — хтось зло посміхнувся над Бережником.

— Ану, Мортху, іди та прочитай нам ти, хто на землю записаний, а хто ні! Ти — чоловік вчений, прочитаєш швидко і точно! — Василь Дорунда просить сільського бохтера, забачивши його перед ганком.

— Гм... То би-сьте дуже хотіли знати, кому пани приділ дадуть? — Мортхо Шумільлейб ніби жартує і таки не поспішає підходити до ящика з урядовими паперами.

— То ви, Мортху, не панькайтеся! Ви — громадський слуга, та мусите нам вичитати, аби-сьмо добре знали! — тут уже й собі Мортха просив Василь Порадюк.

— На ваше слово, Василю, іду! А інші най добре просять!..

— Ти, небораку, мусиш прочитати! Ти не думай собі, що будемо тебе довго просити! — хтось кинув з чоловіків, що вже їм надоїло товпитися в ганку.

— Мусаєм мене не заставите! — самовпевнено на задержуватість відповів Мортхо, чуючи достатньо у собі гідності, а за собою закону.

— Та ніхто вас, пане Мортху, мусаєм не заставляє! Ми вам не дамо і волосу з голови власти, не те що якоїсь кривди зазнати. Але просимо вас приступитися до тої скриньки та й нам все вичитати!.. — озвався один з тих, що товпилися перед самим оголошенням, а прочитати самі не могли.

Із засмальцьованої та зализаної жирними пальцями камізельки Мортхо вийняв окуляри, пов'язані тоненьким мідним дротом, нап'яв на довгого, витягнутого гакком носа, ткнувся ближче до ящика на стіні й заніпав по листах паперу. Щось гиркнув-мугиркнув до себе сам й обернувся бадьоро до гурту:

— Но-но! Неборе Петре! Пани, бодай їм дав пан бог здоров'я, тебе не забули!.. Пани знають, що ти чоловік дітний, а землі не маєш! — озвався Мортхо до Петра Дзвеняка, що нетерпеливо чекав вістки.

Щиро, сердечно Дзвеняк посміхнувся, крутнув задоволено головою, витягнув шию, наче сам хотів дотягнутися нею до списків.

— Василь Бенца! — промовив Мортхо й знову повернувся до гурту.— Є Василь Бенца?

— Нема, читай далі! — хтось промовив і сам оглянувся довкола, чи дійсно де не забачить Василя Бенцу.

— Дивися, Василь не хоче землю! А земличку йому треба, бо там малі діти! — примовляв Мортхо й додав: — Там така біднота, що не приведи господи!

Мортхо читав прізвище за прізвищем, приповідаючи одному одне, другому друге, знаходячи для кожного щось точне і дотепне.

— Василь Порадюк! Василь Порадюк дістане землю під Ясеновою! Кажуть, що від панів треба забрати хаші, полонини! — вдався в пересуди Мортхо, бо видів, що його тут слухають.— Пани самі дають!.. Накосиш собі на корову сіна, накоплеш на хліб...

— Та читай, читай, не репетуй, як рабин в бужні! — обурився Василь Фулита.

— Ти, Василю, і так не дістанеш землю! Можеш не стояти даремно! — Мортхо заспокоїв Фулиту. Адже Фулита справді мав землю і добре знав, що в селі є десятки бідніших за нього.

Ще довго так простояли селяни в ганку нотарського уряду. Одні самі підходили, щоб подивитися, як і де їхнє прізвище занесене до списків, хотіли помацати його очима. Інші, хоч і підходили, нічого вчитати не могли. Вони бачили тільки літери, що зливалися в незвичайну мережку, їх брав сумнів, чи справді та мережка є їхнім прізвищем, ім'ям, а були довірливі, що досить для них і сказаного грамотієм Мортхом.

Трьопкаючи на залитій бетоном вузькій доріжці — вела од хвіртки нотарського уряду до ганку, — показалася висока довгов'яза фігура нотаря. Василь став вбік, щоб дати пану дорогу. А нотар підійшов до гурту, зупинився перед Василем і поклав руку на його плече.

— Що, Василю Порадюку! Буде земля? — голосно гукнувши, питав пан і задивився в глибоко заховані очі Василя, ніби хотів прочитати думу сільського бідняка, а в цьому і настрої всієї сільської голоти.

— Добрий день!

— Доброго здоров'я, паночку!

— Слава Ісусу, пане нотар!

— Добрий вам день і щастя! — селяни віталися один перед одним, бо тепер уже кожен хотів першим віддати честь пану нотарю.

— Доброго здоров'я і вам! Слава навіки богу святому! — відповідав нотар, задоволено і допитливо окинувши очима присутніх. Тут і собі підійшов до списків.

— А ти, старий, що тут робиш? Може, і ти хочеш землю? — кинув нотар сільському бохтеру Мортху Шумільейбу, коли той з голови зняв широкополого бриля і блиснув спітнілою лисиною, що хапалася від чола на лоб, губилася в космах віхтями збитого до потилиці волосся.

— Що пан таке смішне кажуть? Мортхо має державну службу! Для чого Мортхові земля?.. Я їм, пане, читаю, бо самі, нівроку, не знають читати!.. — запобігливо, охоче лепетав скоромовкою Мортхо й знову ткнувся до списків, щоб порівнятися з паном нотарем, хоч насправді читати для нього вже тут не було чого.

— Він читає, читає! — підхопило кілька голосів з гурту селян.

Нотар звисока подивився на присадкуватого, горбатого Мортха і собі під ніс посміхнувся.

— Читай, неборе Мортху, читай! Най люди знають!..

Коли нотар пішов до великих дверей, щоб пройти в свою канцелярію, Василь Порадюк нищечком поспішив за ним.

— Я, пане нотар, прошуся до вас лишень на два слова!.. Дозвольте мені!.. — нечекано Василь зупинив пана. Той оглянувся, став, готовий слухати.

— Я хотів би поговорити з вами так... в чотири очі... — зам'явся Порадюк і глянув на двері, що вели далі. Цим показав, що волів би з паном гурторити не тут, в коридорі уряду, а в самій панській канцелярії.

— А що таке гаряче, Василю? — цікавився пан і йшов вперед.

Порадюк бував у кабінеті пана нотаря не раз. Але вперше помітив сьогодні великий, кований з заліза сейф з бронзовими язичками-затулками на замкових щілках.

«Певно, в тій скрині документ з круглою зеленою печаткою від пана губернатора... Ей, коби забратися до неї, там немало знайшов би такого, що про нього знають тільки пани... Коли б взяти папери, книги, до яких

записано наші податки та недоплатки... та на ватрі спекти...» — низалися думки одна за одною червоними коралями на цупку нитку.

— А що таке, Василю, ти хотів би у чотири очі? — нотар рушив рій думок Порадюка.

Василь зам'явся, ніби відчував, що пан його бачить наскрізь, що тут, у пана, нічого не може утаїти селянин.

— Я, пане добрий, хотів би, щоб мені приділили оту поляночку...

— Яку полянку?.. — нічого не розумів нотар.

— Під Ясеновою... я вже собі видивився її...

— А що за полянка? — пан питав з цікавістю, бо йому тепер захотілося почути, що за казку-небилицю розповідає Василь.

— То, прошу вас, пане нотар, дуже зручна поляночка... І корівчатко мало би воду близько, і діти не мусили би ходити далеко за хворостом... Та й моя Маріка вже не така дужа, аби надриватися по крутих ґрунках... То, прошу вас, така поляночка, що на ній може і рай небесний бути... — тут раптом Василь запнувся, бо зрозумів: далеко зайшов у бесіді.

— Кажеш, тобі полянку під Ясеновою? — нотар мовив, попадаючи в тон бажанням, котрі од Василя вже не один божий день і не одну нічку забирали спокій.

— Полянку, прошу вас, пане, поляночку! — Василь притакнув задоволено.

— А ти, Василю, землю обробити зможеш? — з лукавим недовір'ям, чи то провідуючи настрої, питав нотар і проникливо задивлявся на Порадюка.

— Боже мій, що ви, пане, питаєте мене? Я обробив би стільки землі, що конем би її за п'ять діб не обскакав! Я стільки землі обробив би, що й задумати не можна! А що таке мені наділ з моєю челяддю? — Василь говорив так, немов йому під силу було рушити з місця не лише гору Ясенову, але й цілу земну кулю. Він уже простягнув до пана свої руки, показав вузлуваті, неподатливі пальці, покарбовані рубцями від ударів молотом і порізів.

Нотар помітив на вказівному пальці лівої руки ніготь, що чорнів, наче виораний з землі мідяк.

— Що то, Василю? На лісопилці сталося? — нотар ткнув пухлим вказівним правої руки, а на середньому у нього блиснула велика золота обручка з коштовним смарагдом.

— То, прошу вас, паночку, уже цілий місяць минув, як плаха на лісопилці в Шулема прискирнула...

— На руки треба уважати! — кинув застережливо нотар, мов тепер справді турбувався Василем, його сім'єю, що жила з тих двох рук.

— Ой, прошу вас, пане нотар! Уважай, не уважай! Та біда тільки в тому, що не уважається... То з пилорами вийшов геть-геть великий кругляк. Треба його було швидко подати на циркулу, щоб не лишався на ніч. А вже скоро мало гудіти. Яків Попадинець орудував на одному кінці, а я робив на другому. Та не встиг я і гойкнути, аби кидав плахами, коли від нього дошка ви-ковзнулася — та й мене геп по нігтю. Всі сонця засвітили в моїх очах, всі звізди з неба на мене висипалися, так гірко заболіло. Я вхопив нещасного пальця до рота, але нічого вже не допомгло, бо кров під кліпом ока набігла, палець почорнів, як головня. Ноги підо мною зов'яли, та присів я на колоду відпочити. Геть-геть довго я посидів, доки сила прийшла д'мені...

— Кажете, Василю, що боліло?.. — перепитав нотар, бо йому цікаво було слухати розповідь Василя Порадюка про лихий випадок на лісопилці.

— Ой боліло! Ще як!.. — Василь коротко відповів і тут уже додавав: — Казали мені люди, аби-м ішов до лікаря. А я думав собі так: палець не палець, а до лікаря іти нема чого. Той заставить сидіти дома, а бідному чоловіку сидіння без роботи нема.

— А тепер загоїлося?

— Не журіться, присохло, як на псові! Нічого мені не сталося... Коби пана так хряснуло, той би не тільки сів собі, але і впав та полежав... — вдався до міркувань Порадюк. Та миттю схаменувся, що саме з паном зараз і веде розмову. Тому обернув у другий бік: — Правда, у панів руки не роблені, не тверді... Та й пани є всякі... Може би, хтось полежав, а може, хтось так, як і я, не лежав би... Але я вас, пане, щиро та сердечно прошу: дивіться якомсь так, аби полянка була наша...

— Я, Василю, зараз нічого обіцяти не можу, бо то землю буде ділити комісія... Що кому припаде, то і мати буде... — нотар відкараскувався й відводив бесіду, бо уже тепер бачив, що Василь готовий ще довго, геть довго сидіти.

Порадюк помовчав. Умить він не знав, що має казати. Адже певен був, що розмова почалася гаразд і все буде

якнайкраще. Очі Василя зупинилися на підлозі під столом. Там лежали перекинуті навхрест панові ножища, взуті у важкі, з товстою підошвою, спеціального мисливського покрою черевики. Над халявами, що були поцятковані бронзовими острішками й туго зашнуровані, зеленіли теплі шерстяні панчохи з білим кривулькастим орнаментом.

Василь глянув на свої рвані, латані і перелатані нагавиці, потім мигнув очима по гумових постелищах. Чорні ремінні обуванки в'їлися глибоко у товсті, з домашнього сукна онучі. Порадюкові перед паном нотарем ураз стало незручно за те, що ввалився до канцелярії таким бідним і таким поганю вдягненим.

«Убий її, а не послухає тебе! Казав я їй на розум: дай мені чисту сорочку, чисті портки, білі онучі, най обуюся і піду між людей, як чоловік! Бо я добре знав, що, може, і з паном нотарем буду на слові! А вона — ні та й ні! Ще каже: «Буде тобі і так! Не до церкви ідеш!» А може, то все для мене і для неї більше всякої церкви! Бо діло тут не про молитву, не про ладан, а про землю!» — ремствував і досадливо думав Василь, корив себе самого, чому вранці не одягнувся в недільне.

— Коби пан хотіли, вони би зробили все... Бо то все у їх руках!.. — наполягав Василь настирливо, докучливо, бо певен був, що саме від одного нотаревого слова тепер уже залежить більше всяких комісій.

— Добре, добре, Василю! Дай мені уже покій! От землю дістанеш, а що на ній посієш, як обробиш? Коли ти досі землі не мав, та й не знаєш на ній земледілити... хліборобити...

— Пане, бійтеся святого бога! Я не оброблю землю?.. Та я її так оброблю, що вона співати мені буде стоголосами, що вона буде цвісти мені і вівсами, і ячменями, і картоплями, і чим тільки захочете... То правда, що я п'ятнадцять літ робив у Шльоми. Але чому я робив у Шльоми — бодай заклилися у нього заробітки, бодай димом пішла його фабрика! — то ви і не думали! Я робив, бо не мав кусня свого ані для нивки, ані для сіна... Але я косив у газдів, я орав газдам, я ходив жати за десятій сніп, а моя Маріка, небога, садила картоплю за третій рядок...

Василь тут готовий був пану доводити про всі переваги, що їх чув од роботи для себе на своїм клапті, він наче ловив пана на тім, що той з нього посміхається.

І як пан нотар міг запитувати, чи зможе він, Василь Порадюк, обробити свій наділ?..

Василеві стало прикро і боляче. Він сварив би пана, сказав би йому, що і найменшої наруги не стерпить, бо такого зроду-віку не заслужив. О, він би знайшов, що сказати пану! Добре такому сміятися з мізерака. Бо сидить собі у теплім, за столом. За шию йому не капле, вітром його не обдуває, морозом не пробирає й сонцем не палить. Такому, як пан нотар, дошками не обриває пальців. Чи не тому кепкувати над бідним йому легко, що сам збирає врожай дванадцять раз кожного року,— він же дістає платню кожного місяця.

Та все ж... Василь стримався... Бо він пам'ятав, що у нього є і малі діти... Що земля потрібна не тільки йому і Маріці. Вони з Марікою своє ще сяк-так знайдуть, але як з дітьми без землі?..

— Вам добре, паночку, бодай здорові та з своєю папі щасливі були, сміятися з мене. Та я на вас і не серджуся, бо знаю, що чоловік мусить мати якусь забаву... Але мені не до сміху. Бо роботи з мене нема — про землю думаю, бо і сон мене тепер уночі вже про землю мучить...— Василь протягав мирно, супокійно, збуджуючи у пана добру гадку...

— Добре, Василю Порадюку! Готуй гроші! А там увидимо, яка діляночка припаде тобі! — промовив пан і піднявся з-за столу на знак, що Василеві пора б знати і честь — не забирати ж од пана стільки часу дорогого.

— Аби я собі уже пішов, скажіть мені, прошу вас, скільки тих грошей треба? — останнє, про що хотів дізнатися Василь.

— Я, Порадюку, тепер ще і сам не знаю... Та земля дорого коштувати не буде... То її держава дає... Але так — дві-три тисячі мати вам треба буде...

— Дві тисячі?..— застиг Василь, бо спала нова жура на його бідну голову, бо він уже шукав поради: а де роздобути грошей?..

VIII

Одягнувши хутко шерстяного плата з польовими чічками-квітками поверх білої, вишиваної на підпліччі і зап'ясниках сорочки, пов'язавши хустку, що її купив Василь, коли була ще дівчиною, Маріка зібралася в дорогу.

Вона готова була рушити уже з дому, та Василь собі довго чепурився. Причісував чуприну перед олупком дзеркала, що було вліплене в стіну біля віконечка, потім рукавом сорочки довго, довго чистив ношену-поношену святкову крисану.

— Що так вилизуєшся та припліскуєш? Може, свата-ти збираєшся? — Маріка докорила, бо їй обридло чоловіка чекати. Іншим разом треба було їй знімати з голови Василювої неохайно одягненого капелюха, здувати й збивати пиліюку, що налягала, а тепер, дивися, яка парада на нього найшла.

— То більше треба готуватися до твого братика, як на сватанки! — пробурмотів Порадюк і наказав дітям: — А ви, небожатка, сидіть коло хижі! Нікуди не ходіть, не лазьте по деревах, бо вдарить вами нечистий на землю, то хто вас, калік, буде годувати. А ти, Петре, як задзвонить на вихід з церкви, дай сіна теличці, а коли з'їсть сіно — води їй принеси...

— Добре, пняньку, добре! — обіцяв Петрик, радіий, що батько й мати ідуть з дому, й вони досхочу зможуть погратися теплої весняної днини.

Із Забереж'я в Широкий Луг дорога вела через хребет гори, яка тяглася здовж села, обіймаючи його підковою, а з півдня замикаючи ущелиною. На гору Василь і Маріка піднімалися повільно стежиною. Доріжка звивалася поміж кущів, виходила на покоси, далі вже вела гребенем, потім спадала й ховалася в глибокій ярузі, що поросла мохом й була толокою.

Спершу Василь ішов попереду, вигинаючи спину, мов його плечі гнула до землі важка ноша. Та ішов швидко, обминаючи круті доріжки впоперек звивистими кривулями. Був свідомий того, що мусить поспішати. Маріка піднімалася крутогором і собі, важко віддихалася, та за чоловіком не встигала ніяк.

«Ой боже, боже!.. Куди ділася моя сила? Коли-м дівочила, я не знала того легіня, який мене обігнав би був... Не було тої крутої обочі, по якій би я не вийшла першою...» — думала, і від тих думок ставало ще важче підніматися вгору. «Старість — не радість», — оберталося в її голові. Але що то за старість у неї? Коли дівчат на видання ще не має, хлопці в школу ходять?.. То чи не злидні, чи не оті круті ґруники її передчасно зістарили?

Вона все хотіла гукнути Василеві, щоб так не поспішав. Та ніяково було. На щастя, Василь сам оглянувся

і став. Важко дихаючи, до нього підійшла зморена жінка. З-під хустки, що зсунулася посеред голови, чорними пасмами вибилося волосся, розчесане на лобі рівним проділом і складене вінцем. Розв'язала кінці хустки, підгорнула її до чола, заховавши пальцями з-над очей непокірне волосся.

— Дав бог, сонечко припікає! — глянула на небо. За-туливши долонею очі, здивилася в бездонну синяву, головою повела по видноколу, потім зупинила зір на кошлатій хмаринці. Біла, як черешня цвіту, хмаринка повільно пливла на широких, легких крилах молодця — полониського вітру.

Біля підніжжя прокуреними стріхами чорніли хати. Де-не-де біліли першим цвітом в садках дерева — сливи і черешні. Стежини то губилися між хатами, то стелилися поміж городів вулиці, переплигуючи перелази, бігли пішники; виблискуючи сріблом, звивалася заклопотана Терсва, наспівуючи вічно журну пісню, що манила вдалину.

Василь скинув сірячину і простелив на землю.

— Сядь, небого! Відпочинь собі мало! — промовив, сідаючи сам на краєчок рукава і залишаючи поли сіряка Маріці.

Обережно нахилившись, потім спершись рукою на землю, Маріка сіла.

Розкинувши ноги, Василь горілиць простягся по землі. Кінці-шпички гумових постолів стріляли прямо в небо, з-під розстібнутої на шії сорочки виглядали волосаті груди, спершу високо і часто піднімалися, потім — уже спокійніше, далі — вже розмірено. Василеві було любо дихати весняним повітрям, яке вже струміло пахощами пробуджених полів, першими несміливими, скромними квітками, запахами пошерхлого і прибитого зливами та снігом листя — товстою ковдрою лежало в чагарнику, — куців ліщини та вільхи, що бризнули кучерявою зеленню...

— Не лягай на землю, бо простудишся та скалічи-еш... — завбачливо промовила Маріка до Василя, зирнувши до його глибоких, трохи на сонці прищулених очей.

— То мені, небого жінко, нічого не буде! Не бійся! То коби, кажу тобі чесно, Шулем або пан нотар полежав отак... Тих би відразу сім недуг приліпилося, та рогаті

чорти би їх вхопили, та й на той світ понесли! — посміхнувся Василь Порадюк.

Маріка помовчала. Вона тільки дивилася на чоловіка, і її вже огортала туга, повивав біль... «О, не таким був мій Василь, коли ми побиралися! — защеміло в серці. — Куди дівся отой рум'янець, як малина, чому зволохатилися брови, чому стирчать волосни з вух?.. На обличчі його тепер ямки, між бровами, чолом уздовж проліг карб...»

Поруч лежала перевернута Василева крисаня. Маріка взяла її до рук, знічев'я стала оглядати поношені і потерті місця — крисаня давно на заслужений відпочинок просилася. Потім Маріка зірвала квітку-первоцвітку й увіткнула її за оснурок.

Спів пташні — різноголосий, по-весняному бадьорий і неугавний, — зливався з шелестом кушів, що колихалися на вітру, з гудінням в кронах високих крислатих вільх, сріблених тополь, білосиних беріз і буків, що стояли в жолобі, ліском зліва.

— Вставай, Василю, бо днинка не лежить та не чекає нас! Іти нам ще довго, а нині треба й додому повернутися — що діточки вчинять? — Маріка взяла Василя за лікоть і злегка термоснула.

Василь послушно схопився, простягнув обидві руки, позіхаючи, так, наче хотів якнайбільше зібрати до грудей п'яного повітря, й тут же одягнув крисаню з чічкою.

— А я хотів, щоб ти відпочила собі мало! — промовив ласкаво і пішов уже не першим, а слідом за Марікою, вигоджаючи її ході.

— А, нове у нас видати!.. — здивовано і радісно вигукнула жінка Гаврила Федорана — брата Маріки, коли побачила на порозі нечekanих-несподіваних гостей.

— Добрий день, дорога та люба кумичко! — привіталася Маріка з Гаврилихою й на знак любові розцілувала.

— Сідайте, сідайте у нас! Гаврило десь вийшов, та чекаємо його з полуденком... Якраз добре ви, дорогі та любі, трапили...

— Дякуємо вам чемно та сердечно, най у вас все добре сідає! — мовила Маріка й присіла на табурет коло стола.

Василь ще хвилику стояв, мов приглядався, а де б вмотитися в хаті родича. Та гостинна господиня метнула

собою до комірчини, принесла мершій сувій полотна й так розстелила на лаві, щоб Василь міг зручно присісти.

— То ви, кумо, не завдавайте собі клопоту... Я в своїх одягах сяду бодай як!..— ніби тепер виправдувався Василь.

Хата наповнялася гомоном.

На плиті шкварчав токан-бринзяник, сповна додаючи кімнаті шуму, розливаючи по цілому обійстю Федоранів гострий верховинський запах, що завжди видає: буде їстися перекладена бринзою мамалига.

Ніби справді довідався, що в хаті нечekanі гості, хазяїн Гаврило не забарився. Високий, ставний, широкий у плечах газда, з відпущеним гонористо вусом, рум'яний, з просивінню на скронях, він хитруватими очима метнув по не бачених давно гостях й привітався спершу з Василем, далі вже із сестрою Марікою.

— Ей, як я не знав, що ви прийшли! Дмитре, синку, ану бери, небоже, гроші та скач принести нам мало гіркої від Сруля! Скажеш, що я просив! — Гаврило гукнув сина, вийняв тут же з обшитої оксамитом по краях суконної камізельки саморобного капшука, а з нього добув банківку.

— Буде, дорогий та щирий братчику, нам і без пиття! Я не п'ю — щось мене в боці поколює, а Василь, небо-рак, голову слабку має! — відкараскувалася Маріка спішно, припрошала брата, щоб не кидав даремно грошей. Щоправда, Гаврило і не давав себе довго умовляти. Сунув гроші назад до кишені, смушеву шапку повісив на клинок у сволюку й сам присів до стола.

— Подавай, небого, обід, та так, аби й наші гості були задоволені,— наче наказував газда жінці, хоч добре знав її звичку, що пригостити любила.

— Присувайтесь, кумичко, до стола! — господиня припрошала Маріку й брала її за плече.

— Мною, люба кумице, не майте жури! Ми не голодні!.. Ми з Василем добре попоїли, коли рушали в дорогу!..— Маріка змушувала Гаврилиху, щоб та її тепер припрошала, панькала.

— Та ми знаємо, що ви ситі... Але доки на грунь, доки з груня, помалу зголодніли! — розкладаючи емалеві тарілки на ясеновий незастелений круг стола, примовляла газдиня.

Над чавунною каструлею піднімався випарок бринзяного токану, який все ще по краях шипів жиром. На поверхні їжі густо лежали шкварки в товстому шарі бринзи. Коли хазяїн першим черпнув ложкою й поклав собі страви на тарілку, до воронки в каструлі тут же набіг жир — видно, господиня не поскупилася приправити салом харч.

Тим часом, поки собі кожен накладав їжі, хазяйка у великій дерев'яній мисці внесла кислого молока.

— Іжте, дорога кумичко, не соромтеся, ми свої, їжте на здоров'я! — господиня знову припрошала Маріку, коли вона бралася за ложку, несміливо черпала, потім так же несміливо сьорбала холодної незбираної кваші.

— Ми їмо, кумичко, їмо! Журі нами собі не причиняйте! — Маріка заспокоювала Гаврилиху.

— Щось, Василю, велике вас мусило привести до нашої хати... І не пригадаю нині, коли останній раз ви переступали пороги наші в Лузі... — почав Гаврило сам, бо добре знав, що тільки якийсь мусай Порадюків заставив перевалити дорогу через грунь. Нарешті він знав і те, що до вечерні треба переговорити, що тут краще самому почати бесіду.

— Ой велике! Дуже велике! — ствердно головою кивнув Василь, бо й сам хотів почати розмову про діло, та не знав, з якого боку приступитися. Порадюк оглянувся по кімнаті, наче хотів перевірити, чи когось, бува, нема стороннього при бесіді.

— Знаєте, дорогий Гавриле... Мало коли для такого бідняка, як я, блисне сонечко... А тепер зирнуло на нас з Марікою та дітьми... Засвітило нам краєчком з-за хмари та й пробудило у нас добру надію. Та лишень спокій від нас пропав, щез, бо ночей не спимо, днів радісних не маємо!.. — Василь почав здалека, і тут уже тільки одна Маріка розуміла, куди він веде.

— А що таке сталося, Василю? — встряв цікавий Гаврило.

— Землю будуть ділити у нашому селі!

— Землю? Ага, ми чували, чували, що будуть бідноті щось наділяти... — підхопив Гаврило. — Ба дістане мізерний чоловік хоч на корівчину сіна?..

— Кажуть, що ніби на коровицю і буде... Та біда, дорогий Гавриле, що гроші треба... А відки їх дістати, кажи мені? Розбивати не піду, красти я не навчився, а

ніяких зароблених грошенят у мене нема... Та й продати нічого не маємо, аби який гріш вчинити... А треба їх отак! — Тут Василь пальцем черкнув під горло, важко слину ковтнув, і ворухнувся його загострений борлак на свіжопоголеній шиї.

— Ой, треба, братчику дорогий та солодкий, треба тих грейцариків, бодай нікому не снилися! — розмову підтримала Маріка. Вона досі уважно слухала кожне слово і тільки в душі Василеві притакувала.

— Та до кого нам іти за поміччю? Та до кого нам іти за порадою? Тільки на вас, Гавриле, у нас надія вся! Не допоможе в біді свій чоловік, на чужого кликатися годі! — повів Василь тепер уже з такою певністю, наче саме в цьому домі його чекала всяка заемога.

— Ой, так, так! — піддала Маріка.

— Та знаю, Гавриле, що восени ви продали волп'ятигодаки, що гроші у вас водяться, хвалити бога, а нам би і не так багато треба...

— Скільки? — по-діловому спитав газда.

— Дві-три тисячі... — з такою готовністю відповів Василь, наче гроші вже лічилися.

— Правда, воли я продав... Казати нічого... Та як було без малих бицат залишатися на газдівстві? Гроші сюди, гроші туди, і так розійшлися, як би їх і не було... Податки треба було сплатити, на якийсь іконостас збирали... Я дав, най бог прийме, за свого патрона — архангела Гавриїла... Та й коби лишень іконостас?.. Піп забавив ще й дзвона купити, для цієї потрібки мусай було щось кинути, аби люди не гудили та не говорили... Та й кажу вам на честь, для всього з волів бралось. А звідки береться, туди не кладеться... — Перед Василем та Марікою Гаврило ніби починав уже і виправдуватися.

Цього Порадюки не чекали. Василь ішов на певне місце й зараз од здивування не знав, що має казати. Маріка сиділа мовчки, в одну мить хотіла й собі просити. Та добре знала брата. Коли той сказав раз, що не має, то вже скоріше дасть око видовбати з голови, аніж скаже, що є.

— Та маєте правду... Гроші круглі, котяться. Податок треба, на Гавриїла дати не гріх: діло боже... — притакнув Василь.

Маріка відмовчувалася, коли Гавриліха защебетала й почала розпитувати, як маються кумове, сватове, вуй-

кове у Забережі. Газдиня хотіла якось відвести неприємну бесіду.

Розмова в домі Федоранів пішла кволо, мляво, не в'язалися слова до купи. Василь відчув ураз бажання іти собі додому. Та все-таки невдоволення виказати не хотів, бо розумів, що тільки себе зневажить.

...Назад дорога Василя та Маріки була важкою.

Порадюк ішов попереду, часто Маріку залишав далеко позаду, рідко оглядався, для відпочинку не сідав.

— Я швидше смерті сподівався собі, аніж того, що твій дорогий братик пустить нас з порожніми руками... — проговорив нарешті Порадюк, коли вже були на ґруні.

Вітер бив по обличчю Маріку, сушив сльози, що набігали рясно. Але тих сліз Василь не бачив. Де-не-де у вікнах блимотіли скупі вогники, мов жевріюча далека надія в серці Василя і Маріки Порадюків. Сьогодні вона віддалилася несподівано, в одну мить...

Маріка промовчала на слові Василя. Поволі, обережно ступала схилом. Попереду з вечірніми сутінками зливався дублений сіряк Василя.

На небі спалахували зорі.

З-за Красного ґруня викочувався місяць великим бронзовим колесом, так, як вчора і позавчора, рік, десять літ тому...

ІХ

Порадюк ще спав, коли під хатою у вікні показалася кострубата чоловіча голова. Хтось постукотів у шибку.

— Василю! Василю! Ти ще спиш, неборе! — чувся чийсь голос. — Василю, вставай, бо вже пізно! — гукав хтось.

— Вставай, Василю, бо збудить та настрашить діточок! — Маріка сіпала чоловіка за плече.

Василь схопився, як вжалений, опустив великі важкі ноги, потім нахилився під лаву й почав шукати постолі.

— Василю, гов, Василю, чуеш? — не переставав гукати ранковий гість.

— Іди відімкни, бо перестрашить дітей, кажу тобі! — лякалася і просила жінка.

Мовчки, штовхаючи розкидане дитяче взуття під лаву, під ліжку, спотикаючись і щось мурмонячи, Василь поспішав до порога.

— Добрий ранок, Василю! Я думав, що ти вже на млиновиці! — пробубонів Дмитро Побідаш, Василів сусід.

— Та де на млиновиці? Знаєш, звечора спати жура не дає, а коли по півночі заснеш, спиш уже як вбитий! — виправдувався Василь.

— А може, ви, Маріко, так твердо приспали чоловіка? — спробував датися у жарт Побідаш і посміхнувся до жінки, що й собі тепер схопилася, тугіше підперізуючи плат.

— Може, коли були-сьмо ще молоді... Та він і тоді не залежувався коло мене... А тепер... приспала його суета і жура. До півночі, неборак, крутився, як на мотовилі, а над ранок захропів, а тут і ви стали бити у вікно.

Василь обувся, на плечі кинув чорну піджачину — дістав її від учителя минулого тижня за те, що дрова порубав. Шию обгорнув рваним шарфиком, що був схожий на звичайну сіру ряднину, на вуха натягнув шапку й зібрався виходити.

— Де лопата та й чокан? — кинув на ходу.

— Нащо тобі лопата? — питала Маріка.

— Ідемо до старости млиновицю копати.

— Як ідеш? За гроші, він тебе наймав, просив?.. — допитувалася дружина.

— Не наймав і не просив... Ідуть інші, йду і я!..

— То що, за «простибіг», за «дякую»?..

— За «дякую»! То, небого Маріко, всі йдемо до пана старости за «дякую» робити! — втрутився до розмови Дмитро Побідаш, коли бачив, що Василева жінка ніяк не зрозуміє, на яку то роботу йде її чоловік.

— За «дякую»? — недовірливо протягнула Маріка, все ще не добираючи, про що йдеться.

Тим часом, поки Дмитро вів бесіду з жінкою Василя, жартуючи з певною гідністю і гордістю, що сьогодні робитиме в старости на млиновиці, Василь Порадюк натикався на розкидане під ногами в дров'янику домашнє знаряддя, кліпав очима, — шукав лопату і чокан. Нарешті чокан знайшов. Він стирчав з-за селемини кривим в кінці держалном. Та лопати не знаходив ніяк. Перекидав мотики, граблі, різні держална, грабильна, що стояли приперті в кутку, а лопати не було.

— Маріко, гов! Де лопата? — кликав з дров'яника на все обійстя.

— А ти що розкричався, як на пожежу? — мовила невдоволена Маріка, вийшовши надвір за Побідашем.

— Для чого вам, Василю, лопата? Лопата у мене, а у вас буде чокан! От і станемо копати на пару! — умовляв Побідаш Василя, щоб той не витрачав дорогого часу на пошуки.

— От і господар! Лопати не маєш! — допікає Дмитро, хоч і в самого була тільки поганенька.

— А що? Ти ліпший газда? З таким дрантям до старости іти? То я боюся, щоб нас не прогнали! — посміхався вже тепер і Василь з Дмитра, якому і справді не було чим похвалитися.

Стежка вела до ріки. Спершу бігла поміж хат, межами, садками, далі пішла кісницями. Василь ішов попереду, тримаючи під пахвою чокан. Обидва йшли мовчки, кроки їх були швидкими. Василь наче плив стежиною, чуючи, що десь там, на млиновиці, його чекає невідкладне діло і обов'язок. Той обов'язок він мусить виконати, бо інакше пропаде все, все, про що багато передумав, що склало зміст його життя.

Коротшим ставав шлях.

Гучніше текла ріка.

Василь Порадюк сподівався, що першим буде на млиновиці. А коли вийшов з верболозу, побачив гурт людей.

— Хтось пробудився на перших когутах! — кинув Дмитро Побідаш і швидше пустився услід за Василем. Порадюк промовчав.

Від самого берега Тересви до будинку, який біліє зрубом і зяє великими прорубами вікон, побігли забиті на однакових відстанях кілки. Місцями насипом лежить розкопана земля. В ній кругле плескате річкове каміння сіріє чолами. Де-не-де каміння лежить купами окремо від рінистого ґрунту. То селяни приготували, щоб було чим підмурувати береги млиновиці. Високими, широкими скиртами лежить вербове фашіння, пов'язане в снопи. Ним теж мають укріпити береги від завалів та зсувів. Видно, фашіння рубали ще восени, бо в ньому торішній лист.

Стук сокир котився від річки, мішався з плюскотом, коли Василь став перед будинком млина і задивився на вправну роботу теслярів. Розмірено в повітрі піднімали широкі планкачі, вриваючись холодною крицею в тіло

стрункої білої ялини. «Тешуть вінці»,— подумав Василь і привітався:

— Боже помагай! Доброго ранку, майстрове чесні!

— Дякуємо! Доброго здоров'я і тобі, Василю! — відповів кремезний високий тесляр, на мить випростав плечі, спершись на топорище.

— Та тепер на роботу? Щось жінки довго держали вас на печі! — дошкульно посміхнувся один з теслярів, кепкуючи над Василем Порадюком і Дмитром Побідашем.— Ей, не знаю, Василю, чи похвалить тебе пан староста за довге спання? — кинув ще навздогін Порадюку, беручи знову до рук планкача і піднімаючи його в повітрі.

Василю не сподобалися ці слова. Тим більше, що побачив старосту на млиновиці біля тих кущів, де селяни в кількох громадках викидали рінисту землю на берег...

Порадюк і Побідаш поспішили до розкопаних місць, щоб і собі стати на роботу.

— Добрий ранок вам! — привітався Василь, пизько знявши шапку, коли побачив старосту Якова Нічоготу.

— Добре здоров'я! — відповів староста.

Василь все ще тримав шапку в руці, приступився до Нічоготи й простягнув руку.

— Ми прийшли допомогти вам мало у роботі... Чули-сьмо, що будете млинок, та як може бути, щоб і нашого каменя в ньому не було? — щиро, добродячно Василь мовив.

Староста повів очима по зрубку, затримався на теслярах, що запрацювали пильніше, побачивши хазяїна. Потім Нічогота глянув полем до самої річки, де групами землекопи прокладали канал-лоток.

— Не млинок! Млинище! — заперечив староста.— Бо що то за млинок, коли на ньому ось уже третій тиждень ціла забережанська громада з сокирами, пилами, чоканами і лопатами мозолі натирає.

— То ачей буде не тільки млин, але і ступи, валило...— поправляв себе Василь.

— Гадаю, поза богом, і пилорама буде...— доповнював запопадливий староста.

— Буде! Чого не бути? Де є сила в кишені, там усе буде...— Василь бачив, що довго бесіди точити не варто, тому спитав з готовністю: — А де нам, пане старосто, до роботи іти? На лотках вище млиновиці, може, нижче?

— Ідїть до Свистака Юрка! Той вам покаже, що робити! — коротко відповів староста і махнув рукою в бік до річки.

Василь і Дмитро поспішили до землекопів.

З глибокої викопаної в землі яруги чувся дзвінкий стогін чоканів, що натрапляли на каміння-залізничка, скрегіт лопат, що вгризалися в рїнисту породу, потім викидали залежалу віками землю на берег. Проходячи краєм млиновиці, Василь помітив, як присадкуватий чоловік з короткими руками, по кісточки у воді, що сочилася від річки і збиралася на дні яруги, завзято обкопував чоканом камінь, силкувався добути його крицевим ломом. Чокан гострим кінцем ковзався, натрапляв на каменіще і сапав вогнем. В повітрі блискали іскри і загасали на мокрому ґрунті.

«Цей, певно, хоче дістати найліпший наділ землі... Тому так старається! Не бійся, добре знає, що Нічогота в комісії, яка буде ділити...» — майнуло в голові Василя Порадюка, і злість викресалася з його серця, як іскри з каменя від криці.

— Не поспішай, гов, гов, Петре, надірвешся! — мовив Василь Порадюк без привітності і поваги.

— Залишиться тут ще й тобі, не бійся! — відповів Петро Вовцун, піднявши лице, забризкане глинистими краплями води, що встигли вже присохнути.

Ще сонце не купалося у водах яруги, а Василь вже обмився сьомим потом. Юрко Свистак поставив Порадюка і Побідаша на роботу в лотку недалеко від річки. На дні води було по коліна. Василь спершу забрався в яругу у постолах, та коли в них зашлюмпала вода, викинув на берег, розстеливши на обліжку онучі. Ногавиці закотив по коліна, бо шкодував псувати одяг. А вода все одно бризкала з-під чокана, давно змочила і вкрила брудом штани.

Василь копав так, наче хтось стояв над ним з довгим хльостким батогом, готовий в ту ж мить стьобнути по спині, коли він випростає її. Хотів тою неугавною працею зігріти кров, що холола від босих ніг. Та все дарма. Ноги обпікало земляною студінню, той холод розпливався по всьому тілу. Порадюк зводив очі в небо, аби глянути, чи високо сонце, сердився на себе, чому не навчився ремеслу... Він заздрих теслям, котрі на теплом повітрі, на поверхні землі, з планкачами в руках працювали для блага старости. «Не бійся, ти в більшій честі

у Нічоготи... бо їх робота платиться дорого»,— думав Порадюк.

Його невдоволений і ображений лихою долею розум малював горно кузні, велику залізну бабку на товстому буковому ковбані, столик з ковальським знаряддям у старого Нуждича. Він заздрих ковалю. Бо у вухах гриміли викрики коваля на учня, що не встиг миттю подати кліщі з довгими, запопадливо лапастими вилицями. Він думав, що, коли б мав кузню, учня в ній, ніколи б тому хлопчині не сказав злого слова... Мабуть, від роду Василеві так не хотілося мати в руках бодай сяке-таке ремесло, як тепер. «Не бійся, тоді і вгинатися, вдобрятися всякій біді не мусив би!» — думав далі, шкодуючи днинку, що тут отак пропадає на роботі в старості ні в честь, ні в славу...

Відлунням котилося бомкання дзвона з церковної вежі в обідню пору. З яруги виповзали люди — брудні, виснажені. Кидали знаряддя на березі, а самі збиралися коло вогню, щоб просушити одяг. Дехто пік у ватрі сало, крутячи в руці жердинкою і підячи жир на шматок черствого кукурудзяного хліба. Василь простелив на землі свою піджачинну і ліг, щоб дати спочинок рукам і ногам. А коли з-за кущів показався Петрик з клунком, Порадюк почув слова:

— Порадюку, вставай! Син тобі несе курку варену! — то з Василя посміхався Вовцюн, що вже пообідав і чмихав з череп'яної люльки їдким зеленцем.

Василь піднявся, присів. Петрик чемно поздоровкався з селянами, що сиділи на сонячному обліжку недалеко від розкопаної яруги і вели жваву бесіду.

Неохоче, мов звук до не знати яких ласощів, Василь сьорбав картопляний суп, заправлений олією; на дні ховалися шматки картоплі, на поверхні перепаленими крихтами плавала цибуля. Василь вудив ложкою-дерев'яною по дну, черпаючи по картоплинці. Ів, бо мусив. Знав, що нічого ліпшого жінка приготувати не могла.

— Іж ти, небоже! — подав синові бляшанку, бовтнувши рідиною, щоб змити з стінок навар.

— Я не хочу, нам мамка давала полуденок! — відмовлявся Петрик.

— Тоді неси додому! — велів батько, загортаючи рештки кукурудзяника в рушник.

«Не бійся, коли б то були білі палянички, пироги з лекваром, ти їх так з'їв би, ще й губи облизав би!» — подумав Василь.

Йому раптом жаль стало тої дітвори, що не раз тліє з голоду, ніколи не полакомиться чимсь справді смачним. Та що він може чинити? Він годував би їх самою сметаною, маслом, медом заливав би, солодким молоком напував. Та звідки? Він глянув тепер спідлоба на слабку, з тонкими пальцями ручку сина, якою той клав рушничок до торбини, помітив на шиї жилку, що билася кров'ю, глянув на очі, сковані стриманістю. І Василю Порадюку стало прикро, боляче.

«Чому його бог дає на білий світок? Аби мучилося від самої колиски до гробової дошки? Аби радості не мало і на один день з того життя? Воно ще в утробі, а вже бідує!» — міркував Василь собі, згадуючи перші місяці заміжнього життя Маріки після того, як вони побралися і ходили на жнива в низинні села, щоб заробити на зиму хліб.

Петрик віддалявся, а Василь приліг на свою сірячину ще трохи відпочити.

Сонце котилося небом з полудня.

— Гроші можна позичити у Шльоми! Той має стільки, що лічби їм не знає,— говорив хтось за чагарями. Василь хотів піднятися, глянути, з чиїх уст чує ці слова. «Та ні,— думав,— краще буде — спокійно, без цікавості вислухати все, все».

— Ого-го! Той би не знав рахунку грошам? Знає, не думайте... А позичити може! Чому ні! За добрий процент!..

— А так, за «дякую» ніхто не позичить! Ні Шльома, ні Данило! Бо кожен хоче мати заробіток на всьому!

— Хоче, хоче! А Шльома на одному хоче заробити десять раз, бо він такої віри, що рве, де може, заробляє і на правді, і на неправді! Той заробить і на чужій біді!..

Таку гутірку за чагарями чув Василь Порадюк. Може, вона точилась би довше, коли раптом хтось гукнув на всю млиновицю, що полуденок кінчився.

З-поміж кущів, з галявин біля яруги стали сповзати землякопи. Спершу ішли повільно, мов розминали неслухняні кості, неохоче бралися за знаряддя, що встигло обсохнути від ґрунтових каламутних вод.

Залишивши на бережку постолі, Василь знов поліз до яруги. Повітря було тепле, але студена вода пустила по тілу знайомий дошкульний холод. Василь уже так часто, як до полудня, не поглядав на небо. Він мав про що міркувати. Його думи спліталися в сіті навколо Шулема Фріда, навколо його лісопилки... «Ачей Шулем не був би такий, щоб не позичив! Я йому не мало дав свого здоров'я, своїх сил!» — важив Василь.

...Вечоріло, коли бережком проходив Яків Нічогота, щоб оглянути зроблене селянами за день.

Василь старосту втямив здаля, тому з останніх сил бив чоканом. Працював, як віл, цілий день, не хотів, щоб надвечір староста подумав про нього лихе. Як-не-як, а день пройшов у змаганні з важкою рінистою землею в каламутній воді понад щиколотки...

Раптом з-під чокана посипався рінистий ґрунт. Виглянув круглий камінь-залізняк. Василь копирснув стусом, щоб його рушити з належаного місця. Та камінь глухо й тупо застогнав і лишився не порушним. Саме в цю мить до Василя і Дмитра підійшов староста. Він заклав руки на крижах і став дивитися, як чоловіки силкуються добути з землі каменіще. Порадюк помітив запопадливого старосту, але голови не звів. Він щосили бив чоканом, обкопував каменюку. Залізо гострим кінцем трапляло на край, і тоді пирскали іскри. Василя брала злість. За цілий день він вперше трапив місце в яругі, де затримався. Побідаш згрібав лопатою на дні камінчики, викидав на берег, хоч справді йому лопатою робити було нічого.

— Ти, Василю, стусом, стусом його бери! Сторцом його добувай! — радив староста й сам присів навпочіпки, задивившись.

— А най буде проклятий! Я вже брав його всяко!.. Треба ще копати, бо не дається! — виправдувався Василь. Замахнувся щосили і рубонув чоканом вище каменя. Ріниста сипка земля поповзла, падаючи на дно яруги. Розбризкалася каламутна вода. Показався край каменя. Василь вхопився підважувати каменіще. Хотів повалити його на дно. Ліниво, перевалюючись набік, камінь поповз і зупинився на розкопаному ґрунті.

— Ану, Дмитре, помагай! — нахилився Василь, щоб взяти каменюку і викинути на берег.

Дмитро Побідаш приступився, обома руками обійняв добуток знизу.

— Гей, нараз! — Василь на знак, щоб двинути каменем з місця, гукав натужно, просячи і повеліваючи. Та не так легко камінь з місця рушався. Він тільки перекопився на бік до Дмитра, далі виковзнув з рук.

— Гей, ще раз! — бадьоро і запопадливо кликав Василь, косячись на старосту, який все ще на місці стояв і дивився, яке то силкування іде гірке та тяжке. Уже хотів староста відходити, та Василь дуже гойкнув, подаючи наказ.

Поволі чотири руки камінь підняли вгору. Василь почервонів на обличчі, жили на скронях напружилися і забилися, губи він зціпив, наче і з них хотів видобути силу. Дмитро вп'явся ногами, підтримуючись ліктями на стегнах, мов ось-ось камінь мав виковзнути і знову впасти на дно яруги.

— Держи, держи! Прокляття би йому, що тяжкий! — цідив Порадюк крізь зуби. Та не встиг видавити останнього слова, коли камінь зірвався з рук Побідаша. Сам Дмитро прудко плигнув назад, скрикнув до Василя, щоб той рятувався. Та було пізно. Камінь тупим ребром впав на босу ногу Порадюка.

— Н-ю-о! Тут його маеш! — застогнав Василь, піднявши ногу і вхопившись брудною рукою за розтросчений палець. Червона, рідка кров цяпала в каламутну воду і розливалася по камінню.

Василь невдячно глянув на старосту і виповз на берег. Того дня він більше нічого не робив.

Шкутильгаючи, плівся додому, коли сонце кидало на землю довгі вечірні тіні.

Х

До Шулема Фріда вхід від вулиці зачинений кованими залізом двійними дверима. Почерез ті двері впоперек перекинута широка залізна раму із скобою і замком, що розуміється на ньому один Шулем.

Вікно од вулиці зачинене кованою віконницею, яка не пропускає з хати у вечірню пору і промінця світла, бо ніде і шпаринки у ній не видно. Цей дім побудований для потаємного життя ще дідом Шулема Іцьком, який у Забережі починав з сірників і мила, а під старість володів трьома полонинами, геть-геть великим ліском на краю села, кісницями сіна на десять волів. На додаток мав дві корчми, одну серед села, другу — у вишньому

кінці, там, де зараз курить димар лісопильного заводу. Дехто поговорював, що до Шулемового діда добро текло рікою тільки тоді, коли запомігся корчмами, дехто говорив, що зиск приносили полонини і кісниці, ще хтось доводив, що старий прибув до села на Верховину з саморобними фальшивими вагами та великою фляжищею самогону. Той напиток ніби вперше тоді спробували забережани, він їм так полюбився, що Шулемів дід, хотів чи не хотів, а став першим чоловіком. Але все це було так давно, що жодного очевидця серед живих не залишилося... Тільки говорили...

У вечірню пору до Шулема Фріда можна трапити, тільки пройшовши крізь хвіртку у високих і широких, пофарбованих темно-зеленою барвою і обведених зверху чотирма пасмами колючого дроту, воротах. А ворота собі замкнуті на замок і засув. Коли спробуєте взятися за клямку чи постукаєте кулаком, щоб вам відімкнули, почувете зле, хрипливе гавкання собаки. Тому ліпше злегка клепати у віконницю од вулиці. Будьте певні, що у Шльоми Фріда дома завжди хтось знайдеться. Коли ви не далекий чоловік, прийшли з ділом, вам неодмінно відчинять.

Одного весняного пізнього вечора перед будинком Шулема Фріда зупинилися Василь Порадюк, його дружина Маріка та газда Андрій Манзюк. Василь з жінкою залишився на вулиці, а Манзюк приступився до віконниці.

Почувся легкий грюкоток. На вулицю з кімнати блиснуло сяйво. Хтось виглянув. Андрій прудко махнув рукою Василю та Маріці, щоб підходили ближче, а сам першим ступив до хвіртки.

Дверці відчинила дочка Шулема Сурка.

Загавкав собака, цорконячи кільцями по брукованому двору.

Оглядаючись, двором пішли нечekanі гості. Собацюра піднімався на задні лапища, гавкав і скавулів, витягав шию, кидав собою услід за прохожими. Маріка тиснулася біля стіни, збираючи до руки спідницю спереду, щоб, бува, не вхопив пес і не роздер іклищами.

— Геш-ше! Геш! — собаку відганяла Сурка, але той гавкати не переставав.

В кухні ще висіли випари всіляких варенин. Вони приємно лоскотнули Марічині груди. Манзюк протиснувся услід за дочкою господаря до великої кімнати.

За столом сидів у довгому сірому халаті, сандалях на босу ногу, чорній сатиновій шлаймурці хазяїн. Шулем вп'яв очі у Василя, потім перевів зір на Маріку. Маріка знітилася, глянула на застелену доріжками долівку. Щось лячне побачила в тих очах, і її взяло страхом. «Боже мій! Він з роботи пропустив мого Василя. Вирвав від дітей кусень хліба... А тепер хоче добре робити?.. Чим це кінчиться?..» — думала і корила себе, чому піддалася умовлянням Василя. Вчора Порадюк зустрівся з Манзюком, той згодився іти до Шулема позичати гроші, дав слово підписати вексель — поручитися, що борг буде сплачений. І чому враз Андрій став таким добрим до них, ніяк не могла вгадати.

Немов хтось женив Василя без нього, Шулем вів розмову тільки з газдою Андрієм Манзюком.

— Кажете, Андрію, що Василь дістане землю... Що Василеві гроші треба, а ви хочете йому допомогти?..

— Треба, дорогий Шльома, треба! — притакнув Андрій, додаючи: — Та де тих грошей позичити, як не у тебе?..

— Я, Шльома, пішов би вам робити за ту честь, що ви чините для мене! — Тут же готовий був послужити Фрідові Василь.

Шулем посміхнувся стримано, підтягнув брови, зморшками краючи чоло, і промовив:

— Но-но! Увидимо, як воно буде... У мене на пилі місця нема!

— Та не на пилу!.. Я знаю, що туди вже не можна, а так, дрова рубати, косити...

Насправді дрова Шулему привозили готові, рубані з заводу, а кісьба ще далеко.

— Но-но, моя честь на Андрієву честь позичити тобі гроші, а твоя честь віддячитися і мені, і Андрієві! — мугикав Шулем, виймаючи з столу папери.— А тут треба і пана старосту! — мовив Фрід, готуючись писати й чинно вмощуючись за столом з каламарем і паперами.

— А, пана старосту?..— протягнув Манзюк і вхопив з гнutoго стільця крисаню.

— Пан староста і печать! — наказав Фрід, коли Манзюк був уже в дверях.

— Печать і Нічогота будуть! — певно промовив Манзюк і зник.

Лашачись, заскавулів собака. Рипнула хвіртка.

«Чому він не гавкає на Манзюка?» — подумала Маріка, сидючи біля дверей на ладі, в якій були дрова.

— Ну-ну, Василю, дочекаєтеся своєї землі? — почав Шулем бесіду через хвилину після того, як пішов з хати Андрій.

— Ачеї дасть бог, та буде щось і своє!.. — притакнув Василь, але його тут же перебив Шулем:

— Дасть не бог, пани дадуть!..

Василь помовчав мить, а потім і собі:

— Та, може, і правду кажете... знаєте, є теличка, дасть бог з неї корівку, а годувати нема чим... є діточки, Шулеме, було би кому корівчину доглянути, але коли нема свого кусника землі, то куди випустиш худобинку на пашу? Кажі! Де накосиш сіна? Добре тому, хто не видить краю межам, а ми з Марікою?.. Ми зібралися бідні, як церковна миш... Голі та мізерні... — Тут Василь дістав дяку до бесіди з Шулемом. Він готовий був викладати душу, переливаючи в нехитру простодушну селянську розповідь.

Шулем Фрід щомить погладжував косми волосся, крутив локони пейсів перед вухом, обертаючи вказівним і великим пальцем, щось незрозуміле мугикав під ніс, хмураючи широкі руді брови, що вістряшками стирчали над очима. Чоло піднімалося складками зморшок, блимали білками всевидючі очі.

— Ти знаєш, Шльомо, коли ми були малі, я ніколи і не подумав, що тобі в житті так добре поведеться...

— А що таке? — зацікавлено встрав Шулем.

— Еге, нині у тебе легкий хліб! Маєш пилу, маєш землю, маєш корчму, бо ти робиш головою, розумом. Не так, як ми! Еге, у нас нема нічого, бо мозолимо руками, мучимо кервавим мозолем... Тобі просвітив бог розум, а нам дав тільки руки...

— У кожного свій талант! — хитромудро мугикнув Шулем.

— Талант, талант... Маєш правду! Бо ти під щасливою зіркою народився, твій няньо широко богу молився!.. — Василь дався до мудрощів, недоречно пробував знайти таке, чим би в'язалася гутірка з Шулемом Фрідом. Та Шулем уже мало давав на Василеві теревені.

Відчинилися двері. До кімнати ввійшла Сурка — дівчина літ п'ятнадцяти, пишна і вгодована, рум'яна і круглолиця. Занесла на підносі великий чайник і поставила

на стіл. Відкрила скриню, вийняла банку з варенням, пляшку з напоєм, цукорницю і білу плетену халу.

Шулем щось мургикнув, і дівчатко собі вийшло.

Широко розкриваючи рота, щоразу блискаючи золотим зубом, Шулем сам тепер смакував те, що було подано на стіл. Випарок піднімався над чаєм і зникав у вечірньому світлі скупой лампи. Господар дзенькав срібною ложкою об порцеляну, набираючи варення з банки і накладаючи до чашки. Цмокаючи, він ложечку облизував, притискав губами, щоб зібрати варення до крихітки, чвіркав у зубах язиком і всмоктував до себе повітря так, наче й ним мав насититися.

В кімнаті пахло чаєм, ромом, малиновим варенням і медом, свіжою, на маслі печеною халою.

Під вікном почувся гомін. Незабаром в кімнаті перед Шулемом Фрідом стали сільський староста Яків Нічогота та Андрій Манзюк.

— Добрий вечір, Шльомо! — похитуючись на ногах, Нічогота простягав руку Шулему і хлябав головою спершу вперед, потім назад.

— Ой-йо-йой! Ай-вай! Де ви, Якове, так нахлебталися? — протягнув Шулем, задоволено гладячи живіт пухкими, розчепіреними пальцями обох рук і відсуваючи чашку, банки набік.

— Землю ділимо! Землю ділимо, Шльомо! — вимовив Нічогота так, немов тільки що показував, де треба забивати межові кілки.

— Виджу, виджу! — багатозначно, насмішкувато протяг Шулем.

— Видиш? Ти нічого не видиш! — заперечив староста, виймаючи з передньої кишені правої штанини замусолений мішечок і витягаючи з нього круглу, в чорних печатку.

— Но-но! — мугикнув Шулем, готовий переходити до діла.

«Боже праведний! Що тут на п'яну голову буде коїтися? — думала Маріка і задивлялася на старосту.— Яка я щаслива, що мій Василько ніколи не ходить п'яний!.. Бо за що би напився, коли і на хлібець не вистачає. А Нічогота не одного людського гелера пустив через своє горло!»

— Но, Шльомо! Де тобі печатку бити? Кажі! — питав староста, перевалюючись з ноги на ногу і дмухаючи на печать так зблизька, що до неї притулявся

своїми широкими зволоженими губами, наче мав її лизнути.

— Зараз, зараз, пане старосто! — услужливо примовляв Шулем, пишучи векселя.

— Пиши скоро, бо аж не пишеш, б'ю тобі печать на чоло! — прогугнявив Яків Нічогота, розмахуючи предметом державної влади в повітрі.

— Чому на чоло, коли треба на папір? — посміхався Шулем.

Маріка сиділа біля дверей і задивлялася то на важкий комод різьблений, з великими бронзовими петлями на дверцях, бляшками на замках, шліфованим дзеркалом, що вправлене у верхню частину, потім переводила зір на масивну старомодну вітрину, за скляними дверцями якої ховався різноманітний посуд, гора всілякої всячини, дрібничок, далі розглядала покривало на добротній зробленій постелі з горіхового дерева, що звисало шовковими торочками до самої підлоги.

Раптом Маріка задивилася навпроти себе. Між двома глухо зачиненими віконницями побачила велике дзеркало. Їй стало ніяково. Адже вона ніколи себе не бачила в такому дзеркалі. Правда, раз якось була в аптеці, щоб сестрі купити Гофманових капок. Там теж було тих дзеркал в кожному куті. Але тоді й не встигла оглянутися, як їй аптекар подав пляшечку з ліками, і вона вийшла. А тут сиділа довго, на одному місці і, звичайно, був час добре на себе видивитися. Загострений ніс, подовжні дві зморшки, що розбігалися в ширину від носа, впадини під очима, від яких тіль розпливалася по цілому обличчю, вперто і настирливо свідчили, що її життя гірке.

Раптом Маріка розтулила уста, бо хотіла глянути на зуби. Між білими і міцними передніми зубами зяяли дві щербини. «То коли я Петрика носила, випали!» — подумала.

— Що ти з мене, неборанько, смієшся? — витріщив очі на неї староста.— Я прийшов тобі за свідка, аби пан Шулем дали гроші, а ти смієшся? З кого ти смієшся? — не заспокоювався Нічогота.

— Бійтеся бога, пане старосто! Де би я з вас думала сміятися? — Маріка заспокоювала Нічоготу і вся зашарілася.

— Я не видів? Ти мені кажеш? А зуби тут кому покажеш? — ніяк не вгамовувався староста.

— Що за напасть, люди добрі! — відкараскувалася Маріка, сама не рада тому, що забаглося їй глянути в дзеркалі на зуби.

— То у неї, прошу вас, така звичка... То, перебачте, від малої вона така, що любить в дзеркалі зуби показувати! Не дивуйтеся, пане старосто! — приходив ураз на поміч дружині ошелешений несподіваною напастю Василь.

— Дайте собі спокій! Ще мало вип'ємо на здоров'я, та й буде все добре! — не стерпів прискіпування Манзюк.

— Що ви, пане старосто, підняли такий рейвах та гармидер? У моїй хаті, слава богу, спокій і благодать! — втихомирював Нічоготу Шулем, не одриваючись од паперів, по яких спритно бігала його рука.

Маріка міцно стулила губи, щоб, бува, зайвий раз не показати в дзеркалі зубів і не привернути до себе старостину лють. Вона більше не бачила свого обличчя, бо дивилася на сутулі плечі Шулема, який своєю грізною і важкою масою навалився на стіл. Дивилася на сатинову, до лоба приплюснуту шлаймурчину, що здригалася, коли Фрід зводив голову догори.

— Но-но, Василю, неборе! Підпиши! — Шулем тицьнув пухким білим пальцем на місце у векселі, де мав підписатися Порадюк.

Василь звівся з сидіння, підійшов до Шулема і шкарбукю рукою взяв перо. Тримаючи його незручно, важко притискаючи неслухняними пучками, мов боявся, щоб не випало, заходився писати. Тицьнув ще раз до каламаря й застиг рукою над векселем.

— Ти сідай, сідай, бо так не підписують! — радив Андрій Манзюк, підсуваючи ближче стільця, з якого тільки що піднявся Василь.

Порадюк примостився, зціпив зуби і двічі шкрябнув пером по паперу, щоб спробувати, як воно пише. Потім уже опустив складену в пальцях руку на стіл, кілька разів махнув кінцем пера над векселем в повітрі, наче провадив певну репетицію перед виведенням на світ божий літер, що ось-ось мали висіятися в нерівний, покоروضений рядок.

«Моєму Василеві такий спосіб писати, як сокирі плавати!» — думала Маріка і гірко в душі посміхнулася.

Скрипнуло перо. І Василь, затамувавши подих, закам'янівши в зосередженні, виводив літеру за літерою.

Здається, що в цю мить не билося Василеве серце, не кружляла в жилах кров, застигли повіки й очі, тільки рука працювала. Вимозоливши на папері два слова, Порадюк зітхнув так, наче з плечей звалилася ціла гора. Повів рукавом по чолю і витер піт.

— Я, Шльома, п'ять буків легше подав би на циркулу! — промовив Василь і обережно повів кінчиком пера по чуприні на потилиці, щоб з нього стерти чорнило.

— Но-но, гадкуй, Василю, щоби сплатити довг навчас! — попередив Фрід Порадюка, цорконячи тепер уже ключами й відмикаючи залізну скриню.

Шулем шурхотів сотнями. Коли відлічив двадцять п'ять улежаних, гладеньких банківок, мовив:

— Гроші даю тобі на три роки! Від кожної сотні на рік даєш мені десять корон. Щоби ти не мав жури, з чого заплатити мені процент через рік, зараз даєш мені двісті п'ятдесят корон! — Тут Шулем відклав три сотні набік і вийняв з скриньки п'ятдесятку.

— Добре, добре, дорогий Шулеме, не буду мати жури... — притакував Василь, простягаючи руку за грошіма.

Тим часом, поки Василь з Марікою в поті чола перелічували сотні, щоразу плюючи на пучки пальців і потираючи ними кожну банківку, вексель підписали газда Андрій Манзюк і староста Яків Нічогота.

— Дивіться, Андрію, не віддасть грошей Василь, віддасте за нього ви! — з притиском на слові «ви» попередив Шулем Манзюка і додав: — А ви, пане староста, будете мені за свідка.

Староста на знак згоди помахував головою. Кудись ділася та шумливість, бадьорість, що найшла на нього у корчмі серед села, звідки Андрій привів старосту сюди.

— Дай мені, най покладу в пазуху! — Маріка простягала руку, коли Василь скрутив банківки і сунув до спідньої кишені піджачка.

— Дай, дай, Василю, най жінка покладе грошенята в пазуху! Там завжди знайдеш! — підтримав обережну жінку Манзюк. Василь посміхнувся, вийняв гроші з кишені і подав жінці.

— Тепер, Порадюку, треба випити на позику! Аби гроші миші не погризли! — схопився староста, коли Порадюк з Марікою зібралися виходити.

— Дайте йому покій! Най ідуть мирно додому!..— махнув рукою Манзюк, беручи старосту під руку.— Я вам сам заплачу, ходім! — і подалися до дверей.

— Най вам, Шулемку, дасть бог здоров'я! Най вас подержить на землі довгі і благі літа, най вам щедро заплатить за вашу доброту сто раз, не раз!..— примовляла Маріка в нечekanому щасті.

Темна ніч заховала в сутінках Василя і Маріку. Вони віддалялися, чуючи голоси старости і газди Манзюка, що прямували до будинку серед села, звідки виринали п'яні голоси. Здаля гавкали пси — певно, гомін серед села і їх бентежив.

— Дивися, який мудрий пан староста! Іди з ним пити за те, що підписа на вексель поставив!..— сердилася Маріка на Нічоготу.

— Ой, той випив не одну пляшку за людські мозолі та за кров...— притакнув собі Василь.

— А я ци говорила тобі, що чужий чоловік тобі скорше pomoже, як свій! — Тут уже бесідою жінка Порадюк поверталася до Шулема.

Василь мовчав.

Мовчала і Маріка.

Тільки Тересва відлунювала нічним гомоном в міжгір'ї, раз у раз погавкували сторожки пси...

XI

Дорога вела на Ясенову.

Попереду ішов у підпнутих під коліна штанах землемір, за ним ступав його помічник — молодий, світловолосий, кучерявий юнак. Третім на гору піднімався Андрій Манзюк. По-газдівськи кинутий на плечі сіряк теліпався порожніми рукавами в повітрі у такт крокам. Ряд замикав Василь Порадюк. Його ходу стримував тягар, що лежав за плечима, звисаючи на широких ремнях. Заважав іти також перекинутий через ліве плече штатив у шкіряному чохлі. Багато клопоту мав з ним Порадюк, бо той сповзав наперед, потім надміру тягнувся й звисав дозад. Василь виривався від побратимів вперед, на хвильку ставав і оглядався по дорозі, що вже була пройдена. Окидав зором Забереж, очима ковзав тепер по Тересві — шукав почорнілу, до землі припишклу хатину, в якій залишилися Маріка і дівора.

— То, пане мірятьник, треба поділити за пару днів, щоб люди могли вийти на чищениці садити собі картоплю! — починав розмову газда, коли порівнявся з інженером на крутогорі.

— Земля буде поділена, пане комісар! — запевнив інженер-землемір.

— Ой треба, треба, бо так її люди чекають, як каня дощу!.. — підхопив Порадюк.

— А то багато бідних у вашому селі? — цікавився пан.

— Ой немало, паночку, немало! — глибоко зітхнувши, підхопив Порадюк і прискорив кроки, щоб собі краще чути розмову між головою комісії по розподілу землі Андрієм Манзюком та інженером, що кілька днів тому прибув до села з своїм помічником, а сьогодні взявся до роботи.

Сонце було вже високо, коли вибралися на Ясенову. Вітер розганяв хмари на обрії, де небо зімкнулося з гребенем гір.

Задивившись вдалину по течії Тересви, інженер став. Милувався долиною, в якій тулилися села — Калини і Ганичі. Білими мурами піднімалися церкви між почорнілими, в садах захованими хатами. Інженер потонує очима в сплетеному з фіолетового, рожевого та голубого мережива серпанку, що навис за Ганичами й обвів контуром гори, зливаючись з бездонною синявою весняного неба.

А тут, на горі Ясеновій, простелилися кісниці, то рівними межами відділені одна від одної, то покрученими, обіймаючими видолінки лазами. На кожному з лазів стоїть по колибі. Обвіяні вітрами, що гуляють на Ясеновій весною і літом, осінню та зимою, вони сиротливо стоять в очікуванні господарів.

— Ходім, панове, на мій лаз! — промовив Андрій Манзюк і перший пішов Ясеновою, взявши напрямок до рубленої з смерекового кругляка, з віконечком на передній стіні, колиби.

Подув полонинський вітер. Лагідний і спокійний, розмахував крилами, знімаючи шум, ширяючи гомоном в лісі. А ліс сірів товстелезними стовбурами буків у затіні — на північ од хребта Ясенової.

Від колиби Андрія Манзюка, як на долоні, видно південний схил, захищений від вітру гребенем гори. Гора

знімається круто здибленим тілом з підніжжя до само-го верху.

Тут ще два роки тому шумів буйний ліс, співало птаство, по ночах пугукали сови, рідко, але все ж бачили тут прудконогих обережних сарн і красенів оленів. А тепер тільки де-не-де залишилося ще по дереву, на пагорбку острівцем стоїть лісок, біліють складені з довгих кругляків ризи — ними спускали кругляки.

Інженер обвів рукою в повітрі, показуючи від гребеня, де починався зруб, біліючи пнями. Зупинив руку в напрямі крутогору, яким вела стежка на Ясенову.

— То все поділимо! — промовив і попросив помічника, щоб з шкіряної ташки вийняв карту. Спершу придивлявся до розкладеного на колінах паперу, читав, потім вийняв бінокля і став пильно роздивлятися на узгір'я.

— Принеси, Василю, хворосту! — велів Андрій, згортаючи тирсу в колибі на паленище, аби вогонь було чим розпалити.

Порадюк не барився. Передихнув після дороги на Ясенову, схопився і подався в Затінь, до хаші.

Андрій підгорнув жменями глину в кутку колиби, розібрав широкі дошки, що лежали одна біля одної, добрався до ями, про яку, окрім нього і жінки, ніхто не знав. З ями добув сокиру, відро, глек, ніж, казанок, дві миски. Це все лежало на картоплі, поверх якої була накидана солома від морозу. Андрій набрав повне відро картоплі, розклав потрібний посуд в колибі. Потім знову закрив яму дошками й пригорнув землею.

— Ого-гов, Андрію! Де ти зібрав такий врожай? — здивувався Порадюк, кинувши з плеча хмиз перед колибою і ставши в дверях, що висіли, прив'язані до стовпців дротом.

— А я знав, що пани навесні будуть землю ділити! Тому восени відклав з урожаю на нивчині, аби було що їсти! — жартував Манзюк, хитрувато посміхнувся прищуленим оком у свій чорний підстрижений вус.— Подивися, що то за картопля! — гордовито підняв Андрій кілька білих картоплин з відра і на долоні поважив у повітрі, наче хизувався: ади, який врожай тут я зібрав!

Василь глянув до відра, потім повів очима вбік, де на сонці прилягли відпочити пани міряльники. Василю захотілося ураз їсти печеної на вогні картоплі. Він раптом

відчув запах обпаленої вугіллям скоринки, в носі залоскотів випарок, що знімається над тріснутою печеною картоплиною. Порадюк догадувався, що й панам закортіло спробувати цієї бідної селянської їжі в полі, тому так старається газда. Порадюк ламав на коліні хмиз, рубав сокирою товсте гілля, поки Андрій збирав сухе бадилля під колибою, згрібав руками рештки сіна на уднищі оборугу для підпалки.

Невдовзі з колиби вився димок. Спершу легенькими струмками поміж деревини зрубу, попід дашок, що звисав спереду прокуреною крисою на стовпцях. Після суврої і довгої карпатської зими колиба мов дихнула життям, пробудилася з глибокого сну. Вогонь тріщав бадьоро, диму вже не було, Василь ламав ріща й підкладав, щоб горіло.

— Василю, скач та принеси води! — знову наказував газда.

Цоркнувши дужкою бляшаного відра, Порадюк без одного слова вийшов з колиби і дався до криниці.

Полум'я тріщало іскрами, що злітали і гасли в повітрі. Андрій Манзюк кидав на вогонь ріща, скося поглядав, що роблять пани. Він пошкодував, чому не взяв з собою пляшчину гіркої, щоб задобрити міряльників. Отут, на гірському повітрі, вони з смаком випили б і з'їли все, що приготує. Раз від разу Андрій застигав очима в кінці свого лазу — там починався зруб. Щось потаємне, хижацьке закрадалося в його душу і тепер не давало спокою. Він радий, що панство у нього розквартирувалося, і хоч з міряльниками чувся не як з близькими людьми, все ж бачив у них до себе приязнь. Громада за труд йому заплатить, він знає добре, але з такими панамі і за «дякую» пішов би міряти землю. Останніми днями в селі стали його називати комісаром. Та він не те щоб сердився за це, а навпаки — радів. Андрій Манзюк ніяк не міг згодитися, що, крім платні, яку таки мають дати йому в нотарському уряді, не матиме іншої користі. Та не біда. Він уже поволі закинув тенета в каламутне озеро і вірить, що рибка піймається. Як-не-як, а він — комісар, знає, що вчинити і для себе...

...Пани довго приглядалися до галявини, край якої в ярузі цюркотіла джерельна вода. Галявина верхнім краєм приткнулася до поля газди Манзюка, яке сті-

лється цілим південним схилом Ясенової по самий ґрунь.

«Тут буде на добрі чотири сани сіна!» — міркує Манзюк. Дивиться, куди пани показують забивати кілка. Порадіюк же стоїть з сокирою в руці. На пні лежить з десяток затесаних кілків. Його охопило почуття людини, в якій збудилася до когось невідомого раптова заздрість. Невідомим буде той, кому припаде галявина.

— То, панове чесні, я не заслужив би, щоб цю галявину дали мені? Я з вами ходив би доти, доки цих гір. Ми всі гори переміряли б, а я ще все ходив би з вами!..— раптово вирвалося у Василя, бо не витримав, щоб не спитати.

Високий, зі смуглим лицем, розстебнутим комірчиком на шії міряльник зняв окуляри і підступився ближче до Василя. Він посміхнувся добродушно:

— То, Порадіюку, хто яке щастя буде мати. Розділимо зруб на частини, громадою вийдете сюди. Головний комісар покладе до шапки жеребки, який номер собі витягнеш, той приділ по номеру буде твоїм! — лаконічно, чинно та впевнено промовив інженер повчальним голосом і додав: — Жінка є? Діти є?..

— Ой, маю, паночку, маю жінку. Та й діточок боґ дав, не поскупився. Щоб його не прогнівити, скажу: не захибив би, коли б дав їх менше. Маємо шестеро, а сьоме в дорозі!..— підхопив Василь так, наче його відповідь мала вирішально подіяти на розподіл зрубів.

— Моліться богу, та допоможе вам!..— радив пан.

— Богу? — перепитав Василь, бо закрався сумнів, чи то з щирості мовив ці слова інженер, чи, може, кепкував над ним. Адже він сам не перехрестився, коли їв печену картоплю з праженим на рожні шматком сала, хоч, правда, крисаню з чубуком шерсті дикого кабана відклав набік. Василю здалося, що пан глузує з нього, з його віри, тому на серці стало прикро, боляче. Глянув скоса на Андрія Манзюка, наче хотів прочитати, що тепер затаєно в його очах. Але очі Андрія, як завжди, були прищулені, заховані під бровами, які повисли волохатими злими жмутками. Як в тих очах прочитати Василю Порадіюку, що думає газда про панів, скажіть, люди добрі!

Помічник інженера пригладив кучеряве волосся, що на сонці золотилося, і хімічним олівцем виписував на гладко затесаному верхньому кінці кілка цифру «12».

— Забивай тут! — подав помічник інженера Василю кілок і показав на місце біля букового пня. «Гальявина припаде тому, хто витягне жеребок «12», — подумав Василь і дужче почав гепати обухом, бо кілок упирався і не заходив у землю.

— То на такому місці, Андрію, побудувати невеликий дерев'яний палац, носити сюди пиво! То цілий санаторій! — багатозначно мовив інженер і, замилувавшись мальовничим місцем серед зрубів, почав пильніше оглядати його.

Андрій Манзюк мовчав, бо не чув, що казав тепер пан. Як-не-як, а він мав свої думки про гальявину.

«Тобі пиво, синадорія, палати, а мені з Марікою та діточками коби чиста вода, колиба, коби сіно було для Сарнайки...» — думав тепер Василь Порадюк, випростовуючи спину і спираючись на топорище.

ХІІ

— Мамко! Зваріть картоплі! Я би їла картопляного токашцю з солодким молочком! — просить маленька Василянка, а Маріка удає, що нічого не чує. Вона порасться біля плити, стоїть над горшками, а вони годі, щоб закипіли. Скоро з села має прийти Василь, а вечерея не готова. Та що говорити про ту вечерю, коли її зварить під кліп ока, швидко.

— Ану занеси дров! Не видумуй прибаганки, як циганча, що на різдво просило ягід! — присоромлює Маріка Василянку, а сама згортає під плитою тріски й кидає на вогонь.

— Я занесу, а ви спечіть мені картопельку на карічки... Та присоліть, бо я дуже люблю солену! — щечече донечка і вибігає з хати.

Маріка над припічком знаходить старий, подротований череп'яний глек, виймає картоплину і ріже на рівні кружечки, кладе на розпалену плиту.

— І мені, і мені, мамко! — сплигує з печі і просить Оленка — підстрижене біляве дівчатко. Та не встигла Маріка розрізати одну картоплину, як до неї підбігла і Гафійка. Вона розумніша, бо нічого не каже мамі. Тільки стала коло неї, не відходить, ковтаючи слину, дивиться.

— Що обстали ви мене, як на чудо? — розвела Маріка руками, тримаючи в правій ніж, а в лівій картопли-

ну.— То Васи́линка мала та дурна, а ти, Гафі́йко, уже велика, то й маєш бути розумна! — мати дорікнула доньці, що знітилася і відійшла знову до стола, на якому залишила розгорнуту книгу.

На плиті шкваркоїла, припікалася картопля. Марі́ка взяла щипотку солі і ко́жну притрусил

До хати з дровами на руці вбігла Васи́линка. Вона кинула поліна під дверцями і затупала з радості ніжками біля матері. Ручкою сягнула на плиту, щоб взяти кружечок картоплі. Та Оленка сіпнула її за сорочку.

— Не бей! То мамка мені пеце!.. — запротестувала дівчинка.

— Ні, мені! Я дрова принесла на ватру! — виправдувалася Васи́линка.

— Не вадьтеся, буде обом! — заспокоїла мати дітей.

А кружечки на плиті шкварчали, рум'яніли. По хаті розпливлися пахощі печеної картоплі, на яку голодно поглядали найменші доньки Васи́ля Порадю́ка, скося дивилися старші, та не сміли просити, щоб мати пекла і для них.

Під хатою почулися кроки. В дверях став Васи́ль. Він сахнув головою дозад, великими очима задивився на Марі́ку й грізно спитав:

— А тобі кілька раз казати, що картоплю треба на насіння. Що будеш садити? Голову покладеш в землю замість картоплі або жебрати підеш?

— То я лише одну... бо Васи́линка плакала! — виправдувалася Марі́ка.

— Тому одну, тому дві, кожному по одній, а кілько вас є, то через тиждень і на лік не залишиться! Кожне робить своїм розумом. А коли біда, беретеся до моєї голови! — не заспокоювався Васи́ль.

Він сидів біля стола, спер голову на важку, широку в долоні руку, запустив пальці в густу чуприну.

Діти видивлялися на батька з острахом, і жодне не сміло промовити слова. Мала Оленка взялася за подолок матері, а Васи́линка заховалася, притиснувшись до припічка й затуляючи голову, щоб батько її тепер не бачив.

— Ти, чоловіче, всупокійся! — благала Марі́ка, поглядаючи на Васи́ля й мішаючи токан-кукурудзяник. — Лягай собі, полежи і відпочинь, доки вечериця буде...

— Що ти мені говориш, як малій дитині? Що я тобі — дурник? — раптом Васи́ль скипів знову й підбіг до

плити. Вхопив з припічка ніж і почав згортати картоплини на підлогу. Сердито затанцював на них.

— Аби то було в останній раз! Люди навесні думають, як посадити в землю насіння, аби осінь щось принесла до комори, а вони гублять насіння. Думаєш, хтось тобі сеї весни продасть? Гадаєш, дасть за «простибіг»?

Василинка вхопила кілька кружечків, що покотилися між дрова, які тільки що внесла, й побігла мершій на піч. Марічка мовчала. Вона знала, що коли батько сердитий, мусай мовчати.

Може, Василь і далі чинив би суд та кару, та нечekanо-несподівано явився Манзюк.

— Що ти, Василю, журишся? — привітавшись і потиснувши руку, Андрій запитав господаря дому, оглядаючись, на що б сісти.

— Ой чесний та добрий газдо, живемо в такій тісності, що порядному чоловіку сісти нема на що! — забідкалася Маріка, виймаючи залізняк з токапом із плити й відсуваючи на край.

— Там хижка не тісна, де челядь не збісна! — промовив гість.

— А коби так...— протягнула господиня і пошкодувала, що таке вихопилося з її уст. Перевела розмову в інший бік.— Та правду маєте! Коби здоров'я, та все було би добре!.. Доки чоловік дужий, здоровий, і тісна хижка йому не тісна, а мила! Та коли на нього впаде яка недуга, і палатам, неборак, не радий! — далася до жвавої балачки дружина Порадюка, знімаючи з клинка рушник і витираючи на лаві під стіною місце, де мав сісти гість.

Василь ніби у рот води набрав. Гостя такого в домі він не чекав. Мабуть, вперше бачить Андрія у своїй хаті. «Ба, яка потреба тебе сюди занесла? Певно, велике діло!» — думав.

Андрій вийняв з камізельки череп'яну люльку з коротким яворовим чубуком, бляшаною покришкою, добув капшук з тютюном. Люльку поклав на коліно і взявся пучками набирати тютюн. Довго набиваючи вказівним пальцем люльку, Андрій оглядався по хаті, мов хотів пересвідчитися в тому, як живуть Порадюки. І почав:

— Ти, Василю, що сказав би, коли б пан господь тобі благословив поляночку на Ясеновій?

— Яку поляночку? — не розумів, про що веде бесіду, а в самого аж очі засвітилися.

— Ту саму, на якій ти забивав дванадцятий номер! — пояснював Андрій.

— Ага! — наче тільки тепер згадав Василь. Він хвильку помовчав, збирався з думкою, а що має тепер відповісти на це.

Андрій тим часом уже чмихав люлькою, пускав гіркий дим. Аж дітей почало душити — закашлялися небожрята.

— Та хіба полянка такому, як я, припаде біднякові? О, коби у мене були гроші, може, і припала би!.. А так... — журився Василь. Трохи помовчав і почав далі: — Коби дав бог її мені, я ні одної служби в церкві не пропустив би...

Маріка накладала до миски гарячого токану. Налила пареного молока стільки, що ледве прикрило токан. Подала миску на стіл. Василь взявся їсти. З великої миски жінка дала вечерю дітям на табуреті осторонь від Андрія, що задивився на малечу. А дівчора обступила табурет, і засьорбало одне перед одним наввипередки великими дерев'яними ложками, що не вмщалися до уст. Більші присунули до табурета дерев'яні коновки і сіли собі, менші стоять.

— Ви уже таких малих не маєте? — рушила мовчанку Маріка, вказавши на Оленку, що розмазала ручкою краплі молока і крихітки токану на грудях.

— Таких малих, слава богу, нема! — притакнув Андрій і вийняв із спідньої кишені камізельки мошну.

Василь черпав токан цинянкою, зануряв його до молока і клав до рота, широко розтуляючи, щоб ні крихта, ні крапля не впали мимо. Нарешті Василь підніс миску під бороду, тримаючи її нахилenu в лівій руці, а правою згортав з країв крихітки, черпав ложкою і так ніс до рота, мов ті останні були найсмачніші.

Андрія дратувала байдужість Василя до ділянки під Ясеновою. Він сподівався, що Порадюк дасться з ним у перемови, як вчинити, щоб полянка була його, почне розпитувати. Отак роздумуючи, Андрій заховав мошну знову до камізельки й зібрався виходити, не сказавши, для чого прийшов.

Надворі було місячно.

Повита вечірньою тишею Забереж готувалася до нічного сну. Де-не-де з хат блимали скупі вогники гасниць, застигали тіні від дерев у садках, падали чорні латки од хатин і надвірних будинків по садибах забережан.

Тересва шуміла виразно і лунко, наповняючи гомоном долину.

— А на правду, Андрію, я пішов би тобі косити цілий тиждень у Прелуки, коби ти міг вчинити так, щоб галявинка під Ясеновою припала мені в наділ! — Василь здивував Андрія нечекано.

— Підеш косити? — перепитав Андрій, ніби не почув.

— Піду! А Маріка піде гребти сіно, а маленького Петрика пущу тобі до косарів, аби було кому воду носити їм.

— Тут маєш наділ, Василю! — Андрій Манзюк вийняв маленького папірця білого і подав Порадюкові.

Василь знічев'я крутнув папірцем в руці і задивився на Андрія, подумавши, що той всього посміятися над ним прийшов.

— Завтра коло церкви будуть тягти жеребки. Коли підійдеш до шапки зі скрученими папірцями, а руку опустиш до скриньки, між пальцями будеш тримати жеребок. На ньому написано номер «12». Ото і буде твоя полянка. Тільки міркуй, щоб жеребок не випав з руки! — газда повчав Андрія, показуючи цифру «12» і скручуючи папірця, щоб його не зіпсував сам Василь.

Пораджок розгубився, застиг. Мов кудись ділася з ніг сила, бо його ураз зів'ялило. Він оглянувся навколо, чи хтось не підслухав розмову. Та нікого не побачив. Лишень вітер шелеснув у кронах освітлених повнолицим місяцем дерев.

— Що ви кажете, Андрію! — вирвалося нарешті у Василя, коли він вийшов з заціпеніння й сам добре придивився до папірця. — То ачеї вас сама милосердна мати богородиця надихала зробити добре діло для нас. Таке щастя мені і не снилося! — збентежено від несподіванки пустився в бесіду Василь.

— Ц-цить! Мовчи, голосно не говори, бо і стіни, і дерева нині мають вуха! — Спершу приклав палець Андрій до уст, потім махнув ним на знак, щоб Пораджок замовчав. — Мусиш бути і німим, і глухим, і дурним! Коли щось комусь скажеш, мені — тюрма, тобі — гріб зелений! Розумієш?

— Розумію, Андрійку, розумію! Я на евангелію побожився б, що і Маріці не скажу! — запевняв і заспокоював Василь газду, цупко затискаючи папірця в руці.

— Мовчи і молися богу!

Андрій тут же розпрощався і зник за хатою, подавши садком. Коли Василь ступив крок, щоб його провонати, про щось іще спитати, він був уже далеко.

— Що за рада була так довго? — Маріка цікавилася, коли чоловік зайшов до хати.

— То не бабське діло!

Маріка промовчала. А чоловік через хвильку сам додав:

— Ти, небого, май свою журу, а до чоловіцьких діл не мішайся... То, знаєш, таке, що його ліпше мовчаним держати...

ХІІІ

Місяць вкрадливо заглядав до хати крізь незаслонене вікно, коли Василь схопився на ліжку. Намацав на лаві сірника й запалив гасницю.

Тримаючись за крижі долонями, наче важку ношу несла, Маріка ледве пересувала босими ногами по долівці й підходила до дверей. Приклавши голову до ошпаринки, слухала, як приємно свіжить прохолодне повітря гірської ночі. Далі, беручись за круг стола, ступала при лаві під стіною, лягала. Але й тут спокою не було. В грудях стримувала стогін, щоб не розбудити малечу.

Василь гарячково нишпорив під припичком — шукав постолі. Зняв з печі онучі, що взялися лубом, почав розтирати їх на коліні і бити по ніжці стільця, щоб ном'якли.

— Ти, Васильку, почекав би до рана... Що я вчиню сама?.. Хто побігне за бабою? — стогнала Маріка, тримаючись за живіт; мов щось там лежало невимовно важке і рвалося до землі. Хустка під бородою розв'язана, косми волосся повибивалися і сповзли на лице.

Василь нічого не промовив, лишень вийшов з хати.

Ясне небо знялося зоряним шатром. Місяць посміхнувся до Василя, пропливаючи Молочним Шляхом. Василь задивився на зорі, вгадував, а чи далеко ранок. «От чорт би її забрав — дух святий при обійстю та й при нас хрещених, — віднесла когутика! А тепер сліпкуй, та журися, як не заспати!» — висварився Василь, забувши, як сам помагав перев'язувати ноги півнику, коли Маріка несла його до Мортха.

Та, на щастя, в цю мить долинув дзвінкий, задерикуватий голос півня десь з сусідського недалекого двору. Півень затагнув удруге ще переконливіше і впевненіше, крутнувши на найвищій ноті. «То, не бійся, комусь, як і мені, нема ночі,— подумав Василь.— Ба котрий раз піє — перший чи другий?» Глянувши на небо, поспішив до хати.

— Іду, небого! Я тобі тут нічим не поможу, нічим не пораджу! Тут мусиш, небого, сама! Дав бог мирно шестеро, дасть милостивий з миром і спокоем сьоме.

— Та почекай, небоже, почекай! — благала Маріка, чуючи гостріші болі і пересуваючись по хаті з кута в куток, щоб їх якось тамувати.

— Як чекати? Котрась біда прийде та залізе в межу, переб'є колика, а ти ходи та правотися — адуката наймай, до суду іди, мірятьнику плати, аби межу поклав знову туди, де була... Та коби то нічого не коштувало! Але панн свою роботу знають цінити дорого, то тільки наш твердий мозіль дешевий...— упирався Василь, стоячи на своєму.

Маріка не казала більше і слова. «Що бог дасть, то буде!» — подумала собі і тільки зуби заціпила.

— Я по дорозі зайду до Митрихи! Вона прийде та впорається! — Василь мовив, кидаючи до торбини окраєць свіжого, кілька годин тому спеченого коржа.

— А діти рано най не засипають!.. Петрика та Андрійка вилади на Ясенову, а Марічка най тобі помагає! — наказував, коли вже у дверях був.

Його Маріка провонила сумними очима, що в них мішалися біль і страх. Доки дома був сам Василь, вона чула певність, хоч свідома того, що тут він їй нічим не допоможе. А зараз наче стояла над глибокою провалиною і не знала, куди ступати ногою, щоб не зірватися і не полетіти стрімголов. Отак, то ходячи по кімнаті, то присідаючи на лаву, на табурет, прикладаючи голову до ошпарини в дверях, промучилася, доки не почула знайомий голос баби Митрихи, що гоїкнула під дверима:

— Маріко! Ти спиш чи не спиш?

Мовчки відчинила двері.

Коли на печі лежало в пелюшках, приготовлених Марікою задалегідь з поношених сорочок, жмурило оченятка і кричало «ув-ва-а, ув-ва-а!» хлоп'ятко, коли баба Митриха знесла з горіща дощану колиску і повісила на

ключки в поперечному сволоку, обмотавши їх рядинами, щоб не скрипіли, був уже ранок.

До хати ласкаво заглядав сонячний промінь, падаючи чотирма золотими шибамися вузького віконця на підметену долівку.

Маріка лежала горілиць. Дивилася у побілену стелю. Її змучене обличчя позначилося впадинами і ще глибшими, ще темнішими дугами під очима. Але на тому обличчі тепер уже лежав спокій, зосередженість і щира, материнська, м'яка ласка, яка у ній народилася уже сьомий раз, будучи при цьому вічно живою. Ніс у Маріки вигострився і став блідим, повіки затулялися лагідно, ховаючи зіниці.

По хаті розплився запах топленого масла. В ньому тріскали-пострілювали зернятка кмину, пахли листочки м'яти. Її Митриха внесла до кімнати, знявши жмуточком з чопа в стіні під самою стріхою надворі.

Бабка-повитуха відсунула бляшану миску на край плити, довго колотила в глечуку яйце, підливши до нього солодкого молока. Бабка Митриха готувала породіллі немудрий селянський сніданок, такий, як готувала Маріці, коли народився у неї Петрик, Андрійко, мабуть, такий, як готувала всім жінкам при народженні дітей по Забережжі і в ближчих селах та присілках...

— Тобі Гофманових капочок на отрунок добре було би випити! — промовила Митриха, коли яечня і токан були готові. Правда, Митриха і сама полюбляла капки, дарма що вже й забула, коли привела на світ останнє дитятко.

— Буде мені і без капок! — відповіла Маріка, обмиваючи лице. Воду лила на руки мамі мала Гафійка, підсунувши цебро до ліжка, бо породілля встати не могла.

— Тягнемось, щоби виплатити землю. Василь над кожним гелером дрижить так, що не приведи господи. Останнім часом став такий, що й говорити з ним не можна! — нарікала Маріка.

Митриха промовчала, хоч добре знала, що в таку пору Гофманові капки жінкам допомагають скоріше стати на ноги та й біль тамують.

— Ба що робить мій Василь, чи мирно дійшли на поле діточки? — голосно думала Маріка, беручи на картопляний токан пражену яечню.

— Ходи, Гафійко! Та й ти, Оленко, ходи! Та й ти, Василюк! Та їжте, небожата, аби й мені з вами ліпше

смакувало! — припрошала мати дітей до миски з їжею, бо дочечки задивилися лакомими очима.

Оленка та Гафійка підійшли до матері, а Василючка не поспішала. Вона знайшла собі мамину поношену хустку, взяла з-під плити гладке поліно, загорнула його так, як Митриха немовлятко, й притулила ляльку до грудей. Погойдувала, щоб спала...

А мала Марічка в домі стала за хазяйку. У всьому допомагала Митрисі — заносила з дров'яника поліна, бігала по воду, давала Сарнайці сіна, коли та частіше й частіше мукала.

— А то у тебе, Маріко, мудрі дівчатка! — прихваляла Митриха доп'юк замилувано, бо їй справді любилося, як малі поралися в хаті і на господарстві.

— Діти мудрі, нічого праведного гнівити! Та коби їм бог і щастя дав. А то, дорога Митрихо, яка з них радість, коли голі, як палець, босі і голодні. Ростуть, і не знаєш, що їм даш, з чим випроведиш до чоловіка... З хлопцями менша жура, а як буде з дівочками, не знаю!.. — бідкалася Маріка, повертаючи голову до вікна і милуючись сонцем, що вигравало рамою, коли свіжий струмінь повітря колихав щойно відчиненим вікном.

Сон склепив Марічині повіки. Вона спала глибоко і спокійно. Її змучене обличчя малювалося ніжним і лагідним рум'янцем, губи стулилися, дихання було розмірене, очі заплющені. На чолі лежало те пасмо волосся, що завжди неслухняно вибивалося з-під хустки. В ямках під очима застигли дрібні росини...

Вибравшись на галявину, Пораджук присів на подилиці відпочити. Піджачину кинув набік і тільки ліктем сперся на рукав. Та йому ні сиділося, ні лежалося. Схопився, плігнув на широкого букового пня, почав очима пробирати все довкола.

— Як не кажи, а бог на небі е! — голосно промовив Василь, бо тепер готовий був впасти на коліна й цілувати землю.

— Го-го-гов! — вирвалося з його грудей гомінке, безкрає, руйнуючи та роздираючи ранкову тишу і спокій на крутосхилі. Мабуть, вперше Василь відчув, на що він здатний, бо відлуння котилося зрубом і билося невтамованою радістю.

— О-го-го-гов! — хтось відповів з далекого наділу глибоким грудним голосом.

Піджачину Василь кинув під густим лісковим кущем й сам дався в яругу, де цюркотіла чиста, як роси в горах, джерельна вода. В тіні, що падала від ліска, Василь знайшов продовгастих каменіще. Постояв над ним, потім голосно промовив:

— Досить ти, лінюху, лежав та вилежувався! Тепер послужи мені!

Обібрав з каменя зелений мох і силкувався плиту висадити собі на плече. Та камінь викручувався з рук — як бач, йому подобалося лежати в ярузі. Та, врешті, Василь міцно зчепив його долонями, напружив усі сили й притис до поясниці. Потім присів і так вивалив на ліве плече. Лівою рукою обійняв каменюку зверху, щоб не впала й схилом не покотилася. Правою ж хапав повітря перед собою, мов шукав невидиму опору. Напинаючи м'язи на ногах, на хребті, Порадюк повз уверх, до пня, де кілька днів тому забивав межового кілка з цифрою «12». Жили на шії тужилися і набухали, зуби Василь зціпляв, наче тепер вів герць нерівний і важкий, що завдавав пекучого болю.

— Я тебе винесу з тої ями і тоді, коли б ти плакав! А, тобі добре було там в холодочку вилежуватися! — процідив Василь крізь зуби і хитнувся, ледь-ледь не сідаючи під тягарем.

Коли камінь гепнувся об землю біля межового кілка, Василь полегшено зітхнув і потер обома руками крижі, глянув наокіл, наче зараз хотів себе показати всім. Поблизу нікого не було.

Порадюк довго вирівнював навколо закопаного межовика ґрунт, притоптував босими ногами, підбивав по боках кілком, щоб межовик тримався міцно і цупко.

— Тебе і громи з ясного неба звідси не виб'ють! — плеснув рукою по каменю, зібрав рештки моху — і знову до яруги.

Джерело сльозило там, де від раптового провалу починалася яруга. З обох боків піднімався косогір. Василь сокирою прорубував і розкидав хворост — прочищав стежку. Далі взявся носити каміння, щоб мав чим мурувати криницю. Каміння лежало під руками, і минуло небагато часу, як він уже мав його цілу громаду коло джерела. Пішовши вниз по ярузі, Василь здирав з важких плит зелений мох. Ними буде прокладати мур. Мох збирав на розстелену піджачину, потім два рукави згортав до купи. Так носив до джерела. Коли було досить

каміння і моху, взявся до роботи. Спершу відкидав гнилі дрова, аби не заважали, далі прочистив джерело — долонями відгортав розкислу землю, прілий лист, що не одну осінь падав до яруги.

Джерело відчуло, що хтось його визволяє, виривалося, проносило гниле листя і збитий з крутогору зливами намул. На краях джерела ще крутилася каламуть, а серединою струмом вже рвалася чиста, як роса, вода.

— Ого буде криничка! Не бійся, не один подякує! — говорив сам до себе Василь, закладаючи на дно перші камені.

Вода текла поміж мур і холодила босі ступні. Коли Василь далі не міг терпіти, виходив на галявину, сідав на пеня, підставляв ноги до сонця, щоб погрітися. Та минала тільки хвилинка, як бачив, що час губить марно, тому йшов мерщій до роботи.

Сонце вкорочувало тіні від високих дерев. А синів Порадюка не було й не було. Прикладаючи долоню до чола і примружуючи очі, Василь задивлявся в сторону, звідки мали надійти хлопці. «В дорозі забавилися!» — думав і закопував хвацько в пухкому ґрунті схилу доріжку, що вела з галявини до криниці.

Порадюк стояв в розвезеній босими ногами землі перед невисоким муrom. В гладкому криничному дзеркалі вже купалося високе і ясне сонце. Спершись на долоні, його заслонив своєю розпатланою широкою головою Василь Порадюк, бо припав напитися води.

Намул в криниці улігся на дно, зайва вода щюркотіла дерев'яним жолобком. Його Василь знайшов серед гілля поваленого на землю жилавого бука. Припасував для стоку.

— Няньку! Няньку-у, ви тут? — несподівано гукнув Петрик, стоячи над провалиною.

Порадюк подивився на хлопців, а ті вже спускалися до криниці.

— То наша криничка буде, няньку? — спитав Андрійко, зрадівши воді.

— Наша, Андрійку! — промовив батько. — Кожен порядний чоловік думає, щоб у нього вода була близько коло хати, коло колиби...

— То я буду вам з цієї криниці воду носити в сінокіє... — щebetав хлопчик далі і, спраглий, нахилився сам, щоб напитися.

— Бери мотику і чокан! — показав Порадюк синові,

рукою махнувши на пригорок. Тут коло пня лежало складене до купи знаряддя. Сам взяв постолі, онучі й рушив за синами.

— Няньку, нам бузюк приніс хлопчика! — радісно почав Андрійко.

— Не кажи! — підхопив Василь, а уста склалися по-смішкою. — А мати, небога, що робить? — цікавився, бо тут уже проникався до Маріки тим добрим чуттям знову і знову, коли на світ приводила синів. Дарма що мав їх уже не мало...

— Мамка нині з постелі не вставала. До нас прийшла бабка Митриха, вона все робить замість мамки... Ще і їй наварила їсти... — відповідав Андрійко.

— А Марічка бабі помагає? — питав Василь.

— Ще й як помагає! — встряв у розмову старший син. — Коли хлопчик плакав, щоб їй дали на руки, просила...

Батько з синами розсівся під лісковим кущем. З рушничка розвив окраєць коржа, розломив на три скибки, з торбини вийняв череп'яного джбана, що був заткнутий чубуком з кукурудзяного пір'їння, дав одну ложку старшому, другу взяв собі.

— Будемо, хлопці, їсти! Ви зголодніли? — мовив батько і зиркнув до джбана, що за їжу приготували жінки.

— А чому мати не дала трьох ложок для сьорбанки? — спитав Василь і черпнув картопляної бовтанки. Тут же нахилив джбан до Петрика.

— Мама казала: «Буде вам і двох! Най загубите, та шкода буде!» — не чекаючи, що скаже старший, встряв Андрійко.

Отак передаючи ложку один одному, хлопці сьорбали з глибокого і пузатого череп'яного джбана, що був розмальований синіми і білими кривульками на шії, нехитрими чічками й листочками на овалі.

Наївшись, Василь Пораджок обувся, з собою взяв сокиру й пішов готувати розсохи для колиби. За ним і хлопці. Подалік знайшов кілька молодих бучків. Не довго до них приглядався, зрубав сокирою, обчистив гілля. Поки порався біля товстого стовбура смереки на краю ліска, рубаючи з землі довге гілля, хлопці носили стовпці, розсохи, тягли вориння на подинку біля ліщини. Там Василь заходився ставити сяку-таку колибчину для часу.

— Го-гов! Хлопці! Ану не сидіть пусто, бо час дорогий! — гукав, коли сини присіли під ліщиною трішки перепочити.

Петро з Андрієм схопилися й бігли до тата. Один за одним вони волочили по землі смерекове гілля.

Надвечір колиба вже була готова. На двох розсохатих стовпцях спереду перекинуто перекладину. На тій перекладині дрюки лежать. А поверх рівним шаром настелено густого смерекового віття. Василь дрібних гілочок хвої настелив і в колибі — зручне і пухке леговище. Андрій і Петрик покачалися на уднищі, весело підстрибували. М'яко і запашно було на ньому.

— Няньку, а ми будемо спати з вами в колибі? — питає Андрійко.

— Будете!

— А як, без ватерки?

— І ватра у нас буде... Щоб нам тепло було та й щоб їсти мали на чім зварити. Але ти, Петрику, біжи додому. Завтра принеси нам щось їсти, шкатулку сірчачів. Не забудь взяти старе відро, солі і муки! — наказував батько, глянувши на небо, потім на Забереж. Вже вповивалася передвечірнім присмерком. Поки хлопець зійде в село, й ніч настане.

— Най іде зі мною Андрійко! — просив Петрик.

— Андрійко буде спати в колибі...

— А я сам боюся іти...

— Як тобі, Петрику, не соромно?.. Тепер ще днина... А хочеш, щоб мене одного вночі в колибі вовки з'їли?

Цього для Петрика було досить. Щоб не баритися, він приготував собі в'язанку хворосту — не йти додому без дров. Взяв порожній джбан до торбини і дався униз по схилу.

...Весело тріщав вогонь, піднімаючись полум'ям над товстим куснем стовбура. Цей пень від лісорубів залишився, мабуть, тому, що сукуватий був і ніяк не давався колоти. Василь геть-геть помучився, поки прикачав його до колиби й припасував накладом до вогню в кінці ніг. Вогонь плонемем освітлював дрова, що лежали наготовлені обіч колиби цілою купою.

Малий Андрійко лежав на смерековій чатині, як на м'якому пружному пуховику. Загорнув тулуб до покрівчика, а ноги пригрівав перед ватрою. Голову крізь рідку гіллясту покрівлю з ялини в колибі протягало раз від разу холодом.

Василь ходив перед колибою. Задивлявся на Забереж, яка блимотіла вечірніми скупими вогниками, зводив очі в небо і вгадував, яка буде година завтра.

— Няньку, мені студено в голову,— проговорив Андрійко, рушаючи вечірню тишу в колибі. Василь сам загорнув сина піджачком, як лялечку, й знову вийшов з колиби. На дах з гілок ялини накидав дров, щоб не продувало вітром і не потягало нічним холодом.

Ліг горілиць, глибоко вдихаючи гострі смолянисті пахощі чатини. Притиснувся боком до синка, щоб його погріти. Дивився, як потріскує вогонь, ближче підставляв ноги до вогню, щоб їм тепло було. Досить сьогодні начабалювався по холодній ярузі, муруючи криницю, щоб була своя вода. Онучі розстелив на патику, аби просохли. Постоли поклав під голову, щоб якась біда, бува, не відтягла од колиби, як засне.

Дивився на небо, що мерехтіло зорями. А все ж воно було холодне і непривітне тепер для нього, дарма що дивовижне у красі. Глибоко Василь зітхав, щось шептав під ніс сам до себе, потім уже мовчав, ніби вслухався у життя тої потаємної, чарівливої, заколисної полониським легким вітриком ночі. Чув бентежний шум ялин. Співали про марно минаючу молодість, силу і красу...

Підкинув до вогню кілька товстих полін. Під тріск ватри незабаром сон skleпляв його повіки.

XIV

На видноколі збиралися хмари. Лавиною виповзали з-за гребеня гір.

На Забереж спадала важка заслона, ховаючи в тіні дерева, хати, вулиці і поля.

Василь Порадюк стояв на широкому буковому пні. Перед його очима в долині чорна смужка Тересви місцями ширилася, двоїлася, розпливаючись у розтоки, обіймала верболози і обмиті весняною повіддю зарінки, на яких сіріло каміння-залізняччя. Ріка під горою згиналася облуком, билася в обвалистий, стрімкий берег, мулячи і забираючи по веснах родючі ґрунти, що їх зносило талими водами, осінньою зливою.

Василь поглядом зупинився на садибі з низенькою, почорнілою, приплесканою роками до землі хатою. Хоч

з гори було далеко до власного двора, та він тепер його бачив як на долоні. Ой, яким малим приходився він зараз йому. Тут Василь починав приміряти інші садиби, обведені живим плотом, огорожами з фашиння, та ще одної такої малої не знаходив. Знову обвів очима галявину й задоволено прорік:

— Тут тобі і розширитися! Тут збудуй собі хатинку — літувку і зимарку. Тут накоси сіна для корови, заготуй дров для хати в селі, щоб діти не мерзли. Тут посади картоплю, посій вівса, ячменю нивку. Боже, яке щастя ти дав мені! Значить, ти еси праведний і справедливий бог, коли й бідняка пам'ятаєш, світиш йому!?

Говорив сам з собою. Далі скочив з букового пня, ступив кроків зо три дозад і здивився на нього.

— Ого-го! Що ти за пнище? Ти, брате, як газда! Чи не широко тобі тут? — В його уяві вже малювалася нивка картоплі зеленим і тучним вітинням-бадиллям.

— Тут, брате чесний, я двадцять гнізд картопельки посаджу! — промовив і штовхнув об пень ногою, мов спробувати хотів, чи міцно вріс у ґрунт.

Підвів голову. Сонця не бачив. Воно крізь кошлаті хмари на землю пробитися не могло.

— Тут тільки з пнем і діло мати! Берися, Василю, за роботу! Не бійся, потом тебе не обілле, спекою не виморить! — говорив сам собі, коли уже йшов до колиби по знаряддя.

А, на правду кажучи, цеї весни він і не думав добувати того пня з землі. Мав на гадці, щоб постояв серед галявини до третьої осені. А тоді поміг би йому і час з дощами та морозами. Пень пробрало б трухою. Тоді б легко його і викинути.

Високо над головою Василь блискав холодним лезом чокана і гунав залізом об землю. Розкопував її. Верхній шар пухкого ґрунту відкидав набік, щоб потім не трапив на дно ями. Спочатку робота спорилася, хоч тримало Василя те, що не мав при собі сякої-такої бодай лопати. З ями заповідливо викидав землю широкими і глибокими жменями, мов двома черпаками. Коли нігтями стусонув об шорстке каміння, відчув біль. Нігті-бо злизалися до крові. Розвалистою, але поспішливою ходою подався до колиби, щоб принести й мотику.

Знову над головою блищав чокан. Далі вгризався в землю, розпушуючи її доокіл пня. Товсте коріння ховалося десь в глибині ґрунту. Василь обчищав з нього

глину і брав до рук сокиру. Кидав мотику і чокан, став цупко на обі ноги, що тепер вросли у землю, як отой пень. Чіпкими вузлуватими пальцями стискав топориче, зціплював зуби і затинав у корінь. Великі тріски відскакували далеко від пня, дрібні падали в яму. Раз од разу корінь земляним чудовиськом хапав лезо. Тоді Василь напружував сили, щоб сокиру добути з пня. З грудей виривалося глибоке гекання, що дудоніло стогоном. Наче хтось бив довбешкою в дубовій бочці. Стогін відкочувався галявиною та схилом.

Нагупавшись, Василь сідав на краю ями. Віддихався, глибоко вбирав до грудей легкого гірського повітря. Ходором ходили груди. То опускалися, то піднімалися. Як ковальський міх. По щетинистому обличчю — витяглося і загострилося — стікав піт. На засмаглому чолі застигали краплі. Розпливалися в поперечних зморшках, збиралися в двох подовжніх борознах на переніссі. Спливали на обличчя. Василь знову сягав рукою, щоб витерти їх. Розмазував на лиці грудки землі — бризкала від коріння, спливала каламуттю, прилипала до тіла.

Василь Порадюк очима застигав на пні, довкола якого вже лежала горою розрита земля. Трішки відпочивши, віддихавшись, підводився. Ломило боки, у хребті, в крижах, тому він кречав і стогнав, випростував спину і розтирав тіло долонями. Силкувався прогнати біль, що зібрався твердими клубками. А далі знову ліниво брався за чокан. Ліниво, бо запопадливо і прудко вже не міг. Та досить було розходитися рукам, як біль знімало. І він з новою силою гепав і гупав об коріння, обкопуючи липку червону землю.

Коли вже на коріння і ґрунт, на держално чокана капали краплі з Василевого чола, він зводив голову, щоб відпочити стоячи. Сідати Порадюк не смів, бо знав, що заломить у крижах, як тільки підніметься до праці знов.

Поглядав на небо. На півдні і заході воно затяглося хмарами ще суворішими і густішими, на сході вітрами їх пронесло і розстелило смугами. Василь уже собі не радий був, чому взявся викопувати букового пня, та відступати було нікуди. Тішився, що бодай сонечко не припікає. Прохолодний вітерець мчав схилом з затіні Яснової, плив галявиною, пестливо гладив Василеві щоки, наче він один тепер знав, як йому гірко. Василь підставляв обличчя, бо відчував, як до його ручищ повертається

сила, що забирав пень, відчував, як ноги таки міцно стоять на землі і ще можуть тримати змучене тіло.

— Ого-гов! Двадцять кущів картопельки! То не пустого бур'яну,— пропливло галявиною співуче, виразно голосне слово Порадюка й загубилося десь на схилі за яругою, в ліску, що хизувався зеленим весняним нарядом.

— Тут, брате чесний, картопля вродиться, як у дужого чоловіка два цілі кулаки! — мовив далі Василь, а в тих словах чулася розрада й радість.— За таке варто попомучитися, а тебе, праведна земле, скропити потом рясно! — додавав раптом, чуючи у носі приемний лоскіт запаху млинців з тертої картоплі, спечених на соняшниковій олії. В роті набігла слина і мимохіть обернувся язик. В уяві Василя креслилася його убога маленька хатина. А в хатині побачив жінку, що порається біля плити. Він бачить своїх дітей, що обступили її й чекають, аби подала гарячих дерунів-картопляників, знявши їх вістрям пожа з сковороди. В хаті стовном дим розповзся од плити. Маріка, як бач, скупно підливає тої олії на пательню, а вогонь розігрався великий, млинці пригорають. Навіть той димок картопляний тепер по-домашньому лоскотнув ніздрі, дарма тоді, коли Маріка куховарила, випускав з очей сльози і сварився, щоб лишила ті прибаганки до часу, коли розбагатіють. «Жарти ж — годувати дітвору картопляниками. Так легко можна привчити її і до панської поживи, а тоді і клопіт тобі!» — міркував Василь.

Правда, не так і часто Маріка перепікала отих ласощів. Раз у рік, коли з поля викопували картоплю. Траплялося, що хтось з дітей хворів, і їм забагалось картопляників. Тоді Маріка розтирала і пекла їх замість найкращого ліку.

— Дам розказ, аби напекла з усіх двадцятьох кущів! — промовив Василь до себе, бо тепер його самого закортіло поласувати млинцями.

— Що говорите, няньку, сам з собою? — гукнули хлопці, показавшись на доріжці від колиби до пня.

Василь задивився на дітей і нічого не відповів. До нього підбігла русява, розрум'янена і легка Марічка, перестрибуючи невисокий смерековий пеньок, поділком червоної свитинки розквітла на зеленому полі, як велика чічка, весело махала ручками. Як тільки зупинилася коло батька, припала до нього й міцно-міцно обійняла,

тулилася до нього своїм дитячим личком, дарма що був неголений.

«Для таких з преісподньої щастя добуду! Для таких діточок у пекло піду і самому люциперу роги скручу, не те що одного пня з землі викоплю!» — думав на радості. Дівчинку полащив, потім уже вибирався з ями до сніданку.

Хмари неслися у безвість.

Небо прояснялося. На ньому пливло вже ясне сонце. Василеві чулося, що вогонь паде з неба на його плечі, прямо до пазухи, жаром розпікає поясницю.

— І який чорт так цупко держиться тої землі? — примовляв, завзято добираючись глибше, підрізаючи коріння, бо переплелось хоботами дивного, небаченого в горах чудовиська. Василеві ввижалося, що пень заграбастав від нього землю й не хоче пустити. Тому сокирою рубав сердито — і де бралася та сила, — гекав і гакав, видавляючи з виморених грудей дикі згуки. Він щоразу поглядав на околишні пні, що глузливо підставляли до сонця білу лисину і сміялися з Василя. Тут він уже голосно лічив пні на галявині. Та здалося йому, що лічить чиряки на тілі. І замовк.

Доки Порадіюк із землі добував пня, хлопчики перекопували пухку землю. Василь відміряв ступнями вздовж і поперек нивку. Мала Марічка збирала до відра каміння, що його хлопчики викопували, і зносила на купу. Василь подивлявся, як дітвора працює. До серця припадала доня, бо трудилася охоче, хутко бігала з відром. Василь в радості посміхнувся.

— Ти менше, небого, до відра того каміння бери, бо урвешся! — кричав на Марічку. А вона сприймала це не як докір, а як підбадьорювання, бо клала тих камінців ще більше й поспішала з ними до межі. Тут лежала купа назбираного.

Марічка батькові тепер нагадувала мурянця, що вхопив кліщами шматок стебла і повзе прудко, рветься вперед, випускає, бо не має сили, не може, далі підбігає з іншого кінця, заповзято хапає і таки повзе далі.

— Мука! — мугикнув Василь сам до себе. — Йому би на сонці гратися, по лужку з дітворою бігати, а воно каміння у відрі носить, трудиться... Отак змалку замориться, закартавіє, заслабне. Та й потім що з нього за челядіна виросте? Не до роботи, а хруньо, слабак! — приговорював, махаючи головою. А через мить втішив

себе: — Най робить, небожатко! Най учиться, аби знало, як хлібець росте на землі! Не бійся, таке на чужу насущну скибу хлібця зуби показувати не буде, таке буде знати честь усьому на світі, до чого людська праця, піт і мозіль...

— А ти, лайдаку, чому поставкуеш? — крикнув Порадюк на Петрика, помітивши, що той занадто вже часто спирається на держално тої мотики в руці і стоїть без діла.

— Мене, няньку, руки болять! — виправдувався хлопчик, беручись за роботу.

— А коли ти несеш кусень хліба до рота, не болять? — сердито повчав і питав батько.

Сімдесят сьомим потом уже в третій раз обмився Василь, коли нарешті підрубав останнього кореня. Взяв здорового букового колика, що лежав обіч, і пня підважив знизу. Ліниво і неохоче, перевалюючись, той ліг набік. Та йому Василь супокою не давав. Будь-що хотів добути з ями. Сил було мало.

— Гей, хлопці, та й ти, Марічко! Ану, небожатка, ходіть сюди! — гойкнув Порадюк на дівчурі.

Малеча з гомоном бігла до тата. Вона була рада, що бодай на хвилину може кинути докучливу одноманітну роботу.

— Ану, бери, помагай! — гукнув Василь старшого, показавши цурпалок коренища. Хлопець вхопився обома руками за пень, чіпко прилягаючи кволими, нерозвиненими груденятами. Але пень лежав байдуже, ліниво і вперто, мов тільки що знову вріс у землю.

— Чекай, чекай! Не хапайся так! — батько попередив сина застережливо, підважуючи пня коликом, впираючись ногами, пробуючи ступнями ґрунт під собою.

— Гей, нараз! — скомандував Василь, піднявши догори верхній кінець колика і звільняючи нижній з-під пня, який зусиллями цілої громади було перевернуто набік. Пень застиг на землі. Хлопці, мала Марічка, сам Василь відкачали того пня з такою силою, настирливістю, наче він заважав добути на галявині коштовний скарб.

— Багато круків і великого коня з ніг покладуть! — посміхнувся Василь, і в його словах чулася певність, надбана життям мудрість та радість. Присівши для перепочинку, батько погладив дівчатко за добру працю.

Пень залишав за собою слід, перевалюючись важко

з боку на бік і наближаючись до місця на галявині, де починався схил.

Ще мить пень затримався, наче зиркнув узбіччям, куди датися. Підкинувши собою на цурпалку, котився горою, піднімав у повітрі мряку пороші, підстрибував і летів далі. Плигнув через куці, здаючись уже зовсім малим, нарешті зник. Василь задоволено дивився, і йому здавалося, що тепер не просто звільнив шматок галявини для врожаю, а скинув тягар з власного плеча.

Одне перед одним наввипередки загортала яму дівора. На дно Василь велів кидати мертвицю, добуту з-під самого пня. Сам притоптував ґрунт ногами, витанцьовував на грудях, що котилися за мотикою, чоканом, якими орудували хлопці. «Росте поміч», — думав Василь, любуючись хлопчиками, а ті й на хвилю не кидали з рук знаряддя. З батьком працювалося весело, і втома кудись дівалася.

Показалася з-за бережка висока, дебела фігура. Порадюк впізнав Ілька Мотовила — теж бідняка, що цеї весни дістав під Ясеновою наділ. «Ба що його несе, ба що таке сталося?» — майнуло в голові Василя, і він спокійно притоптував землю далі на тому місці, де був пнище.

— А ти, чоловіче божий, іще в темниці не сидів? — витріщив злі очі Ілько Мотовило на Василя, ставши перед ним з замашним грабовим дрючком, на якому густо стирчали обрубані сучки.

Василь здивовано задивився на гостя.

— А що сталося, чоловіче? Ти нападєть собі прийшов шукати? Я в темниці не сидів, слава богу, а сидіти в ній не хочу! Най там сидять ті, хто заслужив...

— Кажи, чому пускаєш пні на моє? Ти думаєш, що коли твоя діляночка над моєю, то вже все можна?

Тут Василь Порадюк зрозумів, про що бесіда. І пом'як.

— На мій приділ чорт зігнав усі пні з Ясенової, а ти ще до них і свої пускаєш? Маєш, чоловіче, щастя, що не вбило телицю або мене на той світ не спровадило! — наступав Ілько. — Ану бери свою череду та гайда відкачувати з моєї діляночки! — Мотовило махав дрючком в бік свого поля, а головою показував на діворі, що задивилася перелякано на нечеканого гостя.

— Я, чоловіче, тобі шкоди причиняти не буду, не бійся, і мені би недобре впалося, коли б хтось на моє

пустив пня,— виправдувався Василь.— Та ти, Ільку, знаєш, я міг залишити тут, най би стояв до кінця світу. Та якось так сталося, що пенька ми силоміць виважили з землі, а він взявся собі сам та й гайда з нашого наділу крутогором од межі... Знаєш, схил...— пустився в розповідь Василь, ступаючи за Ільком, який не барився на Порадюковій галявині, бо мав свою роботу на копанищах.

Спадав на землю весняний натруджений вечір. Він був сьогодні небуденно врочистий, бо повивався злотом і пурпуром на заході, фіалковим серпанком довгої поли на півдні, сірою заслоною, яка висла над густими ялиновими лісами далеко-далеко на півночі...

XV

Вродливою дівчиною-відданицею спустилося в гори літо. Воно й справді було схоже до молодиці з гнучким станом, по голих плечах розпущеною косою, синіми очима і напнутими пуп'янками грудей, з загорілими напрацьованими руками в жадобі і красі праці...

Прокинувшись тоді, коли сонечко іще спало, Василь Порадюк вийшов надвір. Вчора вдень він за кроквами на горищі причинки розшукав скіски, зняв закурене кося, знайшов молоток, брусник і брусок, що його сам собі вколов з каменя-бистрянника, сам і виточив, довго тручи об інший камінь. Василь ще взяв бабку для клепання коси: бабище-чурбачок, як і сама бабка, залишалося пам'яткою по старому діду Семену Порадюку — був великим майстром на цілу долину Тересви.

Увесь надібок Василь поки що відклав у дров'янику, бо зараз уважно переглядав немудре знаряддя. Готувався косити бур'яни на своєму наділі, тому чув піднесення і радість хазяїна, котрий вперше-таки вибереться з косою на своє, не на чуже, не на заробок.

Яворові вили були,
Та й ся уломили,
За дурниці, куме Грицю,
Копиці погнули,—

наспівував Василь, б'ючи по обручках на кінці косяті, щоб вибити з них пасклин і припасувати скосок. Кілька разів він крицею дзенькнув по обуху сокири, що стирчала в дровітні, наче хотів перевірити її на голос. Потім

нігтем чиркнув по жалу, щоб спробувати лезо на твердість. Скосок приглушено дзвенів, дзенькав, немов і він віщав, що давно час іти в поле косити трави.

Василь знайшов на вінці під дашком дров'яника ясенове поліно й заходився тесати нового пасклина, примірюючи задалегідь до обручки, коли в дверцях став газда Андрій Манзюк.

— Боже помагай! — віншував газда, беручись за стовпець рукою і переступаючи поріг, щоб підійти ближче. — Виджу, Василю, що збираєшся іти косити до мене! — промовив Андрій, простягаючи свою цупку руку.

Промовчав. Він зрозумів, куди Андрій кидає гаком, і подумав, що ліпше не казати нічого. Все одно від вовка з зубів не вирвешся.

Тут Манзюк взяв з кутка біля дверець кося і в повітрі перед собою кілька разів хвисьнув, наче приміряв, як ним буде коситися трава на його полі.

— Кося як кося! Не таке мудре, не таке і плохе! Є ліпші, є і гірші! — промовив газда. — Ану дай косу! — простягнув рукою за скоском, якого Василь припер до стіни.

— Еге-ге! Оцим ти накосишся! Нічого казати! — посміхнувся Манзюк, бо давно такого дрантя йому не приходилося бачити.

— Ого-гов, чесний газдо! Ви думаете, що я не знав би косити ліпшою? А як її купити? Коса коштує гроші, а грошей дасьбі... А я своє малиниччя, свою ожину на галявині, свої бур'яни зітну і цею, мені вона ще послужить, не журіться!

— Та що мені, Василю, журитися? Я не боюся нічого, але прошу, аби ти йшов косити мені на Ясенову.

Василь промовчав. Що казати газді? А Манзюк насідав далі:

— Знаєш, дав бог годину добру, хотів би зняти травицю... Ідуть мені косити Іван Даниловський, Яків Кузло, Федір Бобан. Та коби і ти прийшов на який день, на два дні, добре було би!

— Раз газда косить, то я свою кісьбу відкладу, а йому піду! — протягнув Порадюк без спроби натякнути, що йому саме в ці дні не хотілось би відробляти газову послугу.

— Знаєш, Василю, твої бур'яни не перестигнуть, а моя травиця пропаде, добре, що йдеш до мене. Але та-

кою косою ще ніхто у мене не косив, не скуб травичку.— кинув газда, знову взявши до рук скосок, що, певно, не одній і не двом парам волів заробив сіна.

— Коли ніхто не косив, буду я перший у тебе! — посміхнувся Василь.

— Знаєш, Порадюку! Я тобі куплю косу нову у Боршанина, аби ти не соромився між порядними косарями! — несподівано промовив газда.

— Купите, робота буде споритися.

— А ти мені й відкочиш...

— Най буде і так.

— Малого хлопчика не забудь взяти, аби було воду носити кому для косарів з керниці. Та й хлопчик заробить собі бодай їсти у мене...— кинув Андрій на відході й уже подавав Василеві руку.

Уквітчаною полониськими чічками пухнастою ковдрою простелилося поле Андрія Манзюка на самому верху Ясенової.

Один за одним, рядком ідуть у валку косарі. Широко махають косами, залишають тучні валки і дві мережки слідів од ступнів ніг, що ними протоптують росяний обліг. Передостаннім косить Василь Порадюк. За ним нагинається до землі, налягаючи на косу, газда. Василь глибоко віддихається, бо попереду рубає валок Яків Кузло — тонкий, високий, як кроква, парубок, виблискуючи голим хребтом з-під сорочки, як бурдюком. Сорочка висунулася вгору, оголивши засмагле тіло. Василеві не до лиця відставати од ряду — не личить показувати себе гіршим косарем. А що, правда, нині добрих рубаків привів газда. Та й сам Андрій посвистує жалом коси в ногах: дивися, ось-ось стригоне по п'ятах.

Василь верхнім корпусом налягає на косу, а вона гладко-гладенько стриже обліг, укладаючи сиру траву в тучний валок. А росяна травиця покірно стелиться перед косарем, напоена гірськими рясними дощами, викупана щедрим сонцем. Порадюк махає косою з усеї сили. Чує, як коса палить стебло попри самий корінь. Стебло за ніч відсеїрило, стало крихким. «Не бійся, коло полудня вона вип'є поту!» — подумав Василь, пасучи зором по широкій кісниці, що по ній пробіг ранковий легкий вітерець. Көлихнув вітрик чічками і волотями, збиваючи на землю сріблісті роси.

«Чілінь-чікінь, чілінь-чікінь, чікінь-чілінь»,— чує Василь, як за ним газда точить косу. Бере й собі жменю росяної трави, витирає вістря, виймає бруска, що стирчить в бруснику на ремінному поясі, точить, щоб легше косилося. Діставши нове жало, коса стриже обліг рівним, широким валком, серед якого двома ступнями пролягає слід доріжки—витоптав його Василь розтоптаними босими ногами.

Сонце піднялося високо. Вже й роса давно вилетіла з облогу, а гребіль нема й нема. Сам газда взяв до рук вила-трійки, розкидає валки, щоб сохли у валуницях, раз від разу поглядає на доріжку, що веде через його поле, а жінок все не видно.

Несподівано-нечекано Василь помітив розпатлану голівку малого Петрика, що брів травою з того боку, де був його наділ. «Еге, хлопчик думав, що я кошу нашу галявинку!..» — майнуло в голові Василя, і він зупинився у валку, спершись руками на ручки косяті. Коли приймав погляд газди, що невдоволено дивився, як його косар марнує час, знову махнув косою. Як-не-як, а Василь знав добре газдівські звичаї. Коли в газди на косі трава не паде, поливай її потом, аби легше рубалася.

Ой кошу траву, кошу
Помалу, не швидко,
Усі жони несуть їсти,
А мою не видко! —

заспівав Іван Даниловський, ще зліше махаючи косою, як лишень побачив жінок, що з бесагами повільно, легкою і м'якою ходою піднімалися схилом, несучи косарям обід.

Василь і собі задивився на жінок. Та між ними від Манзюків нікого не було. «Хоче голодом заморити»,— подумав Порадюк і в душі посміхнувся над Даниловським, бо зрозумів, що той уже їсти хоче.

— Няньку, а наше поле коли будемо косити? — зашебетав хлопчик, сідаючи на сонячний обліг.

— А там уже є що косити? — ніби не знаючи нічого, цікавився батько і вказав рукою в бік галявини.

— Ой няньку, там така трава, що нашу малу Василю з неї не видно було би!

— То, Петрику, бур'яни! — промовив Порадюк, додавши: — О, чекай, коли ще там буде зеленіти трава.

Василь знову взяв віхоть, витер косу і почав точити.

— Бери, синку, пивник та принеси косарям студеної води! — вказав Василь колибу, під якою лежало клепа-чиння, сіряки, висіли лайбики на гвіздках. Хлопець ще хвильку-дві посадив, далі схопився і побіг покосом до колиби, щоб взяти джбан для води.

— Ану принеси, принеси, хлопчику, води! — гукнуло кілька голосів спраглих людей, між якими найдзвінкі-шим був голос Івана Даниловського. Цей рубав широкого валка й, здавалося, не чув втоми. Може, уся звали-лася на плечі одного Василя Порадюка, тримаючи його далеко від перших косарів.

— Назбирай, Петрику, жменю малини! — гойкнув Василь услід сину, згадавши, що на галявині цього року вродило багато. «Бодай ягідок кину псові», — думав По-радюк про голод, що в'явив під ним ноги і забирав з рук міць. Ткнувши вістрям у валок, щоб коса не пеклася на сонці, Порадюк кинув з рук косу і подався до колиби за торбиною з клепачинням.

Горнувши ногою трави з валка, Василь простелив під себе камізьку, присів і заходився клепати косу. Він довго і спокійно вбивав бабку у землю, потім зручно собі приліг, спершись на лівий лікоть. Лівою рукою до себе став притримувати на бабці косу. Кося кінцием лягло на стегні правої ноги, якою Порадюк наче підпер своє тіло, щоб не повзло схилом. Раз від разу нижньою губою Василь облизував рижуватого вуса, що гнувся своїми торчками униз.

«Цок-цок, цок-цок-цок, цок-цок!» — котилося голосне, одноманітне по цілій Ясеновій од Василю бабки. По-радюк радо клепав косу не тільки тому, що після кле-пання добре підрубуються трави, але й тому, що це да-вало спочинок. Як не кажи, а, виправляючи жало коси молотком, полежиш собі, відкинеш ноги, що тремтять од натуги у валку. Відпочинуть і руки, і груди... Тому Ва-силь не дуже й поспішав бити клепачем, бо знав — нову косу треба клепати обережно. Щоб не покарбувати по-лотна, не витягнути зубців на вістрі.

Підійшов хлопець, несучи в одній руці пивник з во-дою, в другій бриля з малиною, саме тоді, коли Василь з косою впорався і оглядався за косарями.

— Крисаньку давай сюди, а воду неси косарям! — промовив Василь, відкладаючи набік молоток.

Піднімаючи ліве плече вгору, Петрик поніс через нескошене поле пивник з водою до парубків.

Беручи пучками малини, Василь трубною складав губи, щоб, бува, яка ягідка не впала мимо.

Прицмокнувши, Порадюк зиркнув на дно капелюшка, чи не захавалася десь ягідка. Піднявся, щоб собі датися за косарями. Досить відпочив.

Та тільки махнув кілька разів косою, як запекло в грудях. Почав розтирати жогу жменею, бив себе в груди кулачиськом. Та млосний біль не вгавав. «Отак у славного газдика коси на малині та на воді!» — оберталося в голові Василя сердите. Та в цей момент показалися жінки з дому газди. Попереду йшла дочка Гафія. Її першою впізнав Василь. За нею ледве тягнула ногу за ногою сама Андрііха. Дочка несла щось важке в бесагах, бо вони обома торбами рвалися з плеча до землі.

Василь звів очі в небо. Пекуче сонце пливло коло полудня. Навколо все стихло, мліло на спеці. Чути було тільки свист кіс та потріскування коників, що часом перелітали й ліниво сплигували в повітря перед самими косами.

На розстеленому в тіні від колиби конопляному рушнику лежить гора холодного токану. Його вже вимішав сам газда до того, як жінки піднялися на гору з села. Не чекати ж, поки звариться, коли страва буде тут. До широкої миски газдиня ложкою накидала бринзи, покришивши її на дрібні-дрібні куснички, щоб, боронь боже, комусь на токан не попалася грудка. В пивнику студена джерельна вода, щоб було чим запивати газдівський сніданок.

— Ого-гов, гов! Ходіть, люди чесні, їсти, що бог дав! — гукнув Андрій, приклавши долоню до очей, щоб не сліпило його гірське сонце. Низький, плечистий, з опущеними до землі жилавими руками, пальці яких завжди розчепірені, мов готуються щось чіпко їмити, Андрій обводить очима лаз і прикидає, коли то він впоратеться, щоб перебратися косити на Прелуках.

Повільно ступаючи під палючим сонцем, ідуть один за одним косарі. Коси несуть на плечах. Обмиті ранковою росою леза чорніють під шаром застиглого молочка соковитих полонинських трав.

Косарі відклали коси в тіні. Петрик кожному лив на руки воду, аби всі помилися.

Усілися до сніданку.

— А токанець ви, газдо, часом не порідили? — капосно запитує Даниловський. — Як-не-як, а той токан стає в горлі.

— Що казати вам, Іване, на ваш жарт. Скажу тільки правду: я люблю на косі так поїсти, щоб в отрунку не хлябало, щоб не треба черево косою підпирати. Я люблю поїсти такого, аби міцно чоловіка тримало! Еге, коли коні на важкій роботі, їм дають не отавку і якийсь собі пійло з отрубів, а дають їм овес! Отак і чоловік! — Манзюк викладав своє правило, якого тримався не лишень він, а й усі газди. Це правило Манзюк успадкував од свого батька, його батько від свого тата...

Порадюк тицьнув токаном до миски з бринзою. Він щлився так, щоб гарбнути густо і товсто, та бринза сипалася з токану, як порохня, ледве підноси́в токан до рота. Запопадливо ковтнувши кілька жменьок, Василь відчув негаразд. Токан ставав каменем у шлунку і вже підпирав зсередини. Потягнувся за глеком, щоб напитися. Від холодної води задзвеніло в зубах. Василь прицокував губами, витирав вуса, якого намочив у пивнику. І брався далі обідати. Дарма що ставала страва у горлі, проганяв її водою, бо чув голод і не міг насититися. До того ж думав токаном пригасити жогу, що вже поволі починала припикати вуглями.

— Ой, щось ви, Андрію, вимішали дуже газдівський токанець! — мовив Федір Бобан.

— То я уже чув од Даниловського! Ти скажи щось інше! — огризнувся газда.

— Та я нічого не кажу! Токанець бодай святився! Такого з'їж п'ять ложок, дві доби не захочеш їсти! — кинув на додаток Бобан й посміхнувся до Якова Кузла. Яків саме зручніше вмощався своїм довгов'язим тулубом до рушничка.

— То, братію, такий токанище, щоб не вчмеритися, не переїстися! Таким голоднякам, як ти, дай ріденького токанцю, засмаж яечні, та ще на коров'ячому маслі, і пиши, що ціле газдівство пропало! То, брате, не жарти — годувати таких косарів, як ми!.. — Даниловський знову покепковував.

— Знаєте, людкове чесні, що кісьба — це не великдень і не різдво, що косарів годують не пампухами, не калачами... — тут уже не стерпіла Манзючка, бо все лихе з уст косарів летіло не тільки в чоловіків город, але і в її. Один тільки Андрій все чинився, що на тому місці,

де він сидить, нічого не видно і не чути. Він їв так завзято і цупко, наче хотів усім показати, що вони слабаки перш за все коло миски; а хто слабак на страву, той не дужий і до роботи!

«Газда отак, коби міг, одне двічі з'їв би»,— майнула думка в голові Порадюка, і він на хвилику зупинив очі на лиці, яке дулося, напиналося, чапкаючи і розжовуючи густий токан з бринзою, мов не знати які ласощі. Андрій Манзюк ще не промкнув того, який взяв до рота, але його рука вже м'яла груду токану, збивала її до м'ячика. Далі великим пальцем газда у м'ячику робив ямку й до неї уже нагортав бринзи.

Напившись води і обмивши від токану руки, косарі знову далися до кісьби.

...Чотири оборожини кидали на покіс довгі тіні. Солом'яна шапка розпласталася на оборозі напнутим продовгастим шатром. Вечірнє сонце заграло на емалевому синьому горщику, який вінчав шапку і стирчав уверх дном. Горщик зібрав вершки товстого солом'яного околоту, який відділився од пошерхлого рудого стрішища. То Андрій в перший день, як тільки вийшов косити траву, поновив шапку на оборозі, бо вже зоряла пробитим вершком. З Красного ґруня повівало вітром, який забирався за комір сорочки, ховався за поли, обдував литки Василевих босих ніг.

Косарі наввипередки гналися у валках, один перед одним махали косами, мов хотіли показати газді свою силу.

Андрій Манзюк, як і вранці, замикав ряд, притискаючи до схилу косу і вистригаючи кожне стебло. Він обкошував межу, добираючись п'яткою леза поза купиння, щоб не залишити й віхтя трави. Там, де не брала коса, вискубав руками. Тим часом Василь тікав у валку вперед. Але ненадовго. Газда швидко знову посвистував косою у Василевих п'ятах, виганяючи з нього сьомий піт.

«Ей, коси так, щоб тобі очі повискакували. А я піду косу клепати! Там собі відпочину!» — подумав Василь Порадюк і кинув:

— Щось зовсім витупилася! Така, як мотика! Мусай її поклепати!..— Василь знімав уже жмутком сіна з коси пилюгу і рештки трави, брався іти до свого клепа-чиння.

— Ану бери мою! А я твою поклеплю! — сунув газда Василеві свою косу, а сам взяв чужу до рук і пішов клепати.

Все сталося так швидко, що Василь не встиг одного слова промовити. В його руках вже стирчала газдівська коса зі зручними гладенькими ручками, ясновим косям і новеньким, купленим цього року лезом; Порадюк проковтнув гірку, як полин, слину. Чинити було нічого. Він косу поточив і неохоче, в'яло пішов далі у валку, поглядаючи на ту гору, до якої нижче й нижче лягало вечірне сонце.

Наче Манзюк кожним ударом молотка бив по Василевому тім'ю. «Най відпочиває газда, клеплючи косу, замість того, щоб ти собі мало полежав. Газда має на це право, ти — ні!» Така думка Василеві не давала спокою.

Раптом Василь сам до себе посміхнувся, бо побачив ліскові кущі. «Чекай, чекай, в отих кущах я дам собі ради!» — працював мозок, й Порадюк швидше пішов у валку. Коли був за другим кущем, оглянувся, чи хтось його не бачить. З усієї моці, яку тільки мав у руках, косою гаркнув по кореню, що стирчав з облогу.

— Н-на, тут його маєш! Щоб ти, газдо, знав, як виривати чужу косу з рук! — буркнув і почимчикував до Андрія Манзюка.

— Шкоду маєте, Андрію! — мовив Василь, ткнувши косою перед очима газди.

Манзюк задивився, тримаючи клевець на бабці.

— Як? — вирвалося.

— А так, я пішов у валку поза лісками. Знаєте, хотів повикошувати травичку до останнього стебельцятка. Знаю, що ви любите роботу гладку... Та й, правда, кожного стебла шкода, щоб залишалось... А чорт його видів, що в траві стирчить коренище. Та що тут і казати? Звечорілося, очі мої не так служать, як служили колись, — не виджу. О, колись я того кореня очима намацав би і серед ночі. А тепер косою махнув — і коси нема... От, чесний газдо, яке тепер бідне та нерадівне мое косіння...

— Шкоду маєш, Василю, ти, а не я! — піднімаючись з облогу, заперечив газда й заходився збивати добру косу з Василевого кося, щоб тут же перебити її на свою.

Порадюк стояв і дивився, як спритно Андрій орудує молотком, вибиваючи пасклина. Через хвилику Василь здивовано обертав-крутив у руці косою, що її подав газ-

да. «Ой, ти вже докосилася. На тобі я вже заробив у славного газдика. А бодай йому чорти снилися і вдень привиджалися»,— кляв у думці Манзюка Василь Порадюк.

Тим часом, поки стояв з урватою косою, ще не вірячи тому, яке пригодилося, Андрій уже вимахував у валку широко, мов хотів ураз цілу Ясенову в обійми прийняти на роботі...

Ясенова оживала стрекотанням цвіркунів. Василь Порадюк чвалав схилом до свого наділу. Широкими ступнями збивав вечірні роси. За плечима стирчало кося, під плечем притискав торбу. За Василем поспішав його син Петрик. Ніс батькову піджачину й граблі.

«Накосився я і намагався газді»,— в голові Порадюка ворухилося повільне, як його натомлена хода.

Небо палахкотіло зорями.

Над ліском плив повний місяць. Заглядав до колиби, коли Василь клав сина спати.

— А завтра, няньку, ви газді будете косити? — питав хлопчик.

— Ні, завтра, синку, будемо косити вже собі! — промовив Василь Порадюк і повів очима в бік перекладини, з-за якої холодним блиском зиркав скосок. Його Порадюк ранком залишив у колибі, наче був віщ, що сьогодні позбудеться нової коси.

Шумів ліс на пригорку. Приколисував Ясенову до сну.

Василь лежав горілиць. Йому не спалося. Дарма був натомлений не тільки працею у газди, але й думкою про те, як з ним обійшовся Манзюк.

— О, цей ще і не таке покаже! — примовив Василь голосно й схопився підкинути дров на ватру в колибі.

XVI

Осінь напнула гаптовані злотом і багрянцем вітрила. Попливла ґрунями, видолінками та гаями, мов покотилася велетенськими хвилями.

Журливо співала Тересва передзимкову думу.

На узліссях, в садах, на одиноких деревах у широких полі зграями пурхала пташня.

Гілля скидало листя, встилаючи осінню землю килимом.

Достигала картопля на галявині Порадюка. Радий тій картоплі Василь, як білому світу. Ранками прохолода висить на узбіччі гори, а Василь загортається до рядна, ходить опудалом по галявині. Поглядає на копаницю, мусить висмикнути куща. Цупко обіймає вітину руками, підніме бульби в повітрі, любується. А плоди гладкі, великі, як клубки ниток в доброї газдині. Теліпне корневищем, — а картоплини градом падають на пухку землю. Василь бере врожай, важить на долонях і радіє йому так, мов нечекано-несподівано знайденому золотому скарбу. Василь довго тримає очі на зеленій ботві. Він бачить: не час ще викопувати картоплю. Вилежаться вона восени в ріллі, ліпше збережеться за зиму, більше вродить в наступному році.

Порадюк витрусив з мішка старі горшки, залізні калатала, бляшанки і дзенькала, іржаві скіски, мов потуплені в боях шаблі, шматки ланцюгів.

— Я на вас придумаю! — посміхнувся і пригрозив у бік лісу кулаком, звідки останніми ночами почали добиратися до його нивчини дикі кабани.

Витесав вісім букових коліків, забив на краях ниви і став туго напинати по коликах дріт при самій нивчині.

— Гоп, дурна голово! — промовив Василь ураз до себе. Почухав потилицю, відступився кілька кроків від ниви й опустив руку з сокирою.

— А чому не забити колики даліше від ниви? Вепр буде іти, а я зачую його тоді, коли ще і не нюхне картопельку! — говорив Василь сам з собою й заходився витягати з землі кілки, щоб їх перебити далі від ниви.

Геть-геть помучився, поки добув їх із землі.

Напнувши на кілки пасмо дроту, Василь почав до нього прив'язувати брязкотала.

Коли від кілка до кілка висіли стара мотика, скосок, бляшанки, шматки ланцюга, Василь взяв рукою дріт і потрусив. Галявиною прокотився брязкіт-дзеленькіт, грюкіт іржавого заліза.

— О, коби його протер піском, воно би не так говорило! Воно би не такий голос мало! — промовив Василь щиро і задоволено й знову трусонув дротом.

Ей, гоп, коби-м хлоп,
Коби-м добре гостив,
Коби-м тото дівча узяв,
П'ятничку би-м постив! —

заспівав Порадюк на радості, бо йому самому тепер хотілося почути пісню. А хто йому тут заспіває, коли тільки вітер шумить в кроні тої могутньої смереки, що глибоко зітхає по минаючому літу, коли лісок тільки гуде, скидаючи вишивані золотою мережею, черленим шовком осінні шати...

Василів глибокий грудний голос плив галявиною, бився в узбіччя крутогору, що піднімається з яруги, де павесні Василь копав і мурував криницю. Голос котився відлунням знову до Порадюка. Василеві це припало до дяки. Бог святий знає, коли співав. А зараз розспівався, як молодий парубок чи дівчина, що попасає худобину й хоче завгуритися-розрадитися у своїй задуманій одинокості.

Порадюк тягнув тих співанок, що їх виспівують парубки. Колась і сам такими забавлявся і веселив свою дівчину Маріку, беручи її до танку:

Ой співай, біла дівко,
Доки-сь молоденька,
Та доки ти світ не в'яже
Дитина маленька...—

бо то були співанки, що їх виспівувала Маріка, коли йшла на жнива за десятий сніп:

Ой повій, вітре, повій
По широкім полю,
Ой розвій та рознеси
Мою лиху долю.
Коби була-м, мамко, знала
Свою лиху долю,
Я би була повісила
Вінок на тополю.
Ой вінок на тополю,
Сама на черешню,
Аби була-м не зазнала
Біду теперішню.

— Ей, що то я розспівався, як дівчак! — дорікнув собі Василь, коли щось підступило до горла й сперло дихання. Далі Порадюк мовчки натягав дріт між рештою кілків і прив'язував брязкала та калатала.

Коли захисна огорожа була готова, дався галявиною до ліска, щоб нарубати дров для нічного вогнища.

Вирубану з молодого польового грабчука, вигострену шпичаком, припечену на вогні рогатину Василь припер до стовпця, на якому висіли прив'язані лісковими гужівками двері. Зібрався палити вогонь. Розгорнув купку

попелу, що її нагрів в обідню пору, ховаючи вуглі. Мимохить Василь повів очима за обкурену димом крокву, чи там шкатулка з вогнем. Не знати чому, але кинувся до шкатулки і полічив стебла. Їх було всього п'ять. Взяв шматок газети, що валявся біля перецелини — подовжньої плахи в основі колиби. Загорнув шкатулку й ретельно заховав на безпечно од вологи місце. Скарб, либонь, не ховав би так.

Покрутив рогатиною в руці і ткнув гострим кінцем до вогнища — хотів припекти її дужче — здавалося йому, що вона не досить гартована. Вітерець з вуглів здував попіл. Синіми хиткими язичками вгору вихопилося полум'я, обійняло кінець рогатини.

— Я тобі сліпаки виколу і випечу! — Василь пригрозив і ткнув рогатиною повітря в бік лісу, звідки чекав нічних гостей.

Приклякнувши на коліна і спершись на руки, Василь роздмухував жарини, кинувши сухих трісок. Над вогнищем потягнувся сизий димок. Тріски почали тліти, та полум'ям не займалися. Потягнуло вітром, і Василь хав повітря, щоб подути на жарини знову. І вдихнув диму до легенів. Схопився на коліна, бо закашлявся. Почервонів обличчям. З очей уже котилися сльози.

— А бодай ти, пропаснику, щез у сині скали... Як димом крутиш немилосердно!.. — Василь сердився, коли з вогню знову понесло димом в очі.

Порадюк припав на руки й, уже цапкуючи, дмухав по жаринах. Дув шосили, піднімаючи попіл. Попіл сідав на Василеву покуйовджену чуприну, на торчки брів, на рижий вус, на щетинисте обличчя. Коли над вогнищем покволом знялося полум'я, хитнувшись спершу невпевнено в повітрі, потім вириваючись вгору, Василь встав. Він підкинув тоненьких дров, колотих з ялини, приніс на руці кілька букових колотвиць. Вогонь пригасав, та через хвильку-другу спалахнув з новою силою, облизуючи дрова.

Наносивши до колиби дров, Василь припер їх до стіни, наклав у куток біля одвірка. Передньої стінки на колибі не було. Тому колиба дивилася на галявину вогненною пашею, готова кинути жаром у Василевого во-рога...

Порадюк дався до смереки, що самотою стояла на пригірку. Своїми вітами нишкла до землі, як молодича з широко розпущеним подолом. Василь довго стояв і

дивився вгору... А над смерекою висіло шатром вечір-не небо з осінніми хмаринками. Раптом з полонин вий-нув вітер. Смерека заспівала протяжно, сповнена туги...

— Ой, яка ти красна, молодице! Бо тебе поїло рясни-ми дощами, бо тебе гріло полонинським сонцем, бо тебе брав до танцю-тропотанцю вітер! — промовив Василь, імившись рукою за довгу зелену гілку.— А ти на мене не сердися! Я мушу оцю гілочку зрубати, щоби мав чим простелити в колибі. Ти знаєш, я натрудився за цілий день, кістки мене болять. То най собі полежу бодай, як пан, на м'якому,— примовляв Василь, замахуючись со-кирою.

Дрібним гіллям вистелив у колибі пухке леговище. Кинув сухих дров на ватру і вийшов.

Над Забережжю сережками висли зорі.

На узбіччі Ясенової палали вечірні вогні. Вгору зні-малися червоним пломенем, тут-там менші, більші... Вогнями ожив крутогір, видихаючи з себе цієї осені при-спану і заховану силу. Досі ті вогні на Ясеновій ніколи не палали. А тепер Ясенова ними закосичилася і стоїть відданицею.

— Ого-гов! Гов-ва-а-а! — вирвалося з Василевих гру-дей розкотисте і лунке, покотилося схилом, билося об пагорок.

Ніхто не відповів Порадюкові перегуком. На мить йому стало лячно. «Хіба я такий глухий?» — подумав і знову гукнув, бо йому хотілося чути людський голос.

— Ув-ву-у-у, ва-а-ага-а-а! — До Василя долинуло те-пер тонкоголосе хлоп'яче гукання відповіддю.

— То не бійся! Якийсь вирядив дітваків обороняти свою мізерію від дичини... не так, як... я сам тут ночую і днюю,— промовив Василь, милуючись тими вогнями, що палали на приділах, в колибах у людей.

Раптом до Василя докотилися дружні голоси перегу-ку десь із недалекої ділянки. Вони розірвали навпіл ту осінню тишу увечері, коли вже чується недалекий при-хід зими, пекучих холодів і приморозків у горах.

— А не бійся, мій вогник не сугірший! — промовив Василь Порадюк і залюбки тепер подивлявся, як сухі дрова палали рясно і кидали в теміль іскрами.

Василеві на самотині забаглося вогняного тріску. Він приступився до купи дров і став вибирати смерекові. Хотів, щоб той вогонь тріском до нього не лише промов-

ляв, але й розганяв докучливу самотину. Смерекові дрова обкипали смолою, вгору тяглася черлена заправка.

Сяйво кинуло на застелене потертим коцом лігво широкі розчепірені тіні ручищ. Василь черпнув з кутка пригорщі картоплини й заходився пекти їх на жаринах. Картоплю поклав біля себе, а припаленою з кінця палицею став розгортати вогонь. Ковтнув слину.

Коли картоплини заховав до попелу, нескладно перемалюючись назад, Василь сягнув рукою в підголів'я. Непоспішно вийняв довгий згорток і поставив на коліна. Розв'язавши мотузочки, Василь відклав їх на бокову перецелину. Обережно — так хіба мати розповиває дитину з пелюшок — розгорнув брезентове рядно. Тримаючи в руці двостволку, Порадюк посміхнувся. Відтягнув курок, відігнув приклад, глянув до цівки. Вогненний кружок переливався блиском на стінках цівки. Мружачи ліве око, Василь зирнув і до другої цівки, бо хотів знати, чи, бува, іржа не імілася до криці.

— Гвир-репетир! — цілком задоволено Василь ляснув рукою по прикладу, опускаючи цівки на місце й натискаючи курки, що глухо і ліниво клацали. — Не бійся! Таким і лева покладеш на землю легко, а про вепра нічого і казати! — Тут Василь став прицілятися, притискаючи приклад до плеча, наче саме тепер брав на мушку дикого звіра. А звір той виповзав десь з гущавини й ось-ось мав рушити до Василевої картоплі. Василь довго тримав дуло рушниць на плечі, шурич ліве око, застигав правим, зіп'яв зуби, підбирав рижого вуса зубами.

Мов старий обстріляний жовнір, Порадюк довго і терпеливо протирав цівки рядниною, жмутком клоччя, капав на нього нафту з пляшечки. На холодній воронованій криці поблискувало полум'я вогню, що весело тріщав смерековими колотвицями, сапав у темряву іскрами. Іскри ті пожирала пільма, що лягла на гори і впеленала широкими чорними полами Ясенову. Коли вогонь кидав іскрами, довкола ставало видно, і кожна річ в колибі мов дивилася на Василя: а що він робить?.. Та тільки вогонь пригасав пломенем, як сам Василь трапляв у присмерк, глухий і густий. Тому Порадюк брав дрючка, ворущив головешки, щоб займалися й горіли жвавіше...

Відклавши гвир-репетир набік, Василь розв'язав мішечок з порохом. Він потер гнідими блискітками між

пальцями, на долоні підніс їх до очей — хотів бачити, чи не взяло порох вогкістю. Спершу мугикнув собі під ніс, наспівуючи без слів, легенько, потім уже басовитим голосом затягнув:

Ой стріляй, карабіне,
Понад Русь-поляну,
Най ся ніхто не надіє
На білу Іляну.

Ой стріляй, карабіне,
Понад Романію,
Най ся ніхто не надіє
На білу Марію.

— Ой давно то було, коли я собі так виспівував! — промовив Василь і позіхнув, кидаючи на себе хресний знак, щоб яка лиха сила до нього, одинокого, тут, на горі, не імілася, не мала моці...

Коли налицею розгорнув купку, показалися припечені картоплини. Обдуваючи з шкуринки попіл, Василь пучками пальців пробував, чи картопля м'яка, тер долонями й віддувався, бо пекла.

Замусолений і задимлений мішечок з сіллю зняв з-за крокви, й вечеря була готова. Поклав біля себе череп'яного глека з водою. Еге, вчора сів вечеряти без води. Тільки картоплину ковтнув — не здавалася гарячою, та як запекло в грудях... Біг до криниці, бо думав, що кінець йому приходить. Так боліло.

— Треба мені мало і прилягти. Бо хто знає, коли гості до мене прийдуть полакомитися картопелькою. Ой, сеї ночі вони її не їдять! — мурконів Василь сам собі й клав гвира-репетира біля себе так, щоб його зручно кожну мить вхопити. Ковдринку, що нею накривався, аби приберегти тепло, нагорнув тугіше на плечі, на груди. Та все одно чув, як холод дошкуляе. Як не кажи, а була осінь...

Скалячи зуби, що стирчать серпами на вилицях, з лісу виповзає черідка диких свиней. Попереду іде сам свинячий король — кабанище такий, як бик. Витріщив злі очі, голову зняв і несе високо, а довгим гуком щось в повітрі винюхе. Ось він уже зачув картоплю, бо передніми високими ножиськами крутнув і завернув до Василевої нивки. На дебелий шиї, на хребті щетина зло наїжачилася, ікла ошкірилися. Веприще повів за собою цілу отару. А вона за ним повзе, запопадливо хрюкаючи...

Ось уже свині наблизилися до нивки, дзенькнули, цоркнули, грюкнули уламки заліза, бляшанки, скіски, шматки ланцюгів на дроту.

— Бий його, бий, прокляту напасть! Ти мою мізерію, мою кров хочеш випити? — скрикнув уві сні Василь, скочив на ноги й вибіг надвір. Раптом знову плигнув до колиби, вхопив рушницю і рогатину.

Повнолиций, усміхнений місяць осявав галявину.

Та на ниві нічого Василь не побачив. Тільки вітер прилітав з Красного ґруня і бив брязкоталами.

— А бодай ви і не снилися, якого страху завдали-сьєте мені! — промовив Василь і знову пішов до колиби.

Вітер вщух.

Порадюк прислухався, чи не чути шуму тої смереки, що стояла на пригорку, де кінчалася його полянка, завжди перешіптувалася з вітром. Не чути було тепер і брязкал.

— Еге, саме зараз їх рогатий чорт і може на біду принести! Добре, що я пробудився! — міркував Василь, бо знав, що дикі свині не підуть на брязкіт того заліза, що його для страху звірині наставив.

І справді. В повітряній глухій тишині, коли ялина мов завмерла, Василь почув виразне і вперте: «Хрю-хрю, хрю-хрю-хрю!» Він схопився на ноги і вибіг з колиби. Задивившись у бік ліска, побачив, як доріжкою йшла дика свиня, а за нею чимчикувало прискоком аж троє підсвинків.

— Ага, вас і не така велика громада, як мені приснилось! — прошептав, стискаючи лівою рукою рушницю, а правою рогатину.

— Ходи, ходи, я тебе нагодую! Я тобі покажу, як газдувати по чужих нивах! — приповів Василь, приглядаючи за пнем, що стояв недалеко від нивки.

Цоркнули бляшанки, грюкнуло залізо, тонко, протяжно задзвеніли скіски. Дика свиня мить постояла, оглянулася, далі чкурнула попід дріт й опинилася на ниві.

Наче хтось розпеченим залізом полоснув Василя по серцю. Бо відчув, як з ніг щезає міць, як холонуть руки. Прицілився, щоб стрельнути в прокляте кодло. Натиснув курок. Той глухо клацнув, а постріл не бабахнув.

— Що за напасть? Щезни, д'яволе! — примовив Василь. — Ти ачей і від заліза силу забрав. Ого, тоді я добре стою!..

Василь натиснув другого курка. Потемніло в очах Порадюка, так по вилиці хряснуло прикладом. Галявиною пролунав глухуватий, тупий постріл. Свині умить розбіглися, а матка підняла рило, до чогось принохувалася. «Чекай, чекай, скрухо! Я тобі дам добру гостину!» — не відступав Василь, думаючи, що пострілом не влучив. Та швидко зарядити гвир-репетир не міг, бо дрижали руки.

Прицілюючись до старої свині, Василь дарма натискав курок. Рушниця не палила. Сердито кинувши нею, Порадюк побіг до колиби. Набрив головешок і стрімголов пустився до ниви. Кидав головнями у дичину, а та відскакувала, та Василів урожай нівечити не переставала.

— По сліпаках, по сліпаках!.. Я тобі їх випечу! — цілився Василь головою прямо в очі свині, та ніяк не міг трапити.

А як головешок вже не було, Василь дротом прив'язав до дрючка бляшане відро — завалалося ще з весни в колибі, — чимдуж нагорнув з вогню жарин і побіг до нивки. Щосили крутнувши відром у повітрі, Василь випустив його з рук; вогненною порошею розлетілися жарини, падаючи на Василевих ворогів. Свині метнулися навтіки, Василь мерщій стрибнув і собі за ними.

— Ага, так, так! Щоб ви знали, як лізти до чужого! — скрикнув, вхопив рогатину й дався здоганяти.

Чуючи в ногах силу, що прилинула раптом, — від неї Порадюк став легким, як заєць, — Василь стрибав через кущі малиниччя, через пеньки, біг за тим голосом, що ним стара подавала знак виводку.

Раптом Василя вхопило за ногу, дряпнуло зубцями столярської пили й повалило на землю. Було не до бігу, бо Порадюк так гепнувся, що земля задудоніла. Відразу встати не міг. Полежав доліниць, випроставши руки й не випускаючи рогатини.

Нарешті Порадюк якось визволив ногу від ожини і почвалав до колиби.

«А де гвир-репетир? А ба, чи велику шкоду вчинила погань?» — майнуло в голові Порадюка. Звернувшись до рожки до нивки, сперся на рогатину — чув біль в боці.

Не зводячи очей з розритих рядків картоплі, Василь зненацька спіткнувся об щось м'яке і ледь знову не впав. «Хрю-хрю!» — почув приглушене, слабосиле. З остраху відскочив, задивився, що то чорніє і голос

подає біля його нивки. На голові волосся дротом здибилося.

— Свят-свят-свят! Всяке диханіє да хвалить господа!— перелякано приповідав Василь, хрестячись.

— Хрю-хрю-хрю! — почув у відповідь.

— А, то веприк лежить! — Василь наблизився до дикого кабанчика, що відкинув лапки й перевалився на боці.— Ого-гов, Василю! На старі літа з тебе ще буде добрий стрілець! — Василь гепнув себе кулаком в груди й ступив ближче, щоб оглянути здобич.

Порадюк нахилився до кабанчика, коли той знявся на передні лапки і, човгаючи задніми, силкувався рушити з місця.

— А, ти дістав по задніх! Так твоїй матері і треба, щоб знала, як привчати вас до даремного! — задоволено протягнув Василь, копнувши кабанця п'ятою.

Веприк зло хрюкнув і миттю вхопив Порадюка за штанину. Василь сіпнув ногою, а ногавиця цілим шматком залишилася в зубах звіра.

— А, може, і твій няньо такий розбійний був? А, ти і погибаючи робиш мені збиток? А, в тобі кипить дика кров? — злився Василь і рогатиною добивав підсвинка.

...Коли з-за Красного груня показалося ранкове сонце, Порадюк тильною стороною ножа, щоб не пошкодити шкуру, ретельно збирив останні крихітки жиру й кидав до обкуреного казанка.

— А, пісні ви! Не бійся, і вам не солодко жити в цих горах! Не гаразд вами носить по чужих нивах! — примовляв невдоволений Василь, бо сподівався, що здобич буде жиріша.

— А, то буде мати радість пані нотаришка! — гукнув Василь сам до себе, витягаючи шкуру на два кілки, щоб просохла. Хотів кинути нею на дашок колиби, та боявся, що який собака-приблуда явиться на галявинці й потягне.

— Ого-го! Така шкурка пригодилася б і моїй Маріці! Дивися, вона рано встає, земля студена, як лід; з ліжка на ту землю босими ногами, простудиться,— примовляв Василь Порадюк, і вже уявою бачив, як би то шкура лежала перед дощаним ліжком в його давній хаті.

— О, поговорі собі, Василю! Таку шкуру гріх Маріці стелити під ноги! З неї би постольців наморщити для

дітвори! — поправив себе Порадюк й почав вимацувати, чи вона товста на хребті.— А, буде їм і гумових! Дай шкіряні — через тиждень будуть босі! А гумові тривають довго,— заспокоював себе.

«Коли б не пан нотар, я не дістав би цієї поляночки. А коли б не полянка, у мене не було б ниви з картоплею. А коли б не нива, я веприка не вбив би...» — отак міркуючи-мудруючи, Василь твердо пов'язав добичу з паном нотарем і зупинився на тім, що з неї в дарунок має перепастися до хати пана нотаря не інше, як шкура.

— Панам шкуру, а нам м'ясо! — мугикнув Василь і взявся гострити ножа на камені, щоб розібрати тушу кабанчика, яка тепер лежала догори ногами на плахах перед колибою.

Різонувши з задньої ноги м'якоті, Василь почав готувати сніданок. Казанок повісив над вогнем, що палахкотів дрібними буковими головешками. Підкинув на ватру дров іще. Пісні шматки починали шкварчати, пригорали до дна казанка.

— Сюди перцю... Цибулі, часнику, щоб перебило дикий сопух...— промовив Василь, кидаючи до казанка пром'які в мисці шматки м'яса — йому все ще здавалося, що тої поживи готує малувато. Тому не скупився дорізати, докидати в казанок.

Доливши криничної води, щоб не пригоріло, Василь дався оглянути нивчину.

Сонце спливало над Ясеновою. Золотило ліс, а тінь падала на пригорок.

Порадюк ногою загортав вириті напасниками з землі картоплини. Не таку вже велику шкоду заподіяли вночі дикі свині, як він собі думав...

Чомусь думки Василя Порадюка сіялися довкола тої варенини-праженини, що шкварчала в казанку. Тому він повертав голову до колиби, тягнув носом повітря, щоб почути, чи не пригорає дичина. Нарешті йому почулося, що свинина шкрумелить в казанку, й побіг до колиби, ковтаючи на ходу гірку слину.

...Притискаючи до стінок казанка вказівним пальцем, Василь Порадюк збирав останні крихітки жиру. Він облизував того пальця, втикаючи в уста до самої долоні, потім знову пальцем притискав до стінок. Пучками водив по днищу казанка, збираючи жир. Сьогодні Порадюк мав справжній бенкет.

Напившись студеної води з-під самого вершка полонини, Василь розгорнув коц, щоб до нього покласти здобич.

— Ти сам наївся, а тепер май честь! Діти не пам'ятають, коли м'ясо мали у роті! — промовив Василь, зв'язуючи кінці коца і вивалюючи собі на спину.

Прикидаючи ще тут, на галявині, якими стежинами-доріжками пройти, щоб не трапити на капосне око лісників, Василь брався до Забережі.

XVII

Порадюк сам не свій. Ходить по галявині. Обійшов яругу і лісок, далі вже — цілу околицю. А з шкури кабанчика ніде й сліду. Він думає, що десь її відтягли пси й розірвали на дрібні шматки. Сподівається знайти бодай щетину, — не з'їли ж її, та дарма.

Жура ще більша впала на Василя Порадюка, коли подумав, що хтось ту шкуру від нього вкрав.

— Не бійся, той розум буде мати при собі. Сам віднесе пану нотарю і піддобриць його! — мурконить Василь, а в серці все ще тліє жаринка надії, що шкура десь таки знайдеться.

На третій день, коли кабанчик Василеві вже і не снився, нечекано-несподівано на галявині явився сільський бохтер Мортхо Шумільлейб. Присівши на пласі перед колибою, бохтер віддихався. Мабуть, нелегко прийшлася для нього дорога із села на Ясенову. Знявши з голови замусоленого бриля, Мортхо витирав піт, що котився чолом і спливав біля червоного вигостреного носа, ховався в рудій бороді.

— Но-но, Василю! Хто таке видів, мати землю під самим небом? Тут, неборе Василю, тільки рогатих чортів морити... — нарешті відпустило дух Мортхові, і він проговорив.

— Го-го-гов, пане Мортху! Що ви кажете? Коби тільки тої землі бог небесний дав більше! А нам не звикати ґруники міряти, бодай святилися. Ми їх поміряємо тисячу крат, не раз, аби лишень у нас були! — жадібно проговорив Василь і посміхнувся, бо ніяк не розумів, чому це Мортхове серце до землі зовсім не лежить.

— Но-но! — мугикнув сільський бохтер і хитро глянув

на замороженого працею Василя Порадюка: таким його ще ніколи не бачив.

— Ви кажіть мені, пане Мортху, яким гараздом до мене прийшли? То ачей має бути дуже велике діло, коли на таку гору вибралися? — почав розпитувати Василь.

— Тобі, Василю, завтра треба бути на нотарському уряді,— промовив бохтер і вийняв із спідньої кишені каптана папірця.

— У пана нотаря? — здивувався Василь, хитнув головою назад, а руку простягнув за папірцем, що його службовець подавав.

— Но-но, моє діло дати тобі знати! А твоє діло прийти,— мудрував Мортхо, бо помітив, що Порадюк чомусь вагається. Та й чи треба йому тут, під Ясеновою, вдаватися у довгі перемови. Адже Забереж звідси далеко, в цьому Мортхо переконався власними ногами, а він хоче ще за днини приталопати до села.

— Ще кажи мені, Мортху, що таке пани мають до мене за справу? То я хотів би знати,— цікавився Василь.

— Но-но! Пани скажуть самі... Будеш знати скоріше — борода у тебе виросте! — відкрутився Мортхо й уже вибирався до стежини з наділу.

— Та я ішов би, Мортху, тепер з тобою... Обом нам було би веселіше! — кинув Порадюк услід бохтеру, але той навіть голови не повернув. Як бач, він своє уже зробив.

Тримаючи капелюха в руці, Порадюк обережно постукав пальцем у двері нотаря. Та його ніхто не почув. З канцелярії доносився гамір. Василь виразно чув голос лісника Дацера, котрий чомусь реготався. Не сподобався Василеві той сміх. Стоячи під дверима, Порадюк м'яв капелюха пальцями, крутив ним, а далі наважився постукати у двері голосніше. Відступив на всяк випадок крок дозаду.

Двері умить відчинили свій широкий зів. З них виглянув наполохано стражмістр жандармської станції села Забереж пан Пшітулка. Щось недобре кольнуло Порадюка в серце. Він зупинився на місці, мов не знав, куди тепер — вперед чи назад.

— А, то ви йсте Василь Порадюк? — схаменувся стражмістр, побачивши селянина в нерішучості. Схопився до дверей і лісник Дацер.

— Я Порадюк Василь Михайлів! — промовив Василь, уточнюючи ймення і свого батька, бо могло статися, що пани помилилися.

— Тебе, тебе кликало пан нотариш! Що стоїш, як теля перед новими воротами? — почув Василь знайомий голос за спиною. Коли оглянувся, побачив Мортха, що хитрувато посміхався прищуленим каправим оком, опустивши руки з якимись паперами.

«На своєму дворі і пес газда!» — подумав Василь, бо йому стало боляче, що й від такого, як Мортхо, терпить наругу.

В канцелярії до Василевих очей кинулася шкура з дикого кабанчика. Вона лежала в тому кутку, біля вікна. Стовбурчилась наверх наїжаченою хребтовою щетиною, відкинувши в чотири сторони папірки і ратички лапок. Саме біля них так обережно кілька днів тому порався Василь.

Якусь мить очі Порадюка заіскрилися щастям — адже знайшлася його шкода, що завдала йому стільки клопоту, лихої жури при пошуках. Василь ледве було не скрикнув, не потягнувся до шкури руками, та коли згадав, що він в канцелярії нотаря, що, мабуть, його пани не випадково покликали до себе, стримався.

— Впізнаєте, Василю, того вепра? — першим промовив нотар, не піднімаючись з-за стола, і показав рукою в куток, де лежала шкура.

— То, пане нотар, був не вепр, а веприк, такий маленький, дуже маленький кабанчик,— поправив Порадюк нотаря, пригнувшись до землі і вказуючи долонею, яким-то високим міг бути підсвинок.

Під одну мить Василь прокашлявся, наче щось у горлі дряпнуло. В думці докорив себе за простодушність і поспішливість, що вступив з панами до бесіди. Адже він ніяк не міг второпати, як далі піде розмова.

— Та кажіть, Порадюку, чим ви застрелили того кабана? — знову озвався нотар, придивляючись до Василя цікавими очима.

— А хіба я знаю, чим його стріляли? Чому ви мене таке звідуете? Може, хтось його обухом забив, а може, хтось прибив коликом...— несподівано закрутив Василь в інший бік так, мов дикі свині йому ніколи і не снилися.

Не полюбилося нотарю таке крутіство.

— Ще, Василю, скажеш, що й земля не твоя, на якій було забито того кабанчика! — протягнув нотар і посміхнувся. Він тепер уже встав з-за стола і підійшов до Порадюка ближче, щоб зирнути прямо у його вічі.

Раптом Василю захотілося пана нотаря відкликати набік, поговорити з ним, як з чоловіком, попросити, щоб йому не шукав клопоту. Та коли глянув на пана стражмістра, що сидів за столом і перочинним ножиком застругував олівця — певно, збирався записувати кожне Василеве слово, — коли піймав на собі хитрувато-лукавий погляд одноокого лісника Дацера, що стояв, обіпершись об стінку, біля вікна, зробити цього не посмів.

— Ану, Ондрашу, скажіть, на чийй землі ви знайшли шкуру з кабана? — звернувся нотар уже до лісника Дацера, який мав досвідчити на Порадюка. Він, врешті, і приніс шкуру на нотарський уряд після одного з обходів Ясенової та її околиці.

— Як смієш так панам брехати? Як тобі не соромно? Стріляє панську звірину, та ще й не признається? — кинувся одноокий Дацер на Порадюка замість того, щоб відповісти на запитання пана нотаря.

«Я думав, що то людські пси відтягли шкуру від колиби. А то панський пес її відтягнув та й мені тепер напасть знайшов», — подумав Василь і скосив очима на Дацера.

Порадюк бачив, що тут його приперли до плоту. Він відмовчувався. Його мозок працював, бо Василь міркував над тим, як би заглаїти панів у канцелярії, щоб його зло не карали. Він підозріло поглядав у бік пана стражмістра, що тепер перегортав папери, вийнявши їх з ташки.

— Тобі, Порадюку, буде зле, коли не скажеш правду! — вперше встряв до бесіди в канцелярії стражмістр.

Василеві чомусь здалося, що жандарм почне розмову з викриків, нападе й буде відразу погрожувати тюрмою. Лагідні, спокійні слова жандарма Василеві придали бадьорості.

«Що тут відбріхуватися? Пани і так своє знайдуть... А ліпше з ними чесно», — оберталося у Василевій голові, і він готовий був про все, про все щирсердо розповісти. Однак він не міг згодитися, що пан нотар весь час чомусь називає веприка кабаном; думаючи, що за великого звіра й кара має бути велика, Порадюк взявся

доказати панам, що то був не кабанище, а мале свинчатко.

— Та і пан нотар, і пан стражмістр видить, що то був не кабан, а кабанчик! — вказав Василь Порадюк рукою в бік шкіри й додав: — Видите по шкірі, що то було мале звірятко...

— Ну, добре, Василю! Най буде малий кабанець! Але як ти смів стріляти й малого? — погоджувався лісник Дацер, тут уже доводячи Василеві, що він не смів забивати і малого державного кабанця, що він цим таки вчинив злочин.

— Як я смів забити малого кабанчика? — дивувався Василь, мов йому ставили недоречне запитання.— А кабанчик як смів нищити мою мозолицю та кервавицю?.. А він як смів нищити мій урожай? Виходить так: веприкові можна усе, а мені нічого! Виходить так: веприк мене може нищити, а я на нього не смію і палець один покласти! Виходить так: на боці веприка закон, а я не маю ніякого права! Як розумію тепер, веприка пани обороняють, коли мене нищить, мене пани карають, коли я обороняюся від шкоди...

— Добре, добре! Не забувай, Василю, що пани тебе покликали до канцелярії, а не ти їх! Що тут розводиш, як піп у церкві? — встряв Ондраш Дацер — лісник, бо хотів сам показатися оборонцем панських інтересів. Та Василь його не слухав. Він тільки рукою махнув, щоб той потерпів і помовчав, дав йому сказати своє:

— Думаєте, чесні панове, що мені легко було боротися з тими кабанами? Я, чесно вам кажу, не хотів його забити... Але якось так сталося... Кабанчик був маленький та дурний, до того дикий. Не те що старий стріляний вепр! Бо старий знає бідному чоловіку нашкодити, але знає і втекти! А малий сам лізе на погибіль... Та кажу вам чесно, я сам уже не знаю, як біда сталася... Я обороняв свою мізерію рогатиною — а хто би смів голіруч обороняти... А кабанчик підбіг прямо на рогатину і заколовся, мені для напасті. Ні, панове чесні, кажу вам, на мою грішну душу, рогатина і не була дуже гостра, тупа була. Нивку картоплі рили й інші кабанчики, була там і стара свиня — вона їх привела мені для напасті. А заколовся тільки той один...— знову Порадюк вказав у куток, наче в цьому кутку лежав сам кабанець, а не шука з нього.

Нотар, стражмістр, лісник слухали Василя, наче те-

пер він їм розповідав не знати яку зайнятливую казку. Помітивши зацікавленість на обличчях панів, Василь дістав більше охоти розповідати, як воно було.

— Кажеш, Василю, що ти нехотя забив того кабанчика?..— посміхнувся нотар, блиснувши золотим зубом.

— Та правда, що ненароком! — ствердив Василь.— Я просив тих кабанчиків, щоб не шкодили мені. Пани добре знають, що у мене малі діти, тільки всього хліба для них уродилося, що та картоплинка. Але хіба свиням це знати, коли вони не вчені... Ні, полізли нищити мене. Я проганяв їх чесно, а вони ніяк не хотіли зрозуміти. Та я знаю, що воно, крім всього, ще й дике, бо живе в лісі. Та я з нього і не дивуюся. І домашню свинку, було, женеш із шкоди, а вона не хоче з неї вийти. Та з домашньою легше, бо заженеш її за огорожу, замкнеш в кутець, кинеш бур'яну, та най їсть. А з дикими ніяк не вradiш...— бідкався Василь, чухаючи потилицю, мов ось зараз він бачив диких звірів у своєму городі й шукав спосіб, як з ними дати собі раду.

— Добре, Василю! — махнув рукою нотар.— Все нам зрозуміло!

Тут Василь Порадюк замовк.

— Ви, пане стражмістр, записали? — глянув нотар на жандарма, який уважно щось записував на великому аркуші паперу.

— Все записано! — Жандарм вдячно кивнув головою.

— Кажете, що зброї у вас не було? — звернувся стражмістр до Порадюка.

Василь вже думав, що пани про ту зброю його питати не будуть, бо переконав їх, що веприк сам ткнув собою на рогатину.

— Зброї? Так, не було!.. Та я, пане верхній, зроду ніякої зброї на свої очі не видів,— відкараскувався Василь, дивуючись, чого жандарм від нього хоче, й тут же поправив себе: — Правда, гріх казати, одного разу я таки її видів. Це було тоді, коли йшла світова війна. У мого няня, прошун би, ночували жовніри... та чистили свої гвери... Тоді я зброю видів перший і останній раз...

— Ти мені не про світову війну мели, а кажи, де дістав зброю, щоб державну звірину стріляти? — насідав жандарм.

— Ти знаєш, що за зброю криміналом пахне. А може, скажеш, що не знаєш? — втрутився пан нотар, коли побачив крутість Порадюка.

— Та де би я, паночку, не знав? Я добре знаю, що тому, в кого паші знайдуть гвер,— темниця. То правда, що знаю! — притакнув Василь нотарю.

— Та чому не признаєшся? — пристукнув жандарм по столу, аж його приперта до краю гвинтівка посунулася і впала.

«О, коби мені така... Не бійся, від неї впала би на землю і стара свиня»,— поміркував Василь і нахилився, щоб мерщій підняти гвинтівку. Стражмістр вихопив її з рук Василя і перевісив ременем на лівій руці, щоб більше не падала й не заважала йому писати. Як-не-як, а рушницю хотів мати при собі, бо чимало наслухався різних пригод з жандармами по Верховині серед горян.

— Йому, пане старший, треба відлічити двадцять п'ять! Так, як роблять румуни! Тоді він не буде брехати! — радив лісник Дацер, скалячи здорове око, зло посміхаючись і показуючи рідкі пеньки просмалених куривом зубів.

Василь тут помовчав. У ньому закипіла окропом, закрутилася хугою, трусонула громом лють до тої недолугої пічужки — здоровому чоловіку ніщо в руки взяти,— що стояла, як витесаний стовпець, біля вікна в зеленому лісницькому мундирі, з відзнаками на комірчику, з вибілим ковпаком, за товстим ошнурком-мотузкою якого стирчала мітелка щетини з хребта дикого кабана...

«Я тобі показав би двадцять п'ять! Коли б ти мені попався в руки без свідків!.. Я би тобі виколов і того сліпака, що маєш, аби тобою чорт не носив по людських наділах, винохуючи, що хто робить... Я би тебе впорядкував добре!» — думав Василь, чуючи, як з його чутливого серця сиплються злі іскри.

— Раз Порадюк не признається, то най пан Дацер йому покаже, куди він стріляв до державного кабана! — У допит вплутався нотар.

Дацерові ще раз казати не треба було. Він метнувся до кутка, вхопив шкуру, що вже взялася лубом, і підбіг до вікна, тикаючи пальцем в дірки з внутрішньої сторони.

— Еге, еге, пан нотар! Тут сарака кабан дістав оловом! — Потім Дацер підбіг до жандарма, той встав з-за столу й підходив глянути.

— В задні ноги стріляв! Дивіться, панове, як добре вцілів! — розчепіреними пальцями тикав лісник в прострілини, підносячи шкуру під самий ніс стражмістру.

«О погань... Як добре знає... Видно, той уже не одну звіринку облупив»,— думав Василь, дивуючись, як то лісник може впізнати по шкурі, куди він влучив з рушніці.

— Тобі, Василю, оборонятися нічого! Признайся, і все! Заплатиш покуту, принесеш зброю, й готово,— радив нотар Василеві дружньо, щоб той довго не тягнув справу дізнання.

— Та правда, що я стріляв! — видавив з себе Василь і полегшено зітхнув.

Пани зраділи.

Порадіюк обливався потом. Йому чулося, що той піт струмками спливає з чола. Рукавом водив по лицю, а той піт лився, наче десь всередині Василювого змученого тіла проступило джерело, забилося і вирвалося на поверхню. Василь відчув, як його, іншим разом бліде, жовте обличчя спалахнуло жаром; Василеві здалося, що сьогодні і його вуха пашать вогнем, сиплють іскрами так, як те смерекове поліно, що тріщало на вогнищі у вечір, коли зав'язалася між ним і дикими свиньми боротьба. Дивися, вона і привела його сюди, в панську канцелярію... Василь відчув, як до спини прилипає конопляна сорочка, йому здалося, що і той комірець стискає шию, не дає дихати. Мимоволі розв'язав ошунок, щоб вдихнути повітря.

— А що то за зброя була? Де ти її дістав? — пожвавішав жандарм, не чекаючи, що Василь так швидко і легко зізнається.

— А то була... така собі, пороханка... Тою пороханкою, прошу вас, панове, малого веприка ще с'як-так уб'єш, а великого кабана — ні! Великому вона не зашкодить! — повів Василь знову розповідь.

— Дурному таке говори! Коли застрелить мале, то застрелить і велике! — не втерпів лісник, оскалюючи пеньки зубів і зло посміхаючись над Василем.

— Я вам, пане Дацер, нічого і не говорю... То я з паном стражмістром маю слово... Ви не думайте, що пан стражмістр дурний, та не зрозуміє сам, без вас...— сердито Василь огризнувся, бо не радий був, що до розмови в'яжеться ота нікчема — Дацер. На нього уже й глянути не міг, як на порядного чоловіка...

— А де ти її дістав, ту зброю? — довідувався жандарм далі, бо на перше запитання уже Василь відповів.

— Та, прошу вас, пане стражмістр, ту зброю у нас мали в Забережі від Марії-Терезії ще...

— Ага, від Марії-Терезії! А де проживає Марія-Терезія? — поспішно з'ясував жандарм, зрадивши, що Василь має і спільників, яких на дізнанні видає без довгих зволікань і роздумувань.

Василь посміхнувся. Він увесь розцвів у тій посмішці квіткою, блиснув білими, як зубці часнику, зубами, просіяв очима, навколо яких розбіглися ураз ті зморшки, що мить тому лежали глибокими карбами. З Василевих рук випала клеля, та він швидко свого клипавого капелюха з долівки підхопив.

Жандарм задивився на Василя незвичайно вражено. Сміх сумирного, тихого, спокійного Василя його неприємно вколов, здивував. Він подумав, чи, бува, Василь несповна розуму або чимось ушкоджений іншим.

— То він, пане стражмістре, викручується. Най скаже, чому не приніс зброю на жандармську станцію? А з якого часу та зброя — від Марії-Терезії чи від Франца-Йосифа, пан верхній і сам впізнає, коли на неї оком гляне! — ніяк не заспокоювався лісник. Він встряв у розмову, бо помітив, що й нотар собі посміхається, повернувшись обличчям до вікна.

«Оцей хоче мене до тюрми засадити!» — подумав Василь про лісника.

— Та кажу вам, паночку, що гвер валявся десь на поді. Іржа його з'їла. На стріляння то вже був старий дід. А я так взяв собі гвера, бо самі знаєте — ліпше щось, як нічого... Бодай лусне і страху нажене, коли вже не вб'є, — почалася знову мирна, спокійна розповідь Василя Порадюка. Хто знає, доки вона точилась би, коли б жандарм не гепнув кулачиськом по столу й не відрізав:

— За кабана, Порадюку, заплатите порядний штраф, а за зброю будете сидіти в криміналі! Вас затримано!

Все довкола обернулося у Василевих очах. Він хотів скрикнути, та кудись подівся голос. Повернувся в бік нотаря, наче тепер у нього мав дістати допомогу і захист. А нотар підступив до стражмістра, щоб підписати протокола, на якому вже виводив своє прізвище лісник Дацер.

Андрій Манзюк ретельно оббирав патином вуличну весняну в'язку грязюку, що наліпилася на постіли. Придубкував ногами по східцях Фрідової хати, збиваючи болото, яке розскакувалося в усі боки. Коли взуття було чисте, взявся за клямку дверей передньої. Постояв хвилю в кухні. Ніяково зчинилося — в приміщенні не було ні жінки, ні дочок Шулема. Крізь глухо зачинені двері кімнати доносився то сумирний і спокійний, то злий і сварливий голос хазяїна.

«Певно, кує з кимось бесіду про гешефт! Радиться!.. Той і годинки не посидить супокійно, без жури, бо ламає, проклять, голову, як би когось обмахлярити та обдерти», — подумав Андрій, міркуючи тут же, чи не розгнівається Шулем. Адже він ввірвався у його ранковий гендель.

— Буде, що буде! Палицею з хати не вижене! — шептав сам собі і відчинив двері до світлиці власника лісопильного заводу в Забережі.

Андрій Манзюк став у дверях як вкопаний. Біля вікна хилитав собою, мов калатало, то вперед, то назад, Шулем Фрід. В'ївся очима в товсту книгу, що була обтягнута коричневою шкірою. Часом Шулем заплющував очі. Тоді хилитання було спокійним, благальним. Андрій догадався, на чому застав Шулема. Йому хотілося ступити назад, вийти за двері, пізніше навідатися. Та подумав, що Шулем, певно, після молитви піде з дому. Тому будь-що треба тепер чекати. Адже йому стало навіть цікаво стежити, як Шулем молиться.

Раптом Андрій побачив уявою свого діда Федора — давно над ним трава зеленіє. О, той завжди молився на схід, очі мав замружені, тулуб нахилений трохи наперед. Кулаком дід бив себе в груди, як митар на покаятті. Андрієві здавалося, що дід не просто молиться, що він розмовляє з богом, так той широко і сердечно благов, просив гаразду, щастя і миру, здоров'я худобиці...

Він не раз, не двічі бачив, як молилася його дружина Одотя. Особливо по вечорах вона довго клячала навколішках перед іконою богородиці зі складеними на грудях долонями. Вказівними пальцями торкалася бороди, що ходила, наче Одотя жувала щось тверде і в'язке й ніяк не могла розжувати. Його дратував отой прудкий і дрібний, торохкотливий голос — наче хтось волоські

горіхи розсилав по долівці, та ніколи він жінці не сказав одного слова, бо знав, що тій перейти від молитви до сварки все одно, що раз оком кліпнути. А коли Одотя ступить до сварки, то варуйся і дивися, якими дверима датися навітки. Вона і молилася так, наче з кимось сварилася.

Але то була його скоцюрблена, сварлива, проста жінка, його звичайний селянин дід, що широкими ступнями стояв на утопаній хатній долівці (дід дощаної підлоги не визнавав), а Шулем Фрід зручно, мов не знати який панище, сидів на широкому табуреті, підібгавши під себе ноги, ступні яких були захищені в теплі суконні пантофлі з товстою повстяною підошвою.

Шахрес — ранкову молитву — Шулем Фрід читав у повному забутті.

— Чуеш, Шльома! Ти довго так будеш молитися? — промовив Андрій до Фріда, але той і оком не моргнув у той бік, де стояв Манзюк. Андрій тільки тепер схаменився зняти шапку з голови, хоч сам Шулем молився в своїй шлаймурчині. Поспішно, наче хтось його пристидив, рукою вхопив кучму. Шулем обкручував довгим ремнем руку. Той ремінь туго стискав зап'ястя, а Шулем ще все накручував кільце до кільцяти.

«Було би на обуванки... То ремінець мусить бути геть-геть міцний», — міркував Андрій, прикидаючи, на що знадобився б йому ще той довгий, рівно вирізаний твілен, яким Шльома вже обв'язував голову, чіпляючи до чола батим — невелику коробку з шкіри, що чорніла на чолі притупленим або приламаним рогом.

«Той, певно, з богом говорить... А, то має бути злий бог, раз Шльома з ним мусить так сваритися!» — думав Андрій, дарма прислухаючись до кожного слова, чи яке не зрозуміє.

А Шулем Фрід і справді сварився з своїм Єговою. Його хрипливий голос ставав суворим і пискливим. Шулем здійснював рейвах, ніби готовий був кинутися в суперку, розмахував пов'язаними й обмотаними в ремені руками, горнув жменями до себе повітря, наче кликав когось за свідка в тій сварці, щоб йому показати все тут, на місці, бився кулаком в груди, мов посилався на своє серце.

Обличчя Шулема Фріда ставало зосередженим, на ньому збиралися зморшки. Очі застигали, ніби Шулем

ними когось хотів проткнути, як двома каленими у вогні списами.

Раптом Шулем Фрід мінявся. Голос втрачав пискливість і хлябку хрипливість, бо в ньому чулися приглушені, сумирні ноти. Слова молитви Шулем читав спокійно, з силою внутрішнього умиротворення і впевненості. Здавалося, що він з кимось ось-ось домовиться, тільки треба ще раз настирливо повторити уже сказане слово. Обі руки Фрід клав на молитовну книгу, бо тепер уже і тим рукам давав відпочинок — досить ними вже намахався...

«За таку молитву бог щедро кидає лопатою гаразду з неба! — подумав Андрій.— О, коли б я так твердо молився, до мене не мали б моці злі, видимі й невидимі вороги, нечисті духи і сили, всяка непевнота. Коли б я так бодай раз помолвився, то, певно, і мій Барна перед великоднем не простер би ногами»,— думав Андрій, згадавши великодню п'ятницю, коли на його газдівстві згинув найкращий бик. «То, певно, має бути злий бог! Наш не такий... Та Шулем такий шефтмахер, що і з найлютішим богом вийде на гладку дорогу. Той вийде на гладку дорогу з усіма богами... Бо має гроші і гендлярський розум! Він на те вчився з діда-прадіда... Еге, коли не міг домоворитися з ним сердито, почав договорятися чесно. Отоді вже й вимирилися»,— все ще думав собі Андрій й було хотів повернутися, щоб без «бувайте здорові» вийти з кімнати. Та Шулем починав розмотувати з рук твілен, відклав батим й заходився знімати з плечей талес — жовтавого кольору молитовну мантию, що була облямована нашитими по краях піл синіми стрічками. Андрій зрозумів, що молитві кінець, тому терпеливо чекав.

— Но-но, чого ти, Андрію, мені і помолитися не даєш?.. Що ти ходиш так рано по людях? — тягнув Шулем, невдоволено глянувши на газду, який все ще стояв біля дверей, тримаючи обома руками поношену кучму.

— Я, Шльома, тобі молитися не заважав. Ти молився, най бог прийме, супокійно. Коби я так міг помолитися, то, може, і мені бог давав би не так мало, а більше. Але моя біда, що я не можу так щиро молитися, як ти. Я, знаєш, Шльома, почну молитися, а чую, худобинка з хліва подає голос — кричу на хлопця, щоб сіном погодував, води заніс до цебра; чую, овечка на порожніх яслах бекає жалісно, а я жену стару, щоб кинула до

ясел огризів. Чую, і свиня — честь твоєї голові — квичить, а я не можу спокійно слухати того квичання, вже і сам дивлюся, що їй дати їсти, аби замовкла... Отака моя молитва, Шльомо, неборе, щоб ти знав... Та так бог і вислуховує мої молитви, так мені за них дає. А що чинити, коли вже така газдівська доля — сам не з'їж, а худобинці дай, не виспись, як треба, а худобинка най собі відпочине...— Тут уже Манзюк не тільки скаржився на суворість і недоступність свого бога Саваофа, але й ремствував на свою газдівську заклопотану долю.

Поки Андрій розповідав, як то він молиться, Шулем Фрід відклав молитовну книгу, твілен, батим і талес до почорнілої від часу старомодної скрині. Мабуть, в ній тримав своє молитовне приладдя і сімейні регалії та реліквії ще Шулемів дід.

— Но-но, Андрію, най чую, що ти прийшов, бо час дорогий і в тебе, і в мене! — мовив Фрід, клацнувши замком скрині і відкладаючи до кишені сталевого ключа.

— Для чого я прийшов?.. Я тобі скажу, для чого я прийшов! Кажі мені, Шулеме, чи Василь Порадюк заплатив тобі процента?

— Якого процента? — вирячив свої рухливі очиська Фрід.

— Такого процента! Нині рік минув, як він позичив від тебе гроші.

— А що тобі, Андрію, до моїх грошей? — кольнув Манзюка Фрід.

— Та мені до твоїх грошей нічого... Але я дав свій підпис при свідках. Я, Шулеме, знаю, що ти до моєї душі візьмешся, коли той мізерак не буде мати з чого тобі віддати.

Тут Шулем справді задумався. Він став, трохи витягнув свою сутулу, нахилену вперед, повну фігуру, долоні поклав на живіт і з незвичайною цікавістю пролепетав:

— Ага, ага! Ти кажеш про того Василь Порадюк, що гроші від мене на землю зичило?..

«Видно, погань, не одному зичив, що вже й рахунок загубив», — міркував собі Андрій, підхопивши:

— Той, той Василь Порадюк, Михайлів, чоловік дітний, а голий, як палиця... Ти його пошкодував та позичив йому гроші, аби він мав чим викупити свій наділ під Ясеновою. А я за нього, на свою біду і клопіт, поручив-

ся. Та знаєш, яке діло? — скромовкою приговоряв Андрій Манзюк. Його очі іскрилися вогнем, бігали по кімнаті, мов шукали того комода, в якому Фрід ховав і тримав векселі своїх боржників.

Підійшовши до кованої залізом скрині, що стояла в кутку, Шулем відчинив її. Нахилившись, довго шурхотів паперами, мугикав, мурконів-мурмонів під носом, далі вийняв продовгастого листка й покрутив ним між пальцями.

— Еге! — тільки всього промовив Фрід, показуючи вказівним пальцем в карлючкуватий, покорюжений підпис Андрія Манзюка.

— То я підписався на вексель... То я взяв Порадюка на свою шию! — встромив Андрій свої очі в папірець.

— Василь Порадюк мені заплатив процента, коли ще гроші брав! — Шулем Фрід заспокоїв Манзюка.

Андрій знітився. Він стояв, як дерев'яний, але його мозок тепер працює швидко.

— А що буде, неборе Шльомо, коли ти візьмеш процента і тепер собі наперед, щоби не мати жури... Ти будеш спокійний, спокійний буде і Василь. Та й на моїй голові буде менше клопоту, бо я собі буду знати, що Василь на цілих двісті п'ятдесят крон тобі менше винен. Хіба не добре кажу? — радив Андрій Шулему.

— Но-но! Я думаю, що Василь такий чоловік, що на ньому не пропаде. Він має землю, має худобину коло хати... — взявся боронити Порадюка Фрід. Він так став на слові, що Андрій раптом навіть не зрозумів, у чому тут діло. Та не відставав:

— Шулемку, але я тебе дуже просив би, щоб ти взяв того процента тепер! Чого тобі відкладати на потім?..

— А звідки буде мати гроші Порадюк? — цікавився ріритель.

— Я йому позичу.

Фрід стояв і слухав газду. А той говорив так масно, що й камінь би зм'як при його просьбі.

Раптом очі Шулема засвітилися хитрою потаємною посмішкою. З неї Андрій розгадав, що Шулем знає його заміри-наміри, готовий саме йому простягнути загребущу руку, — гладеньку, пухлу, з рудим ластовинням, на верхній стороні котрої світилися рижі волосинки, що стирчали на суглобах пальців.

— А то буде по-божому? — кинув гачок Фрід, допитливо глянувши на Андрія, здавалося, що в цю мить він

захоче глянути прямо в душу газди, побачити, що в ній коїться.

— Імушому да прибавиться, від неімушого да отніметься! — багатозначно промовив Андрій, хвильку вичекавши, що на це скаже Фрід, а потім сам додав: — Так, так, Шулеме дорогий, написано у святому писанію.

— Хе-хе-хе! — сиплувато сміявся Шулем, підкидаючи черевом, що важко підстрибувало, далі опускалося, підтягнуте ременем.

— Так, Андрію, ти і до моєї лісопилки доберешся! Хе-хе-хе! — не вгамовувався Фрід.

— Ой, що ти кажеш, Шльоמו? Щоби я до твоєї пили руками сягнув! То, певно, з такими довгими руками ще на цей грішний світ ніхто не народився та й не народиться! — заспокоював Фріда Манзюк.

Далі розмова пішла гладко і швидко. Договірившись, що з боржником зустрінуться увечері, Андрій вийшов.

Вечоріло.

Порадюк вийшов з дому.

Дорога до головної вулиці вела поміж нив вузькими межовими стежками, поміж сади з крислатими дуплавими деревами, що гіллям повисли над хмурими стріхами хатин, біля огорож з вориння, плотів з верболозу, тинів з смерекових штахетин.

Колі Василь вибрався з-поміж хат, ішов поспішно, згортав руками на череві, на грудях поли сірячини, щоб втримати тепло. Вечір видався прохолодний, дарма відцвіли черешні, зеленіли дерева.

З гір потягло студеним вітром.

Перестрибуючи з каменя на камінь грузно і важко, Порадюк обходив баюри.

«Ба на що я згодився Шльомі?» — думав Василь, виходячи на широке поле, що ним вела втоптана стежечка напрямки до ряду хат, які при головній вулиці шикувалися.

Пусткою війнуло на цьому полі. Рінисте і витоптане, сіріло бідним облогом — не встиг зазеленіти весняною трав'яною порослю, дарма його вже напоїли теплі дощі і зігріло сонце. Поле біліло купами каменю, що лежали тут-там...

Війнуло лагідним, легким вітром з поля від річки. Василь глибоко вдихнув пахощі тернових кущів. Зупинився, оглядаючись, де квітне терен. А ген там, на самому

краю лугу, довгою мережкою білили тернові чагарі, мов на землю упала з неба біла-біла хмарка. Небо ж повесняному було синє і чисте, прихилене до гребеня високих гір, що вінком обіймали Забереж.

Тернові кущі для Порадюка цвіли вже не одну весну. Та ніколи він не бачив їх такими, як тепер. Не знати чому, навіть ступив до кущів, щоб глянути на них зблизька. Знову війнув вітрик, ледь-ледь колихнувши терном. Пливли терпкі і п'янки запахи...

«Терен цвіте, та що з його плодів? Прийде осінь, ягідки зіб'є злим морозом. І знову земля поросте терновим чагарем. І знову колючий терен розквітне, щоб на ньому достигали терпкі плоди... Так воно від роду і до роду, бо сам господь грішнику Адаму сказав: «Ти в поті чола будеш обробляти землю, а вона тобі буде родити терня...» Та коби тільки та земля була уже наша, щоб довгу на ній ніякого ми не знали...» — тішився Василь Порадюк думкою про копаниці на галявині, дарма що не все було складно і так, як хотів. З цими думками Василь взявся за гілку, що була обсіпана білим цвітом дрібним. Злегка трусонув, й повітрям полетіла біла пороша.

— Стій собі та забавляйся, а Шльома, неборак, най тебе чекає! — промовив Василь і подався до пішника, щоб до головного тракта вийти.

— Добрий вечір, пане Шулеме! — привітався Василь, простягаючи руку Фріду, який сидів за столом, щось рахував, списавши дрібними, густими цифрами цілий аркуш паперу.

— Добрий вечір, Василю! — відповів через мить Шулем, піднявши голову від стола.

— А, і ви тут, Андрію? Добрий вечір і вам! А я вас і не вкмітив... Ви собі так тут сіли у кутку, що не видно вас! — зніяковівши, Василь здоровався і виправдувався перед Манзюком. Ступив ближче до нього, щоб простягнути і газді руку.

— Ти, Василю, моєї честі не урвав! Що тут правдикатися? — сухо промовив газда.

— Сідай, Василю, сідай! — припрошував господар дому, ткнувши рукою на гнучого стільця, що стояв в закутині біля комода.

Василь чекав, що хтось відразу почне з ним розмову. І досі не знав, для чого його сюди покликали. Та ні Шулем Фрід, ні Андрій Манзюк не поспішали ступати

до бесіди з Василем. Хазяїн ще все перебирав папери, ткнувши олівця за обвисле вухо. Андрій вичікував, що в бесіду з Порадюком дасться Фрід.

Надокучило Василю сидіти мовчки. Він повів очима по кімнаті, оглядаючи різьблений, старовинний комод, бронзові, позолотою вкриті світочі, що стояли на ньому. Далі зупинив зір на продовгастій, плоскій бляшанці-коробці з вічком посередині. Бляшанка була прибита на одвірку вскіс. Вічко на середині бляшанки, одвірок були залізани брудними пальцями родини Фріда і багатьох правовірних відвідувачів.

«Той, не бійся, свою віру пантрує... Кілька раз іде з дому, кілька раз приходить додому, тицьне туди пальцем і поцілує...— думав Василь.— Там, певно, зібралися всі боги Шльоми». В цю мить Порадюк піймав на собі допитливий погляд Шулема.

— Ти щось, Шльома, кликав мене? Тобі щось треба було від мене? — Василь почав розмову, навіть не помітивши, що став з власником лісопильного заводу і своїм вірителем на зовсім близьку, товариську ногу.

— Та правда, Василю, що пан Фрід тебе кликав. Ти винеп гроші, віддавати їх не думаєш, а він взявся до мене! — Андрій відповів замість Шулема Фріда.

— Які гроші? Я зичив на два роки, а минув тільки один,— дивувався Василь. Задивився на Андрія, а через мить глянув на Шулема, бо вже чекав, що скаже той.

— То, Василю, не всі гроші... а процент від грошей! — заспокоював газда.— Пан Шулем знає, ти зичив від нього на цілі два роки, а минув лишень один,— мирно і спокійно вів далі газда.

Порадюк не промовив одного слова. Він сидів похмулений, зібрав чоло зморшками. Ураз відчув, що голова його стає важкою, наливається холодним металом. Перед очима забігали кола — спершу зелені, далі рожеві, срібні, золоті. Йому здалося, що тими колами хтось обплітає його кволе, немічне тіло, стискає серце. Тому вхопився за край стола важкою рукою, хитнувши тулубом вперед...

— Бодай тобі з ясного неба заплатив сам бог! Та я тобі, Шльома, дав процента на рік вперед, коли ти мені зичив гроші! Я твоїми грішми ще не послужився і день, а процента уже дав! — Огуда придала Василеві бадьорості і вогню, тому тепер викидав словами, наче камінням.

— Но-но...— мургикнув Шулем, та йому говорити не дав Порадюк.

— Та я з темниці вийшов такий слабий, як комар,— муха мене повалила би з ніг... Ціле говіння капки молока не видів у хаті — ніде і гелера не заробив, а в тебе є душа від мене тепер процента дерти? — розійшовся Василь.

— Но-но, що ти мені клянеш, Василю? Я тобі вчинив добре, а ти мені просиш біду? Дивися, бо вона легко може впасти на твою голову! — Шулем втихомирював Василя.

Василь знітився. Він помахав головою на знак, що тепер уже краще мовчати, як щось казати.

— Но-но, Василю! Не заплатиш процента мені ти, його заплатить Андрій. Я маю з кого стягнути, не жури-ся!.. А процент платити мусиш! — мовив Фрід, повернувшись головою до газди.

Газді цього тільки й треба було. Він вийняв з-під плеча замусоленого шкіряного капшука, став розв'язувати мотузку, щоб дістати гроші. Василь тим часом стояв і дивився то на Шулема, то на Андрія — не розумів, що коїться.

— Сто, дві сотні, ще п'ятдесят... Двісті п'ятдесят! — потираючи кривими пальцями, шурхотів Андрій банківками, відкладаючи їх на стіл перед Шулемом.

— Бери, Василю, і віддай чесно гроші пану Фрїду. Тут мудрувати довго нема куди. Я їх тобі зичу. Процент платити мусай. То не пан Фрід придумав. То кожен з своїх грошей хоче мати якийсь зиск. Ні я, ні ти не були б мудріші, коли б комусь гроші зичили... То, прошу тебе, такий закон, аби гроші одні народжували до себе ще й другі грошенята...

— Не знаю, як ви, Андрію, але я... Я кажу вам, на свою грішну душу, що коби-м мав так тих грошей, як їх не маю, зичив би я кожному, кого би тільки припікало. Та й зичив би я без всякого процента, аби люди знали, що є ще й добрі на світі, а не лишень такі, що шкуру деруть на грошах...— не витримав Порадюк — і тут встрав з своїм словом.

— Ого-го, так кажеш, бо нема у тебе грошей. А коли б ти їх мав, ти тоді тільки знав би, який вони мають смак...— заперечив газда Василеві. Та Порадюк свого далі не доводив, бо розумів, що ні про що не договориться. Та й задивився він на Фрїда, котрий згрібав

з стола своєю ручищею покладені для Василя в процент Андрієм банківки.

— Н-но, Василю, тепер ми уже з тобою до слідуючої весни квити! А на весну готуй гроші, щоб ми з тобою розійшлися мирно,— промовив Шулем, даючи знак, що пізно уже й треба розходитися.

— Та як я тобі віддам грошенята, Андрію? Хіба тобі косити піду за процент, або до якоїсь іншої роботи? — журився Василь, проходячи до дверей услід за Манзюком, який все ще словами перекидався з Шулемом.

— Косар ти ніякий, поганий... А люди ми своєї віри... Якось воно буде, не май великої жури! — Андрій заспокоїв Василя і знову затарабанив з Фрідом, який проходив до самої хвіртки, щоб на ніч замкнути двір.

ХІХ

— А я думав, що буде женитися чорт! — покрутив Василь головою, ставши на галявині біля букового пня і задивившись на прясло, що наче із землі виросло через Порадюків наділ навкіс.— Але тут, газдо, песю матір будеш косити! Ту, що тя нащадала такого проклятого на світ! — Василь проклинав Манзюка, бо той добру третину Василевого наділу відгородив до свого поля, що лежало в межу і тяглося на верх Ясенової.

Порадюк ішов мимо прясла. З землі стирчали міцно забиті букові кілки, біля них лежало колоддя, що його накачав сюди газда. Знімалося цілою кучугурою смерекове і ліскове ріща. До прясла накидано купи каміння, нагорнуто сухого букового листу. Газда навіть повирубав ті ліскові кущі, що стояли на межі і відділяли його поле від Василевого наділу.

— Антихриста тобі матириного! Бодай тебе ясні громи з неба скарали, бодай сирій землі ти наївся! — проклинав Василь газду, поглядаючи в бік його поля. А коли б той трапився тут, він би його порізав, подроби́в у нім кістки обухом. Василь наситив би його чужою землею.

Порадюк зціпив чіпко сокиру в руці і гарячково їмився знизу підрубувати кілки, що ними колоддя трималося.

— Гоп! Що ти, чоловіче, робиш? Ти хочеш тут без часу закусити зуби та й богу віддати душу? — схаменувся Василь, помітивши, що колоддя на схилі може

зірватися на нього.— Тут сам мало зробиш! Сюди треба всіх вивести — від найменшого до найбільшого,— Василь промовив, трохи охолонувши й поміркувавши, чому все так сталося.

Не на ногах, а на крилах дався Порадюк крутогором Ясенової до Забережі. За ним гнався полонинський вітер, а догнати ніяк не міг.

Довкола зеленіла природа, косичилася весняними квітами земля, колисалися на вітру одягнені в легеньку свіжу зелень межові кущі...

...Василь Порадюк відгорнув заслону з поношеного сіряка на вікні і виглянув надвір. Весняний місяць розпливався в світанковому сьайві. До хати вливалось світло крізь шиби, коли зняв сірячину й поклав на лавицю. Важко і невдоволено крекчучи, Василь згинався під лаву — шукав онучі й постולי. Обувся, кинув сіряка на плечі і подався до причінки погодувати телицю. Не йти їй на Ясенову голодній.

Війнуло весняною прохолодою. Тересва шуміла бадьоро, неугавно, сповнюючи долину гомоном. Василь глянув на Ясенову, хвилику постояв, ніби щось важив, і поспішив до хати.

— Гей, гей! Синочки, донечки мої любі, жіночко моя дорога! Вставайте духом від найменшого до найбільшого!..

— А ти, чоловіче, вцапів, що так несамовито вархوليш та гулюкаеш? — сердилася Маріка, коли малий Васильчик з переляку склав губки до плачу.

— Пропало діло, небого Маріко! Мусимо іти всі, громадою, палити газдівське прясло, коли хочемо якоесь ще дихати! — доводив Василь і йшов уже до постелі-дощанки, на якій простягали худі рученята заспані Петро та Андрійко.— Протирайте, протирайте очі та вбувайтеся, небожата, бо я без вас ніяк не обійдуся! — мовив Василь до хлопчиків. А ті раді, що не мусять іти до школи, схопилися з ліжка й стали собі нишпорити під столом, під лавами, під дощанкою, шукаючи капчури, онучі й постולי.— Вбувайтеся, небожатка, добре, бо на полянці вас протягне холодом! — наказував батько, коли хлопці обгортали ноги онучами, скоріше одягнувши поношені за зиму капчурики.

Поки Василь гострив сокиру каменем-кісником, раз відразу капаючи на лезо водою з бляшаного кухля,

Маріка варила токан. Незабаром сніданок був готовий. Швидко поївши, Василь і два сини зібралися на приділ.

— А може, ти обійдешся без мене? — відпрошувалася Маріка. Їй не хотілося іти на Ясенову з маленьким Васильчиком. — Воно таке слабе, як стеблинка, крихке... Боюся, як би не простудилося та не заціпло без часу! — кивнула головою на дитину, висунувши з пазухи цицьку й тикаючи малому до ротика.

Василь спідлоба глянув на Маріку. А вона саме присунула під босі ноги ослінчика, сіла на лаві, обійнявши лівою рукою перинку з малим синком, що лежав на колінах і солодко потягував ранкову годівлю.

— А я тобі ж казав чесно — відбий від цицьки, не плакай, а ти — ні. Плакаєш. Думаєш, що з нього Доббуш або Шугай буде! — сердився Василь.

— Тісно маємося, свого молочка дасьбі... Курка десь якась валяється біля хати, як на сміх, свинчатко, бодай і не снилося, не тямлю, коли було на цьому дворі... Та не дай йому ще й материнської годівлі, та що тоді з нього буде? — виправдувалася Маріка, знаючи добре, що Василь і сам не дав би їй відбити найменшого синка від грудей.

— Та я ніч не кажу... Раз уже його на білий світ бог дав, годувати треба! — Василь промовив, складаючи до торбинки картоплі, щоб мав з чим розкидувати й палити прясло. — Але коби вже було відучене од цицьки, з ним би і мале дівча посиділо через день, а ти свою роботу спокійно робила би... Ти би наварила якоїсь сьорбанки, та най би його закапувала... А тепер тягни хлопця за собою! — додав.

— Хіба як сонечко пригріє, виберуся і я за вами, — промовила Маріка, коли Василь з діворою виходив.

Не сидиться Маріці дома одній. Вчорашня розповідь Василя важким студеним каменем лягла на серце і давить. Вона щоразу виходить надвір, довго простоєє, задивляючись на Ясенову. Їй здається, що ось-ось спалахне до неба полум'я і вогнем скипить прясло, яким газда силоміць хоче відбити собі кусень наділу. А миттю їй здається, що Манзюк вибіг на Ясенову, побачив, як Василь розкидає огорожу, і кинувся до бійки. Мороз біжить по тілу Маріки. Бо вона уже бачить, як газда Василя повалив на землю, топче колінами, силкується вхопити за шию, щоб задушити. Вона уже бачить своїх

дітей, що плачуть, верещать на галявині, а допомогти в біді нічим не можуть.

Почула плач малого Василька. Схопилася і вбігла до хати. Загорнула дитину до старої ряднини й мерщій далася на Ясенову собі.

Сонце знімалося небом, розливаючи по землі щедре весняне тепло. Маріка й не помітила, як опинилася в підніжжі гори. Стежка повела на грунь. Хода Маріки ставала повільнішою. Руки додолу, бо рве малий Васильчик. Хлопчик пашить рум'янцем, бо і йому душно. Маріка не сміє розгорнути ряднину. Боїться, аби гірським вітром не досягло синочка. А скільки йому треба, щоб простудилося?..

Серед дороги під патлатою грушею-дичкою сіла відпочити. Розрум'янилася, як малина. Віддихаючись, краечком хустки витерла піт. Хустку розв'язала і згорнула на шиї. Легенький вітрик розганяв втому. Очі — глибокі, сині фіалки — примружила, глянувши в безхмарне небо. Схопилася, підпершись рукою на обліг, і пішла далі грунем...

Васильчика Маріка залишила в колибі на свіжонарубаному смерековому гіллі, а сама далася до прясла.

— Еге, де ним чорт всадив, не мав би моці, як жаба хвоста! — показала рукою на огорожу, в якій Василь розтинав гілля і кидав на галявину, а хлопці, наче мурашки, відтягали його й складали до купи, щоб потім палити.

— Голоден! Підписав векся, заплатив Шльомі процента, а тепер хоче половину забрати, — сварився Василь, підкочуючи рукава на правій руці, бо зсунувся нижче ліктя. — Тут, небого, або життя нам, або загибель! А землі не дамо і п'яді! Пани землю ділили нам, а поза богом якийсь виплатимо і того процента Манзюкові, той довг Шльомі — і земличка наша!

— Ой якийсь! — зітхнула Маріка і взялася за граблі, щоб збирати сухий лист з прясла й носити на паленище.

Василь пішов шукати сухого бадилля, щоб розпалити вогонь. Йому не терпілося. Те прясло лежало почерез галявину і тисло серце обручем. Він не міг дивитися на збиток, що його вчинив газда. «Спечи, запалити, підняти вогонь до високого неба!» — снувало у Василевій голові, коли підійшов до давнього смерекового пня й почав натісувати дрібних, як стружка з-під фуганка, трісочок. Коли б мав під руками нафту, обілляв би нею

прясло, най би все горіло відразу, перепоясувало галявину вогненным опаском. Та нафти не було. Вранці думав прихопити пляшку для підпалки. Та марно шукав у Марічиних сховках.

Важко переступаючи з ноги на ногу, Василь ніс перед собою тріски, затиснувши сокиру під пахвою.

— Няньку, няньку! Будемо ватру палити? — щебетав малий Андрійко, як тільки побачив батька коло громади ріща з трісками.

— Будемо, синку! — Василь Порадюк уже підкладав під сухе гілля підпалку й гукав: — Ану ходи! — Та Андрійка двічі кликати не треба було. Він ішов і волік за собою крилату гілляку. — Ану заслони, аби вітер стебло не загасив! — мовив синові. Вийняв шкатулку сірників з ряднини. Хлопець скинув піджачину й навісив шатерцем перед наструганими трісками, щоб затулити вогонь від вітру. Тримаючи сірника, Василь стулив губи, мов не знати яку коштовну річ тримав у руці, боявся тепер, щоб не випала. Чиркнув. Спалахнув кінець стебла й погас.

— Щезни, д'яволе, у сині скали! — сердито гаркнув Порадюк й добув друге стебло. Воно палахнуло вогником, але Андрійко ворухнувся. Мимохіть підняв полу піджачини. Саме в ту мить дихнув вітер — і вогник заник. Не встиг його Василь донести й до трісок.

— А тобі вискакали, ти не видиш, як держати? Думаєш, що у мене фабрика на сіркачі? — Василь витріщив злі очі на сина. Андрійко винувато напнув піджачину тугіше, приступив поли ногами, щоб не вихопилися й не дали дорогу вітрику, сам-бо став теж на той бік, звідки дихав Красний ґрунь вітром.

Нарешті тріски обійнялися жовтаво-молочним димом, нарешті крізь дим пролизалося червоне полум'я. Тут Василь вхопив з голови шапку й став щомоці нею дмухати над вогнем. Подув і вітер. Незабаром тонкі смеркові гілки бадьоро тріснули, вогонь перекинувся на ріща й пробився пломенем крізь громадищу хворосту, накиданих Василем з прясла гілляк.

— Гори, гори, ватерко! Гори! Аби знала погань, як від бідних людей відбирати земличку! — тішився Порадюк і завзято кидав ріща до вогню.

Маріка перев'язала хустку кінцями на потилиці — завилася, як звикли молоді невістки. Бо їй душно було. В поділку носила сухий лист, розлючено кидала на во-

гонь. А полум'я миттю підхапувало той лист і несло високо в повітря іскрами. Хлопці і собі поспішали до вогню — котрий з гіллякою, котрий з гнилим чурбаком, що його всадив газда до огорожі.

— Го-го-гов! Що ти палиш! — пролунало під Ясеновою, вдарившись об пригорок, попливло відлунням.

Василь став, опустивши руку з сокирою, котрою тільки перетинав букову гілляку. Присадкуватою фігурою Андрій Манзюк повз до галявини. Він щоразу хапався рукою за моріг, наче полем видряпувався ввєрх. Василь відчув, як потерпали ноги, дерев'яніли руки, умить з правої на землю впала сокира. Та Василь тут же схаменився, зціпив зуби, вхопив із землі сокиру й тут же глянув на Маріку. Стояла сполотніла й дивилася, звідки суне газда.

— Бідко ти моя! Тут, небоже Василю, дійде до головицтва! — налякалася, уздрівши збентеженого чоловіка.

— Я не вкрав, не вбив, не розбив. А коли візьме за груди, я його візьму за шию! — кинув Василь і почув, як швидко забилося серце.

— Добрий день, Василю! — несподівано мирно здоровкнувся газда, подаючи руку Порадюкові. Василь не знав — Андрій Манзюк жартує чи ні. Тому глянув на нього з ніг до голови, потім з голови до ніг. Він помітив, як билася вилиця газди гулею, як судорожно закліпав Андрій лівим оком, мигаючи в сторону галявини, де лежало прясло.

— Ти, Василю, так платиш мені за доброту? — почав газда.

— За яку доброту я маю тобі платити?..

— Землю дали нам, а не вам. Ви, слава богу, газда! Маєте на чому і наорати, і накосити! — Маріка й собі приступилася до людей.

— Ти, Маріко, не мішайся в чоловіцьке діло! — зацитькував дружину Василя Манзюка.

— А чому я маю мовчати, коли земля така моя, як і Василєва?

— Мовчи, небого, мовчи! Андрій не з рогами! Андрій не вовк! Якось з ним договоримося. Не журися! — заспокоював Василь жінку.

— Та що ви хотіли, чесний газдо? — Порядок до Манзюка.

— Та я думав, що на тій полянці маю право посадити картоплю й собі!

— На якій полянці? — не розумів Василь.

— На тій! — кивнув Манзюк в бік прясла.

— На тій, газдо, картоплю садити не будете!..

Андрій розрум'явився, бо кров ударила до голови, потім зблід наче мрець, стиснувши топориче в руці.

— Тобі, Василю, треба голову рубати, як гадові... Підпишися за нього, процента заплати за нього, а він еге... О, так ти мені платиш за мою доброту? О, так добре газдувати! На чужому коні добре носитися! — розходився газда.

— Хочеш їсти м'яса — рубай! — кипіла Маріка.

— Голови рубай тим, яких ти сам начинив! А мені рубати не будеш! — Василь похмурився й крикнув до газди.

На Манзюка наче жаринами кинули. Він хотів щось сказати, та слова сперло, зціпило в горлі. Губи сполотніли, задрожали. Андрій ковтнув слину, ніби шукав силу промовити. Та не встиг проректи слова, коли Василь знову:

— Та ви, Андрію, маєте душу і серце забирати від жебрака торбу? У вас є совість від голого і голодного виривати кусень хліба з зубів?..

— Загаси вогонь, поклади на місце прясло, та розійдемся мирно! — почав спокійно газда.

— Рубай! — Василь кинув до лікта голою рукою на пня, що стирчав поблизу до Манзюка.— А з полянки не дам одної п'яді, одного ступня! Бо то мені землю сам пан губернатор дав, мені її республіка наділила! Мені її сам президент виділив!

— Го-го-го! Куди ти загнув, Василю! — посміхнувся Манзюк, наче він знав куди краще, хто дав землю Василю Порадюку, іншим таким, що не мали і на нивку картоплі.

— А що ти смієшся? Сам ти землю маєш, тому смієшся? Тобі добре сміятися, а мені до плачу! Та я хотів би знати, що ти сам думаєш? Може, гадаєш, що все газдівство з собою забереш у гріб, то й на тому світі тобі буде ліпше, як біднякові? Та, брате, скажу тобі на правду: ще такий не вродився, аби газдівство з собою забрав! — Василь Порадюк тримав руку на пні уверх долонею, наче готовий був дати її на відруб, а з землі не відпускав п'яді.

— А бодай пси твої ребра лизали, Василю! — кляв газда.

— Пси най тобі ребра облизують, газдо! А коби я так міг, як не можу, я би тебе землею погодував... Ти би її був ситий...— Тут Василеві губи вже здригалися, і він увесь мінявся на обличчі.

— Прийде на пса мороз! — тільки всього кинув Манзюк і поспішав схилом...

Вогонь розгорався дужче, пожирав прясло, кидав іскрами, тягнувся вгору полум'ям. Пломінь тремтів, коли дув вітер, прихилився до землі, потім знову злітав у височину.

— Подивися, небого Маріко, що діє Васильчик! — гукнув Порадюк, коли жінка вже й сама бігла до колиби. В гомоні та сварі й забула про дитину.

ХХ

— Ой, коби ви знали, як намучилося та настогналося небожатко! Ой, коби ви знали, якими гіркими слізками я умивалася не одну та не дві нічки!..— бідкалася Маріка і вела змарнілими очима на стіл, де лежав мертвий Васильчик.

З тих Марічиних очей знову лилися сльози, і де тільки їх бралось? Рукавом чистої вишиваної сорочки повела лицем, а потріскані губи затремтіли.

— Не плачте, дорога та люба моя кумичко, та не сушіть собі голову! — Маріку умовляла кума Параска, складаючи барвінчаний листок до листка і сплітаючи вінок малому Васильчику.

— Як не плакати та не скубти волосся на голові за ним? Кажіть мені та потіште мене, моя дорога кумо, коли воно було вже таке чемне та дуже... Та пішло так марно від нас. Марічку шкодувала-м взяти до нього на приділ, а воно там в колибі розкутурмалося, піжки замерзли, як сніг, холодні були... Бог святий знає, як воно довго плакало та кликало, а його ніхто за милу душу не чув, бо я вже думала, що содома і гоморра на нас прийшла, коли нечистий, не мав би моці до нас, хрещених, виніс на поле того Манзюка! — далася в розповідь Маріка, пораючись біля пічки, аби зварити щось на полуденок.

— Ой кумичко моя солодка та щира! Мала тих діточок і я, давав бог... Та не було їм життя... Два хлопці, як пташки, померли до трьох рочків, і не знаю, на яку неміч, три хлопці, як орли, померли вже великими —

один в бутині від дерева, один втопився в повінь, один на тифус. Були у мене дві дівки, як ластівки, вже могли мати давно своїх діточок, та померли від мене і вони до п'яťох годиків... Не хотіли мені бути діточками... Та що маю чинити, коли така воля божа? Роптати на милостивого гріх, бо він діточок дає, він собі їх і забирає ангеліками. Та один у мене спосіб: тішитися тим, що вони не бідують на сій землі, а коло самого бога в царстві знаходяться. Бо коли мале та безгрішне помирає, воно іде прямо ангеліком на небо...— Параска втішала вже не тільки Порадючку, але й саму себе. Та й по її поморщеному, на бороді загостреному лиці текли сльози, падаючи на Васильчиків барвінчаній вінчик.

— Ой, так, так, кумичко! — гірко зітхнула Маріка.— Тяжко бідувати з тими діточками, але і без них життя не життя. Та шкода, коли йде з хижі вже таке вибодоване! Коли вже його чоловік нащадав на сесь грішний світок, та най би жило, най би тішилося сонцем і травами, небом і зіздами... Бо як-не-як, а життя наше хоч і мізерне, та є у ньому і радість...— Ніяк не могла заспокоїтися Маріка, ще все витираючи рукавом сльози.

— А діти, кумичко, ще будуть! Бог дасть! — лукаво спідлоба мигнула очима кума Параска, бо хотіла почути, що скаже на це Порадючка.

— Ой кумо, марна слава! Чуюся, що я якась недобра... Та й вже їх доста маємо, коби мирно здоровими вирости... За Васильчиком мене серце болить, бо чую неспасенний гріх на душі. Та не знаю, яку кару господь знайде для мене за нього. Не знаю, куди мене діє, бо завинила я, що-м його взяла на нашу земличку, а не взяла-м малу Марічку, аби його дозирала,— гірко зітхаючи, вела таку розмову дружина Василя Порадюка з кумою Параскою Перепілкою.

З кімнати до сіней тягло барвінком і дерев'яною стружкою. Нею застелили Васильчикові дно домовини. Барвінковий вінок лежав на голові. В бляшанці під столом тліли вуглі. З них раз від разу високий і довгов'язий дячок здував попіл, потім притрушував ладаном, беручи пучками шкарубких пальців з паперового вузлика. Над бляшанкою знімався молочний димок, розпливався по кімнаті і стелився під закіптявленим подом. Увіткнута до кукурудзи в череп'яному глечики свічка блимотіла хитким вогником, витягаючись струмком чорного диму.

Сплювуючи на вказівний палець, дячок перегортав замусолені в кутках сторінки псалтиря — читав кафізми пророка і царя Давида. Гугнявий голос то кудись пропадав, то знову проривався, коли дячок недбало махав рукою і хрестився. У такт словам молитов дячок похитував головою.

Жінки середнього віку, що прийшли на опревидя до Василя Порадюка, зібралися біля дверей на лаві. Господар лаву змайстрував для випадку з довгої смерекової дошки. Кума Параска тримала на колінах писану рукою книжечку з піснями, сліпала очима, силкувалася щось вичитати.

— Ви, кумо, подивитеся на перше слово та вже знаєте, що там написано! — улесливо промовила Одотя Якубіщачка, шепеляючи і присвистуючи вибитим ще за дівоцтва зубом.

— А так, мені тільки перше слово! — задоволено прихвалила сама себе Параска.

Тихо, приглушено, голосом, що наче з-під самої землі виривався, жінки заспівали:

Сину мій премилый,
Радість серця мого,
Чому залишаєш
Батька пресмутного?

Тобою тішились
Твої родителі,
Що ти будеш радість
У їх обителі.

Параска перегорнула листок книги, ще протягуючи слова нехитрої пісеньки, хоч всі вже втихли й чекали початку нового рядка.

Пустить його матір
Ко її синові,
Най го поцілує
І віддасть гробові.

Дякую ти, мамко,
Премила, єдина,
Що-сь ня породила
І дуже любила,—

линуло з хати крізь низеньке віконце у вечірню темряву, протяжне ридання губилося між хатами, що нишкли до землі. При цих словах Маріка витирала сльози, бо лилися дощем і душили гіркою тихою мукою.

А до сіней молодь збиралася на забаву. Ще звечора Василь Порадюк виніс надвір порожню діжку від капусти, щоб не заважала. До неї склав різний домашній мотлох — старі горшки, клубки ниток, жмутки повісма та клоччя, клепащиння, постולי, що їх не викинув на горище.

В куті під вікном збиралося «село». Парубки-«чоловіки» сідали один біля одного з дівчатами-«жінками» на довгій лаві. А коли побачили, що дівчат менше, як хлопців, деяким «жінкам» поталанило мати по двох «чоловіків». На ослоні, перед «селом», сів староста, тримаючи в руці довгу дерев'яну ложку на знак влади.

— У кого яка скарга до пана старости? — почав Микола Бережників своїх селян питати.

— У мене є, прошу старосту! — озвався парубок, в котрого тільки-тільки починав пробиватися вус.

— А яка у тебе скарга?

— Погапо живу з жінкою.

— А що за причина? — Микола Бережників кивнув ложкою в бік дівчини, що одверталася од свого «чоловіка».

— Моя жінка мене нищить... Що не прибрію до хати, все спустошить.

— Як?

— Понесе ворожкам, дасть циганкам на карти.

— Чому?

— Думає, що я її не люблю, та ворожить...

— То ще не причина!

— Дома у мене не хижа, а пустиня. Три дні не метено, три роки не білено! — скаржитися «чоловік» на свою «жінку».

— А може, твоя жінка покається? — староста питає.

— Каятися не хоче. Я вже і грозив, і просив, і чесно, і нечесно, та з бідую ні берегом, ні водою...

— А котру жінку ти хотів би собі мати?

— Від Петра Головчука! — парубок показує на дівчину з довгою косою, що сором'язливо дивиться на долівку.

— Я свою не віддам! Я довго сватав та ходив за нею, доки-м собі висватав! — поспішив парубок з чуприною, що молодецьки вибивалася над лівим вухом.

— Ого-го, продати свою жінку мусиш, бо такий закон нашого села! — каже староста.

— Мусить, мусить! — заверещали з сміхом всі селяни.

— За десять даєш?

— А ви що гадаєте — моя жінка така дешева?

— За двадцять?

— Ні!

— За п'ятдесят?

— І слова бути не може!

— За сто, за сто! — кричить громада, що вже означає: парубок дістане на долоню десять раз дерев'яною ложкою й обов'язково вже відвоює собі право сидіти разом з дівчиною в громаді. Звичайно, коли б хотів збутися «жінки», а хтось інший на неї мав би око, віддав би її з першого слова за один-два удари...

Староста простягає ложкою, лічить десять раз. Всі сміються.

— Ти, чоловіче, задоволений? — звертається староста до того, що хотів позбутися своєї пари й дістати крашу.

— Задоволений! — кричить той і вже придивляється, а котрий дістане ложкою в разі, якщо йому справді подобається його «жінка» і не захоче відпустити од себе.

Отак обійшовши всіх і налуپавши кожного, староста вже запровадив нову гру. Він гукнув:

— Печеться гусак, печеться!

— Та коли ся допече?

— Коли Оленка Пітрусова всіх нас поцілує в лице! — гукнув другий парубок і відразу підставив уста для поцілунку.

Та Оленка скупую видалася на цілунки. Розум'янилася червоною трояндою, вихопилася з «села», щоб датися навтіки. Як бач, їй вперше прийшлося бути на опревидю — недосвідчена, не знає, що тут діватися нікуди, треба приймати звичаї «села». Тим часом, поки два парубки перегородили дорогу й тримали Оленку, підставляли свої лица, щоб їх цілувати, третій вбіг з сіней з закіптявленим кружком від пічки. Коли дівчина і не сподівалася, взяв та й вимазав їй лице сажею. В сінях знявся лемент, сміх, дівчата почали сварити бешкетника, та вже ні одна з них не давалася на умовляння. Кожна підходила і, хотілося їй чи не хотілося, — цілувала парубка.

Гурт парубків, що не вмістилися в сінях, під хатою грався в «лупака». Один сів на стілець, другий заховав

між його колінами свою голову, щоб нікого не бачити. Інші хлопці стали півколом тут же. Мить одна всього — і тріснув удар долонею по сідальницях. Парубок схопився, як вжалений. Мав тепер вгадати, а котрий йому припик. Всі парубки такі, як би їх з каменю витесав. Більше, окремі стараються показати на сусіда, ніби той бив. Коли потерпілий довго придивляється і ніяк не може знайти «злочинця», хлопці починають сміятися й ступати вперед з ряду, ніби добровільно зізнаються в бешкеті. Нарешті парубок тицьнув в одного з них пальцем, догадуючись, що самовизнання і є одним з засобів ховатися від карі.

— Віщуна з тебе не буде! Не вгадав, не вгадав! — першим сміється староста, що тримав парубкові очі між своїми колінами, щоб той підгледіти не міг. Отак доводиться ставати другий раз і підставляти сідальниці новому удару.

Молодь завгурялася далеко за північ, виряджаючи малого Василька й звеселяючи гомоном садибу Порадюків.

В одному приміщенні хати сміх, надворі лемент, а в кімнаті на столі в деревинці дитинка, а над нею псалтир читається, пісні співаються жіноцтвом...

— Прийдіте, последнее целованіє дадім, братіє, умершему! — тягнув піп, махаючи кадилом, до якого церковник шойно підкинув ладану.

Голос попа здригався, приглушено тремтів, спливаючи над жіночим натовпом перед хатою Василя Порадюка.

Крізь відчинені вікна несло надвір пусткою і небуттям.

Маріка припала до Васильчика, схрестила руки на його чолі, що уквітчає зеленим нев'янучим барвінком. Вона обійняла труну і торкнулася блідими губами синового личка.

Один за одним — від найменшого до найбільшого — підходили до труни діти Василя та Маріки Порадюків, щоб віддати «последнее целованіє».

— О, хто не восплаче, чадо мое, еже от житія сего плачевное твоє преставленіє, яко младенець незрілий от матерних об'ятій, нині яко же птенець скоро отлетіл еси! — линуло жалібне з двора, мішалось з шумом річки, губилося між хатами і в садах, що стояли тихо, не

шелестіли кронами, наче і вони поділяли той жаль і біль, що повив садибу Порадюків.

Завмерши стояв Василь.

Його підняті до грудей руки застигли в забутті, наче у них ось-ось тільки що була пташечка щастя. А пташка та випурхнула і полетіла в далечінь.

Порадюк стовбурчив брови потолоченим вістям ячмінного колосся, на його чолі залягала глибока борозна. Неголене лице гострилося рисами, а безладно розкуйовджене волосся нагадувало розбите пташине гніздо, бо космами стирчало в усі боки.

Василь відкопирив губи, наче тільки що причмокнув, сказавши: «Там його і маєш!» «Ми, грішні, залишилися, а воно собі пішло від нас пташкою. Нас ґруники в землю, в преісподню заженуть!» — думав Василь і дивився на Ясенову, яка тепер повивалася весняною сірою хмарою. «Всі до одного тут зуби закусимо, а гаразду нам не буде!.. Чекайте, чекайте, брехачі! Ще буде лютий грім бити у ваші пороги! — Погроза юрмилася люттю в серці, а розчарування і біль пекли його. — Ви казали, що земля тільки нам — мізерним, голодним і босим, голім і темним — буде ділитися. А від нас її без часу вовчими кігтями із зубів виринають газди!.. Чекайте, пся ваша крив... Ми вас наситимо сирію землею, ми вас нею погодуємо!» — Василь опустив руки. Коли б тепер на його очі показався газда Андрій Манзюк, він би йому кінець вчинив.

...Піп уже тягнув «вічна пам'ять»... На церковній вежі ліниво бомкнув похоронний дзвін.

Процесія рушала з двора.

XXI

Минуло літо, а за ним осінь. І зима поволі минає.

Одного вечора Василь Порадюк вибрався з Марікою до пана превелебного. Він ішов попереду пішником, місячи грязюку польової розвезеної стежки своїми велетенськими, мов два човни — на них озеро переплив би, — гумовими постолами.

Цього року зима видалася знову холодною — буки в лісі кололися від морозу, в село вовки і дикі кабани спустилися. Тому Василь і дав собі в сільського постолаша Ірмана зробити таке взуття, що до нього міг взути цілий сувій домашнього сукна.

Маріка ішла мовчки. Своїми легенькими постольцями з шкури домашнього веприка міряла дорогу спокійним кроком, а в серці несла тягар, в голові — журу.

— Ба ци позичить нам? — промовила врешті Маріка, бо не витримала, щоб про щось з чоловіком не заговорити.

Василь помовчав. Сказаного жінкою не почув. Він, як бач, був зайнятий своїми думками. У пам'яті перебрав ціле село, обмірковував, а хто ще і ще міг би в його біді зарадити. Та приходив тільки до одного: коли не pomoже пан превелебний, не pomoже ніхто на світі. Зараз Василь пригадував усі попові проповіді, що їх той виголошував на свята, малі і великі, по неділях. Хто ще так умів закликати з амвона допомагати бідним і сиротам, калікам і покривдженим? Зараз у Василевій пам'яті від слова до слова казалася проповідь про митаря і фарисея, коли піп сварив багатія й закликав прихожан уподобитися до того митаря, що не смів звести голову до неба, бив себе кулаком в груди і просив господа, щоб той відпустив йому гріхи.

— Ба ци позичить? — промовив сам Василь до Маріки, прискорюючи ходу.

— І я думаю, ци позичить? — промовила Маріка.

— Мусить помогти в біді і позичити!

— О, коби дав йому пан бог добру гадку...

— А коли не позичить, най тоді не бреше, що скоріше верблюд пролізе крізь вухо ігли, як багатий пройде в небесне царство...

— Поговори собі, коли не маеш жури!..— докорила Маріка, бо їй тут уже не подобалося, що Василь на пану превелебному гострить свого язика.

До самої парохії ішли мовчки.

В кухні була тільки попада. Підкотивши рукави вище ліктя, напнувши фартушок, поверх якого звисав перев'язаний торочками на крижах рушник, попада поралася біля гребенястого червоного півня. Півень безпорадно витягнув свої довжелезні, пазуристі ноги. «То геть-геть старий мав бути розбійник!» — подумала Маріка, помітивши гострі шпори, що стирчали рогом на ножиськах.

— Ви до пана превелебного? — заговорила першою попада, відклавши на мить ножа й підсуваючи Маріді табурета. Василь уже примостився біля дверей на гнучому стільці.

— Ми до отця духовного, прошу вас! — мовила жінка.

— Пан превелебний скоро будуть... Десь на шпацір вийшли... Мало подихати свіжим повітрям...— заспокоїла Порадюків дружина сільського попа Гейзи Пельчарського.

Піп не забарився. Відчинилися двері, й до кухні ввійшов високий, тонкий в тулубі, з молодим свіжопоголе-ним обличчям парох.

— Слава Ісусу Христу! — першим привітався піп, не чекаючи, щоб йому кланялися прихожани.

— Слава навіки богу святому! — вдячно відповіла Маріка.— Як ся мають пан превелебний? — мовила далі й схопилася цілувати в руку, коли той витягнув тонкі і довгі білі пальці, щоб потиснути Василеву шорстку мозолясту долоню.

— Ми до вас, отче, на пару слів! — озвався Василь, бо знав добре, що його Маріка може просидіти на парохії до самої півночі й не скаже, для чого навідалися.

— Прошу, прошу вас, браття во Христі! — вказав піп на двері своєї приходської канцелярії, кинувши ручи-ськами вперед, як двома довгими ціпками.

Василь ступив першим, за превелебним ввійшла Ма-ріка і собі. Парох сів за стіл, перекидаючи і складаючи папери, що валялися без порядку.

— Сідайте, сідайте, прошу вас! — припрошав превелебний, тикаючи руками в бік довгого фотеля, що стояв при стіні під барвистою волохатою ковдрою. Гості оглянулися й поволі вмостилися в приміщенні, де їм так рідко приходилося бувати. Маріка, здається, була останній раз тоді, коли давала гроші для заупокійного молебня по Васильчикові — снівся їй хлопчик часто вночі, і спокою не мала перед тими снами. Зараз Маріка подумала про те, як потай від Василя збирала яечка від своїх рябух, щоб виручити який гріш для молебня.

— Вам, пане намісник, і не прийшло би до голови, яка потрібка нас привела сюди! — недоречною загадкою почав Василь.

— А що таке? — сухо мовив піп, і його уста склалися в роблену посмішку.

— Ой панотчику! Тільки на вас маємо надію! — підхопила Маріка голосом, в якому були благання і просьба, надія і віра в те, що саме сюди їм і треба було приходити за допомогою.

— Кажіть, пане намісник! Чому бог з високого неба дає так, аби один одного душив? Чому один ситий того добра так, що пальцем його досягає в горлі, а другий пісного чирку голоден?

На парафіянина піп задивився, мов хотів пересвідчитися, чи з ним щось лихе не пригодилося. А Василь стояв так, як би зараз хотів сповідати попа.

— Кажіть, кажіть, пане превелебний,— знову заговорив.

— Ви, отче духовний, прошу вас красно, не дивуйтеся з нього! Останнім часом і сама не знаю, що з небораком діється. Ні ясної днинки, ні темної нічки не маю супокійної — такий став суетний! — встряла раптом Маріка, і тут уже до чоловіка: — Ти кажи пану наміснику, для чого ми сюди прийшли, а не мели пусте.

— Тихо будь, небого жінко! — Василь сіпнув Маріку за рукав, а сам до попа далі: — Що ви скажете мені?

— Що я скажу? Я скажу, що однаково всі ніколи не мали, не мають тепер і мати не будуть! Та й не можуть всі однаково мати. Ти святе писаніє читав?

— А що маю з того, коли читав?

— А притчу про таланти читав?

— Читав!

— Прочитай ще раз! Там відповідь знайдеш! — радив піп.

— Так от, пане піп! Я прийшов до вас за одним талантом! А ви, як наш пастир, гадаю, дасте мені того одного таланта... Та ні, давати задармо не мусите, позичте мені того одного таланта!..

— Якого таланта? — піп дивувався.

— Я прийшов, щоб ви позичили мені грошей!

Тут Василь задивився по кімнаті, поки це знайшов, на чому його очам зупинитися. Саме скляна шафа була тим предметом, до якого приглянувся, коли на нього байдуже виставляли свої спинки мудрі книги в товстих шкіряних палітурках.

— Що з вашим чоловіком сталося? Він... Давно з ним таке? — повернувся отець Пельчарський до Маріки, бо тепер йому справді здавалося, що Василь плутає.

— Ні, я щось не виділа... — винувато і розгублено виправдувала себе і чоловіка жінка.

— То, може, ви прийшли, щоб йому молитву від лихої немочі прочитати?.. На поміч духа святого покликати?..

— Молитву? Хе-хе-хе! Молитву! То ви мені, пане великоможний попе, ніякою молитвою не допоможете! Такого духа нема, який мені поміг би! Таких святих книжок ще не надрукували, з яких ви могли б відчитати та відмолити мої гріхи! Маєте міць допомогти мені тільки грошима!

— Ой так, так, пане отчику! Коби ви позичили нам грошей, то я би за вас до самої гробової дошки богу молилася! — підхопила Маріка собі.— Коби ви знали, пане намісник, як нам гіренько та тяженько на серці... Мали-сьмо надію, що буде у нас своя земличка, що мати будемо і ми на корівчину сіна... бодай на п'ять-десять мішків якої поживи для себе. Та годі...

— А що сталося? — запитував піп, все ще не розуміючи нічого.

Порадюк мовчав. Раптом його чомусь охопила така байдужість, що коли б різали живе тіло, він би не ворухнувся. Василів мозок перестав працювати. В отупінні простояв хвилину, не чув бесіди, яку вела Маріка з отцем превелебним. До Василевих вух тільки доходив отой ледь чутний, благальний потік слів, що зливався в суцільний і неугавний гомін.

— Прийшов та як чорний ворон впав на Василя,— скаржилася Маріка на Андрія Манзюка Пельчарському.— «Я за тебе,— каже він,— підписався, а ти віддай гроші пану Шулему. Бо, коли не віддаш, він візьме за шию мене. Так візьме, що я прокляну і той день, коли за тебе ручався»,— так, любий мій отчику, казав Андрій. А що ми могли йому сказати у відповідь, коли вже починав грозити, клясти? Казав, що і наша земля піде вітром, і його газдівство піде вихром, коли ми вчас не віддамо гроші Фріду. Ой, чого тільки Манзюк не наговорив моему бідоласі. Діти сиділи перестрашені, я ради собі не могла дати... Що прошу його: потерпіть, чесний газдику. Ми якось грошенята розкрутимо, віддамо вам з процентом таким, який лишень ваше серце буде від нас жадати. А він ні та й ні! Мій Василь йому каже: «Та відки тобі, Андрію, так скоро дістану гроші? Ачей не виб'ю їх з свого чола». А він моему: «Вибивай їх, про мене, і з чола, лупай з голови, а давай, бо ти довжен Шулему, а я за тебе поручився, і тепер Шулем береться до моєї голови. А коли не даш — земля не твоя!» А мій Василь від того вечора ходить як дурний. Та прошу вас, отче великоможний, допоможіть нам у біді, бо лишень ви

один нас можете порозуміти...— скаржилася на лиху гонину і просила Порадючка Пельчарського.

Піп довго тримався за голову руками.

— Ой Маріко! Я грошей дав би вам, але у мене їх нема. Гроші Василь міг би собі позичити у банку.

— Де, де? — питала Маріка.

— В банку, у Тячеві!

— Ага! Ви кажете, що в банку? — Василь прийшов до тьми і вже перепитував.

— Так, так, брате чесний! — мовив піп.

— Я знаю і сам, що в банку позичити можуть. Але не такому мізеракові, як я! — поспішив Василь.

— А чому? У тебе, Василю, слава богу і пречистій діві Марії, є тепер добрий кусень землі. А раз ти маєш землю, пани гроші в банку позичать,— заспокоював духовний отець.

Василь стояв мовчки, потім глянув на двері, бо зібрався виходити. Піп на Василевім обличчі помітив не то гірке розчарування, не то болісний відчай.

— А може, чесні християни, ми вчинили б так: я виголосив би в церкві, щоб люди помогли...

— О, пане превелебний! На таке пускатися я не хочу! Слава богу, дах над моєю головою ще не згорів, худобинка моя на погах мирно, а щоби я стояв на виході перед церквою з простягнутою рукою... Такого ніколи не було. Такого ніколи і не буде! — повний власної гідності, Василь мовив і посміхнувся.

Сердитий сміх образив попа.

— А, то ви маєте і худобину? — піп вхопився.

— Маємо! Маємо, любий отчику, коби лишень здорова була! Від малого телятка я коровку виходила — тепер вона з первим телятком. Ой, як гірко вона прийшла нам...— скаржилася Маріка.

— То ви продайте, гроші будуть...

— Продати? Ой пане духівник! Ледве дочекалися діточки капки молочка — досі ніколи у нас коровки не було... Та як її тепер продавати від діток? То гріх був би пекельний! — протестувала Маріка, бо не могла згодитися з попом, коли той не довго думав, яку раду їм дати.

— Ідім, небого Маріко! — Василь промовив до жінки. Була готова переливати далі з пустого в порожне.

— О, коби вам, отчику, так прилипало черево до хребта, як прилипає мені! О, коби ваші ребра стирчали

так, як стирчать мої! Ви зі мною не говорили би так на збиток, як говорите зараз...— Василь повернувся до дверей, бо Маріка смикнула його, що ліпше мовчати.

XXII

Коли Порадюк прибув до Тячева, містечко тільки-тільки прокидалося зі спанку.

Проходячи одягнуеною в граніт головною вулицею, Василь почув гуркіт коліс і цокіт копит по бруку. Не встиг оглянутися і зійти на край, як серединою вулиці промчали впряжені до воза вороні коні. Буйна грива розчісувалася на вітру, червоні гарусові китиці підстрибували, дзвінки дзеленчали. На возі вусатий газда гонористо тримав ремінні віжки в лівій руці, відкинув поважно голову дозад і чинно помахував у правій довгим тростяним батожищем. «Чекай, чекай, коби тобі прийшлося копати та косити по наших ґруниках! Коби тебе гнула до землі така мізерія, як нас, тоді я хотів би видіти твій гонор!» — приповів Василь в неприязні до газди-долинянина. А підвода далі торохтіла і віддалялася по вулиці. На ній стирчали найжачені догори зуби борони, застигли в повітрі чепіги плуга, між полудрабками зеленіло сіно.

«На наших полонинах ще білі коні пасуть, з гір вітром ще палить, а тут вже орють! Благодатна земля! На такій і гонору місця досить!» — заздро думав Василь.

Обабіч вулиці хизувалися муровані на високих фундаментах під черепичними дахами хати. Коли на одній піднялася віконна заслона, крізь шибу на вулицю виглянула ще задрімана пухка жінка. Ліниво позіхнула, а Василь посміхнувся. В цю мить він пригадав свою невеличку халупу, закурені сліпі віконця на ній, що їх Маріка на ніч заслоняла завжди рваним Василевим сір'яком чи поношеною спідницею.

Серце Порадюка забилося болем до худорлявої блідолицької дружини. Він проймався жалем до тих виснажених діток, що завжди вранці голяком-босяком вибігали з хати. І тут уже Василь чув себе в чомусь винним, а в чому — і сам не знав.

Поспішив до банку.

Стояв перед невисоким хмурим будинком. Двері його були ще зачинені. На них висіла табличка. Як не силкувався щось вичитати з неї, — не міг. Василь в думці

покорив свого батька, чому той не посилав його до школи. Сердився на себе, чого не вчився грамоті при службі у війську.

Напроти банку побачив невеличкий сквер і попростував до нього, щоб відпочити на дощаній лаві. Втому у ногах відчув саме тоді, коли опустився на сидіння. Заболіло в колінах, закололо в крижах. Закортіло їсти. Ковтнув гірку слину.

Раптом Василя заохолодило в плечах. Він спиною притиснувся до лави й почав розтирати холод. Сорочка була вогкою від поту. Хіба даремно рубав дорогу од Забережі до Тячева своїми довгими прудкими кроками? Нудотний, млосний біль смоктав голодом під грудьми. З домотканої торбинки тут же Василь вийняв свіжого коржа й головку часнику. Розклав свою поживу на лаві й чистив зубка, відскаливши його від головки довгим нігтем. Часник хрупнув на передніх зубах і люто вщипнув за язик. Василь поспішно відкусив коржа, ловлячи в жменю під бородою крихітки, що сипалися, збирав їх з долоні широко розтуленими устами.

Поснідавши, загорнув коржа і часник до конопляного рушника, заховав у торбинці. Оглянувся, де б напитися води. Та колодязя поблизу не було. Правда, ген-ген витягнув у повітрі коромисло журавель, а на жердці не бачив відра. «Нап'юся в банку!» — подумав і вирішив потерпіти. У шлунку пекло вуглями. Ой, як хотілося загасити спрагу! Та боявся кудись податися, щоб, бува, тим часом не відчинили банк.

Нарешті заторохтіла важка залізна решітка, грюкнули замки, і до приміщення окружного банку зайшли перші урядники. Василь піднявся з лавиці й поспішив до канцелярії; постояв біля дверей у кутку, окидаючи зором приміщення. За мурованою до пояса від землі стіною, решітчастою вище росту чоловіка перегородкою Василь побачив важкі залізні сейфи з великими нікелевими ручками.

«Коби мені половина тих грошей, що в касах! Я розрахувався б і з тим нехристом Шулемом, і з проклятим Андрієм!» — снувалося у Василевій голові, і він оглянувся, чи не побачить десь відра з водою. «То на косі вода п'ється, нівроку! Коли сонце палить та пече. Коли десятим потом обмиваєшся... А тут, в канцеларні, в холодочку,— пани воду не п'ють... Тут пани щідають пиво!» — міркував Василь, чуючи той пекучий біль, що

пражив жаром під грудьми від часнику і сухого кукурудзяного коржа.

Крізь віконце виглянула жовтоволоса, акуратно причесана пані. Василь від дверей рушив прямо до неї. Забув, що йому хочеться пити.

— Прошу милостиву пані, скажіть мені, де би я тут міг мало грошей позичити?

— Що пак? — протягнула співуче пані, хитнувши кучерями назад і вхопившись тендітною білою ручкою за ніс.

— Кажу вам, пані, де би я міг тут мало грошей позичити, аби допомогтися в біді...— повторив Порадюк.

— Цо, просим вас? Пенізе потшебуєте? — перепитала.

— Так, так, прошу вас красно, пінязі потребую! — підтвердив Василь, привітно посміхнувшись на radoшах, що так швидко його у банку пані зрозуміли.

Не віднімаючи лівою хустки від носа, дівчина показала правою рукою наступні дверці. Василь підійшов до них.

Нахилений і зосереджений над паперами, час від часу поскубуючи короткого, бритого від носа і від рота вусика, урядник завченим поглядом спершу кинув на Василя, потім відчинив верхнє віконечко, щоб зручно було говорити:

— Ви що хотіли, добрий чоловіче?

— Я прийшов до банку, прошу красно, позичити грошенят! — Василь мовив бадьоро, бо вже радий був, що з ним заговорили на доступній, легко зрозумілій мові. «Еге, ще десь в урядах сидить і по нашому чоловіку!» — думав, чекаючи відповіді.

— Грошенят? — перепитав урядник.

— Грошенят, грошенят! Прошу! Знаєте, я впав у біду... Ділили у нашому селі землю, я позичив гроші, а тепер мусай віддавати...

— А ви маєте нерухоме майно? — перебив Василя урядник, бо вже бачив, що Василь розговорився і не скоро буде кінець бесіди.

— Маю, прошу красно! — підтвердив Василь так, мов йому належали щонайменше дві-три полонини над Забережжю.

— Раз маєте землю, гроші в банку позичити можете! — потішив урядник Василя, вусика скубнувши знову.

Тут пан розпитав Порадюка, звідки він, під яким

числом живе, де має землю, хто міг би посвідчити. Далі попросив сісти й чекати.

Недовго тягнулася розмова урядника по телефону. Він кивнув пальцем на знак, щоб Василь підійшов до перегородки. Порадюк схопився, наче йому вже мали лічити гроші.

— Ваша земля нечиста! — розчаровано промовив урядник.

— Моя земля нечиста? Сило праведна! Чуєте, що він каже! А я, добрий пане, від чого маю на руках тверді мозолі? — Василь простягнув до пана обі руки долонями наверх, пальцями ткнув у самі дверці перегородки. — Від чого я не чую свого хребта? Ви думаете, паночку, мені солодко було викопувати пні? Мені легко було збирати каміння, очищати галявину від корчів? Але тепер уже моя поляночка чиста! Хто тільки хоче, може іти на неї пниі подивитися! Там, прошу вас, не знайдете ні одного пника, ні одного чагаря, ні одного камінчика! — палився Василь розповіддю знову.

Папу забавно далось тепер слухати Порадюка. Врешті він злегка посміхнувся й сказав:

— Я, чоловіче, не знаю, чи на вашій землі пні є, чи їх ви уже викопали! Я кажу вам, що на вашій землі тягар лежить. Ви гроші винні, ви підписалися на вексель Фрідові...

— Ага, так, так! Я підписався на вексель Шльомі! — Тільки зараз Василь зрозумів, що за тягар лежить на його землі.

Саме у цю мить до Василя дійшло, що грошей у банку позичити не зможе, що наділена земля не його...

— А я, чесний паночку, не можу якось так, без нерухомого маєтку, позичити гроші? Я чесно віддав би їх... Ану зробіть мені якось... — Василь наївно припрошував і припадав до перегородки, стишав голос, щоб не почули інші урядники. Саме тепер Василь Порадюк помітив, що урядник вперто відвертає голову від дверцят решітки. «На чорта рогатого клала в торбину часник? Не могла покласти цибульку?» — спалахнуло Василеве серце гнівом до Маріки, і він відвертався од решітки, щоб на пана не дихати.

— Слухайте, паночку! Я вам приніс би купу ліскових горіхів... Моя Маріка сама назбирала, коли ходила з Сарнайкою по толоках! — Василь тихцем обіцяв панові гостинця. Але той уже його не слухав.

— Коли, чоловіче, за вас хтось поручиться, дасть свій підпис, на випадок, коли сам не зможе заплатити,— банк вам гроші позичить.

— О ні, паночку! Нікого мені не треба... За мене вже один підписався, а тепер дихати не дає — бере за шию і душить мене! — відпрошувався Василь од усяких ручителів і вірителів.

— Інакше не можна! — пан сказав і зачинив віконце, бо вже і сам не знав, як далі з Василем має говорити.

Василь розгублено постояв з хвилину, оглянувся, мов когось шукав, щоб дав пораду, потім до виходу пішов.

Стоячи перед банком, не зводив очей з широкої залізної решітки, якою і вдень було прислонене вітринне вікно.

— Слава Ісусу Христу! — Порадію почув знайомий голос. Хтось на його плече руку поклав. Звів голову й побачив пароха Гейзу Пельчарського. Ураз Василь не знав, що має казати. Навіть на здоровкання не відповів.

— Що, Василю, робите в Тячеві?

— Та я, отче духовний, прийшов сюди, бо надіявся, що мало грошей вижурю...

— А що кажуть в банку? Будуть гроші?

— Ой будуть, пане отче!.. Є рибка у воді, та їсти ї годі! — розпачливо мовив Василь, ще раз глянув на вхід до банку, з якого саме вийшов високий, в чорному капелюсі чоловік.

— Кажуть пани, що треба когось такого, хто за мене підписався б. Так, як тоді, коли я зичив гроші в Шльоми. А на мою землю позичити не можуть, бо земля нечиста,— почав розповідати Василь попу, який ішов тротуаром, все ще тримав білу руку на плечі свого прихожанина — усе, чим міг йому допомгти. Були геть-геть далеко, коли духівник промовив:

— Я, Василю, за тебе підписався би.

Василь став.

— Ходім, пане великоможний наміснику!

Піп прокашлявся.

— Та, Василю, діло таке... Коли тобі уже раз не позичили, на моє слово не позичать... У мене, знаєш сам, ні рухомого, ні нерухомого маєтку нема... Та й скоро банк закриють на обід...

— Кажете, що і на ваш підпис не дадуть? — не промовив і слова більше Порадію.

Він постояв, а далі пішов собі.

Нікого з прохожих не помічав. А люди кудись спішили з своїми турботами і клопотами... Все одно — малим чи великим ділом. Ні в кого справи уже не було до нього, як не було діла у нього і до них...

Порадюк прискорив хлябку ходу. Дорога-бо до Забережі довга-довга. Вона тепер набагато довша, як із Забережі до Тячева.

Відчув, як пече у шлунку. Не оглядався, де б води напитися. Бо знав, що скоро буде річка Тересва. З неї і нап'ється...

XXIII

В коридорі окружного суду товпляться люди. Одні сидять на дубовій лаві під вікном, інші зібралися біля вхідних дверей, про щось радяться, розповідають. А не мало й таких, що мовчки думають-міркують, як буде на суді, чим кінчиться. Між цими і Василь Порадюк. Присів на долівці, підгорнувши поли рубом вивернутого сіряка. Сперся ліктями на коліна, між долоні взяв повну клопоту і жури важку голову. Сидить, як обмер, а може, щось скрутило й зціпило його змучене тіло?..

З-під насунутого на потилицю клипавого капелюха — капсюлом він був колись — безладно стирчать збиті патли волосся. Пальці Порадюка так широко розчепірені, так чіпко зціплені і твердо переплетені між собою, наче Василь має ними ось-ось упіймати думку-розраду. А та метушиться в голові, хоче миттю випурхнути й полетіти в далекі світи, аби не піймав її.

«Є такий закон, аби від мене наділ забрали?.. Є такий палаграф, аби від жebraка латану торбу з плеча зідрали? Є така правда, аби мізерака живого в землю заковували? Такого закону, такої правди бути не може!» — твердить котрий раз Василь і себе цим заспокоює, потішає...

В коридорі суду і такі, що гордовито походжають, високо носять гонор. Впевнені. Та трохи і стурбовані. Ці тримають себе окремо від зажурених. Між цими Андрій Манзюк. Правда, він ні з ким до розмови не стає. Сів на краєчку лави, з гідністю чекає, коли стане в дверях урядник й покличе на вислух.

...З довгим білим папером у руці із судового залу показався статечний службовець в поношеній, чистень-

кій піджачині, з метеликом на крохмаленому комірчику.

— Андрій Манзюк!

— Тут е! — Наче газдою нечиста сила підкинула, схопився з лави й підбіг до самих дверей.

— Василь Порадюк! — урядник гукнув у натовп, роздивляючись за відповідачем.

— Я! — глухо і повільно мовив Василь.

Порадюк стояв у просторому сірому приміщенні. Перше, що звідси втямив надворі у вікні, були розсохаті великі липи. Мить переминався з ноги на ногу, тримаючи в руці капелюха, не зводив очей з вікон, поки його хтось не ословив пискливо:

— Ходіть ближче до суду!

То гукав секретар, подивляючись на двері в боковій стіні — з них щомиті мав показатися сам праведний пан суддя.

Манзюк вже стояв перед довгим столом.

«Той, видно, не перший раз прийшов сюди!» — майнуло в голові Порадюка, і він вперед пішов.

— Встаньте! Суд іде! — скрикнув секретар в службовій гарячці, схопився з-за столика і витягнувся струною.

Тільки тепер Василь помітив, що в залі були ще інші люди. Бо загупотіли черевики, сердито скригнули лавиці. Як тільки опутив своє важке тіло суддя, усідалися всі, хто тільки прийшов послухати судові справи.

Невидимими ланцюгами очі Василя були прикуті до стола. Порадюк дивився на хрест перед суддею на малому постаменті.

«Він кров'ю обмив гріхи наших праотців Адама і Єви. Його розп'яли між розбійниками на Голгофі. Аби чорти нас на тому світі не пекли на вогні і не поїли смолою... Та чого він не дав себе розп'яти, аби нам на цьому світі було добре жити?..» Порадюк, було, хотів дати волю нехитрій фантазії і думкам, що раптом з'юрмилися в голові.

Суддя глянув на Василя проникливими, спокійними очима.

— Андрій Манзюк!

— Я Андрій Манзюк!.. Прошу світлого суду! — завзято схопився газда і ступив ще ближче.

— Стійте, стійте! — рукою кинув суддя, й запопадливий газда ступав уже дозаду.

— Василь Порадюк!

Василь забувся й мовчав.

— Ви Порадюк чи не Порадюк? — питав суддя, киваючи головою до Василя.

— Я Порадюк Василь Михайлів! — Василь уточнив.

— Ходіть ближче! — Суддя показав на місце біля газди перед столом.

— Розповідайте, як було, що хочете від суду! — лако-нічно звернувся суддя до газди.

Манзюк прокашлявся, поклав шапку на лаву, щоб йому не заважала, й напруженим, не своїм голосом почав.

— Я, світлий суде, розкажу вам тільки істинну правду, усе по порядку, — підняв Андрій догори руку, наче мав нею довести свою правдивість і правоту. — Еге, Порадюкові Василю Михайловому потрібні були гроші. Якусь землю хотів купити, ци що, я вже добре і сам не знаю...

— Ой, не знаєш!.. — вставив Василь.

— Відповідач! На суді ви будете мати своє слово! А зараз мовчіть! — зацитнув суддя Василя.

— Прийшов він до Шулема Фріда і каже: «Шльома, позич мені дві тисячі п'ятсот корон». А Шльома чоловік добрий, позичити хотів. Та біда, що Василь голий, як палець. Шльома Василеві каже так: «Будеш мати ручителя — гроші я тобі позичу. Не будеш мати ручителя — я тобі гроші не позичу». Прийшов Порадюк до мене і просить під милого пана бога, щоб я за нього у пана Фріда поручився. А я думаю собі так: «Добре вчинити чоловікові не гріх! За добре ще ніхто до пекла не пішов... Помогти при потребі — діло і боже, і світське!..» З легкої руки підписався я на вексель. Думаю собі так: «Василь чоловік порядний. Мине термін — гроші пану Фріду віддасть». А Василь гроші не віддавав. І не думав віддавати. А Шльома Фрид узявся до моєї голови. Та правду, неборак, має. І я не був би іншим. А Василь не був би іншим, бо кожному чоловіку свого шкода. Так дійшло і до суду. Василь пану Фрідові гроші не віддав. Мусів їх віддати я сам. Та так мені і треба, коли маю дурну голову. А тепер — еге, шукай сам свою правду, правотися, по судах ходи. А що чинити? Кажіть. Стоють тут перед вами, як Христос, ні в чому не винен, і прошу лишень одне: най мені Василь Порадюк гроші віддасть. Більше нічого від нього не жадаю.

Суддя нуднувато переглядав статті товстого кодексу старого угорського права, на одній сторінці зупинився.

Далі відклав окуляри на стіл, відчинив срібного футлярчика, вийняв шматок замші, дихнув на скельця й почав їх обережно, ретельно протирати.

Василь стояв за Андрієм Манзюком. Він стежив, як газда розмахував руками, витягав свою шию, наче сам хотів глянути до тих книжок. Порадюк зирнув на пана суддю. Ламав голову, чому суддя одягнув сьогодні темно-синю мантию. Здався Василеві схожим на попа, а шлаймуркою — на Шулема Фріда.

Порадюку і приємно, і лячно було дивитися на того хреста, що стояв перед суддею. Приємно, бо думав, що Ісус терпів куди більші муки, як тяжко не піднімався на Голгофу, та з віри не падав... Неприємно було Василеві, бо не міг зрозуміти, для чого тут хрест взагалі. Адже перед судом стають карні злочинці, розбишаки і злодії. Чому став він, коли в житті не сягав за чужим, нив не переорював, кісниць не перекошував.

— Ви зичили гроші від Шулема Фріда? — питав суддя Василя.

— А як, зичив... Правда, що зичив, відпиратися не буду, бо гріх взяв би я на свою душу... Біда мене заставила позичити! — підтвердив Василь.

— А чому не віддаєте?

— Най пан світлий суддя не подумують, що я не хочу віддати. Я вже давно думаю і сушу свою голову, як віддати. Та рада би душа в рай, а гріхи не пускають, — нема, пане суддя, грошей у мене. Гадаєте, що мені легко було іти пішком із Забережі до Тячева, аби стати перед вашу милість? Я ще вчора вечором пішов і цілу божу нічку ока не зажмурих, все ішов... — почав Василь мастити суддю то медом, то пробуджувати у ньому співчуття до себе — нарешті, правда була, що вночі Василь Порадюк цілу дорогу ішов од Забережі до Тячева пішки.

— А ви чого ішли пішком? — недоречно цікавився суддя.

— О пане суд! Я би знав і повезтися! Але хто грошей не має, той пішком махає! Так казав мені мій няньо, коли я був ще малий. Тоді я не розумів, що він каже, а тепер уже добре знаю...

Либонь, ці теревені вже докучили судді, бо він махнув рукою на знак Василеві, щоб уже мовчав.

— Кажете, що не маєте з чого повернути грошей пану Фріду...

— Ой, не маю, не маю... Але за мене гроші уже віддав мій ручитель, газда Манзюк...— Вперше Василь тут глянув на Андрія.

— А ручителю Манзюку гроші повернути не треба?

— Я, пане суддя, і не казав ніколи, що не треба.

— Та чому не повертаєте?

— Най би Андрій мене почекав мало... Його біда так не душить, як мене... А я десь піду і зароблю, тільки най повесную... Доти Андрій, неборак, не збідніє. Андрію, я не казав вам, що гроші будуть, тільки най дасть бог здоров'я, най сам не впаду у яку неміч...— тепер уже Порадюк мовив до самого газди, бо сподівався, що коли не вдалося домовитися з ним по-доброму в Забережжі, це пощастить зробити тепер, в Тячеві, перед судом.

— Я, світлий і ясний суде, більше чекати не можу і одної днини! — газда мовив до суду і вже не дивився на Порадюка.— Мое най буде у мене. Я за Василя підписався! — Тицьнув пальцем себе в груди і тут же підняв руку вгору.— Я Шльомі віддав процента, коли він давив на Василя, а Василь не мав з чого процента заплатити! Так було, Василю, чи не так було?

— Так було... правду кажете...

— А тепер мені мое віддайте! — Газда простягнув долоню до самого пана судді, наче той мав зараз розрахунок провести з ним замість Порадюка.

— Ви підписалися тут? — суддя підняв від стола продовгастий клапоть паперу з водяними державними знаками.

— Він, він! — Андрій Манзюк випередив Василя, тикаючи рукою то на вексель, то на відповідача.

Порадюк приступився до столу, щоб краще глянути на підпис. В його очах забігали карлючкуваті літери, що рябили в нерівно виведеному рядку.

— Та, прошу вас, суде, я вже добре і не пам'ятаю. Може, я на тій напасті підписувався, а може, і не підписувався... То таке, як моя рука на папері і як не моя...— відкручувався Порадюк.

— Що ти, чоловіче божий, крутиш? Я можу поставити на суд свідків, я можу на євангеліє побожитися, що ти сам підписувався! Я можу самого старосту на суд поставити за свідка, але це тобі дорого буде коштувати! — сердився і погрожував газда, бо не сподівався від Василя такого,

— А для чого старосту?.. Для чого свідків... Я не кажу, що той вексель підписував хтось інший...

Суддя згорнув папери з стола і піднявся виходити.

Василь присів на лавицю. Він помітив, з якою певністю до дверей в коридор ступав Андрій Манзюк, коли з залу виходили інші.

На столі стояв хрест. Василь задивився на нього. Його уста мимоволі почали шептати слова молитви. Порадюк відчув, що йому стало ніби легше. Певніше дихнув повітря, що спертим висіло в судовому приміщенні: «Ану, чекайте, панове! Я хотів би видіти ті палаграфи, ті закони, які дають право забирати від мене землю! Я хотів би видіти ту неправду, яка дає вам право забирати землю від моїх діточок!» — втішав себе Василь в переконанні, що ніяким на світі судом ніхто від нього землю не забере. «А хто його знає? Нині світ — гунцуг, світ — злодій!» — раптом брав сумнів, і ставало боляче, тривожно.

Важкі і повільні думи тяглися змученим далеким перельотом журавлиним ключем...

Замкнутою до клітки пташкою-невільницею забилося Василеве серце, коли в дверях суміжної канцелярії показалася мантія з оксамитовим комірчиком. Василь почув, як схопилися всі присутні у залі. Сам стояв уже з хвилину. Раптом зів'ялило ноги, так хотілося присісти, а не смів...

Суддя читав рішення. Василь все одно нічого не розумів. «Читай не читай!» — думав розумом, а серцем чув, що коїться недобре.

— Розуміте тому? — кинув по-чеськи суддя.

— Так, так, розумію! — заспішив газда.

— Розуміте тому, Василю Порадюку? — сердився суддя на газду, бо насправді відразу питав Порадюка, а не його.

— Я хотів би видіти той палаграф... — несміливо, але з твердістю в голосі відповів Порадюк й глянув на секретаря суду, мов у нього були всі закони.

— Ржекнете му! — махнув головою до секретаря суддя.

— Ви, Порадюку, мусите до чотирнадцятьох днів віддати гроші Андрію Манзюку. Коли не віддасте, прийде ексекютор, засекує маєток! Ваш маєток буде продано на ліцитації! — пояснив секретар.

— А ви мені, пане, покажіть той закон! — скоромовкою запротестував Василь сміливо і вже підвищував голос: — Ви покажіть мені той палаграф!..

Дехто в залі посміхнувся грубим стриманим сміхом. Василь скосив очима, та все одно нікого не бачив, бо перед ним мерехтів одноликий сірий натовп.

Секретар суду ішов до дверей з довгим листком паперу, щоб викликати з гурту в коридорі перед лице судді.

XXIV

Давно поношене — латка на латці не тримається — лахміття і цураття Василь оберемком заніс перед собою і кинув на долівку. Пилюка знялася курявою.

В ліжку Маріка важким приглушеним кагиканням кашляла. Праву руку тисла до грудей, наче боялася, щоб не увралось щось в грудях.

— А бодай ти щез, що мучиш мене та мозолиш! — стогнала басовито і часто віддихалася, мов бракувало повітря. А дихнути не було чим.— Щось тут пече ватрою! Коле голками, дере кігтями... Мамко моя, ти люба моя мамко! Нащо дала ти мене на сей гіркий світок?..— скаржилася і дивилася на Василя очима з проханням бодай чимось зарадити.

— Я би тобі, небого, поміг, коби знав чим. Та як поможу, коли я тут і без голови, і без рук?..— ремствував безпорадно Василь й подався будити дітей.

— Гей, Андрію, ану вставай! Та й ти, Марічко, вставай, не вилежуйся! Та й ти, Петрику, не спи, бо я свої сні давно погубив! — бився по хаті батьків бентежний гомін.

А дітям Василя і Маріки двічі казати не треба було, бо вони вимуштровані добре. Схопилися — котре з дощаного ліжка, котре з яворової широкої лави, котре з печі. Плигнули на долівку. Адже батько їм ще звечора казав, що всі до одного підуть на Ясенову.

— А чому, няньку, ви нам даєте таке дрантя? — протестувала Марічка, коли Василь одягнув на її плечі поношений і давно закинутий на горище, задимлений Петрів сірячок.

— Бери, небого, що тобі даю, бо так треба... Виростеш велика, будеш знати! — Волів Порадок не від-

кривати перед діворою таємниці, чому її сьогодні одягає в таке лахміття.

— Загорни Оленку до моєї теплої хустки, бо замерзне, як муха! — стогнала Маріка, задивившись, як Василь порається з найменшою донькою.

— А в що її приберу, коли таке голе, як пень? — сердився Василь.

— А може, ти її залишив би дома? Куди воно, небожатко, буде йти, таке мале та мізерне,— шкура кісті держить,— пробувала Маріка умовити Василя, щоб з собою не брав найменшої дівчини.

— Най пани видять, від кого забирають землю! — відповідав Порадюк, бо і не думав поступатися у своїй волі.

Андрійко взув рвані мамині постолі, намотавши цілу гору сукняних онуч. Та біда, бо не мав чого взяти на голову. Правда, до школи він без шапки не ходив. Коли в обідню пору з уроків повертався брат Петро, брав його шапку й біг до навчання. А зараз Петро собі на Ясенову вибирався.

— Візьми мою бирку! — прикрикнув батько й зняв зі сволока місцями облісілу руду кучму.

Андрійко відкинув назад голову, бо хотів з-під шапки глянути на тата. Але дарма. Кучма застеляла очі.

Малу Оленку батько не мав до чого взути. Вона цілу зиму просиділа в хаті — ніякого одягу з осені їй не купували, бо не було за що. Василь у снігах знайшов закинуті постолі старшої дівчини і сам взув донечку в них.

— Я, няньку, буду падати в сих постольцях! — скаржилася донечка й пробувала йти по кімнаті.

— Я тебе, небого, буду нести! Не журися! — потішив Оленку батько й добув з гори мотлоху рваний жіночий сіряк, щоб його одягнути на Оленчині плечі. Готова рушити з дому, Оленка першою стала біля дверей. Поли маминого сіряка торкалися долівки, рученята губилися в рукавищах, що безладно звисали.

Коли всі були одягнені, Порадюк відчинив двері й випустив дівчорою з хати. Першими ішли Петрик та Андрійко, за ними талапала Марічка, далі підтюпцем чимчикували Гафія та Василина. Оленка тупчиком-притупчиком намагалася тримати ходу рівно зі старшими, та хутко вибивалася з сил. То відставала й спотикалася на бігу, падала і плакала. Василь терпеливо повертався, щось

під ніс буркотів, але чекав, поки Оленка не здожене його. Так вони ішли до самого підніжжя гори.

Повільно, віддихаючись, вимитою першими весняними потоками дорогою піднімалися діти Порадюка крутого-ром. Малу донечку батько висадив на коркоші; пригинаючись до схилу, ступав уверх. Йти було важко. Порадюк чув млосний біль в ногах. Той біль в'ялив і пробирався до самих кісток. Оленка тулилася до плечей батька, тримаючись за нього своїми маленькими ручками. Діти виривалися вперед, і як Василь не старався, здогнати їх не міг. Він тепер навіть сердився на дівчурі, чому так швидко нею несе.

— Ану сідайте відпочити! — гукав на малечу, коли вона була уже під старою польовою грушею. Петрик з Андрійком присіли, а біля них примостилися й сестрички. Незабаром опустився на землю сам Василь. Він сперся на долоні, відкинувши тулубом назад, мовчки задивлявся вниз.

В долині шуміла і звивалася між верболозами Тересва. Над річкою легким маревом спливав білий туман. Один чотирнадцятирічний Петрик бачив, як батько обмивається потом, і йому ставало жаль тата.

— А може, няньку, я Оленку поніс би? — мовив Петрик і йшов до сестрички.

— Неси! — тільки всього Василь сказав, піднімаючись з облогу, щоб рушити далі.

Петрик прикляк. Оленка вхопилася руками за його плечі. Хлопець рушив схилом. Та не довго зміг нести сестру. Розрум'янився, обмився потом, повітря вдихав відкритими вустами, губи висохли. Пройде з десять кроків вперед, потім стане, відпочиває.

— Давай сюди, небоже, бо ти ще слабкий та урвешся! — батько говорить й знову бере на коркоші Оленку. Кроки Василя дрібні, наче хтось ноги пов'язав йому мотуззям і не дає йти...

Сонце пливло над самою Забережжю, коли Василь вибрався на приділ з дітьми. Доки сидів на пні, щоб мало відпочити, хлопці побігли в лісок назбирати ріща для вогню.

З Ясенової тягло холодом.

Мала Марічка сиділа на пні коло батька, Оленка ніжки підігнула під себе, посиніла, трясеться...

Не заборилися й пани. Саме коли Василь зібрався

роздмухувати вогонь, щоб дівтора погрілася, Марічка вигукнула несподівано:

— Няньку, дивіться, там хтось іде...

— То пани ідуть! — пояснив їй догадливий Петрик.

Василь глянув по схилу і ген-ген на сусідських копицях побачив громадку чоловіків, що стежиною піднімалися вгору. Порадюк перестав поратися біля вогнища. «Най мерзнуть... Най видить чесна громада, най пани видять, від якої мізероти прийшли забирати землю», — важив Василь. А громадка тим часом наближалася до нього доріжкою від лісочка.

— Добрий день, Василю! — привітався сільський боженик Яків Бундарик, подаючи Василеві руку.

— Ой брате Якове, добрий мій день! Бодай такого доброго ні видати, ні чувати! — зітхнув Порадюк і махнув рукою на знак, що уже все пропало.

— Добрий день, Порадюку! — здоровкався Гаврило Савула.

— Дай боже доброго здоров'я і вам! — гречно кланявся Василь. — Думаєте на моїй земличці газдувати? — питав тут же Порадюк, а в голосі не було ані злоби, ані докору. Скоріше жалість чулася.

— Та хто його знає? — хитрувато пропускав Савула, ніби цим хотів сказати, що прийшов сюди більше з цікавості, аніж купити на ліцитації землю.

Селяни сходилися. Найбільше на галявині зібралося тих, що поле мають поблизу. Кожному зручно було б купити клаптик ґрунту. Звичайно, кожен з них купити не може — нема за що. Дехто прийшов просто подивитися, як буде йти ярмаркування, можливо, комусь цікаво знати, а хто купить.

Одні сидять на дровах коло збудованої Василем колиби, про щось гуторять. Бесіда плине в'яло, мов кожен тепер співчуває Порадюкові, знаючи його біду. Інші походжають межами, оглядають, а яку то землю сьогодні пани продадуть, що на ній може вродити, скільки сіна тут можна вкосити.

Василь дивиться на людей, як на звірів. Бо вмить кудись ділися апатія і байдужість. Порадюк-бо чув, як холодними пальцями зціпило серце. Йому здалося, що до грязюки втоптують його чоловіцьку честь і гідність. Глянув галявиною. В очах потьмарилося. Забігали сірі силуети, хутко заметушилися, розпливлися і зникли.

Василь правою вхопився за кишеню. Намацав мішечок з туго перев'язаними банківками. Почув гомін серед людей, що на дровах чекали, коли почнеться ліцитація. Він думав про те, що його діти не будуть їсти більше молочка — корівку продав на ярмарку, щоб виручити які гроші і відкупити собі землю. Це єдине, на що тепер мав надію. Та жаль брав за дітей, бо тепер бачив їх на дворі, коли плакали й просили, аби не вели купці корівку з хліва. «Що вони, небожатка, розуміли? Купимо собі мале телятко, виплекаємо з нього... А землю пани знову ділити не будуть...» — думав Василь.

Пани піднімалися доріжкою від ліска до галявини. В задумі Василь не побачив їх — голову тримав зіплену в долонях.

— Ідуть! — почув голос і схаменувся.

Високий, одягнений у сірий костюм панок ішов повільно — чи то важко долав крутогір і наморився, чи не поспішав. У панів часу вистачає... За панком тягнувся Яків Нічогота — староста села Забереж. Далі Василь ще впізнав писаря з нотарського уряду. Дарма що панчук був молодий і недавно в село прибув на службу в канцелярію...

На пні розкладені папери ексекунтор притиснув плитами, щоб вітром не рознесло. На товстій колоді при- мостився писар.

Василь став перед самим ексекунтором, наче приступався до сповіді. Тут же юрмилися діти. Малу Оленку тримав на руках, ніби саме нею мав пробудити до себе жалість в студених і кам'яних панських серцях. Донечка горнулася до тата, міцно обнімаючи його за шию слабенькими ручками.

— Сідайте, Василю, на пня! Не держіть дівчинку на руках, бо охлянете! — хтось пошкодував Порадюка, а Василь сідати і не збирався, тільки всього кинув по-кволом:

— О, коби всього такий тягар був нині... Я би його сім діб держав на руках і не сідав з ним ані на мак!..

Та згодом-таки Василь дівчину опустив на землю й поклав свої широкі тверді долоні на її плечі, мов до себе горнув і грів.

Ясенова дихала холодним вітром.

Діти посвистували носами, а Марічка посиніла, як боляк чи свіжий рубець од рани. Важко кигикала. «Каш-літь, кашліть так, аби вас чути було на десяту гору!

Розбивайте панам вуха!..» — глянув Василь на дівчурі. Йому знову стало боляче за неї. Марічка тремтіла, як лист на трепеті. Оленка цокотіла зубами. Василь помітив, що пан із суду задивляється на малечу і супить брови.

— А то могли би йсте їх нехат дома! ¹ — дорікнув пан, витягаючи останнього склада.

Василь забігав очима.

— Що пан кажуть?

— Пан кажуть, що дітей ви могли залишити дома! Що їм тут нема чого робити! — Панчук не тільки розтлумачив, але й додав свого.

— Я, пане, їх взяв, аби тямилі, коли ні в честь, ні в славу пішла від них земля! — Василь виправдувався, та писар його уже не чув.

Прочитавши рішення суду, за яким було засекуестовано Василеву землю, розповівши про порядок ліцитації, пан почав:

— Дві тисячі п'ятсот!

Селяни переглянулися. Кожного тепер брала цікавість, яку суму виголосять далі.

— Дві шістсот! — гойкнув чоловік середніх літ і тут сягнув рукою до пазухи, щоб добути вузлика.

— Хто більше? Дві шістсот уже е! — заохочував староста.

— Даю дві сімсот! — донісся вигук.

Довго тривала тяганина на кожній десятці крон. Екзекutori вже давно могли покласти кінець тій торгівлі, та вони бачили оту малечу Василеву і хотіли видавити ще бодай трохи грошенят для Порадюка. Знали, що понад борги і судові витрати виручена сума прийде йому.

— А я даю цілі три! — розштовхував тих, що стояли до панів найближче, Яків Савула і хвацько поправляв на голові шапку — посунулася на очі і заважала.

В гурті мовчанка. Тільки жалібний шум вітру у кронах дерев та журний шепіт ялини, яка звисала обважнілими вітами, плив над галявиною.

Коли вже ніхто не сподівався, не чекав, наче з-під землі явився Андрій Манзюк.

— Тут маєте, панове, я плачу три і ще п'ять соток! Беріть, бо вже більше ніхто не дасть! — підступив газда

---

¹ Ви могли б їх залишити вдома! (Чеськ.)

до самих панів, стискаючи в руці жовтого з овечої шкіри-сириці, перев'язаного шворкою кишенькового капшука. Андрій так поспішав, що сунув цілого шкіряничка панам, навіть не полічив грошей.

Всі зацікавилися. Кожен знав, що Василів наділ стільки не коштує. Дехто сплюнув і почав задкувати. Пан з Тячева тільки посміхнувся.

— Я ваше пенешенки не потшебуї! Платьте пенізе! — мовив пан, кивнувши головою у бік писаря, щоб той пояснив газді. Та Андрій уже розв'язував шнурок і виймав гладко складені банківки.

Приступився до панів і Василь Порадюк. Увесь поблід, губи затрусилися.

— Та коли вже, добрий газдо, хочете подавитися моєю земличкою, най буде половина мені!.. Я плачу, і ви платіть! Я продав коровину від дітей, аби мали бодай на нивку картопельки...— Василь говорив так, як би хтось цілко тис його за горло й душив.

Пани розгубилися.

Довкола Василя та Андрія юрмилося кільце зацікавленого гурту.

— Панове, беріть гроші! — газда чинився, що нічого не чує і настирливо тикав гроші.— Панове, робіть так, як закон каже! — грозився Манзюк.— Бо коли не вийде по закону тут, я дорогу знайду і до Тячева.

Пан з суду щось промовив до писаря, а той почав заповнювати документи ліцитаційного продажу.

— А ви, панове, покажіть мені той палаграф, що дає вам право забирати землю від бідняка! — недоречно протестував Порадюк.

— Пан чинить по закону! — штовхав ліктем Порадюка Манзюк.

— По якому чортовому закону? — допитувався Василь.

— Пан має судові рішення! — Тут уже писар відштовхував Василя, коли бачив, що спалахнуло зло у Порадюкових очах.

— Та ви забирати від мене земличку! Андрію, ти ще наситишся тої землі, бодай твою матір, бодай твого няня земля з гробу викинула, бодай твої ребра пси облизували, бодай твої руки з землі стирчали! — озвіріло кляв Василь і брався за волосся на голові.

Діти ураз розплакалися, бо тепер зрозуміли, що плянка більше ніколи їхня не буде.

Лемент стелився галявиною, падав на вітер і мішався з одноманітним шумом ялин...

— Заберіть їх, най тут не чинять з державної ліцитації цирк! — сердився писарчук.

— Василю, дайте собі покій!.. Від чоловіка хижга згорить, землю вода розміє, воли здохнуть, та що має чинити, коли то святий бог так дає в кару... То вже так має бути! — вгамовував Порадюка боженик. Та Василь тільки рукою махнув:

— За які гріхи кару? То чорт, а не бог!..

Писарчук брався проганяти дітей...

XXV

Серпневий вечір лягав на землю рожево-багряним маревом на заході, фіолетово-синім серпанком на півночі, срібним холодним туманом на сході. Південь губився у голубій таємничій млі. Одноманітно шуміла хвилями, з брили на брилу бралася гомоном, билася плюскотом об скелясті круті береги Тересва.

З толоки поверталися отари. Дзвін-передзвін, дзеленькіт-бренькіт линув околицею. Над чередою знімалася курява.

Де-не-де було видно косарів, гребіль, що йшли додому. Чоловіки несли на плечах коси, жінки — граблі, вила, в бесагах хлюпотіло молоко.

В корчмі старого Хамноя сьогодні багато людей.

Корчмар вертиться в шинку, бо не встигає наливати чарчини, подавати пляшки, цідити з бочки пиво. В корчмі густий сопух тютюну-зеленцю, затхле від випарів пива, вина і горілки повітря. На обкований бляхою прилавок за перегородкою з дубових рейок падають дзвінкі монети. Шинкар лічить гроші, потім наливає, міряє і подає.

Василь Порадюк сидить в кутку. На його неголене обличчя з вікна лягає полутінком присмерк. Біля Василя сидить чолов'яга літ з сорок п'ять, в новенькому міському костюмі. На шиї туго стягнутим вузлом галстук, а до нього стиглою черешнею ткнута дешева булавка.

— Кажете, пане агент, що добре можна буде заробити? — п'ятдесятний раз уточнює Василь Порадюк.

— О Базілу, ви у Бельгії заробите стільки грошей, що цілу полонину собі купите! — запевняє агент Василя

і тут же називає далекі та незнайомі прізвиська заробітчан із сіл Тересвянської долини, розповідає про те, що вони вже купили собі ораниці, кісниці, збудували нові хати і більше не мають ніякої жури.

— А не брешете, пане? — Василь свердлить недовірливими очима рухливе і неспокійне обличчя агента, мов хоче вичитати, чи і тут його часом не збираються посадити на осла.

— Абихом каменем став... Аби покам'яніли мої діти! — Агент божився й удавав розсердженого. — А не вірите, не мусите! Тільки верніть нашій фірмі форшус... Та й сидіть собі коло жінчиного стегна!..

— Хамною! Ти, хаме! Ти, старий грішнику! Зводите лю проклятий! І до твоїх рук, бодай їх покривило, не один людський ґрунт прилип! Ану, міряй мені дві деці того гіркого нещастя! — Тут Василь запопадливо кидав на стіл перед корчмарем десятикоронівку, яка дзенькала сріблом об склянки і дві високі грубі чарчини. Та Хамной не поспішав вилазити з шинку. А чому йому слішити, коли сам агент схопився, щоб прийняти напій і принести до Василевого п'яного столу.

Важкими витягнутими ручищами обм'яклий Порадюк упав на стіл. Широко розчепіривши пальці, цупко і мився за край столу, далі опустив на груди важку голову.

Агент сидів біля Василя, дарма піднімав чарчину. До неї вже не тягнувся Василь. Бо заплющив очі, взяв обличчя між долоні і раз від разу тільки зубами порізував. Ліг на стіл тоді, коли чув у голові олово і вже не міг її тримати в руках. Думки юрмилися безладно, го-мін корчми виривався на вулицю сам по собі, Порадюк був сам по собі. Ще чув, як хтось сіпав його за рукав, та голови од столу Василь не зводив, заплушених очей не розкривав.

Минуло з годину, коли Василь важко піднявся й оглянувся. За столами вже майже нікого не було — тільки тут-там ще хтось допивав. Перед самим шинком стовбичили ще кілька чоловіків — просили Хамноя, аби дав паленки, а він казав, що паленку треба назавтра.

Василь вийшов на вулицю. Звідкілясь доносився парубоцький спів, схожий на голосіння.

Поспішив вулицею додому.

Скрип дверей і дзеленькіт дзвінка крамниці мішаних товарів Василеві нагадав, що у нього дома є жінка і малі діти. Зупинився на латці світла, що падало на ву-

лицю крізь скляні двері крамарні. Подумав, що його родина уже п'ятий вечір сидить в темній хаті. Тому тепер рушив з вулиці до дверей. Дзенькнув бронзовий дзвінок над дверима, як тільки вдарився у нього. Скрипнули давно не мазані залізні петлі, наче і вони мали дати знати, що в пізню вечорову пору ввійшов покупець.

Василь дихнув смородом гасу, господарського мила і оцту, пісної олії та оселедців, дьогтю, шкіряного взуття і мануфактури — різної, різної всячини, якою завалені полиці та ящики тої нехитрої крамарні, що розрахована на невибагливого у щоденних потребах гірського жителя.

З сусідньої кімнати вбігла червоношока, підв'язана хусткою, вся в ластовинні Файга — жінка крамаря. Стала за прилавок і сперлася на кругленькі, голі вище ліктів руки. Задивилася на Василя, чекаючи, а чого йому знадобилося.

— Дай мені, Файго, літер ломпи! — протягнув Василь ліниво й почав обмацувати кишені.

— А до чого вам наллю? Може, до шапки? — Файга посміхнулася й уже кепкувала над Василем. Адже крамарка звикла до того, що покупці завжди приходили з своїм посудом.

— Ти, неборе, з мене не смійся, бо тобі гірко буде! Досить з мене сміється, хто тільки хоче! — пригрозив Порадюк і додав: — А ти знайди десь якусь скляницю, я тобі за неї заплачу! Що, гадаєш, не заплачу? Бодай тобі мої гроші стали каменем в ребрах і печінках, бодай за мої гроші Шулем і Манзюк купили собі по мотузочку та й на сухій вербі повісилися! — сварився п'яний Василь.

— Василю, не кричіть, я вас ніколи таким не виділа! — Файга присоромлювала Порадюка і тут же під прилавком шукала пляшку. Налила до неї нафти, згорнула з грубого паперу затичку й поклала крам Василеві на прилавок. Поки поралася, Василь роздивлявся по полицях, що купити б додому. Побачив одну на одній складені шкатулки сірників, і йому тут же на гадку прийшло, що вранці Маріка посилала малу Оленку по ватру до сусідів.

— Ану, дай мені, небого Файго, пару шкатулок сірків! — показав рукою на полицю.

Подала крамарка й сірники.

— А тепер дай мені якого цукру діточкам!

Дала й цукру за двадцять гелерів.

Пізно вночі Порадюк плівся додому. На вулиці нікого не стрічав. Коли опинився на мості, задивився до річища. Води не бачив. Тільки чорна смуга під ним неугавно шуміла і плюскотала. Задивився на Ясенову. Очима тонував у темряві, і все ж бачив ту гору, що здіймалася над його галявиною-чищеницею, мов вінчала все довколишнє.

З-за Ясенової шугнула блискавиця небом, на мить окреслюючи овид.

Дудоніли гори громом.

— Ага!.. То і не таке страшне діло!.. Люди скажуть, що то грім спалив обороги газді за гріх!.. Чекай, чекай, бодай пси твої ребра облизували! — шептав Василь, мурмонів під ніс сам собі і вже брався з шляху дорогою, що вела до наділів.

У руці стискав пляшку з нафтою.

Не знав, яка сила несе ним по схилу. Либонь, ніколи так легко не ішов, як тепер, бо й не стямився, коли став на своїй, ні, уже не на своїй галявині.

Приступився до копиці з сіном — стояла на тій малій подинці, що сам облюбовував її для оборогу. Сягнув до середини й добув жмуток сіна. Його тепер обдало ароматом полонинських трав. Таким знайомим, близьким. Відчув, як ті пахощі прив'ялого сіна розпливаються по цілому тілу невідомим потаємним трупком. І тут вхопився за пляшку, щоб полити нафтою сіно. Та ні! Схопився в намірі, бо сіно в копиці було з тої галявини, що її сам очищав від пнів, кропив потом своїм, потом власних дітей.

Запекло в грудях, і він згадав криницю. Боже праведний, яка вода у тій криниці! Стежкою поспішив, щоб напитися. Зірвана, перемішана земля ратицями волів і корів з газдівського хліва тепер дивилася на Василя карбами ямок — у них стояла вода. Василь припав на коліна і пив, пив спраглими устами гарячково, поспішно. Піднявся, витер губи долонею і побачив себе в криниці, дарма тільки-тільки блистіла вода дзеркалом.

— З неї ти пити не будеш! Бодай ти напився своєї крові! — крикнув Василь і вхопився розкидувати каміння, яке колись з такою бідою звальював на плечі, носив у мур, щоб затримати в жолобі воду.

Зруйнувавши криницю, поплівся до колиби. Та її не було на тім місці, де колись поставив. Тільки каміння

громадям лежало. Присів на один. Мружив очі, бо так легше бачив кожну картину, що тут, на галявині, для нього народилася вперше і навіки згасла. Посунувся з каменя і простягнувся на увесь зріст, чуючи еством силу землі, що до нього тепер приходила вже тільки маную... І від того було боляче.

Поспішно рушив до Ясенової. Під ногами відчув ріл-лю і бадилля. Нахилився, помацав і зрозумів, що стоїть на ниві картоплі.

— Ага, ти тут собі посадив картопельку, де я мучився і дітей своїх мучив, добуваючи пня! Гадаєш, що я тобі виривав його із землі? — Василь питав Манзюка і вже брався виривати картоплю. Коли порядком натомився і почув, що кров б'є в голову од цапкування, почав толочити ниву ногами. А коли заплутався в картоплинні і впав, качався по нивці, як ведмідь на забаві. Качався і реготав, бив нивку п'ятами, втоптуючи у ґрунт врожай... — На, на, бери її від мене ти! — примовляв. Потім сів і посидів, спершись на руки.

Як тільки відпочив, швидким кроком дався на Манзюкове давнє поле.

Перед Василем потворою пнувся оборіг газдівського сіна — високий, пузатий, з насунутою солом'яною шапкою.

Звів очі в небо. Колись чув билицю, як на кару місяць видав одного великого злочинця. Тому видивлявся, а де він тепер. Місяця не бачив. Цим втішився. Біля ока на обличчі приємною прохолодою розпливлася велика крапля дощу. Знову вдалині гори блиснули сяєвом неба й озвалися громовицею. Грім у небі кував вогненні шаблі.

Вихопив з кишені пляшку.

Поспішно гулькнув з неї коло оборожини по сухому сіну. Нафта булькнула й запахла нудотно. Василь тут же сягнув до кишені й добув сірника. Марно хотів запалити. Тремтячі руки були непокірними, стебло за стеблом ломилося. Нарешті вогник спалахнув. Та вітер вхопив його і задушив.

— Може, сам чорт газді помагає? А може, сам чорт сидить тепер на оборозі? — сердився Василь і питав себе. Та в цю мить вітер ущух і сірник імився вогником. Василь ткнув його до сіна, що вхопилося загравкою. Відскочив, щоб не попектися.

Ураз Василеві здалося, що хтось сидить в недалекій колибі і вартує. Потім розповідь про скоєне газді. Тому пішов до колиби сміливо, без страху. Імить його й задушить, щоб не було свідка.

— Гей, гей, ану ходи, помірємося силою! — Василь кликав того невідомого, що тепер мав ховатися і виглядати з колиби.

Ніхто не озивався.

— Мовчиш? Не йдеш? Боїшся? Пся твоя крєв, і ти з газдою держиш руку? — Василь кляв, і допитувався, й тут уже заходився палити колибу.

Червоне полум'я грало на Ясеновій. Рвався тріск сухого сіна, в небо тепер злітала не блискавиця, а жарини даху, палаючих стебел.

Несподівано в недалекій буковій хащі залопотіли великі краплі дощу. Приходила злива, і Василь тут же дався до крислатої груші, щоб здаля дивитися, як горить.

На землю падала дощова хмара, і вогонь поволі гас. Коли нова хвиля понеслася Ясеновою й пробила крону груші, падала краплищами на Василя, він в розпуці звів кулаки в небо, до хмар, і опустився на сирий обліг. Гірко заривав.

З кишені покотилася порожня пляшка...

ЛУНА БЛАКИТНОГО ОВИДУ

Чую луну далекого блакитного овиду, як мамину казку дитячих літ.

Чую її, як пісню лунку на хвилях полонинського вітру провесняного, як гомін у високих смереках на тлі глибокого безхмарного неба. До мене докочується вона габою й тривожно бентежить серце, непокоїть думу.

Луна блакитного овиду озивається дивним видом сонця і світить ясною дниною буття.

Я вслухаюся, слухаю луну блакитного овиду...

КОЛИСКА

В нашому саду достигали яблука. Ми з батьком споруджали сушарку. Уже й не пам'ятаю, в якому році було п'ятдесятого — другим, третім, а може, й четвертім...

Під зеленим ґрунком з кущами ліщини і високим струнким бучком лежала громадка цеглин, купка каміння і глини — того нехитрого матеріалу для нехитрої селянської споруди. Розчин для кріплення ми розводили в дощаному кориті — в такому жінки перуть білизну. Цього корита якимось ніколи не випадало бачити на садибі у нас. Вже думав я, що в ньому на горищі старої хати мама тримала клубки ниток, жмутки повісма або клоччя; а може, у нім зберігався сякий-такий непотріб, що завжди викидається на горище з тою думкою, яка і в найнепомітнішому знаходить щось іще корисне.

— Няню, що це за корито?..

— То, сину, не корито, а колиска!

— Колиска?.. Чия?

— У ній мати колисала тебе...

— Наша давня колиска? — я дивувався, бо стало не по собі, що наша давня колиска в такій непоштивості — вимазана глиною при такому буденні!

«Так ось яка вона!.. То в ній ми лежали на пару з братом-близнюком?..» — думав я. І ще пильніше

придивлявся до заболоченого корита. Й немовби почув скрип убитих до сволока ковальських гаків, чув дитячий плач і мамину зажурену пісню-колисанку; мені ставало дивно не по собі. Бо тепер я дивився на неї і вже бачив не ту, що в хаті знали всі... Бо в родинному гнізді була інша колиска.

Змайстрована столяром, вона висіла коло самої печі, над дощаним ліжком. У ній колисалися всі менші брати і сестри, до неї хлопчиком залазив і я. Мені здавалося, що саме ця колиска і була тою, до якої нас поклала мама, коли ми з братом Петром прийшли на білий світ...

Поволі клалася цеглина до цеглини в стіну сушарки, поволі нидів розчин з корита-колиски, а дума повертала до життя нові й нові картини з того, про що нам розповідала наша добра і ніжна мама...

ПЕТРО ТА ІВАН

Наш батько був далеко, на заробітках. А вона вдома одна-однісінька. Ні лікаря, ні повитухи, ні якої-небудь поради не видалося коло неї... Була зі своїми болями і великою терпеливістю, з надією і вірою в життя. Була молода, мудра і дужа, тому сама впоралася зі всім — сповила нас, поклала до ліжка біля себе...

Брат явився на світ за якусь півгодину до мене. Тому в нашій родині і вважається старшим. Та чого нарекли його Петром, а мене наречено Іваном? Тут захована певна хитрість, коли так можна сказати... І безпосередність наївності. Ймення нам давала мама. Як виходила заміж, дід Петро — її майбутній свекор — не хотів, щоб його син Михайло одружувався на вдовиці. Як мама повдовіла після першого одруження, про це потім. Тому тільки народився син, як уже назвала Петром. На дідову честь. Правда, серце дідове до мами не пом'якло і на крихту, бо ціле життя з нашою мамою не мирився. Хоч завдяки химерній лукавій долі помер у моєї мами на руках...

Мені прийшлося ймення Іван. Здається, найзвичайніше, найпростіше і найбільш поширене ймення.

У нас, на Верховині в Карпатах, є імена улюблені, а є імена так собі. А є і зовсім не відомі, ба навіть неприйнятні... Серед жіночих найпершим йменням — Марія. Потім Василина та Анна, Олена. Серед чоловічих — Василь, Петро, Михайло. Імена так собі — Авдотя і Пара-

ска, Юлина та Гафія, Дмитро і Яків, Семен, Гаврило... Зовсім не відомі — Акулина і Анфіса, Проскудія і Таїсія, Полієвкт і Митродор, Мокій і Фортунат. Так з давніх-давен повелося, тут — не писані закони. Бо здається мені: всі імена прекрасні, коли прекрасна з ними людина. Та як не було б, мені припало те найпоширеніше ймення по зеленій Верховині. Так на великому білому світі з моїм приходом на світ одним Іваном стало більше...

Охрестили нас з братом не в рідному Дубовому, а у Вільхівцях, у долині тої ж чарівної Тересви, де лежить наше рідне село. В наш рік народження у ньому не було ще православного священика, хоч громада уже й була. Саме тоді ширився рух переходу з унії на православ'я цілим Закарпаттям, а попів було мало. Отак ми з братом та нанашками вибралися у першу мандрівку за блакитні овиди рідної оселі...

МАМА

О наша добра і ніжна, наша велика і свята в чистоті і безмежній доброті своїй Мама!

Бачу її з глибоко посадженими синіми очима, з нещедрою усмішкою на красивих устах, з печаллю та задумою на лиці. Од дівування й заміжжя в житті вона билася з вічними нестатками і злигоднями. Натерпілася і набідувалася!.. Певно, тому завше вміла обійтися і найменшим, а з малого чинити більше, з більшого — велике. Певно, тому ніколи не бідніла серцем, не зневірялася, була тверда в надії на кращий день.

Завше була повна туги по красивому і кращому, завжди спрагла пориваєть до великої краси. Вона — Мама наша — уособлення невтишеної жадоби; вона — неспівана пісня, політ, що не звідав небесної блакитної радості...

Народилася в сім'ї Федора Головчука в Дубовому. Родина Головчуків у селі була одна — заможна і поважна мудрим, працьовитим господарем, що мав великий вроджений розум, хоч за життя не знав ні читати, ні писати.

Маму мою зовуть Василюю. Тому ім'я це здається мені найліричнішим і найніжнішим у світі зі всіх імен.

Дитячі роки її припали на початок нашого століття, дівування — на час до першої світової війни. По Верхо-

вині були нестатки і голод, а в дитній родині мама вида-лася старшою. На долю старшого завжди і випадає найбільше. Тому вона мусила помагати дідові годувати малечу. Родина часом бідувала без хліба. Їздила на жнива для заробітків по мадярській низовині.

Не раз пригадувала той широченний лан, що ні межі, ні краю йому ніде ніяк не було видно. Пшениця, пшениця, пшениця хилиться дорідним колосом, небесна блакить пашить розпеченою кулею сонця, в повітрі дивовижний гомін літа. А вона зі жницями в ряду, що неначе мережка чайок на хвилях безмежного золотого моря.

Про пшеницю, про широке поле мама завше розповідала захоплено, наче повідала казку. Певно, в тій розповіді була мрія по власній ниві, хліборобська туга по землі. Бо ані широких нив, ані засіяних пшеницею ланів у рідному селі бачити їй не приходилося. Вузькі селянські смуги, покряні межами обніжки, любовно оброблені до останньої п'яді клаптики мені шумлять бадилля-ням кукурудзи, для мене квітнуть білими рядками картоплі, перешіптуються вівсами, стеляться блакитними латками льону. Все тут оброблене ретельно, бо тут землі справді знають ціну! Бо рідні овиди — бідна на ораниці Верховина...

У маминих розповідях про низинний засіяний озими-нами лан і нині чую невситиму жадобу по щедрому до-бру і по благородній красі...

До неї сваталися по краях, де заробляла хліб,— жа-ла, в'язала снопи. Та вона не хотіла до чужини, не могла без Верховини. Знала добре, що життя на долині сите, що тут люди багатші. Та ні на що в світі не могла промінати верховинських блакитних овидів. Тому із заробітком знову поверталася в гори, під верховинське небо з нічною густою синявою, падаючими серпневими зорями, замріяним шумом смерекових лісів, полонин-ським вітром і неповторним зимовим інеем...

Працьовита, скромна, вродлива — коли розчісувала косу, на неї ішли дивитися, як на диво,— мала багато женихів і в рідному селі, Дубовому. Віддалася за Мико-лу Савулу, його понині згадує ласкою. Був м'який, ла-гідний і добрий. Майбутній зять до майбутнього тестя завжди приходив з повними руками — дідові приносив паклі тютюну. Певно, по цій прикметі не лише дід, але й відданиця посудили, що Савула буде чоловіком щед-рим, нескупим, тому й прийняли в свою родину.

З першим чоловіком життя в замужжі видалося коротким. Бо Савулу забрали до війська, відтак на війну. Мама народила дочку Василинку тоді, коли чоловік був по фронтах австро-угорським вояком. Савула так і не побачив дитинки — поліг на півночі Італії при форсуванні Піяви.

В нашій хаті довго залишалася фотокартка першого маминого чоловіка. Був знятий в зріст, у мундирі фронтовика, ліву руку тримав на поясі — так завжди фотографуються ті, що стоять перед апаратом уперше, не знають, куди подіти руки. Певно, за тими клопотами, що випадали на мамину долю з малими дітьми щедро, їй було не до ретельного зберігання згадки про свого першого чоловіка на папері. Бо тою карткою ми гралися, поки її не порвали. А все ж і нині жаль мені, що вона не зосталася... Для Мама, правда, пам'ять про свого першого Миколу завжди в серці...

Як повдовіла й була одна-однісінька, до неї знову залицялися, прислали сватів. Обрала собі з-між багатьох поставного, вродливого парубка, що від війська та фронту врятувався невеликим каліцтвом у щиколотку ноги. Ще легінчуком занедужав.

Майбутній мамин свекор ніяк не хотів оженити сина з повдовілою молодницею. Чомусь з давніх-давен побутує думка, що з удовиці вже ніколи не може вийти порядна, слухняна та податлива дружина і ошадлива господиня, тим більше коли вдруге виходить заміж за парубка. Говорять, що в такій родині обов'язково жінка носитиме на голові капелюх. Дід Петро розраджував сина Михайла від одруження, та з того нічого не вийшло — відрадити не міг. Єдине, що лишилося дідові, — вказати свій протест у день весілля. Він просто на двір діда Федора не прийшов. Гуляли весілля без того, щоб свати і свахи собі обернулися у весільному танці, щоб поспівали та повеселилися громадкою сини і доньки двох родин... Не було на весіллі і батькового брата Петра — дідового улюбленця. Як було йому піти наперекір, коли сам він женихався з повдовілою багачкою згідно волі і веління діда?

Не знаю, чим Мама причарувала батька до себе. Не раз він сам жартував — ми вже повиростали, — що Мама привабила своїми напрочуд здоровими та гарними білими зубами, дивною в красі і таємничості усмішкою. Зуби, щоправда, у мами були білі-білі, наче з порцеляни

виточені. Усмішки дівочої маминої, напевно, мало хто пам'ятає, а жіноча її була справді щира і сердечна. В голові моїй мало тримається тих днів, коли наша Мама сміялася. Зате лишилися громадою дні, коли вона журилася, сумувала, навіть плакала... Взагалі здається мені, що й сама вона легко могла б полічити ті дні у своїм житті, коли безтурботно сміялася...

Велика трудівниця з постійними клопатами і турботами, страдниця наша з радощами хіба у дітях і тих маленьких непомітинках, що приходили до неї з малими господарськими успіхами. Вона вміла неповторно радіти, коли видзьобувалися курчатка і ціпцікали по хаті,— нам було заборонено ходити, щоб не розтоптати яке... Вона сповнювалася чуття господині, коли в хліві мукало телятко, а корова давала повні дійниці молока, коли ягнички бекали й бігали за нею на паші... Дивною красою квітла і ніби молоділа, коли на ниві нею посажене проростало і зеленіло, цвіло, наливалось врожаєм... Дарма що нива була коло рідної хати невелика, а праця на ній — у поті чола... Та й хіба вона знала, думала про те, що на землі праця може бути легка і тяжка? Вона ж бо знала: чесна праця простої людини завжди тяжка...

Клопоту, старань, турбот у неї серед нас було завжди багато. Чим погодувати дітей вранці і як їх відправити до школи, що дати до обіду і з чим поставити миски до вечері? В що взути, до чого одягти, як причепурити дівчаток, аби не гірші були, як діти в інших людей? Як залатати і пошити, напрядсти і виткати? Як примирити посварених, потішити скривджених — ой, як далеко не всі старання і клопоти її.

Вона могла стати митцем — вишивальницею і килимарницею. Бо вже десятки літ минули, а витканий нею килим досі квітне гармонією барв, тим добрим смаком і чуттям в їх доборі, чому не вчать, з чим народжуються. Її гаптування білим шовком грали тою потаємною красою, що збагнути і народити її може тільки талант, один тільки талант...

Попри нашу родину велику,— Мама народила сімох дочок і п'ятьох синів,— вона турбувалася замужніми і незамужніми сестрами, жонатими і нежонатими братами. До неї приходили за порадою, сама тяглася до них, щоб допомогти в біді. І в цьому теж була її велика притягальна сила. Її щедрота і велич в тім, що ніколи не

знала байдужості не лише при негараздах серед близьких і своїх, вміла завжди хвилюватися і проникатися болем, як бачила біду, до кого б не приходила біда.

Неспішлива в судженнях, спокійна і вдумлива, вона завжди уміла більше слухати, як говорити, вміла помовчати, виказуючи цим не байдужість і спокій, а терпеливість, стриманість, внутрішні хвилювання — вони, саме не раз вони причиняли їй стільки болю!.. Все це теж її прикрашає, на лице її кладе печать великої і тяжко добутої мудрості.

Раділа веснам і була щаслива, коли приходила благодатна щедра осінь. І хоч хліба родила нивка не багато, хоч картоплі громадилося в мішках обмаль, ячменю та вівса намолочувалося мало, на її лиці являвся спокій. Як-не-як, а свій хлібець — підмога до заробленого, та й наскільки він смачніший і більш ситний!

З кожним мливом, що його несла до млина з домашнього набутку, до неї приходило більше тривог і більше неспокою. Бо запаси ниділи, а до нового врожаю було ще далеко, дуже далеко. Тому, саме тому ходила і вона по заробітках нелегких уже й жінкою, дітною Мамою. Роки видавалися голодні і круті. В такий час дітей залишала дома на самих себе і ледве не напризволяще. Бо хотіла до нас прийти з хлібом, з грошем. Той гіркий і тяжкий для нашої родини час ніхто з моїх братів, з моїх сестер забути не може. Бо одного разу небога надірвалася і замалим не померла... Дивом лікарі врятували її у Солотвинським шпиталі і завдяки тому, що була вкрай терпеливою... А може, тут не при останнім була її велика віра у життя, — адже так багато дітей малих у неї тоді було... Проникнути б у світ її думань на лікарняному ліжку, тривог та неспокою в безсонні нічні години далеко од дітей і домівки!.. Скільки у тому світі маминої ласки, маминого болю, маминих пекучих сліз!.. Скільки у тому світі безмежної доброти і безмежної готовності!..

Як не думати про неї?

Як не любити її?

Коли не знала ніяких вигод; коли жила для всіх; коли нікого в житті не винила; ні на чий плечі з свого тягара класти чи перекладати не думала...

Образ її завжди переді мною. Як святість, як велика наснага, як висока достойність, як любов, що нам у

житті дається один раз для багатства, для думи. Для тої думи, що в ній можна знайти усе, тільки не спокій.

ОЧІ З ПЕЧАТТЮ ТУГИ

Йому, нашому батькові, за сімдесят.

Поставний, з характерною, трохи важкою ходою горянина. Корінням усієї сутності він вріс у землю в тій свідомості, що вона одна годує і напуває, дає радість і щастя селянину, що найбільший пан у світі той, для кого кільчиться, проростає колосом, вистигає врожайми...

У нього до тонкощів було завжди розвинуте почуття справедливості, любові до правди. Ніколи не йшов на поступку лжі і не мудрував, а що вийде з того, як скаже одну тільки правду. Тому нерідко нашому батькові приходилося ой як скрутно, як важко.

Голодна зима, не пам'ятаю якого після тридцятого року, гнала села походами до урядів, що мали чимось бодай зарадити в біді. До нашого гірського села почали в ту зиму привозити кумісний хліб, щоб ним заглаїти голодних. Що то був за хліб? То були тверді буханці, що їх випікали для вояків. Кожен день мусай було стовбичити на станції вузькоколійки, щоб добути бодай хлібину, як тільки привезуть. О, як ми чекали батька з хлібом! У хаті молоко було, була й картопля, та ніщо не могло замінити нам хліб... Простий, кумісний хліб! І тільки батько приносив його, тільки мама краяла продовгастий буханець на шматки, коли ми припадали до нього. Він був житній, пахнув якомсь дивно смачно, може, тому, що в ньому були зернини кмину. Хліб видавався смачним, і нам здавалося, що ми скоро наїдалися. Та буханець під кліпом ока зникав, минало небагато годин, а ми знову були голодні. Певно, саме тоді цілою родиною ми пройшли гірку школу, що нас навчила: дарований хліб — голодний хліб!..

Та все ж... Все-таки якого хліба в житті не щастило їсти, з яких пекарень і по яких дорогах, ніколи не забуду химерно лоскотного і чудодійного запаху хліба в холодну студену зиму...

В ту зиму, коли одного дня в обідню пору до нас прийшла наша сусідка — бабуся Семениха. Та сама, котру потім син Семен ніс у рядні на раменах до пана нотаря перед смертю для складання заповіту-тестамен-

ту про спадщину... Бабуся була заплакана і стривожена, вдячних слів не знаходила до батька. Під пахвою тримала таку ж кумісну хлібину, яка лежала вже по-краяна у нас на столі. З розповіді ми зрозуміли, що коли б не батько, в натовпі стареньку б роздавили, що, певно, їй уже не треба б більше нічого, якби не він... Саме він і добув для неї буханець та й від каліцтва врятував...

Вона тоді пішла з нашої хати, а ми ще довго сиділи всі мовчки. Раділи, що маємо дужого тата... А може, нічому на світі не раділи...

Як і Мама, він завжди переді мною.

Для мене він — як закон, як справедливість, як чесність і прямота. Бо за свого життя ні разу не вдавався в дипломатію чи крутість, не хитрив і не мовчав там, де мовчанка була злочином, поступкою злу, неправді, ганьбою для совісті... Тут про нього можна б розповідати й розповідати...

Ніколи не забудуться збори в колгоспі. На них батько мав виступати зі словом звіту про свою будівельну бригаду. Працювалося йому нелегко. Тяжко було й тому, що чимало траплялося таких, котрі, замість прикладу по службі і довіри для інших, часто не розрізняли, де громадське, а де особисте, приватне, одноосібне. В пригніченому стані він розповідав про грубість і заподадливість, доводив, що краще йому бригадирства зректися й трудодні заробляти сокирою, пилкою, фуганком, — мій батько майстер добрий, знаючий. Було це поступкою і своєрідним протестом супроти зла, та, очевидно, іншого він придумати не міг.

— Ну що ж?.. Коли вже так скрутно, нелегко, коли вже мусаем підпирає і не ливить, все одно чесне слово громаді скажіть!..

І вже бачу його на трибуні сільського клубу. Бачу, як йому дивно не по собі, якомсь незручно. І не тому, що бракувало слів. Не тому, що бракувало вміння говорити до людей. Я сказав би, що він відзначався своєрідним мистецтвом сказати завжди влучно, мудро і переконливо.

Якось просто, неоковирно великою рукою він взявся за речницький атрибут — об'їжджений і заговорений не одним оратором з приводу не одної нагоди. Сперся об трибуну ліктем й наліг на неї так, наче мав підібгати під себе. Виставив перед людьми широку і тверду

мозолясту долоню — свідка порядності і цноти. Навіть не помічав того, як вона підіймає його — великого трудівника, що так багато краси та сили мав завжди в своїх двох напрацьованих руках.

Глянув на присутніх, наче кликав їх до зосередження та уваги, бути ошадливими до часу, міркувати над сказаним. Адамове яблуко заграло на його трохи витягнутій жилавій шиї, чоло зібралось зморшками:

— Чесно робити тяжко, але від чесної роботи легко на душі...

Цими словами він розпочав своє слово до людей. Простими, достатніми для того, щоб не тільки уважно слухати його далі, але й думати, слухаючи. О, тим, хто впевнено почуває себе на трибунах, як часто не вистачає подібних простих і переконливих слів! О, як багато їх, що могли б йому позаздрити!

Коли ми були малі, по вечорах грався з нами, яким натрудженим не повертався з поля чи лісу. І знову ж таки пригадується його широка дужа рука в долоні. Простирав її і брав малих, високо піднімав у повітрі, носив по хаті. Сміявся з нами тим рясним і заразливим сміхом, що помагає бодай на часничку забути малі і великі турботи, поринути в світ тої казки, що зветься радістю і домашнім затишком...

Якимось дивним дивом у мінливому плині прудко минаючих літ збереглася картка, на якій батько знятий в парубоцькі літа. Поставний, з гарним лицем, він дивиться немовби вдалину по дорозі життя, що ним треба пройти од своїх дитячих, юнацьких і парубоцьких блакитних овидів. Одягнений в простому сукняному сіряку, в домашніх холошнях, такої ж ткацької роботи ногавицях з овечої вовни. Йому пасують, здавалось би на перший погляд, непомітні прикраси — вишивання на сіряку. І це все, що нам, синам і донькам, залишилося документально з батькової парубоцької пори. На картці тій і батьків брат Петро — наш стрийко. Той стоїть у гусарському мундирі австро-угорського вояка, в обмотках під самі коліна, випнутий в грудях, гонористий, хоч, правда, не такий поставний і високий, як тато...

Не знаю, через що ця картка нам така дорога іще? Певно тому, що на ній батько без вусів, молодий. А ми його запам'ятали тільки з вусами. Батько казав, що вуси — то неодмінне чоловіцьке діло, що чоловік їх мусить

мати, щоб і в такий спосіб його можна відрізнити од баби.

Бритвою не голився ніколи. Одною тільки машинкою знімав парость раз на тиждень — це вже ставало певною заповіддю його буднів. Та всього тільки один раз ми його бачили і поголеним. Було це того літа, коли батько працював на лісопильному заводі. Вранці я голився електричною бритвою. Він придивлявся до неї, бо такого механізму бачити не приходилося.

— Няню, давайте, я і вас поголю!

Помовчав, поступливо посміхнувся й промовив:

— А на лісопилку замість мене сьогодні підеш?

— Піду! — сказав я без довгих вагань, бо вже спадало на думку, чи батько, бува, не піддався сумніву, що його син на журналістських хлібах уже спанів, чорної тяжкої роботи цурається між простими людьми. Та ще й земляками!.. О, скільки було таких, що тільки відійшли од села, від рала і коси, а потім уже ганьбилися навіть згадувати, якого вони коліна, походження. Про таких влучно і мудро на Верховині казали: «Вилізла жаба з болота і думає, що знову до нього не впаде...» Звичайно, як багато тут умовності! Бо хіба коса і плуг — не високі і благородні, як прекрасною завжди була проросла колоском нива, широка кісниця...

Одна умова тут же породила другу: як бач, батькові недостатньо було раптової згоди.

— Але в тому одязі маєш піти на лісопилку, в якому кожної божої днини ходжу я.

— Добре, батьку! В тому одязі!

В хаті всі насторожилися й чекали, що буде.

Батько сів на табурет, а я приступився до нього з електричною бритвою. Минуло кілька хвилин — і ми побачили його помолоділим, чепурним. І нам всім приємно було бачити його таким, як ніколи досі. Він і сам глянув до дзеркала, крутнув вуса й показав у кутку на лаві своє лахміття.

В клипавій вибілілій крисані з оснурком, у полатаних ногавицях, у пропахлому тирсою і потом піджачку, в фуфайці, що з неї стирчали ошметки вати, в розношених і протоптаних шкарбанах на гумовій підшві, явився я до бригадира в розпиловочному цеху. Підозріло глянувши на мене, той чекав, чого мені від нього треба.

— Сьогодні буду замість батька...

Бригадир промовчав, зміряв з ніг до голови, щось хотів спитати — можливо, про те, чи відомі правила техніки безпеки для мене, чого на роботу не прийшов батько. Та сказав усього, щоб я до роботи ставав.

День у розпиловочному цеху для мене промайнув швидко. Пилялися велетенські буки, напарник видався дужим і спритним, мені ж ні в чому не хотілося бути гіршим при розробці розпиляного. Не встигали ми впоратися з буком, що виходив дошками, як тут же виходив новий. Справді, з опущеними руками тут не доводилося чекати праці!

Під вечір до цеху навідався сам директор. Побачив мене, розпашілого, намореного, праця дійсно видалася виснажливою, і при ній я не раз думав про будні батька, що були всі, як один, можливо, скидалися на велику роту чи полк вояків.

Директор лісопилки постояв, постояв. Помружив очима на падаючій заслоною пилюги смузі вечірнього сонця, а потім хутко приступився до мене, — на лісопилці я бував раніше, як працівник обласної газети.

— Що ви, що ви?.. — директор раптом не знаходив слів.

— Я замість батька...

— Коли б ранком вас побачив, що стаєте до роботи, ні за яку ціну цього не припустив би... Дивися, чого доброго, щось погане ще й напишете про нас...

— Хто таке неподобство чинив би?.. — виправдувався я.

Та виправдань для директора було замало. Він тут же взяв мене під руку й заходився вести до робітничої крамарні, — тут було все найнеобхідніше при тих скромних потребах і вимогах, до яких привчений і які має в горах робітник.

Директор першим пробрався до підсобки — тут був своїм чоловіком, навіть господарем. З'явився трояндовий лікер, з якогось закамарка було добуто склянки, наче з-під землі, виринула нехитра закусь — буханець хліба і дешева ковбаса. Хтось харч нашвидкуруч покраяв, і почалося частування... А потім пішла гутірка про життя в горах, про заробітки, про необхідність дивитися у перспективу й дбати уже зараз про зайнятість людей через десять, двадцять років: ліси нидіють і вирубаються непомірно і не по законах природи швидкими темпами. Вже поговорювалося про бензопилу і механізацію

на вивозці, розумілося, що за рахунок цього справді полегшено працю лісоруба, та все-таки давалася перевага ручній поперечній пилі і сокирі, живому тяглу над тракторами,— не було при них запопадливої активності, менше терпіли ґрунти по схилах від ерозій... В протиріччях шукалася істина, а істину знайти було не так і легко...

По дорозі додому запилюженими шкарбанами я міряв чотирикілометрову відстань од рідного гнізда до тої лісопилки, на котрій наш батько щодня дихає тирсою в поединку з буковими кругляками-велетами, піднімає на верстат широченні і важкенні розпиляні деревини, живе ритмами машин, стаючи і сам маленькою частиною великого механізму... Того самого, що на землі творить добробут. Сонце западало за пруг Делуца — тільки вершини гір довкола Дубового ще цілувалися з променями, і в цьому було щось дивно потаємне між небом та землею...

В той день до нього я проникався ще більшою повагою, ще палкішою любов'ю...

Його очі завжди бачили більше, аніж могло здатися. Часом він хмурився, мовчав, щось приповідав собі. Тоді ми знали, що буря в хаті недалеко. Все затихало, а наша мама шукала, чим ту бурю одвернути. А відвертала її несвяченими лозинами і сріблястими котиками з-за ікон, котрі кидала до вогню, як тільки вихор котився захмареним небом і загрожував посівам, полям і деревам. Бурю відвертала мовчанкою, що завше мала чарівну силу. Лозини помагали не завжди, мовчанка — так! У ній бачив я високе благородство, не раз думав, яким великим мусить бути вміння помовчати й тоді, коли було б що сказати, благородство мовчанки, що гасить вогонь і ніяк не скидається на слово-іскру... На іскру, що від неї спалахує вогонь...

Минули літа.

Наш батько нині вже носить не тільки вуси. Відпустив і бороду. Відростив довге, до плечей, волосся. І не знаю, що в цьому — данина давній селянській традиції з віків чи взята на себе покута за який гріх. До нього прийшла старість. Прийшла відлетілими у вирій журавлями, без курликання по втрачених літах, по крилах поламаних, по далеких блакитних овидах, у красі не звіданих...

І в старості своїй він прекрасний. Бо прийняв її як дар долі, як прихід того передзим'я, коли іній паде на луки і дерева, коли небо хилиться до гір обважнілими горизонтами зі своєю красою, зі своїми потаємними чарами...

Борода у нього — для ікон і портретів, пишна, хвиляста на одухотворенім лиці, як у Леонардо да Вінчі. Для справедливості треба сказати, що вона йому завдавала й клопоту. Такий собі маленький житейський клопіт...

Він повертався з районного центру додому вузькоколійкою. Сидів біля вікна у вагоні й дивився, як назустріч поїзду біжить неспокійна Тересва, як переливається хвилями по грядках, зеленіє на крутілях та прибережних глибинах. У вагоні було гомінко і весело: з роботи на деревообробному комбінаті в Тересві поверталися дівчата, юнаки, парубки. Батько-дідусь не чув їхнього сміху, бо думав свою житейську стиглу думу. Не чув гомону доти, поки один з парубійків не обрав собі бородатого і волосатого діда для посміху та забави. І що вже він не витворяв, яких не добирав слів, аби тільки дошкулити та в цей спосіб камарадів потішити. Коли батькові здалося, що вже з тої забави достатньо, що слід проректи і своє слово, глянув по вагону, у повітрі звів важку руку — цим кликав до уваги. Очима задивився на бешкетуна, ще хвильку помовчав, а далі:

— А ти, синку, не думав, що кожен старий був молодим? А ти, синку, не думав, що не кожен молодий доживав старості?..

І більше ні одного слова.

Сміх, гомін у вагоні потихли. На одній із зупинок непомітно зник той, що веселив і потішав побратимів...

Літа на батькові рамена лягли ношею, та не погорбили. Він не ослаб, у нього в праці стільки ж завзяття, як і раніше, зберіг світлий розум і тверезе бачення світу, неабияку гостроту спостереження і кмітливості. Підходив до всіх явищ зі своєю міркою й оцінкою, нічого не приймав на віру, хоч особистий досвід нерідко обходився в ціну дорого.

Косить, іде за плугом, орудує сокирою і, хоч давно заслужив його, не шукає відпочинку. І в цьому він теж великий.

Не було тої роботи, при якій не був би прекрасним. Навіть тоді, коли піт виступав на його змученому, зате

зосередженому обличчі. Навіть тоді, коли кожен м'яз, кожна рисочка його обличчя свідчили: «Тяжко, дуже тяжко!»

Найпрекраснішим він був завжди улітку на сінокоші. Його хода ставала м'якою і розміреною, кожен рух важеним і корисним, сам він неначе перевтілювався і ставав врочистим. Цілі табуни коней, волів, цілі череди корів і великі отари овець можна було б прогудувати тим сіном, що його він накопив, висушив і склав до копиць, до оборогів.

Кілька літ тому в пору сінокошу я бачив його на Ясеновій. На тій нашій кісниці під самим небом вище Дубового, що завше мені світить ранковим сонцем, нічними зорями і місяцем, відлунює піснями безтурботного дитинства й потріскує ватрами в колибі, до себе приманює луною блакитного овиду...

Батько ішов зеленим полем у довгій білій сорочці і широких білих портках. Польові квіти трав припадали до нього, у складках одежі грався вітрець, він же пелехатив його сиве волосся і куйовдив довгу сиву бороду. Я задивився на нього зачудовано й думав: а чого не випало мені бути художником, живописцем? Коли б доля судила стати саме ним, а я хотів би намалювати всемогутнього володаря, пана усієї великої верховинської землі, хазяїна зелених полів і непрохідних пралісів, роботягу з роботяг і красеня з красенів, я намалював би його, батька на Ясеновій. Він велетом ішов би по гірській безмежній кісниці, зором повивав би все, все аж до блакитних овидів, а тлом йому, могутньому і всевладному, було б саме чисте небо... Він і сам немовби возносився на небо величчю своєї щедрої душі, красою земного ества. А цілою своєю сутністю належав би землі в горах Верховини, як її щедрість і окраса. Отій самій землі, котру квітчав житами і вівсами, оздобив садами й напоїв солоним, гірким потом. Отій самій, по котрій ішов уздовж і впоперек, шукаючи добро, несучи благодать, страждаючи і надіючись, вірячи...

Не думайте, що він од роду належав тільки землі, мав талант тільки іти за плугом, думати про врожаї і ситі отари, що його руки були всього лишень до важкої праці!

У нього було багато талантів. Він міг стати великим оперним співаком, диригентом. Міг дивувати світ артистизмом виконання, бо мав досконалий слух і не

гірший голос співака, вміння перевтілюватися й проникати в таємниці характерів. Коли б доля привела його на підмостки театру чи на полотно кіноекрана, міг би захопити творенням актора-трагіка. Саме трагіком, не коміком був би. Це я вже добре знаю, можете повірити мені.

Вміння будувати оповідь, не тільки дивитися, але й бачити, здатність проймається чужими радостями і болями, проникати в глибини душі могли привести його в літературу. Бо до всього і звучання слів чув він у сукупності, як чують плин мелодії. Та для письменства не дістав так потрібної освіти, опинився за межами знання законів писаного художнього слова.

Не сумніваюся, що писав би тільки схвильовано. Що пристосовництва і догідництва не терпів би, лжу — ненавидів. Що був би строгим до себе й прагнув висот у красі. Життя його стало би не тільки радістю, але й мукою, та був би одухотвореним і чистим у праці, як і на полі, на ниві, на всіх роботах, що їх за життя переробив...

Та що чинити, коли в житті він міг співати всього на криласі, показати свій артистизм при читанні апостола в церкві по святах та неділях? Що чинити, коли він у дитинстві, замість навчатися чарівної і чудодійної у красі своїй української мови, мусив вчитися мови чужої, а обдаровання речника і темперамент речника виказувати лишень перед односільчанами на сходках? Що чинити, коли він міг диригувати всього маленьким церковним хором? Та й тут йому не поталанило: наша мама не дала «розвинутися» хисту. Ходив на репетиції хору, що складався з чоловіків та жінок й мав здивувати світ села незвичайністю релігійних хоралів, а мама з діворою сиділа вдома. А потім запротестувала, висуваючи поважний аргумент. Батько, мовляв, не просто хором диригує, навчає співати, але невісткам у білі зуби заглядає. Після одного серйозного конфлікту довелося таки од диригентської кар'єри відмовитися...

Молодість до нього прийшла пізно. Насправді вона прийшла не до нього, а до його дітей. Та коли вже до них, то певно, і до нього. Чи розуміє він її? Часом здається мені, що ніяк не розуміє. Бо він у постійному конфлікті там, де слово про старе і нове. Він на роздоріжжі, де стрічаються два світи — світ новий із світом старим. Чи не тому ще на його очах я бачу тугу? Тугу по прекрасному і великому, по тому, що людей відриває

од сірого будення до світлих висот. Йому життя приходилося іти в постолах, з щедро набитими латками. Ті постоліща завжди тягли його додолу. У ньому боровся талант з неможливістю виявити себе, реалізувати себе...

«Не штука убити крука! Штука піймати крука!» — сказав він якимось при розмові. І тут було над чим помислити. Після сказаного він мовчав, довго мовчав. Бо, певно, здавалося йому, що всякі слова зайві на додаток, для переконування, коли про щось мовиться ясно і недвозначно.

Що казати? Синя птиця його мрій, його можливостей і поривань пролетіла мимо нього до далеких блакитних овидів, не впустивши з крила й одної-однісінької пір'їнки.

Чи не тому іще на його очах я завжди бачу печать туги?..

ВЕСНЯНИЙ ДИМ

Солодким здається він мені...

Як тільки танули по долинах і горах сніги довкола Дубового, як тільки ласкаве сонце прогрівало землю, а з полонин прилітали теплі вітри, ми виходили на ниву перед нашою давньою хатою. Пеньки кукурудзяного бадилля стирчали з самої осені — пониділі, струхлявілі і пошерхлі на дощах та морозах. Щоб знову зорати ниву, кинути в ріллю зерно і заборонувати, треба було її очистити і припорядкувати. Ця робота належала нам, дітям. Чи не з неї ми починали привчатися до землі, звикати до хліборобської праці? Чи не звідси починалися наші весни в селі? Ті самі весни, що приносять благородний і очищаючий клопіт кожному, хто добре пам'ятає: вона, мати земля, не тільки любить ласку, але й сама щедра та ласкава до кожного працьовитого і в землеробстві невсипущого!

Мотикою ми викопували пеньки, дбайливо струшували, оббивали з коріння землицю, аби цурпалки хутчіш просихали і легше потім згорали. До того ж нам наша мама казала, що землю палити на ватрі — неспасенний гріх, що земля тоді чує кривду і погано родить. Може, то була всього наївна мамина хитрість, щоб ми ретельніше обтрушували ґрунт з коренястих цурпалків і не випалювали родючості з землі. Але в мамину правду ми вірили, як вірять у святість.

Старші викопували пеньки, молодші зносили їх до громад. Для кожного з дітей була робота, у всьому на ниві було захоплене натхнення. Адже і ми зустрічали весну, чули турботу і благородний неспокій весни...

Нива вже стелилася гладкою відпочилою ораницею, вже по ній припишклими купками-шатрами сіріло просохле на вітру і сонці бадилля. І ми чекали того святкового моменту, коли мама дозволить підпалити вогонь.

Спершу білий-білий, ба навіть жовтавий густий дим здіймався над нашою нивою. І нам здавалося, що нива оживає. Бо дим клубочів кучерявою хмарою, до ріллі нишк гривою зворохобленого коня, поволі тягнувся вгору, поки грива не розчісувалася вітром, поки не вихапувалося над громадками бадилля червоне надвечорове полум'я. Нива тепер уже жила. І було в цьому щось дивно чаклунське, таємниче. Пахло димом весни, що вже віщує нове проростання, нове цвітіння, новий врожай...

Тихо, непомітно вечорові сутіні повивали село, а ниви ген-ген далеко світили ватрами — прецінь, не ми одні збиралися веснувати! А небо світило зорями, миготіло й дивилося на землю місяцем. Шум Тересви доносився так виразно, ніби ріка теж чула весну — раділа, бадьорилася. І в усьому було так багато від початку народження, від таїни проростання!..

До хати нам не хотілося. Ми гасали довкола вогнищ, дарма ватра гріла тільки спереду, а плечі мерзли: полонини під ніч ще дихали студінню. Та хіба після довгої холодної зими нас не гріла і радість перших справді теплих днів?.. Що там вечори!.. Нехай і з холодами!

Нарешті мама докликала до хати.

Перед порогом нас чекала теплина — у великому горщику нагріта вода. Як-не-як, а ми були запилюжені. Одне одному зливав кухлем на руки, на лице, на шию. Ми неохоче вмивалися — були натомлені. Та скільки не вживали мила, як дбайливо не терли обличчя і руки твердими конопляними рушниками, дим у нас залишався не лише в складках одягу. Ми чули його на руках, коли несли до рота скибку хліба, з димом ми й вечеряли, лягали спати. А він усе одно був солодкий!..

Завжди нетерпеливо я чекав і любив дні, коли до нас приходив дід Федір орати волами ниву. На садибі стояв віз, ми, малі, вовтузилися на ньому, погейкували на невидимих волів у ярмі перед возом — їх ми собі уявля-

ли. А справжні великі дідові воли орали. За плугом ішов наш батько. Він надійно тримав чепіги, ногою налягав на борозну, коли йому здавалося, що вона стелеться якось нерівно, стовбурчиться. В кожному кроці батька було щось небуденне, врочисте. Я міг замилювано дивитися на нього, я міг гордитися ним, я не міг тільки збагнути, чого він навесні такий? А коли минули літа і прийшло докладніше розуміння світу, я все збагнув. Батько на землі не просто трудився, він творив. Він був благородним і натхненним митцем... Саме це і повивало його небуденністю.

Дід Федір вів воли за налігач — для літньої людини така праця видавалася легшою, ніж тримати в руках чепіги. Назабавлявшись досхочу, настрибавшись то на возі між полудрабками, то довкола воза, я хапав до рук батіг і біг на ниву поганяти волів. Правда, поганяти їх не треба було: вони самі добре знали ярмо і порядок в борозні. Коли виходили з ниви, заорювали плугом, поводитися так статечно, ніби й самі чули радість ярювання. Ще б пак! На селі весна — і для худобинки радість!

За оснурками крисань у діда і батька стирчало по зеленій гілочці ліщини. По Верховині ліщиною прикрашали хати на зелені свята, а чоловіки прикрашалися нею один-однісінький раз — на ниві в час оранки. І щоб ви думали, з якою метою? Для чого? Зелена гілочка ліщини була пересторогою нагальним громам і палючим блискавицям, граду і вихору — цим лютим і непримиреним ворогам селянинові. Не знаю й досі, чого більше в цьому повір'ї — наївності чи краси? Мені здається — краси! Нею, либонь, можна виправдати повір'я. З дитинства до ліщини я зберіг не тільки добру пам'ять з добрими почуттями за щедрість — якою радістю були для нас горішки, стиглі, солодкі лущанці: вони самі випадали з гнізд, досить було ворухнути рясною гілкою. Я зберіг до ліщини чуття і за легенду повір'я, за дружбу з селянином...

Нива оралася, й на садибі у нас була справжня радість весни. Ми бачили маму нашу незвичайною, зосередженою і натхненною, коли вибиралася на горище за насінням. Через плечі у мами були перекинуті вінки кукурудзяних качанів, що кольором скидалися на золото, і мама сама була ніби царицею нив і врожаїв, спускалася на землю, щоб земля засіялася і вродила. Ми вже

знали, що насінники з осені було дібрано для ярювання найкращі, як знали і те, що нічого на білому світі бути не може такого, що змусило б зняти їх з горища. То був справді недоторканний хліборобський скарб, і про нього нам мама говорила не раз: нещасливим рахувався той, хто мав нивку для посіву на весні, а не мав для неї насіння. Такого взагалі серед селян рахували не просто останнім, а недбалим, бо існував од діда-прадіда закон: рілля мусить бути засіяна, про насіння мусить дбатися з осені!..

Перед хатою на осонні мама заходилася обтирати насінне зерно, ніби готувалася вершити обряд чи таїнство яке. Між маминими пальцями цідилися золоті зернини до того самого корита, в якому замішувала причину на хліб,— для насіння брався завжди тільки чистий посуд!

Певно, тому, що мама конала роботу з тою побожністю, яка дарує красу, мені здавалася помолоділою, розквітлою та усміхненою, в її очах спалахували іскринки щастя і надії. У видовбаному з товстого стовбура верби кориті, що само пропахло хлібом, коштовними золотими перлами лежало насінне зерно, обіч виростала купка білої гички...

Минав дополудняшний час.

Рілля лачилася до сонця рівними-рівними борознами, воли — великий сірий і такий же великий гнідий у темних пружках по масті — споживали сіно. Поживу батько для оранки теж завжди приберігав добірну — м'яку і запашну. Якою зтяжною не видавалася зима, як мало корму для худоби не було, а весна знаходила завжди припас для волів-орачів. І в цьому була теж добра господарська мудрість! Хіба в цьому не було мудрості?..

Нашу ниву засівав дід Федір. І в цьому, певно, не було ніякої випадковості. Він поважно брав жменю насіння з великої, влаштованої із лантуха торби, зосереджено, ніби на одну тільки мить щось важив, міряв, напружував руку й кидав зерно в ріллю. Я дивився на діда і не міг надивуватися. Бо насіння з-поміж дідових пальців висівалося так, наче рівними бризками падав на землю золотий дощ, а може, засвічувала сонцем райдуга.

Кроки діда по розпушеній плугом ниві були м'які і легкі, жодна скибка, жодна латка не лишалася пустою.

Скільки весен, скільки нив потрібно було, щоб так опанувати мистецтво сіяча!

Дід Федір висівав останні насінини, знімав з голови крисаню й хрестився. Його уста шептали щось умиростворююче, заспокоююче, повне сподівання і віри. А очима повертався до блакитного овиду, що з-за нього над Дубовим сходить сонце,— певно, просив для ниви погідного літечка з щедрим сонцем і нескупими теплими дощами. Тільки знову надівав крисаню, як упрягав волів до ярма. Батько клав на край ниви борону, кидав на неї плиту і дерев'яного чурбака,— щоб борона брала глибше, щоб нива доладніше боронувалася.

Воли в бороні ішли легко, рілля подрібнювалася, зерно ховалося в ґрунті для проростання, для врожаю, для достатку...

Не марнувала часу і мама. Вона брала до рук мотику, вирівнювала ниву при межі на сказах — де плугом не сягалось, де залишалася яка п'ядь ріллі не рушеною ралом. О, наша мама завжди знала ціну і найменшій п'ядинці землі. Певно, тому у неї завжди зеленіло скрізь, цвіло і родило...

До вечора було ще далеко, коли весь орацький обладунок клався на віз. До того ж клався обережно, щоб чогось не пошкодити, дарма плуг був нелегким, та й борона була тяжкою...

Воли впрягалися до воза.

Дід Федір брав налігача, щоб покидати нашу садибу. І як ми могли не забратися на воза, щоб бодай кусник дороги проїхати. Ми гуртом їхали і тишилися, що веземося. Нам так хотілося, щоб шлях від хати до кінця садиби був довгим, таким довгим. А він був напрочуд коротким. Бо дід біля потопа зупиняв волів, розводив у повітрі свої добрі руки, щоб кожному допомогти зійти на землю. Більші зіскакували самі — як тут не показати своєї спритності? З великими дідовими волами віз віддалявся і вже торохкотів по вибоїнах погано впорядкованої польової дороги.

Ми ще стояли і дивилися за возом так, наче від нас котився не просто віз, а віддалялася дитяча казка. А потім поверталися до хати, як повертаються з радісного свята весни.

Мама й батько ще були на ниві. Вони тримали в руках по патику, ішли ораницею, ніби щось виглядали. Насправді вони нічого особливого на ниві не шукали:

просто придивлялися, чи не зосталася десь зернина поверх ґрунту. Як тільки око трапляло на таку, запопадливо втикали її у ґрунт, щоб не ледарювала, не дісталася вороні до дзьоба. І в усьому подібному не було й крихти скупості, не було навіть мізерії та голодної бідності — була, певно, добра наука змалечку, як цінувати і дорожити кожною зерниною, кожною крихтою насущного хліба. В цьому, певно, була не казана, не писана, не викладена довгими нудними сентенціями наука про хліб і нам, малим.

Дитячі літа давно минули, а весняний солодкий дим пив я чую і нині. Він дорогий для мене, зокрема, тоді, коли на землю знову приходить благодатна весна з клопотами для хлібороба, з добрими сподіваннями і щирою надією. В таку пору у моїм серці кільчиться, проростає і буяє радість...

НАША ХАТА

На тому місці, де стояла прадавня рідна хата, нині уже стоїть нова. Та звідки й коли я не приходив би до нашого родинного обійстя, що не займало б мою уяву і яка дума не хвилювала б, я завше приходжу тільки до нашої давньої і ветхोї хати!

Почорнілим дранковим дахом вона тяглася стрімко вгору. На тому даху сніги зимою ніколи не трималися, скільки б їх не випадало. Бува, біліє наша хата вранці під сніговим покривалом товстим, що її вповило за ніч, а розпалить мама ватру, дах прогріється димами — і тільки загуркочуть сніги, падаючи перед вікна. В час дощових злив в'оди хутко по тому даху стікали. Стрімкий дах — то була не просто видумка майстра, то була доцільність!

Одним вікном наше родинне гніздо дивилося на гору Ясенову, до сходу. Мовби з Ясеновою наша хата перемовлялася. Їй підморгувала, коли сходило сонце, коли на ґрунях випадав сніг, коли на горі батько сушив сіно й складав до оборога. Малими не раз ми цапкували на колінах перед вікном на Ясенову після того, як з гори нас приводила мама. Задивлялися на неї, похмурену осінніми вітрами і туманами, — майбутня весна і літо здавалися такими далекими, далекими. А нам хотілося на зелені пасовища, до гірських ватр і незвичайних ве-

чорів, де повідалася незвичайна казка, чулася воля просторів...

Двома вікнами наша хата поглядала на південь до самого села — ми жили на околиці. Все довкола нас зеленіло в деревах, тому з нашої хати було видно лишень височенну баню мурованої церкви. Все-таки як ми хотіли уявою побувати в селі, бралися од хати на ґрунок, підхапувалися дебрею вище, вище і вже бачили цілу долину Дубового з хатами, з нивами, з садами — їм межі і краю не було. Можете уявити собі Дубове, коли воно вбиралося у цвіт!..

Спереду попід нашу хату тяглася неширока веранда на стовпцях. Стовпці тримали вінець у зрубі будинку. Під хатою саме на веранді мама зберігала горстки конопель — білих, мочених у заводі. При вхідних дверях праворуч у кутку веранди зимою завжди сіріла купка піску. Його приносили в бесагах від річки на плечі, аби було що домішувати курям у поживу впродовж цілої зими.

Уявою дивлюся на поруділий, зчорнілий зруб нашої хати і бачу, як вона по стиках брусів у стіні обведена смужками вапна з синькою. Це завжди так прикрашало нашу хату! Я іще бачу вверчені до зруба чопи, на чопях снопики-жмутки завбачливо припасеного лікувального зілля. Цинтурія і м'ята, падиволос і чабрик, тирлич жовтий і нагідки, живокіст і ще певні зела — все, все було в маминій аптеці для потреби і нагоди, хоч вона завжди казала нам, як тільки хтось розпитував, а навіщо той припас: «Най там висить — їсти не просить, не заважає, а най не згоджається!»

Найдовший чіп у стіні під дахом був завжди припаражений великим жмутком кленового листа. На листі мама пекла хліб. Поратися з випіканням хліба — теж було таїнство в хаті, що скидалося на цілий обряд! У кориті вже підходило тісто і приємно пахло, в печі привітно потріскував вогонь, мама розпарювала кленовий лист для паляниць. І лист не тільки з крихкого та висушеного робився податливим, він ставав запашним. Усе повнилося врочистістю і тим добрим почуттям упевненості, коли на стіл буде покладено свіжу хлібину. Сило праведна! Хіба нам, у нашій простій селянській хаті, ще могло маритися і мріятися про більше з ласощів у будні, як про теплий домашній хліб, мамою спечений і поданий на стіл! А до цього всього ще кваша від нашої

корівки Ружани! Як мало, як мало нам тоді треба було!.. Якими не розпещеними, не вченими у догідництві шлунка були ми тоді!..

Під дахом нашої хати були мала і велика кімнати. Та якою численною наша родина не видавалася, ми тіснилися завше в одній, в малій кімнаті. Навіть тоді, коли дев'ятеро дітей — п'ять доньок і чотири сини — юрмилося, ми не думали, що тут комусь тісно. Вже і не знаю нині, як ми в одній кімнаті вмщалися. Та пам'ятаю добре одне: ніколи не сварилися на тім, де кому сісти до сніданку чи обіду, де лягти на ніч. А спали ми і на великій печі з пузатим кошем-димарем; спали на широченному дощатому ліжку, на лавах попід стіну. Хтось обов'язково ночував у колисці. Навіть і не пригадую, чи знімали ту колиску з гаків хоч на одну зиму білу, чи не знімали її ніколи. Здається, не знімали зовсім. Бо одна дитинка не встигала виколисатися, як її виганяла та, що народжувалася. Либонь, між нашими дітьми це були єдині непорозуміння і конфлікти в хаті. Малесеньке, ще в довгій сорочині, ніяк не могло миритися з тим, що колиску мусай покидати для іншого. Тому, небожатко, воно залазило до неї, як тільки траплялася нагода, вмщувалося в ногах немовляти — і знову над ним пошвищували, поскрипували ковальські гаки. З добірної криці ковани в кузні надійно ковалем першокласним для цілих великих поколінь, до сволюка вбиті глибоко! Дно в колисці з вербової дошки: щоб не піддавалося і не супротивилося вологостям, не трухлявіло й трималося довгі, довгі літа. Нічого незвичайного і небуденного ми не бачили, коли раптом колиска цідила струменцем — дитина солодко спала при цьому. Від цюрків і струменців днище колиски ставало якимось дивним способом проконопаченим, витривалішим. Та й вся колиска не тільки од кімнатного тепла, од випарів і димів з печі, але й од часу пожовкла, поруділа, подубилася..

Одного разу після самого різдва, а може, то було перед великоднем, переїдений і перелізаний тертям гак не витримав, зламався. Дитина випала, а не розбилася — була щедро завита до сповитку. Тільки в хаті нашій трішки перелякалися. Яка щаслива була мама, що лихо не пригодилося. А я ж думаю тепер, який дужий, який могутній і великий наш рід, коли навіть криця в колисці не витримувала — переїдалася, небога!..

Найбільшою радістю для мене було, коли над хатою звивався легкий димок. Якось тепло і привітно робилося на душі тоді. Димар виходив на горище, дим розповзався по ньому, шукав щілини на волю і пробирався на поверхню між драницями. Наша хата жила ватрою, на плиті варилося і пеклось. А що то було за щастя, коли мама розпалювала вогонь у печі! Цілими хвилинами я дивився, як тріщала ватра, як полум'я хапалося в димар, як яріли жаром і розпадалися головешки. Від печі я ішов тоді, коли вже треба було поступитися місцем мамі,— на великій дерев'яній лопаті саджала хліб, хрестячи в повітрі кожну паляницю окремо, наче вивряджала її бозна через які броди і перевали в далеку дорогу...

Комори чи кладової в нашій давній хаті не було. Бочку з капустою на зиму, в бербеннях збиране молоко під час великого посту, калачі і білі паляниці для різдвя та великодн्या,— їх у нас пекли двічі на рік всього,— мама тримала у великій кімнаті. Як тільки до неї відчинялися двері, до малої пахло молоком, хлібом, капустою. Тих звабливих пахощів не забути довіку, як не забути свого дитинства в рідному батьківському гнізді, як не забути луни блакитного овиду, що завше озивається початком ходжених і ще не сходжених доріг...

За кладову нам ще правила довга, попід усю стелю, полиця над вхідними дверима. І чого на тій полиці не було! Клубки ниток і шитво, недов'язаний капчурик і рукавиця, молоток і молитовна книга. Тут лежала в'язка якихось документів та урядових паперів, так наче ніде в хаті для них кращого місця і знайтися не могло. На тій же дощаній полиці лежав кукурудзяний хліб паляницями. До нього ми тяглися, приставивши табурета. Кому як було до смаку, хто як умів — ножем, просто рукою собі краяв, відламував. Коли паляниці зниділи, а свіжий хліб ще не був спечений, ми все одно тяглися до тої полиці і нагортали жменю крихт.

Почорніла, змайстрована всього з одної дошки, стародавня полиця в нашій оселі вірно і чесно служила немало літ — певно, поселилася в хаті разом з першим господарем, з першою господинею. Не знаю, що кому дають предмети і речі для думки про життя, про достаток і гаразди, для мене наша давня полиця дорожча од коштовних полірованих гарнітурів і хитромудро лашто-

ваних буфетів, вітрин для пустих витребеньок га чванькуватих і гопористих сервізів...

В пору дитинства ніяк не пам'ятаю годинника у нашій хаті. Бо його просто не було. І не тому, що він не приготився б! Та що чинити, коли кожен і найдрібніший гріш пручався, як ішов до нашої домівки, зате тікав уприскокій, з radoщами від нас. Де там було до годинника!

Зате ми знали, коли полудень, яка година після полудня. З давніх-давен у селі повівся звичай дзвонити на церковній вежі в обідню і вечірню пору. Цей дзвін ніяк не нагадував молитву, він був зовсім-зовсім земним дзвоном, сповіщав про середину дня і присмерк. Дзвін в обідню пору був ніби слугою, давав знати, що вже час сідати до столу, трішки перепочити, аби вистачило сил працювати далі, до самого вечора. Зовсім іншим був дзвін вечірній. Цей уже здавався господарем, володарем, бо над селом плив упевнено, злегка здригався хвилями — перебирався через горби і ґруні, перелунював за блакитні темніючі овиди й зникав у далечинах. Бабуся наша повідала, що після вечірнього дзвону з хащ, гущавин і нетрів, з синіх скель та провалин по узбіччях винюває всіляка нечиста сила, що саме після вечірнього дзвону вона дістає від самого бога міць і право над людщиною. Певно, тому вечірній дзвін здавався мені дивовижно чаклунським, можливо, навіть страшним...

Дзвонило в обід — ми знали, що мама нас має покликати до полуденка. Наша зібраність, готовність і послухність були для прикладу! А що вже й говорити про тих, що їх не рідко за браком апетиту докликатися не можуть до миски!..

Іли ми громадками, з кількох мисок. Іли мовчки, бо і мама, і наш батько сердилися, коли за обідом хтось говорив. Та, правду казати, хіба до бесід було? Кожен старався собі. Одні ложки-цинянки подзенькували чудернацьким ансамблем. Ложок у хаті було рівно стільки, скільки дітей і дорослих, тому ніколи ніхто не чекав за обідом. Ставалося часом і так, що ложка губилася. В хаті знімався тоді раптовий шум, гармидер, винних, щоправда, не було, та ніхто ні на кого вини й не складав. Бо тут діяло неухильне і беззастережне правило: жоден не сміє сідати до поживи, поки не знайдеться ложка. Скільки благородної енергії і винахідливості вкладалося у пошук, щоб він не затягнувся, щоб страва не прохолотала!

Цинянки — ложки, певно, так називалися тому, що блищали цинком, поки були нові,— в нашій хаті вважалися досить дорогим предметом. Від ретельного збирання решток поживи зі стінок емалевих мисок ложки обтиралися і гострилися так, що ранили порізами уста. Зате на них ніхто не зводив ремства чи огуди. Ми їли ними з таким смаком, що могли б нам позаздрити не в одній багатій палаті.

Чомусь саме звичайна дешева ложка мені нагадує ярмарки в Дубовому у долині Тересви навесні, влітку, восени і зимою. Я зачудовано стояв і дивився перед напнутим шатром крамаря, тримаючись за мамину руку, щоб, бува, не загубитися в натовпі. Присадкуватий, миршавий, голомозий власник різного мішаного товару тримав високо в повітрі аж шість виблискуючих сліпуче ложок, вигукуючи:

— За корону! За одну корону — шість ложок! Не п'ять, не чотири, не три! Шість ложок! Купи, бабо!.. За корону, за корону!.. Шість!..

Мама й сама задивилася на манливий холодний блиск, що так до себе вабив нехитре око. Вона стояла обіч і дивилася, дивилася. Хтось і собі задивлявся на крамаря, хтось наближався до нього, через голови подавав корону й тут же отримував блискучий товар, ховав його до торби, як не знати який скарб. А мама стояла і дивилася. Я не міг збагнути, а чого вона не купує того дешевого краму — враз мали б майже для всієї дітвори по новій ложці. Може, мама вагалася, стискаючи в жмені важко зароблену корону, а може, просто своїми вигуками її полонив крамар. Та тільки він починав тими ложками з розмаху хряскати по столу на доказ і переконання, що його крам послужить цілий довгий вік, як маминим ваганням і розмірковуванням приходив кінець. З вишиваної пазухи мама добувала хустку, ретельно розв'язувала вузлика й лічила гелери. Цупко затиснувши їх в жмені, вона рішуче наближалася до продавця і власника шатра. Миршавий наче саме тепер мав довести, що його крам — річ надійна, бо купкою ложок знову хряскав по столу на доказ міцності. Коли шість ложок опинялося в маминих руках, вона на них придивлялася все ще, ніби хотіла пересвідчитися, чи, бува, не підмінили, чи це ті, що від них ішов тріск по цілому ярмарковому майдані...

О диво!

Крамар бив ложками так, що грім від шатра перекочувався по великому і гамірному ярмарку, а вдома досить було ними спробувати черпнути густого холодного токану з горшка, як в руці лишалася тільки верхня частина. Батько добродушно посміхався й доводив, що ті ложки для того продавалися, аби на них тільки дивитися чи класти їх за ікони для оздоби. Мама відмовчувалася. Певно, в думках сварила крамаря й каялася, а чого це вона їх купувала, безумовно, жаліла викинутих грошей. Сам я скрушався й нічого не міг зрозуміти, бо ще був нездатний второпати одне: потріскування і гриміт ложками об стіл ніщо інше, як гола реклама, а спроба набрати ложкою кукурудзяного токану з горщика-залізняка — дійсність... Чи не в кожній рекламі є крихта і лайдацтва, підступної хитрості і брехні — не раз думаю я; чи не навів мене на оце той голомозий присадкуватий власник шатра і продавець сумнівного краму?..

Ще минав певний час, якась ложка з куплених під шатром таки валялася. Інші давно були закинуті так, щоб навіть собою не нагадували збиток. Правда, з хвоста одної дід Федір майстрував собі протичку — обломок на звуженні заточував, в широкому кінці свердливав дірку й прив'язував прилад до того капшука, що в нім носив з собою тютюн. Протичка знадоблялась для вигортання-видобування з піпи пропеченого ватрюю недокуреного тютюну, для протикання курива в люльці, коли воно не дихало повітрям і не давало диму... Значить, викинута мамою корона таки марно не пропадала...

За годинник нам було сонце на порозі при вході з двору. Звичайно, влітку, в сонячну погоду. Таким годинником нас вчила користуватися мама, та не кожен з дітей міг збагнути складну науку. Один брат Петро таки на сонячному годиннику знався добре. Либонь, тому, що був між нами найстарший і чув на собі найбільшу відповідальність за все...

— Петре, скільки годин? Чи далеко полудне? — ми питали брата.

Брат ішов до порога, дивився, як тінь паде від стовпця на поріг, на долівку, й відповідав. Ми й самі придивлялися, та нічого не розуміли, тому й приймали все на віру. І проникалися доброю заздрістю до Петра за його обізнаність на маминому сонячному годиннику...

У вечірню пору за світло в хаті нам правила гасниця. Висіла на дроту, прикріпленому до сволюка, і немилосердно чаділа. Кіптява лягала на стелю чорною хмаркою, а зарадити нічим не можна було. Ще більше лихо випадало, коли з якоїсь нам не відомої причини тріскало лампове скло. Якщо видавалася щербина малою,—бували випадки, при яких зі скла витріскувала і вилупувалася всього латка з дрібний гріш,—її заліпляли клаптиком паперу, і лампа світила далі. Сердито миготіла, блимотіла, а все одно світло в хаті було. Та нерідко по довгих вечорах нам світив тільки каганчик. Усе повивалося темрявою, мама сердилася на фабрики, що виробляють погані і слабкі скла, сварила крамарів, що так дорого за них деруть...

Минав час. Чи то за громадку яєць, чи за молоко, та мама знову змагалася на лампове скло. У хаті відразу ставало так ясно, що після сліпучих вечорів нам усім якось аж дивно було...

...До нашої давньої хати я приходжу завжди, завжди, як з далекого виснажливого перельоту. Спраглий по доброму відпочинку і батьківському теплу в ній, молодію і знову чую в собі силу. Певно, її дає мені наша давня хата — така щедра, привітна і щаслива! І вже нема в цілому світі тих кам'яниць і світлиць, які могли б потьмарити світло рідної хати, нехитрий затишок і щедротність у ній. У тій самій, що для нас стала гніздом і колискою, початком для нелегких доріг від далеких і ясних блакитних овидів...

КРИНИЦЯ І ВЕЛИКІ СОЛОДКІ ЯБЛУКА

Вона, криниця, теж проспівалася піснею і повилася казкою в моїм дитинстві.

Від хати до неї стежка вела через пиву діда Федора. Навесні і влітку, восени і взимку воду з криниці ми носили до хати для потреби у відрах. Бачу батька, як він простує до криниці й зникає між високим стебеллям кукурудзи, бачу маму, коли з двома відрами наближається від криниці. Вона відра несе так, ніби вони пливуть над землею при ній, сама ж іде легко, вся зосереджена, чимось ніби заклопотана...

Тільки вносила відра до хати, як ми по вечері кидалися до них, щоб напитися. Яка студена, яка ладна була вода у тій нашій криниці на околиці села!.. Певно, такої

води я більше ніколи піде не пив!.. Здавалося, що сила од неї до нас ллється струменями!..

Влітку довгими хвилинами я клячав над криницею й обіймав увесь світ, що відбивався у ній. Небо з кошлатими покуйовдженими хмарами, дерева і кущі неподалік, гори — все вмещалося в ній. Я не міг надивуватися, бо все здавалося великим, великим, а раптом умещалося на малій гладіні криниці, а сама криниця — під ґрунком. Та скільки загадки таїлося, коли по криничній воді не просто бігав, а ніби на ковзанах котився павук! Устежити за ним було годі, а так хотілося знати, на чому він котиться. Ніяк не було зрозумілим і те, чого це він на воді так надійно тримається, ніяк не тоне... От була загадка!..

— Іване-е-е! Неси воду прудко-о-о! — долинали від хати мамине наказове і погрозливе, коли я барився. Я ще мамині докори чув про забаву і забуття тоді, коли треба поспішати, ніби вихапувався з дивної мандрівки чи сну, мерщій набирав до відра воду — в криниці увесь блакитний і зелений світ руйнувався... І поспішав до-рідкою, розхлюпуючи воду.

На нашій садибі була ще одна криниця. Під черешнею-білицею, на ґрунку. З неї ми брали воду хіба по святах улітку, коли була велика спека. Джерело текло з далеких глибин гори, тому вода у ній була особливо холодна.

Не тільки криницями пам'ятна мені наша давня садиба в Дубовому. На нашім родовім обійсті нині прекрасний сад — яблуні, груші, сливи, горіхи. Колись того саду не було — його виплекав наш батько. Та з дитинства обійстя мені запам'яталося усього з кількома предковичними яблунями і однією велетенською грушею-дичкою. Хто знає, скільки літ могли мати дерева, який вік був у тої яблуні, що росла на ниві недалеко старої хати й конарами простягалася по всіх сторонах світу, наче кликала до себе спраглих по відпочинку і тиші. Певно, тій яблуні було далеко за сто літ, коли ми народилися. Висока, розлога, з полисілою кроною, вона креслила дивними лініями верховинське небо, всихала росохатицями, а її не рубав ніхто. Бо стояла патріархом, деревом дерев, поки сама повільно не померла, не всохла...

Пригадуються весни, коли вже всі думали, що не розів'ється, не розквітне і малою гілочкою. А вона всім на диво, наперекір усьому між сушняком викидала зелений

лист, біліла молочним квітом, ще виказуючи силу до життя.

Було у цьому хвилююче і радісне, й ми вже чекали по-дитячому нетерпеливо плодів, яблук.

Дні і тижні збігали, яблука виростали, наливалися соками, рум'яніли, жовкли. В пору, як виростала на полі отава, кукурудза на ниві твердла зерном, а дні ще були теплі, теплі, в ниві легко можна було заховатися. Як тільки хотілося побути наодинці, вслухатися в гомінливе мошвою повітря, задивитися в чисте небо, я брів до кукурудзи. Було чаруюче тихо, й самотина не гнітила. Раптом несподівано гупало яблуко. Я здригався, оглядаючись. Наді мною гілка яблуні з великими солодкими плодами рясніла і хилилася. Солодкий запашний сік був ніби нагородою за самотність та розмову з яблунею, за почуття жалю: чого вона всихає?..

Давно нема старої яблуні на садибі нашої.

Довкола нової батькової хати новий сад. Він піднімався і ріс з нами, його садив і пестував наш тато, як плекають і голублять те найдорожче, що з ним пов'язане літами життя. Пестував, як гордість і радість. У тому саду справді-бо його трудове життя, любов до природи, до землі. І все-таки... Все-таки мені стократ дорожча наша прадавня яблуня неподалік старої хати. Та сама, що зеленіла по веснах наперекір помиранню, що родила великі солодкі яблука...

ДІДИ

Вони — як могутні основи нашого роду: дід Петро і дід Федір...

Завжди зосереджений, задуманий був дід Петро. Коли нахмурювався і стуляв губи, починав сам з собою гутірку. Спершу промовляв слово, два слова, притакував головою, ніби щось стверджував, з чимось погоджувався, виказував сумнів. В такі хвилини його варто було поспостерігати! Він видавався мудрецем і тим, що з усякого приводу має що сказати...

Діда Петра знали як знаменитого майстра на всю Тересвянську долину. Теслярив й столярив, бондарив і кожухарив, знався на ремеслі пічника і муляра. Взагалі навряд чи можна було б і назвати, чого дід Петро не знав. Яких тільки робіт не переробили його дужі, чіпкі руки, чого доброго не залишив по собі він! Був садівни-

ком і хліборобом, визнаним майстром на всі руки не тільки в Дубовому, і не тільки в рідному для нього районі. На старість брався навіть бджолярити, і я певний, що таких вуликів, як майстрував для своєї пасіки він, не було ні в кого...

Для мене дід Петро був таємничістю, здається, я навіть боявся його тоді, коли він супив брови, хмурих очі і вдивлявся, вдивлявся. Тоді він неначе проймав наскрізь і без запитань та вивідувань знав все одно, хто про що думає, що хоче.

Жив коло вулиці, котрою ми ходили до школи. Найперша і найдальша самотійна мандрівка наша завжди видавалася від рідної хати до хати діда Петра. І ніби великий світ доріг для нас в житті починався від рідної домівки поміж нив, полями, до вулиці з дідусевою хатою, попід коронасту крислату грушу, попри дідів городець, що в нім так пишно по веснах квітнув бузок...

Працьовитий любив працюючих і ненавидів лінь. Змалку привчав до праці і радів, коли до неї охочі. Тому сам ненавидів тих, що здатні годинами сидіти без діла. Тільки ми приходили до нього, як завжди за щось бралися — чи дров бабці внести, чи квасолом лушити, — це була справді праця по нас, по дітях... А якою радістю було, коли вибиралися ми до діда Петра в пору збирання кукурудзи! Батько дідусеві помагав її виламувати на ниві, а увечері цілою громадкою ми приходили до діда Петра порядкувати з врожаєм.

Великі качани нам з братом неохоче піддавалися, коли ми знімали з них мундири. Дід поглядав, як ми силкуємося очистити качан, певно, подобалася йому наша заповзятість, бо тільки головою сивою похитував і ледь помітно посміхався. Він знав, що без завзяття в житті нічого не приходить, що саме воно на бідній Верховині потрібне скрізь — на ниві, в полі, коло худобинки, при роботі в лісі... Нам дідове поглядання і похвальна скупа усмішка додавали бадьорості, і ми з ще більшою ревністю обсмикували зернисті качани. Платнею нам був кожен молодий качан — зерно на нім пробувалося нігтем. Його ми відкладали до великого горщика й ледве чекали, щоб бабуся поставила варити.

Нарешті в дідовій хаті пахло кукурудзою. О, той лоскотний, благодатний запах з дитинства, що вже потім, в пору літ парубоцтва і зрілості, споминався, як казка дитинства, і вже ніякими пахощами ласощів не заміняв-

ся!.. Момент, коли довгі жовті качани лежали на широкій тарелі, коли над громадкою клубочив пахучий випарок білою кучерявою хмаринкою, коли бабуся подавала ще сіль у мисці, аби ми мали чим качани придобрити, нам усім здавався найурочистішим, найзнаменнішим. Щоправда, тут не було і найменшого поспіху, перебирання чи вибирання кращого — бралось все за тим порядком, при якому пам'яталося: кожен качан достойний, смачний, перебирати і хитрувати коло столу є неспасенним гріхом! Кудись раптом дівався сон, і ми знову бралися за качани, дарма сам дід велів іти спати.

Брат Петро був дужчим і витривалішим, він ще горнув до себе необчищені качани, я ж мимохіть незабаром поринав у громаді шумелиння — мундирів з качанів — й солодко засинав. Сон був твердим, і, звичайно, годі було запам'ятати, якими шляхами-дорогами він мене водив. Під самий ранок я вже чув, як боки підпирають тверді цурпалки гички в підстилці, та все одно спалося. Бабка торохкотіла посудом, дійницею — ішла доїти корову, дзенькала дужкою відра — з колодязя принесла свіжу воду. А я спав і чув усе крізь сон...

Коли з-за далекого блакитного овиду над Ясеновою вставало сонце, променем ковзало крізь невелике вікно під солом'яною стріхою до дідової хати, бабуся нас будила. Спросонку спершу важко було второпати, а де ми ночували ніч, що це за хата. Та тільки протирались очі, тільки окреслювались лінії дідового столярського верстата під вікном до городця, тільки під стелею виникали з полутінку цілим рядом ікони, — як усе ставало зрозуміле.

Ми бігли вмиватися на студений осінній двір, і сонливість зникала. Можна було братися далі до роботи, щоб чесно відплатити бабусі і за зварений кукурудзяний качан, і за жменю грушок-сушениць, ба навіть заслужити собі право дістати від неї яблуко в піст перед самим великоднем, — певно, на цілій великій околиці в одного діда Петра вони так довго зберігалися. В цьому для мене теж була таємничість.

Коло дідової хати велика росохата груша простягала гілля над вулицею, химерно креслила небо дивним візерунком, коли ми дивилися з-під неї вгору. Груша родила рясно і була справді варта цілого саду. У врожайний рік з неї бабуся сушила цілу гору сушениць — ті сушениці були солодкі, пресолодкі. Ані інжир, ані знаменитий

урюк, ані фініки не могли б позмагатися з тими сушеницями по смаку. Дарма груша кидала велику тінь на дідову ниву, він навіть подумати не міг, щоб укарнати яку гілляку. Тільки тоді, коли понад вулицею лягла лінія електричних дротів, було зігнуто кілька добрячих конар. І вже груша здавалася не тою: вона була схожа на велета, що зазнав кривди і незаслуженої кари...

Дід Петро для мене до самої смерті лишиться втіленням працьовитості, пошуку, невтомності. Без роботи не сидів ніколи. На цілому світі ніхто не вмів змайструвати так добротню і надійно, як він. Двері, що їх він повісив на петлі, можуть стояти перед цілими десятиліттями надійністю і добротністю — не скособочаться, не пересохнуть. Бо дід при майструванні мав свої таємниці, свій приклад і спосіб.

Майстерня для діда Петра була просто в хаті, де він жив, зустрічав світанки і ночі. Ніяких окремих приміщень з вентиляціями та пристосуваннями. До речі, для провітрювання кімнати-майстерні в стелі був прорубаний отвір — ним дід випускав пилюгу і випари клею та фарб, коли надто багато їх громадилося.

Рейки і дошки, заготовки для дверей та вікон, клепки й обручі, різне знаряддя — все-все вміщалося під дахом дідової псевеликої хати, знаходило належне місце й могло бути майстром знайдене в будь-котру хвилину. Певно, саме тому дідова хата пахла стружкою, смолою-живицею, фарбами...

Дідів верстат був давній-прадавній, складений надійно і практично; коли думаю про нього нині, думаю і про те, як багато сил та здоров'я забрав він од діда, яким водночас великим і надійним помічником був для нього. Стояв під вікном до городця так, що сонце тільки після полудня падало на нього. Тоді в хаті піднімалася ціла заслона пилюги і було якось дивно-дивно. Дід у таку пору здавався не просто майстром, він був схожий на мислителя, зосередженого, напруженого, на селянина, врослого в землю. На нього в таку пору можна було дивитися зачудовано. З-під фуганка стружка виляса довгою кучерявою стрічкою, падала злотистими локонами на земляну долівку до дідових ніг, коли він стругав дошку. А стругав він так, ніби ішов у дивно розміреному танці, коли нема жодного зайвого руху, а хода видається справжнім високим мистецтвом. Розходжені дідові ноги при роботі біля верстата неначе купалися в

стружці — потопали в ній. Я заздрив бабусі, що вона має завжди достатньо підпалки в хаті, нам же треба було її готувати — колоти скіпки з полін, підсушувати їх на печі...

У всьому дід Петро був твердий і неподатливий, як кремій. Мав свої уподобання і своє бачення світу. Одного разу я застав його за незвичайною працею. В напружених дідових руках були дві планки складаного метра — в одного підпанка-підприємця зламався на секціях. Щоб зняряддя не викидати, підприємець подарував його дідові. Та хіба дід міг спокійно дивитися на складаний метр поламаний? Він його міг тільки ремонтувати!

Робота на ремонті видалася не такою вже й важкою, як марудною і клопітною. Потрібен був спеціальний інструмент для роботи з бляхою, а в діда такого не було. Я довго дивився, як дід порається, як немовби починає все знову й знову, а робота по ремонту не лагодиться. Дід навіть потом обливався й сам не помічав, сарака, як краплі падають з чола. Та не поступався ані на мить.

— Та як, дідику, того метра складете, коли він поламаний не дається?..

— Аж би зубами, а складу!..— дід витер рукавом піт з чола, опустив руки на коліна, трішки перепочив, задивившись до вікна й похитуючи головою. А потім стулив губи й заходився чаклувати далі.

Він був побожний, прищеплюючи побожність кожному із своїх дітей за тим законом, коли свідомість про відповідальність батьків за дітей є високою як на цім світі перед людьми, так на тім перед всіма святими, перед самим Саваофом. У тому є щось потаємне і невідоме в загадковості своїй, та дід умів навіть злу силу відмовляти, бісів відчитувати. Ідучи зі школи попри дідову хату, я не раз заставав його при подібному. Уже з дороги під вікном чую незвичні слова, минаю сіни, переступаю високий поріг. Лампада блимотить у кутку, перед іконою Ісуса стоїть дід з книгою, хтось на колінах клячить.

І що то була за молитва! До хати в час моління могли входити, могли з хати виходити, голодна корова на яслах мукати, дід нікого і нічого не чув.

Зібраний громадкою, я сидів на довгій лаві й дивився, як дід молиться. Прислухався до його то притишеного, то дужого на слові голосу, коли те слово видавалося

особливо значущим у його розумінні. Химерне плетиво молитви в'язалося надійно і чітко, мені так хотілося зрозуміти, а про щό мовиться, щό проситься, щό закликається. Та лишень окремі словесні сполуки про щось повідали, тут же знову виникали провалля. Певно, і тому дідова молитва здавалася не тільки дивовижною, але й таємничою, ба навіть застрашливою... Коли б валилася стеля над головою, коли б гуркотіли захмареним небом громовиці, а конари великої груші тріщали й падали на солом'яну кучму хати, дід все одно очей не відводив би од листів книги. Очі старого то були широко розплющені, ніби він проймав ними невидимого ворога, супостата добра і спокою, то приплющувалися, ніби дід виглядав того самого, що коїв зло і чинив кривду; потім заплющувались, і дід читав слова напам'ять. У такі хвилини він був умиротворений, благаючий. Певно, саме в такі хвилини навіть дідові від тих страшних молитов ставало легше, наступав йому одному відомий спокій надій і осягнутих жадань...

Невідомо, з якої причини, кому і наскільки дідові молитви помагали, та слава про діда пішла далека і широка. Перед дідом Петром схилялися в Дубовому, до нього приходили з близьких і далеких околиць, а для мого батька він був законом і правдою. Одного разу наш батько, певно, для повчання і для переконання прикладом, розповів досить дивну історію.

Жінка народила дитину. Заболіли її груди, впала в гарячку. До всього зажурилася небога, що годівля від неї геть пропаде, не матиме чим годувати дитинку. А коли дитинка заслабне й помре, чоловік її кине. Годівля справді зникла, дитинка голодніла і плакала. До лікаря за допомогою чоловік не ішов, бо баби казали, що як молоко зникло, так і появиться. Само від себе. Та чекання і сподівання були марні. Молодиця впала до жури ще більшої, ще важчої, бо тепер уже чекала, що чоловік піде до іншої. Так болями зневолилася, що почала говорити несповна розуму. Куди було подітися, якої було шукати ради? Хвора вже бешкетує, одним виглядом лякає всіх. Кажуть баби, кажуть люди, що вже зажили всього на світі, ніби до молодиці вселився сам чорт. Бо молодиця одним поглядом лякає всіх, хто тільки до хати не прийде.

З хворою вradити не могли. Зв'язали її мотуззям і привели до діда Петра. Помив дід руки і лице, надів на себе чисту білизну й почав над жінкою молитися. Спершу жінка на діда дивилася, неначе прислухалася, а що таке він з книги вичитує, що коїть, а далі, сарака, давай на діда плювати, брудними лайками і прокльонами його картати. Та дід знав своє і ніякій спокусі не піддавався. Прийшло до такого, що з нещасливою вже вradити не могли,— так чорт, не мав би моці, як жаба хвоста, запанував над жінкою. Мусили її мотуззям до великої лавиці прив'язати міцно. Лежала на лаві, дивилася не своїми очима на діда й лайками не переставала діда кривдити і небрязити. Коли хвора верещала не своїм голосом, коли очі витріщувала несамовито, дід від книги молитовної одвернувся, хрестом-зброєю кинув на диявола:

— Коли ти вліз до неї?

— Коли журилася, що пропала годівля, що дитина помре, що чоловік її візьме собі другу.

— Як ти до неї всадився?

— Через грішний рот, через грішні вуха, через грішні очі!..

— Доки у ній думаєш бути?

— Доки сонце не заїде! — відповів чорт жінчиними устами.

Дід замовк. Більше чорта ні про що не питав. Знову кинув на нього хрестом, як зброєю, перехрестився й собі і почав молитися ще гарячіше і ширіше.

Понад самий вечір, як мало заходити сонце на небі до нічного спочинку, молодиця ніби охляла й непомітно заснула. Дід молився неослабно далі.

Натомлений чоловік її сидів на лавиці. Недалеко жінки куняв, куняв, неборака, та й заснув. Раптом сама жінка прокинулася. Великими і наляканими очима зачудовано задивилася на діда Петра, глянула по стінах хати, довкола себе, неначе щось шукала, за чимось видвлялася.

— Вуйку Петре! Та як я до вас прийшла?

На словах жінки прокинувся чоловік, відв'язав її од лавиці, вона засоромилася.

— Веди мене, чоловіче добрий, додому! Най погодую свою дитинку!

Взяв чоловік жінку, пішли собі додому разом та й про неміч забули. От яким чудотворцем був дід Петро!..

З дідових розмов пам'ятаю небагато, бо він рідко розмовляв. Зате коли вже говорив, то кожне слово діда було піби шліфоване і грановане, добре виважене. Попів не любив, коли в них остаточно зневірився, до церкви не ходив. Був уже в похилих літах і дома молився. Молився сидячи, і я ніяк не міг зрозуміти, що й така молитва для бога приємна і прийнятна. Більше, мені здавалося, що при молитві сидіти — неспасенний гріх. Адже нас батько ставив завжди рядочком, коли ми вдома молилися. До того руки наші мусили бути складені на грудях, ми самі мали дивитися до сходу, до гори, з-за якої над нашим селом вставало сонце.

«Чим найсвятенник, тим найпекельник!» — говорив дід, і це ніяк не в'язалося з його побожністю і молитовністю. Принаймні тоді це для мене було незрозуміле. А я просто не міг розв'язати однієї нескладної задачі: дід святенником вважав того, хто себе ним видавав, показував таким перед людьми, саму молитву рахував всього ремеслом. Для нього самого вона була працею, невідкладним обов'язком, їй віддавав себе так само, як отій роботі, до котрої втілювався його талант творця. Певно, саме тому дід при молитві був схожий на трудівника, що захоплений і відданий увесь ділу так необхідному. Лампадка, що горіла скупим племінцем перед іконою святої діви Марії, здавалася чимось небуденним, рідкісним. Одного разу, коли дід відмолився, я дивився на нього, і мені здалося, що дід після важкої праці не просто зітхає, а віддихається. Спитав його тоді:

— А кажіть мені, дідику, що то є?

— Га-а? — дід не дочув.

— Що то є? — показав я на лампадку.

— То, синку, боже око! — дід примружив свої очі хитрувато, насупив брови й задивився на мене. Певно, вивіряв силу сказаних слів.

— Око? — я знічено перепитав і розгубився. Бо ніяк не міг второпати, що дід хотів сказати мені. А питати для пояснення од діда на додаток було таким недоречним... Він-бо не завжди до пояснень вдавався — вважав, що все ним сказане треба приймати без застереження та найменшого сумніву. Либонь, і тут виявлявся характер майстра, того самого майстра, що знає добре ціну собі...

Двічі на рік дідова хата чепурилася, один раз вбиралася у зелень. На різдво і великдень тільки столярський

верстат нагадував про те, що тут живе майстер. Верстат, щоправда, прикривався скатертю, в різдвяні дні на ньому лежав керечун — невелика біла хлібинка, спечена для свят. Більш урочистою і веселою була дідова хата на великдень — у ній пахло калачами, вареним, яблуками. І вже зовсім не звичайною була дідова оселя на зелені свята. Вона тоді прикрашалася гілками зеленої ліщини, наповнювалася пахощами прив'ялої трави, — бабуся розтрушувала траву по земляній долівці. І сама долівка в дідовій хаті була небуденна, — господиня змащувала її розрідженою глиною, ледь-ледь посипала пісочком.

У дні свят і неділь улітку, зокрема, дід був урочистий, охайний — з нього, певен я, можна було б писати ікони. Довге сиве волосся пишною куделею прикрашало голову, на чолі застигала печать глибокої думи і проникливої мислі, очі ніби світліли і осягали далекі простори...

Трудився до останку. Тому навіть після смерті в хаті діда зосталося багато-багато столярських заготовок, незакінченої роботи. Щоправда, так тяжко дід працювати не мусив. Один з бабусяю мав хліб, мав усе потрібне до хліба. Кабанів колов завжди великих і тлустих, корову тримав у хліву таку, що тільки б її по виставках водити і показувати — давала молока, як ні одна в цілому великому селі. Кукурудзи на ниві родило до нової, була картопля, яблука, сушениці, черідка курей. Здавалось би, що іще треба для двох літніх? Та дід лишався при газдівстві: ниви і луки не передавав на дітей, хоч на окремих нивах і луках саме вони газдували. Тільки перед сном заповів, кому і що дає в спадщину.

— Чому ви, няню, стільки трудитесь та трудитесь? Вам не так много треба, дали б відпочинок рукам... — одного разу мій батько повів йому.

Дід помовчав, похитав головою, ніби щось виважував, а потім:

— На готовий хліб зуби знайдуться!..

От яким був наш дід Петро!

Протилежністю дідові Петрові був дід Федір — мамин батько.

Цього я запам'ятав з тою великою ніжністю і добротою, з тою ласкою і подякою, шанною і любов'ю, котрі спричиняються дивною силою, щоб померлі жили в пам'яті живих.

До діда Петра у мене було багато поваги, подиву саме за те, що був незвичайний майстер, у всьому стриманий, непоступливий і твердий. Дід Федір зачаровував м'якістю і лагідністю вдачі, незвичайною широтою людяності.

У нашій хаті знову народилася дитинка. Батька вдома нема — він на заробітках. А ми, маленькі неуди, і не знаємо, чим допомогти на мізерному хазяйстві, як бути, що треба було б? І тут являється наш дід Федір, як добрий дух, як помічник і рятівник. На ліжку лежить мама, на печі — великій і простій селянській печі — в сповитку гріється немовлятко, а дід сидить на ослінчику перед піччю й набиває тютюном люльку. Набиває довго і чинно, з якоюсь навіть урочистістю, потім так же поважно відчиняє дверці пічки, розгортає жарини й кладе череп'янку до ватри. Поки люлька-череп'янка пропікається, поки тютюн у ній тлоїться, дід Федір на ослінчику сидить перед пічкою на чатах й розпитує маму про щось зовсім нам не зрозуміле, хоче знати, а що мама з'їла б, що випила б, за якими ліками для неї піти б до аптеки. З дому дід прихопить молока і масла, білого борошна і ячок — всього-всього, щоб погодувати не тільки хвору маму, але й нас. Він уже чаклує на плиті — варить токан, прямиєть масло і просушує стеблини м'яти до топленого масла, кидає кілька щепоток кмину. Яечня готує, в хаті лоскотні пахощі дідових приправ і готувань, а у нас на душі так тепло і радісно. Адже сніданок готував не будь-хто, а сам дід Федір. Крім того, коли він у нашій хаті, нам завжди і сама хата здавалася привітнішою і світлішою...

Ми їмо, дід на лаві сидить і пахкає їдким щиплючим тютюном, дим в'ється над дідовою спиною кучерявою голубою хмаринкою — для нього куриво мусило бути таким смачним, таким солодким. Я ніколи нікого не бачив, щоб курив з такою насолодою, з якою курив дід Федір. І тут теж була між двома дідами — дідом Петром та Федором — відмінність. Дід Петро сам ненавидів курців і просто в хаті своїй не дозволяв смалити. Це знали в селі, й тільки хтось наближався до порогів його оселі, як відкладав люльку до кишені...

Погодувавши породіллю і всю нашу малечу, дід Федір збирався до аптеки. Цей заклад у нашому селі далеко від рідної садиби, та дід швидко повертався з ліками. А що то були за ліки? Від них так пахло в цілій

хаті, ми аж п'яніли. Напившись, мама потерпала й так міцно засинала, що нам лячно було... Ми вовтузилися на печі, сиділи на лаві й дивилися на маму. Її лице було бліде, зате спокійне, ніби вона, наша мама, пройшла велику тяжку дорогу й нарешті могла собі трішечки відпочити.

Дід Федір був і собі побожний. Та його віра у святих і небо нічим не була схожа до віри у всемогутнього господа діда Петра. Дід Петро був книжний, заглиблений у догми та засади, я сказав би — теоретик і мислитель. При молитві я бачив його в окулярах, що теж надавало йому певної навіть вченості й поважності; давні дідові книги були обтягнуті шкірою-сирицею, — на ремеслі ремонту книжок він знався. Дід Федір молитовних книжок в хаті не тримав, у своїй же молитовності був навіть поганин і практик, я сказав би, що він ішов до молінь від емоцій. В діда Петра у хаті була ціла галерея ікон, розкладених по чину і ваговитості, з послідовністю, в котрій розумівся хіба що один господар оселі, у діда Федора було всього кілька ікон, можливо, більше так, для годиться. Мені навіть дивно було, що в хаті діда Федора поміж іконами були розвішані мальовані і цифровані орнаментом білі тарелі для оздобити, тут мирно вживалася велика рама з цілком світськими фотокартками за склом. Яких фотокарток там не було! І дідові сини в одязі верховинського вишиваному, і дядько Юра в мундирі чеського вояка, і дочки на цілий зріст, до пояса, з червоною барвою на лиці — його для краси підмальовував невибагливий фотограф-заробітчанин, самоук, що по святах влітку брів з села на село й клацав дешевим апаратом за не так уже й великий гріш.

У діда Петра було багато молитовних книжок, різних житій святих та угодників божих, історій та календарів. Він ремствував на попів, церковних служителів-недовірків, готовий був на самопожертву в ім'я віри; дід Федір до попів був байдужим, до чвар не ставав. Певно, тому, що важив собі: перед святим господом на страшному суді сам, кожен сам мусить дати одвіт за скоєне праведне і неправедне на землі. До хати діда Федора навіть приходили шептухи, коли щось ставалося на хазяйстві з худобиною, коли треба було зарадити комусь при хворобі з родини. Тут циганки ворожили на картах, якісь погорблені баби дядькові Василю припалювали ружу —

лежав, неборак, з опухлою почервонілою ногою й стогнав від болю.

Цілком книжні, строгі і категоричні молитви діда Петра з пам'яті вивітрилися і позабувалися. Запамятався при молінні хіба що сам дід Петро. Молитов діда Федора не забути довіку. Як тільки дід Федір входив до нашої невеликої церкви з дерева за рікою, він прямував до темного кутка під лівою стіною. Поношену, клипаву, з широкими полями сіру крисаню вішав на вбитого в деревину цвяха, сам тут же падав на коліна, прикладав долоню до долоні на грудях і молився.

Очі заплющував, голову опускав, ніби не знати яким великим грішником на землі був. Раз від разу збирав долоню в кулак і мірно бив кулаком у груди, неначе комусь невідомому і невидимому доводив, що у всіх його гріхах, малих і великих, «аще словом, аще ділом, аще помишленієм», винне саме його серце, бо не вміло вчасно з'якнути, поступитись і подобрити...

Коли дід Федір молився в церкві на колінах, я бачив тільки порухи його щиро складених рук і губ,— ними він щось шептав.

Та голос діда Федора при молитві я вже чув добре тоді, коли одного літа разом з ним випасав корів, телят і кіз на Словнарі — вище Дубового. Тут дід орендував толоку, ниви і велике поле для сіна.

Рано-вранці я прокинувся на ліжку після такої короткої літньої ночі. По хаті-літувці ковзне сонячний промінь, з хліва — був під дахом хати — чути подзвонювання худобинки на яслах. Корівки уже споживають принесену дідом з чагарів поживу. Яким добрим він був — шкодував нас з тіткою піднімати для вигону худобинки на холодну росяну пашу, сам брів у чагарі й добував корму, кидав до ясел. Приплющеним від сну оком я бачив діда перед вікном знову ж таки зі складеними руками: чимось він був схожий до того в церкві — клячав і тепер на колінах. Та коли на людях він був якийсь стриманий, тихий і знічений, тільки певною часткою своєї істоти перед такими ж грішними, як сам, у літувці на Словнарі при молитві він розмовляв, умовляв і просив, доводив і переконував. То притишеним, то зовсім тихим голосом виливав слова не книжні, не канонічні, не химерні у своїй незрозумілості, а прості, навдивовижно прості та людяні. Щонайперше, він просив для всієї померлої родинки — близької і далекої, многогрішної і

такої, що гріхів накоїти не встигла за браком довгого віку,— царства світлого і супокою вічного, для живих — близьких і далеких,— для всіх хрещених просив здоров'я доброго і життя довгого. Потім ніби починалася дивна деталізація і докладність у проханнях, бо дід просив, щоб праведний і всевишній був милостивим, рятував завжди, скрізь і всюди від «чоловіка лукавого, від звіра муравого, від хромоти і сліпоти, від глухоти і слутоти, від сорому і безчесті, від вогню і води, від панської кари і людської огвари...». Чого ще не просив і не вимолював дід Федір! І в усьому цьому було його велике щедre серце, була безмежність доброти і любові до ближнього. І все це для мене було зрозуміле.

Одного тільки сам я не міг збагнути: що то є за звір муравий? Понині не розлуцив для себе цієї, певно, такої нехитрої і нескладної, загадки...

Не знаю, якою була улюблена страва діда Петра. Відомо тільки мені, що найбільшими ласощами для діда Федора була свіжа риба. Ні, не та, котру купують за гроші в крамниці зі ставків та морів, а піймана в гірській річці, такий собі маленький і, здавалось би, нікчемний дріб'язок... Для справжніх майстрів лову риби вудичею він міг би послужити хіба наживкою. Та й тої «наживки» зловити в річці, по тихих заводях було не просто.

Я цілими довгими годинами бродив з виделкою і вистежував то слижика, то бабчика, то піскурика, піднімаючи каміння, вичікуючи, щоб каламутна вода прочистилася, протекла. Рибинка причаїться так, що її ледве видно,— сарака, вона хоче теж радуватися життю.

А ти повільно, виявляючи неабияку спритність і докладність, терпеливість і дитячу винахідливість, чигнеш виделкою по рибинці. Коли вона тріпонецься на кінці знаряддя в повітрі, чуєш себе рибалкою над рибалками, мерщій вхопиш її в руку жменею, кинеш до капелюшка, капелюшину покладеш на голову, відчуєш її тріпотіння маківкою, і тобі здається уже, що більшого вилову не може бути на цілім великім світі з широкими океанами та морями, що за тебе й пана більшого на світі не може бути...

Певно, тут не просто радість приходила од того, що якою рибчинка прудкою і спритною не є, все-таки спритнішим і прудкішим за неї був ти сам, тут уявою бачив

усміхненого, розквітлого, ніби помолоділого діда Федора, чув на лиці його шорстку долоню, коли гладив і ніби дарував скибу житнього хліба — дід завше любив сам до обіду краяти житній хліб, тому й руки його ним пахли...

Отак того дріб'язку напротикаеш виделкою, наглушиш під камінням верблянок, принесеш здобич до дідуся Федора, а він тебе погладить, пригорне, вдячно усміхнеться. Ні, не просто усміхнеться, а весь розквітне й заходиться ставити на токан. Токан дід варить довго, випікає і припікає його на ватрі, щоб смачним і поживним видався. В невеличкому горщику кипить окріп, до нього дід кине весь здобуток з річки. Ураз в хаті понесе струменями таких рибних пахошів, неначе тут порядкує перший куховар цілого континенту з своїми таємницями варити і приправляти. Варену рибку дід притрусить подрібненими пір'їнками-півочками зеленої цибулі й чинно приступає до трапези.

Токан до рота дід несе цілими грудками, охайно й обережно, трьома першими пальцями бере слижика, бабчика, сріблисту вербляночку й ласує. За всякими столами — бідними, багатими і багатющими — я бачив споживаючих вирощених на землі, добутий у ріках і морях-океанах, печений і варений корм, та мені не таланило бачити, щоб хто поїдав поживу з таким смаком, як їв річковий дріб'язок з токаном наш дід Федір!

Саме при споживанні риби дід Федір з неприхованою гордістю згадував давні літа і ту рибу, що колись водилася в річці Тересві. Він навіть не помічав того, що кожного разу, як тільки сидів за вечерею і вдихав випарок з-над річкового скарбу та пов'ялої зеленої цибулі, повідав ту саму билицю про пійману в тихій заводі рибу-велета: ледве добули її на берег два чоловіки. Коли я дивувався, ніяк не міг зрозуміти й уявити собі, що то був за кит, дід скрушно махав головою, рукою подавав такий знак, ніби уже все давно минулося й більше не вернеться.

— Що ти, синку, знаєш?.. Тепер і ріки вже не такі, як були, і риба в них не така, бо ліси довкола не такі, як були давно... Нині вже і люди не такі, як були давно!..

При цих словах дід замовкав і поринав до задуми. Вже нічим його не можна було зацікавити. Він здатний був довго сидіти біля тесаного сокирою прадавнього столу, спершись на лікоть, опустивши посивілу голову.

Дивився на мене і, певно, думав: «А що тебе, синку, чекає завтра, післязавтра?..»

Як тільки я прибував до рідного села з Хуста,— тут навчався в гімназії,— в святих обов'язках моїх було відвідати дідів, поклонитися їм. До них заходилося не просто для привітання, а зі звітом, як іде наука, як живеться, про що у світі говориться. Дід Петро, що-правда, розпитував скупю, часом навіть важко було збагнути, подобається чи не подобається йому внукова наука в чужому місті. Дід слухав, мовчав, тільки під кінець бесіди для повчання мовив:

— Не забувай, синку, про постולי!.. Вивчишся, будеш чоловіком — не забувай, з якого ти гнізда вилетів!..

Дід Федір ніби перевтілювався, ставав молодшим, бадьорішим, як тільки я переступав поріг його давньої хати. Він гладив по голові, просив бабусю, щоб відразу готувала яечню, заносила до хати з комори молока. Не минало і півгодини, як ми вже разом з дідом Федором сиділи при столі і пригощалися. Жодного разу за всі літа не пам'ятаю того випадку, коли б чи в діда Петра, чи в діда Федора з'явилася на столі пляшка якого-небудь напою. І нині про це згадую з радістю та вдячністю як про здоровий глузд, як про здоровий корінь родів, що брав собі силу з праці й тверезого бачення світу, ніяк не шукав забави і підмоги в клятому алкоголі...

Звісно, не можна було минати порогів діда Федора й тоді, коли вакації кінчались, а дорога знову стелилася з рідного села. Дід Федір проводив мене до воріт так, наче мав сказати щось потаємне від усіх в хаті, тільки для нас двох. Коло самих воріт дід зупинявся, був по-доброму схвильований. З кишені під пахвою неоковирно пошитої грубусукняної камізьельки виймав сиром'ятного капшука, що був передбачливо перев'язаний повісяною шворочкою. Дід розв'язував запнутого ключкою вузлика, розмотував шворку, виймав гроші. Давав небагато — 10, 20 корон. А мені і нині здається, що давав він багато, дуже багато...

Іду вулицею і не знаю чому, та мене бере смутком. Легким, потаємним у своїй загадковості і невідомості смутком... Повертаю голову, а він стоїть біля воріт. Без капелюха, без сіряка. Стоїть і проводить очима мене. Яка сила тримала його коло воріт?..

Живим, перед воротами, бачу його і нині... Ще бачу його, коли сяєво червоне од жарин паде на обличчя сучорляве, видовжене в нашій хаті в ті ранки, що так запам'яталися небуденним плачем немовляти і дідусевими клопотами... Таким він для мене залишиться назавжди...

Дідове Петро і Федір були собі сватами. Та ніколи не ходили один до одного. Не ворогували, але й не любили один другого. Ця неприязнь відчутним болем ранила нас, дітей. Бо інколи ми справді не знали, котрий з дідів кращий, котрому дати перевагу?.. Оба ж вони для нас були великі! Справді, великі!.. Дарма було між ними і неподілене.

Їх примирила смерть. Нині вони лежать на нашому сільському кладовищі поруч. Така була воля живих. Дідів поріднила мати земля на тому цвинтарі в Дубовому, що теж здається мені найкращим, найзатишнішим і найсвятішим у світі... Піднятий над селом галявиною, він обведений смереками з такою темно-зеленою хвоєю, що нагадує чорні прапори. Коли з полонин прилітає студений вітер, смереки шумлять у зажуреному хоралі, їх віття розвівається на тлі гірського неба, а ген-ген село повиває холодна смуга ріки Тересви. З цвинтаря видно село і далекі довколишні схили, узбіччя в чагарях і ліси... Тут пухом над нашими дідами лежить цвинтарна верховинська земля...

А смереки застигають в жалобі чорними прапорами хвої...

А сонце спливає над далекими блакитними овидами, обіймаючи широкі світи...

БАБИ

Хіба нема справедливості в тому, що слово «баба» може здатися трішки грубуватим за своїм звучанням?

Щоб слово чулося м'якшим і лагіднішим, звикли казати ще «бабка». У нас же на Верховині говорять лише «баба». І це звучить завше тільки доброю думкою і ласкавим чуттям, має тільки одне значення: баба — батькова мати, мамина мати. На Верховині воно ніколи не має іншого смислу, ним не «величають» жінок, коли хочуть принизливо покепкувати чи глузливо висловитися. А в такому розумінні оте незвичайне, просте і скромне, тро-

хи навіть приглушене, коли вже не глухе, слово хіба може здатися грубуватим?..

Батькова мама в моїй уяві малюється поставною і вродливою, доброю трудівницею. Не знаю, звідки стільки ніжності і чутлості у мене до неї. Певно, од тих розповідей батькових, з яких вона вставала завжди стурбованою і натрудженою буденними клопатами і ділами в немалій родині в ті давні часи, що не випадково зродили прислів'я: «Жінка в хаті тримає три кути, чоловік — один». Певно, ніжність до неї од того, що мій батько повідав про неї завжди з болем і вічним обов'язком перед світлою пам'яттю...

Вона була незвичайна, велика, як і дід Петро. Померла на тиф дуже давно, залишивши діда з цілою громадою малих дітей... Дід невдовзі одружився вдруге. Чому він за усталеним звичаєм не тримав смуток, чому оженився швидко після похорону першої жінки? «Бо йшов піст перед великоднем, бо малечі треба було зварити їсти, бо на дітей треба було випрати одежину... Бо в хаті просто не можна було обійтися, щоб не привести господиню!» — сказала якось тітка Гафія, коли пішла мова про давні родинні справи.

До хати дід привів мачуху. Нерідні сини і дочки їй казали «мамо». Казали так і тоді, коли вже повилітали з дідового гнізда під солом'яною, зчорнілою стріхою на свої крила. Цю бабу я сам запам'ятав добре. Була висока на зріст, завжди розмовляла сама з собою, химерно моргала лівим оком — це у неї вада така була.

Чомусь завжди здавалася сердитою, насупленою. Можливо, і не була такою, тільки нам ввижалася через те, що мала неприхильність до моєї рідної мами. Була скупа. Та скупість, гадаю, ніяк не видалася випадковою. Вона була породжена довгими літами нестатків, страху перед завтрашнім днем: уже й достаток оселився в дідовій хаті, уже всього було на горищі і в коморі, в пивниці, а скупість залишалася. Ввійшла у звичку, прилипла до характеру. Либонь, так воно вже і є: не завжди зі зміною умов та обставин міняється звичка, нажита попередніми умовами та обставинами...

З плином літ, що біжать від нас, є події, котрі в оцінці нашій міняються своїм забарвленням, ставленням до суті. Таким є і мій конфлікт з бабою Петрихою на грушках.

А що то був за конфлікт?

В дідовім саду на Березі яких тільки дерев не було! Були тут сливи літні і осінні за часом вистигання, була велика черешня — конарами сягала понад вулицю,— були яблука, що вистигали в сінокіс і гасили нашу спрагу на Ясеновій. Були яблука червоні і великі,— їх дід відкладав на зиму, нам, дітям, вони здавалися зимовою казкою і принадою з принад... Та найбільше вабила мене в дідовому саду висока давня груша. Родила вона невеликі, напрочуд смачні плоди, й цілим блаженством ввижалися ті хвилини, коли я потаємці забирався в сад. Забувався у нім, визбируючи грушки й поїдаючи їх. А як інакше могло бути? Хіба тоді здатні були приснитися великі жовтобокi, солодкі і запашні, різних строків вистигання і різних форм груші — плід праці людини у пошуках щедрої, здатної творити дива?.. Ласощами для мене в пору дитинства були навіть грушки-ліснички, такі собі дрібненькі кислячки-давлячки зі схилу віддалік рідної хати. З того самого схилу, де росли дикі черешні, восени червоніли глід, шипшина і калина. В лісі лісничок, бува, наїсися так, що в горлі зціпить кліщами і дихати не дає, а в саду діда Петра уже щось дійсно схоже на груші! Чи не тому іще я завжди по дорозі в школу і зі школи дивився в дідусів сад, готовий був чигнути почерез огорожу...

Одної неділі восени з церкви я подався додому швидко з тим, щоб таки махнути до дідового саду. Коло огорожі постояв, вагався недовго. Опинився під грушею. Трава була росяна, холодна: пройшов дощ, дув осінній вітер. Грушок нападало багато, пребагато. Та тільки я з'їв одну-дві, тільки накладав до пазухи — донині чую, як холодять в груді,— коли раптом на мій хребет неначе довбешка впала і зупинилася.

— А бодай ти наївся сирі землі! — за плечима щось простогнало.

Я остовпів і захолов. Переді мною з розведеними руками стояла баба Петриха.

— Та ти мені, дияволе лукавий, отаву прийшов толочити... Та я тобі таких грушок дам, що каменем у тобі стануть...— баба кляла, а я вже й не знаю, чого тоді більше налякався — удару, прокльонів чи просто бабиної появи...

— Та іди звідси так, як хмара на вітрах... А бодай вас...— слідом за мною повзли бабині слова, коли я мерщій давався через пліт, притримуючи лівою рукою

в пазусі бодай сякий-такий скарб... Не все ж висипалося з пазухи, коли баба сягнула кулачиськом...

— То була найстарша мама в Дубовому!..— про бабку Федориху сказав мій батько тоді, коли вона померла...

Ми сиділи довго мовчки. І думали... Ми думали про неї, таку непоказну, таку непомітну на перший погляд. І таку невсипущу, таку завжди заклопотану і всім на світі стурбовану. В нашій уяві ніби на вогненних колісницях проносилися літа, ми бачили її в різні пори року, в будні і свята, скрізь, у всьому, чим жила наша велика родина.

І справді! Батько мав правду. Бо ще не було жодної баби в селі, яка б могла прирівнятися під старість до нашої баби — до мами моєї матері. Стільки внуків і правнуків! То би їх вистачило для невеликого села! Ось чому батько мій казав про неї, як про найстаршу, найповажнішу, найдостойнішу маму в Дубовому!..

Вона була втіленням доброти і простоти. Тільки ми приходили до неї, коли вона брала велике решето і піднімалася на горище. Зі своїх сховків і припрятків нагортала сушениць, волоських і ліскових горіхів й спускалася до нас з гостинцями так, ніби нічого ліпшого і кращого придумати не можна було. Та й хіба нам могли уявитися ще якісь більш принадні і звабливі подарунки в пору нашого дитинства? Та й хіба справа у тім, що дарують? справа, в цьому я певен, у тім, як дарують. А баба наша по мамі дарувала завжди від щирого і безмежно щедрого серця.

Життя для неї видалося нелегким, многотрудних днів було багато. Бо не тільки трудилася від ночі до ночі, приводила на світ дітей і ростила їх, не тільки вміла журитися всім, що здавалося б, її не торкалося. Вона була в натурі своїй просто небуденною. Одними з найбільш хвилюючих і клопітних днів для неї були ті, як з бабчиного двору мали повести куплену корову. Купці вже вовтузилися коло худобини, дід вже давно полічив гроші, сам стояв без капелюха перед хлівом, наче саме в цей спосіб мав би виказати до годувальниці молоком останню шану на обійсті. Баба ходила сама як не своя й притулку не знаходила. Немов з двору хтось близький і рідний повинен був кудись подітися й життя без нього не уявлялося. Бо наша баба була взагалі проти того,

щоб худобинку з хліва продавати тоді, коли худобинка чесно привела на хазяйство цілу черідку теличок і бичків, коли від неї було надоєно за роки стільки молока, що з берегів Тересви виллялось би. Баба була за те, щоб корівка доживала вік на ситих яслах, на заслуженому відпочинку до останніх днів...

Що тут сказати?..

ІВОЛГА

Чую пташиний спів, що скидається на дивовижний свист і мідний дзвін...

Люблю, коли співає іволга.

Іволга бере на крила уяв, несе мене в дитинство...

Недалеко від нашої хати, на схилі, росла вже немолода вільха. Коли ми поверталися з мандрівки по околиці до хати, брат спостеріг у верху дерева гніздо. Ми довго сиділи і дивилися вгору з-під дерева: що то за птиця випурхнула з гнізда — такої ніколи не бачили. Птиця покружляла в повітрі, була в оперенні незвичайному, наче золотому. Ми вже судили, що, певно, в гнізді інша, що ця вартує майбутній виводок, можливо, тій — на яйця — всього носить їжу. Мало до чого доходила наша фантазія!

— Гм... Треба вилізти подивитися... Та й готово!.. — сказав брат так, наче тепер нам належало відкрити цілий новий світ.

Мовчки, уверх по дереву, я подерся у верхів'яття. Було важко: потріскана кора дряпала і дерла гомілки, руки. Та хіба можна було показатися неспритним? Хіба можна було зупинитися на півдорозі? То було поза межами хлоп'ячої достоїнності і мислення, уяв!

Поволі вгору та вгору, беручись з одної гілки на другу, перетворюючись в обережність і напругу, я імівся за стовбур в гіллястій кроні й принишк відпочити. Підомною вже в'яли ноги, хляли руки. Цілим тілом пробігала дивна млість і слабкість, та з дерева було видно далеко, далеко. На овиді блакитні сонячне мереживо палючої днини, хатні дахи виглядають з-між зелені садів, смугою сріблиться ріка, в повітрі неугавний гомін. А ще трохи-трохи вгору, до неба, — тут уже й пташине гніздо. Яка в цю мить ще мрія була для здійснення ближчою, реальнішою? Певно, ніяка!..

Обережно прикрадаюся до гнізда. О диво! В ньому сидить птаха, якої, певно, ніхто ніколи не бачив зблизька. Вона вся така, що і найсміливіша моя уява подібної б не витворила. Зеленавий і яскраво-жовтий кольори наче міняться, голівка і крильця розписані ніби в казці. Я глянув униз, до брата, ледве не гукнув од радості, та второпав: сполохати пташку — діло нехитре. Та не знаю і сам чого, певно в забутті, я потягнувся рукою, щоб бодай погладити чудову пташу в гнізді. Та тільки дотягнувся до неї рукою, як вона пурхнула з гнізда. Тривожно заячала, заскиглила, закружляла довкола верхівіття вільхи так, ніби звала на поміч побратимів і всептаство нашої зеленої околиці.

— Полетіла? — брат з-під вільхи озвався.

— Полетіла! — розчаровано відповів я братові.

— Злізай швидко, бо ячка в гнізді охолонуть і змруть... Пташатка не виведуться... — брат наказував. Я і сам знав, як мама завжди боялася, коли квочка злазнула з гнізда й довго крутилася по двору. Мама тоді нарікала і виказувала сумнів щодо курчат, які мають вилупитися.

Мерщій спускався з дерева.

Ми ще сиділи на зеленому облозі. Брат чатував, коли іволга таки прилетить і всядеться в гнізді, я ж оглядав садна, слиною протирав руки: горіли од вільхової кори.

Птиця не прилітала.

— Ми їй на заваді... Вона хитра, нас видить під деревом... — поміркував розсудливий брат Петро. І ми вже віддалялися од дерева, щоб з чагарів стежити за кроною вільхи. Над нею таки повинна закружляти іволга. І тільки тоді, коли ми справді побачили велику жовту пташу над гніздом, спокійно пішли самі додому.

— Чекай, чекай! Пташенята вилупляться. Ми дамо їм підрости. А потім таки візьмемо пару до клітки! От буде радість! Всі хлопці з нашої околиці до нас будуть іти дивитися!.. — тишили ми себе надією і наміром.

Минали дні за днями.

Одного ясного ранку я знову видряпався по дереву вгору. У гнізді справді тулилися одне до одного, нишкли голими неокковирними тільцями пташенятка.

«Нехай їх годує... Нехай ростуть! А потім уже розбагатіємо!..» — думалося, коли я спускався з дерева.

Часто, досить часто я вибирався на вільху, знав на ній уже кожен сучок, кожную гілку. Коли нам уже зда-

валося, що пташенята не тільки добре оперилися, але й здатні споживати будь-який корм, я піднявся до гнізда з твердою метою. Якусь хвилику милувався виводком, уявляв собі, як багато хлопців приходитиме до нас, вже думав про клітку — її ми не мали. Не біда, пташата побудуть якийсь час і в нашвидкуруч збитій скриньці. Тільки добути їх з гнізда. Та як розпізнати, щоб до пари! — от загадка, що бентежила розум.

Буде що буде!

Сягнув я до гнізда рукою, пташата дружно злетіли, ніби їм хтось подав знак. Літали якимось незграбно, перекидались у повітрі так, наче мали впасти на землю, тут же схапувалися, тріпотіли крильцями з більшою завязістю й розсідалися по недалеких деревах. Подавали собі голос з тривогою і самі, ніби мали ось-ось зібратися на родинну пораду, як їм бути далі...

Порожнє гніздо застигло на вільсі покинутою мимоволі доміркою, і в цьому була недоцільність, ба навіть безглуздя... А пташата десь понишкли, поховалися, даючи собі знак тільки чириканням, тривожним, від першого обіймання простору власними крилами...

І нині думаю: бувають і такі польоти і перельоти, що першими є для рятунку життя, для рятунку власної волі... Такої дорогої волі і свободи!..

БІГУНЦЕВА ХАЩА

То був собі невеликий буковий лісок на пригорку недалеко від нашої хати...

Коли навесні зеленів молодим листом, уже було тепло-тепло.

Великі буки якимось дивом збереглися серед садів і садиб нашої околиці на крутому узбіччі — з заходу його край височів кучерявим гребенем на тлі блакитного овиду. Бігунцева хаща — так називали її всі тому, бо хазяїном її був наш дядько по маминій сестрі Анні — Бігунець Василь. Ми знали його як доброго косаря, — у валку обганяв парубків, знали як мовчазного і мудрого, на слові завжди дотепного, трудягу з трудяг...

Певно, тому ще видавався нам господарем дбайливим, бо лісок свій оберігав і любив, як люблять прекрасне на землі, добре пам'ятаючи: потрібні довгі літа, щоб дерево виросло, зеленіло і дивувало красою весен, осеней і зим, достатньо ж зовсім якої-небудь часинки, аби

воно впало велетом на груди землі, щоб по нім плакала сама мати земля, даючи силу корінню марно...

Бігунцева хаща була окрасою нашого верховинського села!..

І в ній наш вуйко Василь був справді поетом, творцем...

Мені здається нині, що саме з того букового ліска на Бігунцевім полі починалося моє пізнання дерев, живої природи.

Ще лист не зеленів, бо тільки брость випукувала, бубнявіла, а лісок уже дивовижно гудів бджолами.

Бо у лісі росла велика верба. Якого клону, якої відмінності була — не знаю. Знаю тільки одне — таких котиків, як на тій вербі, не приходилося бачити ніде ніколи більше. Великі, жовті і запашні, вони ніби світилися чистим золотом перед всликоднем. Принадна, гордопишна верба стояла на схилі між деревами, немов щедра красуня зібрала на віче довкола себе подруг, щоб повідати їм про весну-красну, про птахів з вирію, про теплі полонинські вітри і лагідні дощі!..

В сонячні дні цілі бджолині рої перелітали по гілках: їм тут справді вистачало перги для медозбору. Наш батько піднімався на вербу, нарубував недовгих гілок-одноліток, щоб вербної неділі перед великоднем освятити. Нізвідкіль ніхто до церкви не приносив таких чепурних та гарних вербових гілок, як наш батько з Бігунцевої хащі. І цим теж хаща могла пишатися!..

З самої весни і до пізньої осені я завжди знаходив у ліску для себе чимало не тільки для того, аби відкрити світ. Гриби-сироїжки з терпким молочком, ожина і черешні, дикі грушки-давлячки, горішки бука і ліщини, ягоди шипшини і чорного терну, калини і глоду — все, все тут рясніло, радувало, милувало красою.

А що то була за казка причаїтися під товстим, порослим сивим лишайником і зеленим мохом стовбуром бука й виглядати пташок у кронах, слухати спів!

Тут усе жило своїм потаємним і таким загадковим буденням весни і літа!

А коли наставала пора дощів, у лісі можна було не тільки слухати, а й заслухуватися в лопотіння великих краплин. Вони падали з листа на лист рясно, коли дихав ледь помітний вітерець і гілки колисалися, лопотіли

краплі поважно і розмірено по одній, як було тихо, тихо.

Осінь стелила під дерева пухнасту ковдру, а небо межилося оголеними гілками. Тут-там ще помутнілим мідяком висів лист, та лишень налітав вітер, коли той лист зривався, кружляв і стелився на землю. Стелився з ледве помітним шурхотом, і в цьому теж була дивна краса, було своє життя...

Певно, пісню про красу лісок на схилі співав і самому господарю. Бо які літа не видавалися скупі і бідні на заробіток, вуйкові Василеві і на гадку не спадало той лісок продати на дрова. Якими холодними зими до нас в село не приходили з полонин і високих гір, ніхто і не думав датися до Бігунцевого ліска, щоб крадькома зрубати деревину для палива.

І в цьому була певна цнота, був освячений літами сільської порядності в господаря до господаря закон.

Тому лісок узимку білів великими патлами снігу по конарах, убирався в іній так, ніби наряджався для великого свята, що буває раз на рік, всього один раз на рік... І нам уже здавалося, що той лісок не тільки живе, але й відчуває, думає, розуміє... Що він і сам знає вагу своєї достоїнності й краси...

Завше, завше, як тільки я повертався додому, на рідні околиці, піднімався до ліска на схилі. Я піднімався, щоб порозмовляти з самим собою, щоб п'яніти і впиватися далеким блакитним овидом понад батьківською оселею...

Навіки в душі моїй рясний зелений шум, осінній золотий гомін, казковий зимовий іній букового ліска недалеко рідної хати!..

СУСІДИ

Їх у нас було багато! Хіба скажеш про всіх?..

Ми були бідні, тому краще в пам'яті живуть саме наші бідні сусіди...

У бабки Семенихи були чотири доньки, а з них старші — Анна і Маріка. Клопоталася з ними бабка. Дівували, сякі-такі женихи траплялися, а щастя справжнього не було й не було. Коли Анна віддалася за Ферка з Брустур — у Дубове прийшов «на пристаю» (так гово-

рять про того, хто з женихів починає газдувати на жіночиному),— взялися молоді споруджувати хату на пагорку вище Бігунцевої хащі.

Присадкуватий, на одній нозі, в смушевій сірій кучмі, корчмар якось після вечерні при розмові спитав Ферка:

— А що ти, на Голготі живеш? — показав корчмар рукою в ту сторону, де вже сіріла поставлена бідна хата.

— На Голготі! — тільки всього й промовив прийшляк Ферко Федаків і знічено замовк.

І справді. Нічим, як Голготою, прийшлася пісна і мізерна челлениця — обніжок для Анни і Ферка в недалеку межу з нашою садибою.

Молоді купили собі стару букову хату від газдині Фабрички. На Полонинку — так називався клопоть землі, що молодиці припав як придане, — дерево для зруба носили на плечах. Носили, звичайно, Ферко з Анною. Кожне по деревині цупило, якщо легка, удвох одну, коли важка. Була пізня осінь, на глейкій землі по схилу ковзалися, падали, ранилися, — яку ще Голготу можна придумати було для них при таких умовах початку родинного життя? Цілим гуртом селяни з нашої околиці на Полонинку виносили частини покрівлі — розігнутого на старій хаті drankового даху. Коли дужі чоловіки повільно повзли по крутому схилу вгору з ношею, могло здатися, що то повагом важко повзе на гору дивовижна химера-велет.

Нарешті хату сусідчиної Анни і Ферка-присташа було складено, нарешті над нею задиміла, закурилася легенька хмарка — прикмета життя. В хаті-бо розпалили перший вогонь...

Та не встигли загаздуватися, не встигли поставити огорожу, посадити перші дерева і придбати бодай одну-однісіньку козу, як народилася дитинка. Тут молоді видалися справді дбайливими. Пам'ятаю ті вечори, коли мама наша доїла корову й посилала мене до Федаків із дзбаном:

— Неси, небоже, молочко бідним людям... То не гріх, а спасіння велике, коли молочко є і для чужої малої дитинки... — повчала мама, кидаючи до молока маленьку щипотку солі, — адже мені приходилося до Федаків іти через ручаї, й тут тільки сіль могла спричинитися на гаразд, щоб сметану не понесло прудкими потоками од нашої Ружанки.

Я вибирався уверх по ґрунку до Анни і Ферка тоді, коли над Полонинкою мерехтіли перші вечірні зорі, а село блимотіло вогниками гасниць у вікнах. Якось справді дивно було дивитися в долину Тересви з Феркової Полонинки по нашому селу — великому, розкиданому не лишень по широкій котловині, але й по близьких та далеких околицях. Над хатами і застиглими почорнілими садами в далечині самовпевнено і гордовито бовваніла у висоті баня мурованої церкви, білою бляхою застигали і німіли дерев'яні церкви. Довкола було тихо, тихо, і від цієї німоти ставало якось аж лячно... Тому я поспішав до хати мерщій.

Анна раділа, як тільки я переступав незвичайно високий поріг хати. Та тільки порожній дзбан клала на лавицю, я тут же поспішав додому. Якась невидима і невідома сила понукала мене бігти хутко, я боявся навіть оглянутися. Самотня хата на горбі чомусь лякала сірим зрубом, непомірно високим чорним дахом з білими дранковими пругами там, де він зшивався на новому місці, невеликими чорними очницями шиб у вікнах...

Від нестатків та недогляду дитинка в Федаків прожила недовго. Колиска висіла на гаках непорушно — її не встигли зняти і винести на горище, а в труні лежав маленький Микулка. Обкладений квітами і запашними травами, неповністю заплющеними вічками наче дивився на лихий світ докірливо і поступливо, ніби втупленим застиглим поглядом шукав когось винного. Над ним стояла збідована і згорьована Анна, Анну хтось з жінок потішав: вік маленького Микулки був коротким і безгрішним, душечка маленького Микулки полетіла з Полонинки янголятком прямо в царство небесне до самого бога. А я слухав коло порога розраджування та потішання й думав собі: а тому, що Полонинка високо над рівниною, то й до неба Микулчиній душечці шлях коротший і легший...

Після похорону в хаті Федаків зчинилися содом і гоморра. Вночі на горищі гупотіло, у дров'янику попід хатою гуркотіло, кукурікало, гавкало, дарма що ані псів, ані курей Анна коло мізерії не тримала. Найстрашніше було, коли по стінах молотило двома іконами і нявкало цілою зграєю несамовитих котів.

Хто знає, скільки в усьому цьому було вигадки, а скільки правди. Новини до нас приносила бабуся Семе-

ниха, коли розповідала — хрестилася і примовляла побожні слова так, ніби все нечисте проганяла від себе. Всі малі в нашій хаті перелякано слухали, а тільки треба було пізно ввечері вийти надвір по дрова чи по воду, як ніхто не хотів іти один: боявся. А щоб іти до Федаків пізно увечері, нізачо в світі серед нас такий сміливець не знайшовся б. От що дала бабчина розповідь про негаразди на Полонинці.

Одного разу сам Ферко Федак прийшов до нас позичити молоток. Поки батько шукав знаряддя, я спитав сусіда:

— Кажіть, вуйку Ферку, як могло статися, що до вашої хати нечисте вселилося?

— То, синку, сталося дуже просто. Помер наш малий Микулка, ми понесли його на цвинтар. Хижу залишили без хрещеного, вікна позачиняти забули, стіни і пороги святою водою не покропили. Тільки піп з хати, як до хати чорт — тьовх! Заскочив та й вселився у ній.

Ферко розповідав так, що й найменшого сумніву не було, вірить в це чи не вірить. Він вірив...

Небагато літ сплило. Анна, небога, померла. Осиротіле світловолосе дівчатко після неї ходило поміж людей — де кусень хліба дадуть, де молоком напоять. Що набідувалося, наголоднілося! Ферко великого клопоту і жури собі не причиняв. Знову одружився. Пішов «на пристаю» до села через грунь, до Терешела. Полонинка залишилася пустинею. Довго стояла на вітрах похмура і зажурена, омертвіла хата. Над нею не звивалася хмарка сизого диму, по вечорах пізніх не блимотів у вікні сліпий каганець. Чи ми поверталися з сінокосу, чи пасли неподалік корів, поблизу хати ніколи не проходили. Боялися. Нам здавалося, що тільки близько приступитися до хати, як усе оживе страшним гупотінням і нявканням, собаками і здичавілими котиськами.

Минули літа. Хату на Полонинці розібрали — залишилося одно тільки печище та насип.

На тому місці, де був городець, довго ще зеленів куш троянди — цвів нехитрими рожевими квітами влітку, до самої осені. Під кушем дичавів і проростав травою, обіймався облогом барвінок. Хрещатий, квітнучий чічками барвінок. Їх посадила Анна першої осені, коли оселилися на Полонинці. Хотіла ж бо, щоб коло хати була й краса. Прагнула, небога, краси...

Половинка-Голгота: лісіє пісною землею, що поростає плієм і дикою невибагливою травою...

Давно здичавів, пощидів, заник кущ троянди. А по барвінку не залишилося й сліду...

Дивне вуличне ймення мав наш сусід Дмитро Магула — звали його Фанагою. Чому саме так, ніхто на околиці нашій не знав. Магула був першим нашим сусідом.

Як тільки по схилах танули і спливали свіги, як пробивався перший зелений шарост пробудженої землі, нас вабило до живоплоту на обійсті діда Фанаги. Ми вишкли при живоплоті, виглядаючи зручну щілку. Й задивлялися на брандушки в дідовім саду. Він весь ними синів, а видиво причаровувало і приманювало тою силою, що не знала краю. Хтось із нас пробивався крізь пліт, щоб бодай одну квіточку добути. Тільки зривав її, як швидко подавався до втеку, — страх, що дід Фанага зловить нас на своєму, був великим. І не від того, що сам поклав би на нас руки, а тому, що про наш злочин розповів би батькові. А тут уже милості не було б!

Нам хотілося, щоб брандушки в саду квітли поблизу рідної оселі. А їх тут не було. І ми не знали, чим зарадити, де роздобути насіння...

Дід Магула був добрим рятівником для нашої хати.

Зима видалася лютою. Наша мама палила багато дров, щоб ми не померзли й не похворіли. Було десь коло півночі, коли раптом з димаря на припічок впали ясні жарини. На мамі не стало лиця: вона зиркнула в димар й побачила, що він горить ізсередини, — був плетений з жердин, обмащений глиною. Як бач, глина облупилася, впала, жердини прогрілися й вогнем узялися.

Мама не зчинила зойку, ані крику — певно, боялася нас перелякати. В чому була, вихопилася з хати. Прибіг захеканий, переполошений дід Фанага. Вибрався на горіще, довго там гупотів. Мама носила йому воду. Вогонь погасли. Гаразд, що пожежа сама дала про себе знати в самому зародку. Щастя, що глина обсипалася тільки з середини димаря. Коли б впала ззовні, вогонь вирвався б на простір, охопив дах, крокви...

Тєї ночі ми замерзали. Менших мама понакривала всім цураттям, що його могла зібрати, старші коцюрбилися й горнулися одне до одного, аби якось погрітися.

Мама була настрашена й довго не засинала. Певно,

вона одна добре розуміла, що могло статися у ту ніч з нами. Мені було дивно холодно, зуби цоркотіли в пропасниці. Мама гладила мене по голові, наказувала забути про всі страхи й заснути. Та сон все одно блукав далеко од мене... Без вогню наша хата стала якоюсь непривітною, холодною, немов кимось ураз обікраденою...

Вранці дід Магула прийшов сам, щоб учинити протипожежний лад і безпеку. Довкола димаря він попрубував у стелі дошки, заденчив отвори саманом, обмастив глиною. Довго чаклував з самим димарем. Зачаділий, пороханий, напрацьований, він здавався нам небуденно привітним і добрим. Ми вже думали про те, що ніколи більше до його саду не проліземо за брандушками, не позаримося на грушки з того дерева, що росло у нього над хатою й було справді незручним для ласого на чуже ока. Довго вмивав руки, лице, мама сама зливала йому теплоту з горничка перед порогом хати надворі, сама подавала конопляного чистого рушника. Дід довго тер розпашіле лице, вузлуваті важкі руки. Коли подав рушник мамі, вона просила його до хати. Зайшов. Я пильніше придивлявся до нашого доброго сусіда. Він тепер став переді мною зовсім не тим, яким був до пожежі. Велике лице з довгими вусами ніби було карбоване з міді: літній загар тримався через довгу зиму. Недарма дід цілими тижнями косив трави під полонинами, потім залишався до осені з худобою...

Мама налила великий кухоль незбираного молока й припрошала старого до столу. Треба ж було чимось бодай пригостити добродія. Хіба могло спасти на гадку, що не молоком, а горілкою гоже почастувати б? Ні, не горілкою! Чи може бути краще в світі частування за кухоль верховинського смачного молока? Та ще такому пожежнику, яким був дід Дмитро Магула! Він же не знав приголомшливих коньяків та гірких паленок, тої всілякої закусі і того всілякого питва, що подаються на завершення діла...

Обтираючи рукавом губи од молока, дід дякував і скрушно мовив:

— Вогню, небого Василю, варуйся!.. Вогонь — страшніший води... Після пожежі ще щось знайдеш, після вогню — сирій попіл...

Вона росла перед вікном хати у нашого сусіда Юри Рарича. Хазяїна садиби з шовковицею звали ще Писариком. Чому саме таку канцелярську вуличну прозивку наш сусід мав, ми не знали. Може, прийшла до нього в спадщину од його діда, прадіда... Може, хтось колись в роду давніх Раричів і заробляв хліб, час гублячи над паперами. В самого ж Юри Рарича були сини і доньки, та не було ані канцеляристів, ані діловодів, взагалі притаманних до казенних і неказенних паперів, сам же він навіть підписати ймення власне не міг. Хто збагне, що за кепська доля бавиться в насмішку, коли вигадує різні там прізвиська до тих справжніх, документальних прізвищ...

Мовчазний і суворий, з похиленою завжди головою, високий і трохи погорблений, дід Рарич скидався на опришка. Не пам'ятаю, щоб він говорив. Пам'ятаю крик його. Досить було козі перехопитися через межу на дідове поле, як грізний крик лякав од хати. Ми тут же бігли за козою й завертали її на своє. Певно, через дідову суворість бабуся Раричка не такою ще й літньою далася в монастир, стала черницею.

Дідова хата стояла при дорозі неподалік нашої садиби на мочарі і завжди була глухо зачинена. Дід мав поля і толоки по околицях села, там випасав худобину, косив траву і сушив сіно, на обніжках по кошарах вирощував урожаєць. На садибу повертався пізно восени. А доти тут гараздували невістки і дідові доньки: обкопували на ниві кукурудзу, картоплю. Та й при цьому ми завжди боялися діда Юри. Бо ніби виринав з-під землі й волав на дівчорі, тільки переходив хтось на його.

До себе дідова садиба манила нас шовковицею. Ніде-ніде подібного дерева не було, тому вже одна незвичність плодів таїла в собі щось зовсім-зовсім привабливе. Як тільки ягоди вистигали — великі, продовгісті, справді солодкі і соковиті,— ми годинами чатувати могли перед дідовою огорожею, щоб ними поласувати. От була розкіш!

Бажання поїсти шовковиці було таке велике, що ми забувалися — нічого стримати нас вже не могло. Стрибали через огорожу, збирали плоди, витоптуючи все у городці — цибулю, часник, моркву... Прибувши на неді-

лю в село з сінокоосу, дід, щоправда, винних не шукав, з сусідами до свари не давався.

Одної весни дід шовковицю зрубав. Пень дерева довго стікав густою рудою патокою, брався довкола іржавим обручем. Як видно, була пора, коли земля корінню давала силу, а силі тій нікуди було дітися. Потім пень поріс пагінням, і ми вже думали, що минуть літа — і шовковиця знову вродить... Та ні! Дід Юра пагіння обламав...

Минули літа, навіть слід незвичайного для нас дерева на околиці зник... Того самого дерева, що не знати яким дивом на садибі грізного діда Рарича виросло, що відкрилося нам в дитинстві такою сумною загадкою...

НАНАШКОВЕ

Напрочуд і на диво лагідні та м'які ті слова — «нанашка», «нанашко». Не хресний батько, не батечко, не хресна маточка. А саме нанашко і нанашка. У них щось від тих справді ласкавих і сердечних, таких для нашої співучої мови характерних слів — «мама», «неня», «няньо»...

То, прошу вас, зовсім не все одно, яка у кого нанашка! Коли справжня — добра і турботлива, з теплом материнського серця і щедрості, — нею завше гордяться. Завше пам'ятають, що на світі є не тільки рідна мама і рідний батько, а ще хтось зовсім-зовсім близький і дорогий, кому можна багато довірити і ввірити найшотаємніше зі свого серця... Ось чому з давніх-давен у кожному селі на Верховині нанашками були кращі, достойніші люди. Того, хто добув собі лиху славу в недбальстві, непорядності, полюбляв корчму і зарився на чуже, ніколи ніхто в нанашки не просив... Бо бути хресним батьком чи мамою — висока честь і довіра!

Висока, чорнява, з чомусь завжди сумними очима, моя нанашка Василина Рушачка жила при тому потоці, через який багато літ я ходив до сільської школи. Ціле літо на ганку нанашинім червоніли квіти. Вони прикрашали хату і восени. По неділях і святах нанашка ходила у гарно вишиваній сорочці, вишивала — як мало хто в селі. Таку ж білу вишивану сорочку принесла мені в крижму. А що то воно є «крижма»? То ніщо інше, як одяг од нанашки в пору, коли ти вже не просто хресник, філін (звідки це дивне слово на Закарпатті? Чи не

од латинського *filius*, що означає син?), а дещо розумієш і можеш радіти подарункові од нанашків! Це для доброї пам'яті і думки, для розуміння, що у тебе на світі білому є ще хтось, окрім мами і батька...

Стою на столі. Мене одягають до нанашиного. Саме на столі завжди одягали хресників, і в цьому було щось від того звичаю, що в нього вкладалося повір'я: стіл — знак багатства і щедрості, людського великого добра і сердечності. То нехай же од столу переходить і до людини все найкраще, най у людині кільчить, проростає на гаразд і радість іншим людям. Одягати дітей на столі — не вважалося проступком, бо дітей у нас на Верховині завжди вважали чистими, безгрішними. Таким можна і на столі постояти. Та ще коли з ними порядкує нанашка!

Оглядаю й обмацую білим шовком гаптовану сорочечку, подобаються мені довгі торочки на біленьких штанцях, що очкуром стягнуті на поясі. Таких мені моя мама ще не вишивала, не лаштувала. Відразу чується щось небуденне, врочисте!

Хизуюся в обнові од нанашки, а батько дався до корчми. Як не почастувати кумів, коли вони завітали до нашої хати з такими гарними дарунками? Щоправда, в цьому є теж незвичність — батько наш ніколи не приходив додому напідпитку, ніколи не приносив пляшки якого-небудь питва. Він був тверезий з тверезих, п'янюг мав за ніщо, паленку ненавидів. Тут у нього була своя міра — строга і непоступлива. Тому дорога до корчми на випадок високих гостей пам'яталася в хаті, як пам'ятаються справжні події.

Нанашкове пили червоне недороге вино з кухлів, ані склянок, ні келихів, — що вже казати про якийсь дорогий цифрований обладунок для пригощання! — мама в хаті не мала. І я не сказав би, що ми саме в цьому чули якусь бідність. Ні, наше багатство було зовсім в іншому. Бо й уява про добробут в'язалася з іншим...

Я сидів під вікном до городця й дивився зачудовано, як дорослі пригощаються. А пригощалися вони так, ніби пилосся для того, бо годиться, бо треба... Комусь прийшло на гадку, що гоже було б причастувати й самого хресника. Що казати? Про вино я чув: про вино співалося в коломийках і колядках, повідалося в казках, так багато говорилося при нагоді між селянами, — воно ж бо дарувало не так радість і веселість по Верховині, як

в'язалося з негараздами... Ну, хоч би з тими, коли селяни вибиралися в далекі краї на заробітки й з родинкою од горя напивалися для забуття і полегшення серцю у смутках і жалях...

Нанашка налила до кухля вина.

— Пий, Іванку!

— Дайте, люба кумичко, дітвакові покій!.. Хлопець того добра ще в роті не мав, та йому злихотиться...— од вина мене рятувала мама, ніби віща була негаразду.

Кухоль брати до рук я не важився.

— Ей, кумо дорога! Най собі хлопець мало вип'є... Нічого йому не буде. А так дитина лакомиться! — нанашин чоловік розраджував мою маму й тут же понукав: — Пий, синку, аби ти знав, яке вино... Від червоного кров зав'яжеться — і будеш таким дужим, як опришок!..

Слова ці мені додали куражу, а поступливий мамин погляд добрими очима ніби дозволяв сягнути рукою за вином. Перший ковток видався дивно терпким, у смаку незрозумілим, але таїна в напої мала належну силу дива — вино пилося!

— Ану, ану, синку, не все одним махом, бо сп'янієш! — попередив батько. Досі він ніби всього спостерігав за тим, що коїлося.

Кумове гуторили, було гамірно і привітно в нашій хаті на околиці села. В голові я чув незвичайну дивність і не знав, що зі мною діється. Ураз мені хотілося бігти полем так прудко, як не біг досі, хотілося позмагатися силами з сусідським Дмитриком, — з ним не раз ми розчибалися на облозі.

Поважно і побожно, неначе вершили урочистий обряд, жінки і чоловіки хрестилися, як тільки з церковної вежі озвався дзвін. Повітря літньої днини було ясне і сонцем прогріте, тому дзвін видавався особливо голосним, свіжим. Гаяти час було гріх, хоч вино залишалось і недопитим, тому кумове спішно почали лагодитися до вечерні.

— А тепер, синку, в новій вишиваній крижмі нанашка хоче тебе видіти в церкві! — великою цупкою рукою мене пригортав до себе нанашин чоловік так, ніби справді вечірня одправа не могла й відбутися без мене.

Годі було збагнути мені, що коїться. Голова обважніла, а бадьорість розковувалася. Саме вона, певно, саме вона не дала мені відваги сказати, що до церкви не піду, що в крижмі залишуся дома.

Добре пам'ятаю, як кумове собі виходили до стежки між нив од хати, як голосно гупорили, неначе хотіли щось одне одному довести. За ними чвалав і я, дарма стежка справді здавалася такою вузькою, як ніколи раніше,— босою ногою я стрявав поза доріжку, до ниви. Кумове собі ішли ладком, я ж петляв і виписував за ними дедалі більш чудернацькі візерунки. Правда, ніхто цього не бачив, і коли б я розумів це, певно, радів би, що ніхто не бачить...

Ми вже були в кінці нашого поля нижче ниви, крутнули по доріжці до сусідів. До тих самих сусідів, що жили в солом'яній хаті, творили цілу громадку повдвілого і незаміжнього жіноцтва, знаходили тисячу і один привід, аби з проходим біля хати зав'язати свару. Минути їх, цих капосних жінок, було годі: дорога до вулиці і села пролягала мимо.

Вив'язуючи хитромудрі гаки попри саму межу — пішник жінки відбили колючими дротами на самий край садиби, повітрям прокласти його не могли,— необхідно було минути баюру, досить-таки широку. Спритні, довгі в ногах дорослі цю перешкоду взяли успішно. Мені ж треба було стрибнути. Та тільки я взяв розгін, тільки пальцями лівої ноги спробував знайти опір, коли слизький ґрунт ніби хитнувся підо мною і я сам шубовснув до баюри. Тільки тоді, коли у воді лопотнуло, кумове оглянулися.

Я встав, неначе після скоєного злочину, застиг, загляк. Ураз хотілося заплакати! Моя крижма, моя нова, шовком гаптована руками самої нанашки Василю крижма! Хіба могло бути в цей момент щось гірше? Розвівши опущеними руками, пеначе білими крилами, я стояв і не знав, що чинити.

— Най хлопець, куме, іде додому! — погладив мене по голові чоловік нанашки поступливо, заспокоююче.

— Видно, хлопчикові вино пішло не на хосен...— скрушалася нанашка, похитуючи головою, ніби готова була докоряти сама себе, кожного, хто дозволив спробувати вина.

Я повернувся до хати...

Від тої злопам'ятної неділі минуло не так уже й багато літ. В самі сінокоси до нас прийшла вістка, що нанашка померла. Переступивши поріг хати з громадкою дітвори, на довгій лаві під стіною я побачив незвичайно витягнуту свою нанашку Василю. Її видовжені пальці

рук лежали складені на грудях, щоки були запалі, борода вигострена.

— Дивися, як смерть її витягла всю...— шептала літня жінка з поморщеним лицем коло печі, киваючи зниділими очима на лаву.

— То, небога, тяжку і гірку смерточку мала...— тримаючи жмуточок м'яти коло носа, інша.

Нанашка була обкладена польовими квітами і пахучим зіллям, вишивана сорочка біліла рукавами. Та незвичайно білими здавалися панчохи на ногах, що до купи були зв'язані шворкою. Пізніше я довідався про химерне повір'я: украдена з ніг мерця шворка приносить щастя. Скільки у цьому правди і що це за правда? Звідки вона?..

Біла гаптована шовком крижма. Кухоль червоного вина. Дорога від хати і луна дзвону з церковної вежі. Латка блакитного неба на озерці дощової води і здивовані кумове... Все, все виникало переді мною, а при всьому цьому моя добра нанашка Василина. Вона ж бо одягає мене, застібає сорочку на шиї, і я чую, як пахнуть полем її руки, такі ж руки, як і в моєї доброї мами... Тут я уже зовсім збагнути не можу того, що нанашка Василина вже не підніметься з лави, не побачу її перед тою хатою, що хизувалася завше вирощеними нанашкою квітами. І знову вигостреними шпичками біліють панчохи на лаві під вікном...

До рідної оселі в Дубовому дороги мої завжди лягали біля нанашчиної хати. Дарма давно не було її в живих, я завжди уявою бачив нанашку. Згорнутий обережок сіна вона несла до овець в кошарі, поливала квіти на ганку, поралася в городі... А то просто перед хатою стояла й дивилася на вулицю. Такою вона живе для мене і нині...

Нанашин чоловік Іван недовго вдовував. За жінку взяв собі дівчину. Весілля було таке, ніби парубок одружувався — бучне і дзвінке. Скрипалі тягли по струнах завзято, бухав барабан, захлиналися цимбали, витягувало і виводило то сумовитих, то веселих коломийок підпиле жіноцтво.

Ми, сільські хлопчики, стояли під хатою й дивилися, як іде гостина. То вже здавна так повелося: діти стовбичать, до хати не входять. Щоб не було глітно для дорослих. Завжди, неначе у віддяку, з вікна гурту малечі хтось подасть книш — печений з хлібного тіста, ове-

чою бринзою придобрений пиріг-буханчик. Так було і тоді... Хтось висунув руку з вікна і простягнув до нас книш. Сусідський хлопець Федірко знайшов у кишені складаного ножика, взявся книш краяти й чесно, побратськи ділити всім. Прийшла черга й до мене. Федірко шматок книша подавав, а я стояв зацікавлений і не знав, що чинити. Я книша не брав... Тоді я і не знав, чому гостинцем на весіллі нанашиного чоловіка-вдівця знехтував... Певно, потрібні були літа, щоб і для цього було знайдено пояснення на словах...

Нанашка Васирина була бездітна, а молода жінка приводила на світ дітей. Випали часи круті, бідні, вже немолодий нанашко мусив датися по заробітках. Голодному, ослабленому робилося, либонь, нелегко. Він нидів, нидів щодалі, і його вже важко було впізнати.

Одної літньої днини в Усть-Чорному по вулиці повільно повзла коняка, тягнучи за собою віз. Чомусь я зупинився. Якусь хвилину дивився за возом знічений, навіть переляканий — на возі лежала дощана труна.

Коли віз був геть-геть далеко, я схопився і побіг за ним.

— Кого везете?

— Івана Рущака... з Дубового...

Везли мертвого нанашка.

БРАТ ПОКУТУЄ «ГРІХ»

У сінокіс мама залишала нас у баби Федорихи. Бабка жила біля вулиці, по якій струмило все життя на колесах з Дубового в Усть-Чорне, двічі на день навіть котилася автомашина — з села до села везла пошту. На бабчиній садибі нам відкривалися нові, од уже знаних відмінні, світи...

Наша рідна хата стояла на околиці села. Тут нам зеленіли поля і квітли сади, в дощову пору великими краплями лопотів ліс. Тут нам маленькими сонцями жовтіли соняхи довкола нив, шелестіли вівса і жита колосом, дивними співами виспівувала пташня. А приходила осінь — дзвіночками та колокольцями відзвонювали овечі отари, по царинках випасалися корови. Наша хата була на лоні природи, неначе колиска. І ми в ній не просто народжувалися, у ній ми виколисувалися, вбираючи до серця, до всього ества чари квітучого поля

і таємничого лісу, пісенність верховинських весел, лунність літа і щедротність осені, зимову казку...

Бабусяна хата нам повідала нові таємниці, і вже все уявлялося по-новому, збагаченим не тільки уявою, але й цікавістю. Наша фантазія розкрилювалася, тому, певно, саме тому ми собі повідали нові казки.

Недалеко бабусяної хати при дорозі стояв звичайний телеграфний стовп. З-під нього ми задивлялися на дроти, прикладали вухо до деревини і вслухалися в гудіння дротів, коли дув вітер. Ніяк і нічим не могли собі пояснити цього дивного явища. А як було тихо-тихо в сонячну літню днину, ми брали каменюку і гупали по дерев'яному стовпу. Дроти озивалися гомоном, хтось із нас біг до дальшого стовпа, прикладав голову і слухав. А ще хтось даліше. Нам здавалося, що там, далеко, в Усть-Чорному, а може, в самих Брустурах, нас слухають і чують, тому вигукували, когось докликалися, про щось своє, дитяче і наївне, розповідали. Ми шкодували, чого телеграфних стовпів нема по схилу до Ясенової, на якій косарі косять траву, мама сушить сіно. Коли стовпи і дроти були б, ми з мамою та батьком могли б собі поготорити, отак прямо звідсіля, од бабчиної хати... Ми розповіли б про те, що нам у баби Федорихи дуже добре, та було б ще краще, коли б вони швидко впоралися з сінокосом і прийшли додому...

Ми любили бувати у нашої бабусі. На садибу до неї збиралося багато сусідських дітей, бабусяна донька Олена гралася з нами. Садок, великий хлів, глибокий колодезь, з річкового каменю мурований, з блакитною латкою неба далеко під землею, навіс, що під ним дід тримав різний землеробський реманент — віз, борону, теліжки, плуг... Горнище хліва і сама вулиця перед хатою — все, все видавалося таким цікавим, повним потаємностей і забав. Що там, куди там різним дитячим майданчикам з нудними та одноманітними вигадками і чудасіями для потіх?! От ми забавлялися, бо уміли собі знаходити і в найнепомітнішому предметі, обладунку, інструменті ціле море забуття. Те, чого нам не вистачає, ми собі додумаємо, дофантазуємо, візьмемося на крила уяв поспіль і линемо в незвідані світи! Чого вартий був один віз дідуся під давнім дахом на двох опорах? Виберемося гуртом між полудрабки, посідаємо, позвішувавши босі ноги, хтось помахує кербачем, уявляючи собі коней, дарма з-під навісу стирчить одна тільки довга

голобля. Ідемо! Ідемо в край казки на дідусевому возі, далекий блакитний овид нам ввижається, і вже нам відкриваються не знані досі нові світи... А що нам треба, а куди нам іще?..

Увечері мама поверталася з поля і брала нас на ніч додому. Натомлена денною працею, з-під Ясенової і високих полонин приносила в кожній складочці одягу пахощі трав і запахи сіна, уся світилася радістю, коли ми припадали до неї і цілували її. Як-не-як, а через день хоч ми і забувалися, знаходили забаву, та нашій мамі досить було явитися, коли всі неначе дивною радістю були обдаровані, коли всі таким щедрим теплом обігрівалися!.. Мерщій ми збиралися і поспішали до нашої хати-колиски, на околицю села, на лоно природи.

Ми йшли від бабусі. Був літній вечір. Мама несла на руках сестричку Марічку і Христинку — ще меншу. Нелегко, певно, було їй. Та що могла чинити, коли старша вередувала, а мала не встигла б за більшими. Зморена дорогою від Ясенової до бабчиної хати, натруджена, мама повинна була ще приготувати нам вечерю, помити, вкласти спати. Поспішала дорогою. Саме тому, гадаю, сварила брата Петра, коли той на Фабриччиному полі упав і заплакав, що далі іти не може. Та всі ми віддалялися од нього, бо хто міг думати про лихо? Гадали: вередує, теж хоче на руки, як і Марічка, що могла спокійно тупцем-притупцем іти за мамою і двома братами. Та коли брат побачив, що його на руки не беруть, що ми вже геть, геть далеко, заплакав голосно, схопився на польовій дорозі і просто зашкунтильгав. На одній ніжці заскакав, другу волочив за собою, як неживу. І знову упав безпорадний. І знову заплакав. Мама поклала дівчаток на дорозі і повернулася за братом. Дівчатка собі розплакалися, брат собі не заспокоївся.

— Що з тобою, синку?

— Нога болить! — брат взявся ручкою за ніжку, ніби тепер її мамі показував.

Обмацала, витерла сльози у хлопця на лиці, принишкла до землі. Брат захопився за плечі мами, і понесла його на коркошах. Христинку таки на руки взяла, Марічка вже мовчала, ішла з гуртом.

З того вечора брат на ногу не ставав. На трьох цабав по кімнаті: на двох ручках і на коліні лівої ноги. Праву за собою волік.

Годилося відразу шукати лікаря, допомогти скаліченому брату. Та де було в простій селянській родині в гарячу літню пору сінокоосу ходити по амбулаторіях? Гм... Коли по них ходити та вистовбичувати, що буде їсти взимку сарака худобинка?.. Наступного дня на сонці знову виблискували коси, лягала в рівні валки зелена трава, повівав гірський вітер, і п'ярко пахло сіно, коли його складали навилками до пузатого оборога... Батько вимахував косою, мама поралася з граблями, варила косарям та гребілям страву, а брат Петро вже не бігав з нами, а тільки навздогінці цабав на двох руках та на однім коліні. А як бачив, що ми далеко, схапуювся, неборак, й пробував стрибати за нами на одній... То справді мусив бути не хлопець, а криця, щоб не плакати, не лежати...

Та до всієї цієї сумної історії прилучилося і ваговите слово діда Петра. Хто його знає, може б, і полікували брата завчасно, коли б не він зі своєю категоричністю і твердістю.

— То він каменем товкнув ногу... Шибеник!.. Носить ними нечиста сила!.. Не бійся, буде ходити...

Каменем так каменем. А може, й справді каменем... Коли так, заживе, вилікується. Само по собі... Хіба мало такого на світі було, коли заживало, коли ніякий лікар не обмацував, не бував на візитах, не випишував медицини... Коли б всяк раз по всякому ділу бідний по лікарях шукав здоров'я, то не мав би часу й бідувати...

Нога не виліковувалася. Чуда, що його обіцяв дід, не ставалося, дарма сам він був чудодійником, славним для всієї далекої і близької околиці.

Мама, небога, мусила мовчати. А батько все ще вірив у чудо. Бо він надто вже вірив завжди кожному дідом сказаному слову. Вірив і повинувався йому, як повинуються строгому закону. Батько був певен, що брат ногу таки ударив каменем, що мине час недовгий — і все буде гаразд.

Та гаразд не приходив. Брат ніжку тільки волік за собою, цабав по хаті, по двору. Ремствувати і плакати, певно, не смів: боявся, що не дадуть йому гратися, змусять лежати...

Мама більше терпіти не могла...

Зажурена сиділа мовчки так, ніби в кожну мить мало прийти оте диво, що після нього брат став би на ніжки

й побіг по двору, по полю... Ми наче відчували грізне лихо, вже не покидали брата самого, трималися хати...

Раннім ранком, коли ми ще спали, мама далася на грунь до Петра Іванцюського,— його знали в селі таким, що розуміється на різних вивихах. Прокинувшись, чекали, що мама ось-ось прийде до хати чи з молоком од корови, чи з іншою працею. Її не було. Прийшла тоді, коли сонце було геть-геть високо. Не одна. З нею до хати завітав і знахар. Середній на зріст, з неголеним обличчям, в конопляній грубій сорочці і в штанях з такого ж домашнього полотна. Він приступився до брата й довго по-діловому обмацував ногу, коли той лежав горілиць на дощаному ліжку. Щось прикидав, мимрив собі під носа, морщив лоба і значуще стуляв губи. Мама дивилася на Петра Іванцюського очима, в яких застиг біль і неспокій, жеврів вогник надії і віри. Ми тупили одне до одного й перелякано чекали, а що то має з братом коїтися. Дід в цей ранок нам здавався непомірно великим, брат в його руках, зібраний громадкою на дощанці,— малим, малим, а тому, певно, нам робилося лячно.

— Дай мені, небого, клубок! — нарешті велів дід так, ніби тільки одного клубка звичайних ниток не вистачало для здоров'я брату. Правда, для чого той клубок міг знадобитися, не знали ми, не знала цього і мама. Можливо, думала, що той клубок має прийти в платню за знахареві труди, бо миттю метнулася до великої кімнати й внесла не один, а цілі два великі клубочича.

— Та ні, ні!.. Ти, небого, принеси менший клубочок... Отакий! — дід стулив не то один кулак, не то два кулаки склав докупи й показав мамі, який клубок потрібен.

Мама знову переступила поріг до кімнати й тут же повернулася з цілим кошиком клубків — були повісм'яні і з клоччя, фарбовані і нефарбовані з вовни. Дід справді міг дібрати собі той єдиний, необхідний.

З клубком у руці дід Іванцюський приступився до брата. Присів на ліжку, взяв братову ногу й клубок поклав під коліно знизу. Спершу ніби обережно і повільно, потім тугіше і впертіше ногу нагнав, вигинав на клубкові, що вже весь був затиснутий ніжкою, наче чіпко вхоплений кліщами. Брат спершу плакав, яеначе зовсім не од болю, а більше од страху, потім запищав, заверещав так страшно, ніби його живе зранене тіло пекли вогнем. Великі сльози з його очей вже збігали

щівочками, личко блідло, потім синіло. Він захлинався і просився до мами, а вона, сарака, стояла зачаклована, остовпіла, з місця не рушалася. Не казала і слова, тільки руки стулила на грудях так, мов звідти ось-ось повинен був вирватися зойк і собі. Не плакала, тільки долонею повела від очима, певно, проганяла набігаючу сльозу. Гадала, що тут без болю не обійтися, що саме після вигинань і нагинань нога стане на своє місце там, де стався вивих, а брат необавки підніметься на обидвох.

Нічого подібного не могло трапитися. Бо братова ніжка була покалічена зовсім не в коліні, а в клубі... Можна уявити собі, що то був за гіркий і тяжкий біль, коли знахар виламував ногу силою, направляв у здоровій частині, з хворого ж місця витягував її більше й більше...

Коли брат уже не плакав, не верещав, тільки стогнав знесилений, обмитий сльозами і весь мокрий від поту, дід Іванцюський випростав його на ліжку. Сам, небо-рак, був теж, наче підотнув не сокирою, а нікчемною тупицею велета дуба...

Здається, що всі чекали обіцяного чуда навіть після того, як брат на ногу не ставав. А звідки мало явитися диво? Само по собі впасти з високого неба?.. Яка велика і простодушна селянська наївність потрібна була, щоб у порятунок нізвідкіля вірити, в біді його сподіватися!..

Одного дня мама сунула вузлика за пазуху, на брата одягла чисту сорочку, взяла його на руки й далася до лікаря Голубця — недалеко сільської аптеки мав амбулаторію. Весь в білому, середній на зріст, з малими стриженими вусиками, лікар поклав брата на довге біле ліжко. Я тримався за поділ маминої спідниці, а брат повертав голівку і дивився на маму так, неначе боявся, що його тут, в амбулаторії, залишать. Та лікар і не думав брата залишати в себе. Він висварився на маму і велів негайно з братом їхати до шпиталю.

Що було чинити?

Хтось би продав корову, розпрощався з нивкою чи клаптем кісниці. Та корівку з-поміж дітей продавати було годі, а поля для продажу в батька не було й на одну-однісіньку грядку. Певно, саме тому все ще вірилося в чудо. Та коли віра була вичерпана, батько почав здобувати так зване свідоцтво бідності, — отримане на сільському нотарському уряді, воно відкривало двері в

лікарню для безкоштовного лікування. Поки сюди, поки туди, сяка порада, така порада, минуло немало днів... Днів зажурених і для мами стурбованих... Вона, бідна, завжди всіма і всім журилася, клопоталася, ніколи не знала спокою...

— Усяка неміч, усяке лихо ще на самого чоловіка і його жінку, ще на їх дітей або на внуків і правнуків падуть за гріх. Бо нічого на землі не діється без волі праведного бога!.. Один волос не впаде з голови без його волі!..— повчав і наставляв дід так, наче нічого вже не лишалося, як віддатися милості невідомого і невидимого...

В чуже далеке місто брат був відправлений до лікарні. Там він пробув майже до ранньої весни. Повернувся додому. Його мова була дивна, нам не зрозуміла, і брат здавався якимсь не таким. На ногу ставав незвичайно, боязко. Обіцяли в лікарні, що все буде гаразд. І справді. Щодалі брат на ніжку ставав більш впевнено, і мама справді раділа. А хіба не було чому? Певно, було б все добре, якби не настала нова весна, нове ярювання. На садибі явився дід Федір з великими волами, з возом і знаряддям для оранки. Для нас прийшла знову радість, бо ми тут собі могли повідати нову казку уяви. Вибралися на віз, юрмилися між полудрабками. Виблискував плуг на сонці, коли батько повертався в борозні, дід ішов за волами, мама перед хатою знову цідила між пальцями золото насіння...

Брат сидів собі на полудрабку так, як сидять парубки, коли у возі женуть коней і хочуть похизуватися моторністю і спритністю. Не було б лиха, коли б несподівано хтось брата не штовхнув. Звичайно, без зла, несамохіть. Говорять, штовхнула тітка Олена. Наша добра тітка Олена,— з нею разом минало у нас дитинство... Брат несамовито завищав, прибігла мама й хутко брата понесла на руках до хати...

Нива була доорана, засіяна зерном, заборонована...

Ішла весна, роботи було багато. Певно, кожен знав, що після весни прийдуть літо й осінь...

Брат занеміг не на жарти.

Не знаю, чи знову віддавалися милості божій, на цей раз уже остаточно, чи знову треба було добувати свідство бідності на нотарському уряді... Чи просто всі згодилися на тім, що всяка на землі кара до людей іде за гріх «аще ділом, аще словом, аще помишленієм».

Та за який і за чий гріх брат карається ціле своє гірке життя?

Чому для нього така мука, а мамі вічні сльози?

Чому доля брата така кривдна і несправедлива?

Жаль мені, до болю жаль невинного, такого доброго і такого мужнього брата!..

СОНЦЕ ВЕРЕСНЕВОГО РАНКУ

Здається мені, дитинство моє закінчилось у ясний вересневий день 1928 року.

Коли вже спадала літня серпнева спека, коли трави були скошені, сіно до оборогів та копиць складене, мама знаходила яку годину, щоб мене повчити першим наукам. Брала великого псалтиря, розгортала на першій-ліпшій сторінці й показувала літери. Не думаю, щоб перевіряла мене на сприйнятливність та беручкість, виявляла нахили та уподобання в науках,— мамі просто хотілося навчити мене бодай чомусь перед школою.

Тикала шкарубким, потрісканим від праці пальцем до великої літери в заголовку, називала її і заставляла повторювати голосно. То було справді захоплююче видовище. Мені здавалося, що відкриваю для себе новий, ще не знаний світ, а вона була певна, що до цього світу літер мене впевнено і надійно вводить вона. Якою була мамина радість, коли вона вже мовчала і тільки показувала букви, а я без запинки їх правильно називав. Я був зосередженим і спрямованим, ніби тримав відповідальний екзамєн. Ніяка гра, ніякий дитячий шум і сміх не могли б у ці хвилини рушити мене од книги і моєї першої навчительки. Гладила по голові, і це була та перша похвала, що понукала і заохочувала до книги...

За кілька днів до вересня ми з мамою подалися в село. Певно, вона не просто хотіла купити мені сякий-такий шкільний обладунок, але й хотіла, щоб при цьому був я сам. У крамаря Йослика довго вибиралася грифельна табличка, дарма всі таблички були однакові. Либонь, на тих, що їх мама відкладала, знаходила якийсь гандж, а можливо, шукала оту найщасливішу, котра не тільки потриває довго, не розіб'ється, але й прихильно послужить для сприйняття початкових наук. Коли табличка з червоними квадратами на одному

і червоними лінійками на другому боці була куплена, мама заплатила ще за два грифлики — один для вжитку відразу, другий про запас. Ще звечора була приготована торбинка — проста, з домашнього полотна. Зате з полотна не абиякого, а зовсім, зовсім нового. Повішена в куток біля вікна, вона ніби і сама хизувалася тим, що завтра вранці піде до школи... Були помиті ноги, шия, вуха. Мама сама перевіряла докладність і ретельність не тільки тому, аби на неї не падала ганьба, але саме тому, щоб я у повній честі і порядності явився перед лице вчительки.

Вранці чомусь уже не спалося так солодко, як інших днів. Тільки схопилася мама, я почув її. Уже боявся заснути, щоб, бува, не проспати школу.

Сніданок був готовий. Мама понукала до їжі, та не йлося. Батько саме готувався іти зі мною. Він причісував волосся, пригладжував вус,— як-не-як, а чепурився завжди, коли мав іти до села. Я стояв коло порога і чекав: торбинка була перекинута через рамено й звисала під лівою пахвою. Руку я тримав на табличці знизу, ніби лякався, що торбинка ураз якимось чудом може розпоротися й з неї тоді випаде мій школярський прилад...

До вулиці, що нею йшлося до села, доріжка вела між нив. Доріжка шелестіла бадиллям кукурудзи — обабіч достигали ниви,— проводжала давно відквітлими соняхами, що поважно, ніби задумані і зажурені лицарі перед битвою, хилили долу обважнілі голови. Довкола тих голів росохатилися тонкостеблі пагони-відростки з маленькими ще квітнучими соняшниками, так, ніби ті лицарі були в щедрих відзнаках-орденах заслуг і почесей... З-поміж зеленого ще бадилля виглядали лисі маківки гарбузів на довгим павороззі, на тичках рясно звисали стручки жовтіючої квасолі. Нива наповнювала цілу околицю тим справді дивовижним ароматом, що так заспокоює і так добром потішає хлібороба...

Чимось невідомим заклопотаний, я й незчувся, коли ми опинилися на шкільному подвір'ї.

У вишиваних сорочечках, з шкільними торбинками через плече, здебільшого босоногі, гладенько причесані дівчатка, громадки хлопчиків гомоніли. Я ніколи не бачив стільки дітвори разом. Батько спитав, а де вчителька, й зі мною поспішив до шкільного приміщення.

В класі запахло оливою, і перше, що я помітив, — дощана підлога, почорніла від оливи. Батько якусь мить наче завагався — йти по натертих дошках чи не йти. Тому хвильку постояв коло порога. Далі ступив до вчительки. Молода, з довгою косою, що була вінком складена на потилиці й звисала до колін, вчителька саме відчиняла вікна класу. Сонце падало на неї і ніби вихапувало її з полутінку приміщення, дивно освітляло й окреслювало стрункий стан, а шовковий, ще по-літньому легкий одяг — днина була напрочуд тепла — ніби саме тепер на ній розцвів усіма квітами щедрого верховинського краю.

Я зачудовано, від цього, певно, знічено задивився на вчительку, тут же потупив очі й застиг на великих батькових ступнях — лишали од пилюки лапасті сліди на долівці.

Обличчям вчителька була повернута до батька, а руку тримала на защібці вікна. Потім зібрала долоні на грудях й уже придивлялася до мене, наче хотіла знати, а що за школярик прийшов. Я бачив тільки батькові ступні босих ніг. Погладила по голові, взяла за лице ніжною рукою, щоб я звів очі на неї. Знічев'я не знав, що маю чинити.

— Як тебе звати? — спитала тим голосом, привітність якого ніколи не забути.

— Іван.

— Будеш, Іванку, гарно вчитися? Правда?..

— Буде вчитися... Мусить вчитися... Вчися, небоже синку, бо світ без науки — темна ніч! — мовив батько так, ніби це не міг сказати дома, з цим мав прийти до школи.

Вони розмовляли. Про що, годі згадати. Пам'ятаю тільки його просьбу, щоб посадила мене на першу лавицю, щоб не шкодувала при потребі палиці, щоб при непослусі дала знати йому, бо він тоді сам візьметься за науку й від тої науки буде не солодко, а гірко. Він повідав, що живе нелегко, що гріш заробляє тяжко. А щоб нам, малим, у житті повелося краще, мусимо змалку сушити собі голову у школі.

Вчителька просила показати їй табличку, я хутко виїняв її з торбинки, показав і грифлика. Вона посміхнулася й ще про щось розпитувала батька. Потім ми виходили з класу, бо до першого уроку ще залишалася якась часинка...

Чую розмову батька з вчителькою в ту далеку вересневу днину, коли вона готувала клас до уроку, відчиняючи вікна для сонячного ранку зі світлом і теплом...

Як перша велика і чиста любов, вона, моя перша вчителька, живе завжди молодою і весняно прекрасною, щедрою. Живуть згадки тим неповторним і ясним, що озорує нам високе небо уяви і пам'яті незгасної для багатства і добра на ціле життя... Для того, щоб ми ніколи не бідніли і завжди чули в собі снагу...

Вона вчила мене впродовж трьох літ.

Я полюбив її ніжно, як тільки може любити хлопчина справді святе і велике. Йолані Тимкович — своїй першій вчительці — я зобов'язаний не тільки першими відкритими вікнами до знань, не тільки завжди доброю і радісною пам'яттю про сільську народну школу... Я дякую саме їй першим пробудженим інтересом до всього прекрасного в казці і пісні, до скарбів духовних нашого народу.

Було перед різдвом.

Наша вчителька була у тім настрої, коли сама людина стає як свято — піднесеною та врочистою. Наступного дня починалися вакації. Перші зимові шкільні вакації. Всім легко було на уроках: вчителька про щось радісне нам розповіла, а потім просила хлопців поколядувати. Серед нас були і переростки — хіба на Верховині в давній час всі починали вчитися з шести літ? Саме переростки і знали багато колядок. Як бач, в різдвяні свята ходили по селу з колядою од хати до хати.

Хлопці зібралися гуртком. Проспівали першу, другу колядку, в класі ставало якось незвично, небуденно. Бо в самих колядках повідалося про все, що міг витворити народний талант в думі і турботі, аби земля родила щедро, аби сади рясніли густо, аби хліви з худобицею були повні, аби зелене вино саджене наливалось соком сонячним і п'янким... Співалося ще про парубків і дівчат на виданні, про газду і газдиню... Кожен з присутніх напивав вітрила уяви і плив од будення далеко, далеко... В досі не знані світи. І найбільше неспокою було при уяві про зелене вино саджене. Ні, воно малювалося зовсім не тим червоним, що його колись присилувала спробувати нанашка при крижмі. Воно уявлялося чимось зовсім казковим, солодким і запашним,— одної осені мама кілька грон принесла нам з села. І вже хотілося знати, як воно квітне, як росте і набирається соків.

Жарти хіба про все дізнатися, коли на Верховині виноград не садили?

Коли хлопці відспівали колядок, вчителька сиділа мовчки, задумана. І в класі було тихо, так тихо. Вона піднялася, пройшлася поміж лавиць й спершу поволі, ніби все збирала думки, почала говорити нам про народні звичаї і красу в них, про багатство вигадки і велику чистоту. Вона повідала нам про пісні і казки, про чудодійні чари рідної мови і всього, що є рідним і прекрасним на батьківській землі. Ми слухали захоплено, і нам було вже жаль того, хто рідну землю любити не навчився, у кого не серце, а камінь до пісні і казки, хто знехтував і забув мову дідів і прадідів, кого понесло по чужих холодних світах... Ніхто ніякої цікавішої бесіди з нами в той день провести не міг. І наша верховинська земля з полонинами і гірськими ріками, з рідним селом та його околицями видавалася нам дійсно неповторною, найдорожчою в світі. Все нами приймалося таким, яким подавала його наша вчителька, відкриваючи цілий світ великого і світлого. І ми вже гордилися своїм рідним краєм, чули себе такими багатими, такими багатими...

Минули літа. Минуло багато літ. А я люблю її, мою першу вчительку Йолану Тимкович, тим же дитячим захопленням почуттям. У мене до неї цілий океан ніжності і почуття обов'язку... За все, за все прекрасне, що нам так щедро дарувала і для нас відкривала... І за той пам'ятний вересневий ранок з по-весняному молодим сонцем...

ЧЕРЕВИКИ

Не черевики запам'яталися як взуття, а постолі... Прості гумові постолі, що їх у нашому гірському селі майстрував німець Ірман...

Батько сидить на ослінчику й заклопотано вибирає з цілої купи постолів — по парі зв'язані — оті найпридатніші на мою ногу. Сам Ірман радить, котрі можна носити без зносу, батькові саме хотілося б такі, що тривають вічність. Та продавець і покупець в підсумку тверезо доходять згоди, що нічого вічного нема, окрім землі та неба з почтом святих і всемогутнім Саваофом. Можливо, саме тому постолі на мою ногу вибираються вже й не так довго. При остаточному доборі, правда,

береться до рахунку те, що я ще буду рости і слід подумати про тепло для ноги взимку. Отже, треба купувати великі.

І ось я вже в постолах осінньої днини іду до школи. Постоли, як човники або човенята, довгі і широкі. Нога обмотана товстою вовняною онучею поверх бавовняної, взуття до ноги прив'язане обуванками — довгим чорним реміняччям майже під самі коліна. Ідеш собі, як опришок, та й годі! Ні мороз не страшний, ні сніги не лякають... М'яко, легко... Та все ж! Та все ж мрією були не постоли, а черевики. Добротні черевики від шевця, з добротної шкіри. Тому, саме тому, коли ми ішли зі школи, задрісно поглядали на той велетенський, з бляхи викроєний мальований черевичище, що бовтався на дроту, як приманка, у шевця перед дверима невеликої майстерні.

Та бляшаний черевик собі поскрипував, а ми ходили у клятих гумових постолах. Кажу «клятих» не тому, що притаїв до них злість і образу, що дошкулили і допекли мені одному. Кажу «клятих» тому, що думаю вже не просто про них, а про лихо в минулому всієї в постоли взутої Верховини. Не знаю, чи на великому білому світі десь іще взували коли-небудь гумові постоли? Здається мені, що тут наш дубівський Ірман не мав собі ані конкурента, ані зазіхака на патент виробляти гумові постоли. До речі, повім: взувало їх не одне Дубове в тридцять роки. Можливо, десь хтось на постолах розжився, розбагатів, наш Ірман — ні. От була бідна пора!

Та все ж запам'яталися і черевики в дитинстві! Щоправда, не як взуття, а як розкіш, як сни... як гірке розчарування...

З тих місць у Чехії, де батько був на заробітках, додому надіслав листа. Мама його прочитала й уся засвітилася од радості. Тут же пригорнула нас — близнюків своїх — до себе, наче мало статися щось велике.

— Слухайте, небожатка, що пише ваш нянько! — закликала до уваги й заходилася читати. Можливо, думала, що так до нас прийде найсправжня, найбільша радість, що в цей спосіб ніби самі поговоримо з батьком. — «Пишу тобі, що додому іде Петро Багай. Та ним посилаю для хлопців бокончі. Та най у них не ходять по болоту, аби їм послужили довго, бо знаєш, як тяжко і гірко заробляється гріш...» — Далі вона уже не читала. Може, щось зціпило горло і словам казатися не да-

вало, а може, далі все писалося тільки для неї. Та напутньо і повчаюче промовила через хвильку, не випускаючи нас з своїх обіймів: — Моліться за нянька богу, аби здоровий був та й аби його дороги були щасливі...

Від того дня ми вже ледве чекали, коли нарешті явиться у Дубове благодійник Петро Багай. Той самий, що взявся притранспортувати для нас омріяні черевики.

День прийшов. Багай повернувся. Та тільки не з черевиками. Явився до нашої хати на околиці зеленого села з порожніми руками. Сидів на довгій лавиці під стіною й мамі розповідав, що ніби в дорозі прикурнув, потім заспав. А тим часом якийсь лиходій прикрався, розітнув полотняні бесаги й з них наші черевики витягнув... Ми слухали й зацікавлено дивилися на неголеного, довгов'язого, такого для нас непривітного Петра Багая. В хаті не затримувався після вістей, пішов собі. А ми з мамою сиділи далі мовчки й не знали, що казати.

З німої тиші нас повиводила сусідка. Прийшла неначе для того, щоб маму вислухати і поділити з нами наш негаразд. Слухала, слухала сусідка, а потім ніби студеною водою на всіх нас гулькнула:

— А ти, небого, віриш, що Багай казав тобі святу правдицю?

— Та як не казав правду, коли йому і бесаги розітнули... — мама ніяк не могла погодитися з сусідкою.

— То-то воно і є, що Багай бокончата від твоїх дітей продав, а бесаги розітнув, щоб звалити на злодія і знак мати... Еге, Багаїв няньо вівчарив, заколов козу — м'яса йому на полонині забাগлося. Роги і ратиці залишив на знак, що козу ніби вовки заїли... Яке коріння, таке й насіння... — сусідка доводила для переконування.

Ми нічого не розуміли. Одне нам залишалось: гумові постолі і сні про черевики від батька. Щоправда, наша мама до нас приступилася, погладила й мовила:

— Не журіться... Коби здоров нянько ваш... Він вам бокончики купить... Буде і краще...

Та було й справді краще.

В найтяжчі роки нестатків на Верховині з Чехії та Моравії до школи надсилали допомогу — недоношений одяг і взуття, білизну, олівці, зошити. То була так звана акція підмоги бідним школярам на Закарпатті.

До нашого класу внесли цілу громадищу одягу й черевиків. Скарб лежав на долівці, вчитель роздивлявся по учнях, ніби прикидав, хто з сільських хлопців і дівчат

найгірше одягнений і взутий, що кому найліпше прийшлося б. На останній лавиці я схилив голову, нічого не чекав, ні на що не придивлявся. Наш батько і при найтяжчих роках дбав, щоб бодай на гумові постолі заробити. Були за нас і бідніші, дарма в один час аж п'ятеро школярів мама мусила вирихтувати зранку. Зі школи в час дарункових акцій ми завжди поверталися без новин.

— Ану, Іванку, ходи сюди! — нечекано-негадано покликав мене вчитель.

Недовіриливо од несподіванки я встав, пішов до столу. Вчитель уже тримав добротні черевики з червоної цупкої шкіри так, як тримають важко здобутий коштовний скарб чи трофей.

— Це буде тобі! Візьми! Отут і капчурики будеш мати! — з громади різного дріб'язку вчитель взяв теплі сині шкарпетки.

Зі школи додому я ішов так, наче хтось на ярмарку подарував мені гарячих чистокровних коней. Черевики пішли з рук в руки, всі ними захоплено чудувалися, хвалили за міцність та надійність, казали добрі слова про вчителя. Звичайно, велику ціну тут мала увага вчителя...

Після докладного обговорення я взявся черевики приміряти — така була воля всіх. Стало очевидним, що з тонкими синіми шкарпетками черевики завеликі. Знайшли на печі домашні капчури. Та й цих було не досить, щоб взуття трималося ноги.

— Може, ще й онучу завити на ногу! — хтось давав раду. Та швидко зійшлися на тім, що онучу до таких доладних черевиків одягати просто негоже, коли не смішно. Посміялися, погуторили, а батько значуще і ваговито промовив:

— Не біда, синку, що великі. Виростеш, будеш у них панитися. А тепер одягати їх шкода, бо марно попсуються, раз вдалися не на твою ногу.

Обговорення черевиків і питання, як з ними бути, на цьому й було підсумоване.

Черевики було відкладено на полицю-дошку понад дверима і вікном, до самого кутка. На ту саму полицю, що служила нам в хаті для зберігання хліба, молитовників і різного дрібного реманенту — молотків, маминих спиць для в'язання капчуриків, клубків ниток тощо... Як тільки вранці я прокидався зі сну, передусім дивився на

полицю, чи там черевики. А вони собі возсідали, як пара князів чи повновладних володарів, чинно і зручно. З черевиків щотижня змахувалася пилюга, щоб їх не роз'їдала, до них було набгано ряднин, щоб зберігалася надійно форма.

У тій думці, що колись прийде час і черевики такі будуть взуті, що вони послужать добре, таїлася маленька радість... Маленька? Либонь, то була зовсім, зовсім не маленька радіть!..

«ВИ РУМУН?»

Радість прийшла.

Тільки днина блиснула, коли я вже піднявся. Ще не помився, а з полиці зняв черевики. Їм випадала така велика честь! У них я мав податися в Хуст для складання вступних іспитів до гімназії. Якось дивно не пасували ті добротні черевики мені. В білій конопляній сорочці, в таких же штанях на очкурі, шитих руками моєї мами, і в черевиках з фабрики! Що за несумісність і протиріччя! Та біди не було, і над ним сушити собі голову ніхто й не думав. Поступлю до гімназії, на літо піду пасти дідові корови, а там уже на одержину зароблю собі сам.

Досить довго ми стовбичили під хатою отця Івана: його сини Костянтин і Володя теж поступали з сільської школи до гімназії. Як бач, можна було б ще й поспати, та спати було ризиковано. Краще вже чекати тут, біля хати нашого отця протоіерея.

Сини попівські повставали, нас запросили до хати, щоб трошки погрітися,— напередодні пройшов дощ, ніч була не така й тепла, мама стояла під хатою босоніж. Тільки попадая помітила, що до Хуста я вибрався в такій мізерії, як знайшла синову піджачину й дала приміряти. Стояла й дивилася, ніби хотіла бачити, а чи саме одяг вміру. Піджачина стискала в плечах, була коротка в рукавах.

— Прийдеш з екзаменів, занесеш... Ще мої менші поносять...

Дорога з рідного села здалася далекою і довгою, довгою. Все відкривалося новим і незнаним. Блакитні овиди понад рідним селом вже тонули в голубій імлі, коли розбита, розтрясена машина-заробітчанка загальмувала й опинилася перед корчмою в Тячеві. Поки отець

протоіерей ласували і лакомилися пивом, ми розминали і випростовували засиджені в тісній машині кості. Довкола все було незвичним, незнаним. Явився з корчми від пана Зіхермана отець Іван — наш проводир та опікун,— і всі ми рушили в дорогу далі, навстріч новим овидам...

Хуст перед нами вималювався руїною старовинного замку на горі. Чим ближче ми були до міста, тим більшим ставав кам'яний монумент-велет. Місто — найперше місто з усіх, що їх знаю нині,— поставало в уяві не тільки загадкою назви «Хуст», не тільки загадкою, а що воно таке «гімназія». Найперше мое місто до себе манило і собою лякало. Рух і кам'яниці, брукована вулиця і великі, заставлені крамом вітрини, пахощі з продовольчих магазинів та крамничок для продажу так званих колоніальних товарів — помаранчів і фіг, лимонів та фініків, бананів, ананасів — усе, все до купи піднімалося новими порогами, вставало такими далекими і чужими для мене овидами... Все, все було повите загадкою, невідомістю, з вітрин вихапувалося більше допитливим оком і ніяк не бажанням когось розпитати, а що воно таке, для чого, звідкіль його привезли, як продають... Гм... Як продають? Таке запитання було б просто зухвальством не лише тому, що в кишені була всього одна-однісінька мізерна корона, яку мама дала мені навіть не знати для чого, — весь інший капітал, який був потрібен для доріг, для харчів, знаходився в нашого отця протоіеррея,— але й тому, що вся думка і турбота була зайнята гімназією.

Скільки іспитів довелося тримати в житті до вступу в гімназію? Було їх, правда, немало. Щонайперші були — забратися найвище на черешню-лісницю по ягоди, перепливати Тересву і якомога довше потриматися під водою, всидіти на коні, вчепившись за гриву, і не впасти, коли кінь біжить... Не боятися пройти біля цвинтаря — дорога з Ясенової вела між двома кладовищами: християнським та єврейським. А хіба то не було іспитом, коли у нас зібралися нанашкове й налили кухоль червоного вина, щоб я випив за їх і за своє здоров'я? Та чи не першим найбільшим справжнім випробуванням на знання було пройти крізь решето відбору учнів для гімназії. Минули літа, минуло багато літ, і я тільки тоді збагнув, яким серйозним був для мене той вступний екзамен, що складався в червні 1935 року. Правда, я на-

віть не думав, що можуть до гімназії не прийняти. Та це вже було не більше, як простодушна дитяча наївність, незнання реальності.

Після диктанту і завдання з математики я стояв у коридорі. Чекав. Коридори гімназії були переповнені діворою з різних міст і сіл, переважно східної частини Закарпаття. З синами та дочками було чимало батьків — чекали, переживали, хвилювалися. Кожен прийшов сюди, щоб таки син вчився в гімназії, що відкривала широко дорогу в життя.

До мене підійшла висока, худорлява, жовтоволоса вчителька. Взяла за підборіддя ласкаво: хотіла, щоб я глянув на неї своїми несмілими зніченими очима. Я боязко, нічого не розуміючи, звів голову. Мого лиця з своєї руки вона не відпускала.

— Ви румун?

— Ні!

— Русин?

— Русин! — була відповідь.

Посміхнулася привітно і лагідно по-доброму, погладдила по голові й пішла довгим коридором далі. За румуна, певно, прийняла мене тому, що саме в румунських селах хлопчики влітку ходили в широких штанах на очкурі і з рясними торочками при ступнях ніг.

З учителькою-чешкою та зустріч і розмова у нас була не останньою, хоча й першою. Незабаром після неї в коридорі з'явився невисокий на зріст, ще молодий та дивно передчасно посивілий вчитель (в гімназії всіх викладачів називали професорами) зі списком прийнятих до першого класу. В тому списку було і моє ім'я. Коли прочитав його, я й не знав, що маю чинити — радіти чи ні. Та як було не радіти, коли всі мої побратими односільчани до гімназії були прийняті і їх імення прочитані згідно абетки швидше, моє ж видалося в списку серед останніх...

Жовтоволоса, висока на зріст вчителька-чешка вчила нас чеської мови в першому класі. Не знаю чому, та перш аніж розпочати зайняття на уроці, підходила до парти, на якій сидів я. Лагідно брала рукою за підборіддя, щоб звів очі на неї. Гладила мого чуба на голові і хвалила. Либонь, і тому можна було справді перед уроком не лінуватися, щонайретельніше причесати волосся, визначити рівний, рівний проділ на боці. Та хіба тільки цим увага до неї виявлялася? Як ми всі пильно

вчилися чеської мови! Вона ж бо кожному вмiла сказати привiтне пiдбадьорливе слово, нiколи нiкого не сварила, не пiдвищувала голосу на уроках. Коли сама входила до класу, нiби той клас починав свiтитися дивним свiтлом i теплом. Й хiба можна було не справдити завжди добрих сподiвань i надiй, вiри у нас, учнiв, тої доброї, ласкавої до верховинських дiтей вчительки?..

ВАСИЛЬКО

То було своєю вродою навдивовижу гарне хлоп'ятко. Мiй маленький трiлiтнiй братчик...

Над ним давно зеленiє трава i квітнуть польовi чiчки на нашому сiльському цвинтарi, а для мене вiн усе живий... Тiльки живий!..

Екзамени до гiмназiї були складенi. Ось-ось i до мiста я мав вибиратися. А для цього потрібна була вже не простого домашнього виробу селянська одежина, в якiй ходив до народної школи... Необхiдно було купити бодай сякий-такий одяг з крамарнi... Грошi на нього я заробляв у дiда Федора випасанням корiв i телиць на Сповнарi, далеко од села. Заодно на толоцi були i наші кози — од них раз од разу я приносив додому молоко...

Того ранку я знову вибирався на Сповнар. Сонце свiтило ясне, i було тепло, тепло. Довкола нашої хати зеленiло i цвiло повним лiтом, коли все живе наливається соками, тужавiє i спiває радiстю буття. Вiн стояв на стежечцi мiж нив, пелехатий, свiтловолосий, в розстебнутiй на комiрцi бiленькiй льолi, босонiж. Дивився услiд за мною, коли я вiддалявся од хати, од нього. Я повернувся, й щось до гiркого болю стисло за серце, неначе брало важкою холодною рукою... А вiн стояв, стояв i засмученими, голубими, як густе небо, вiчками дивився з простягнутою до мене ручкою. Тодi я ще не знав, що стрiчi нам на землi дано для радостей, як не знав того, що розставання та розлуки нам дано i для зажури, для думи й надiї на стрiчi новi... На серцi моїм було гiрко, якось по-невiдомому гiрко.

Був я в кiнцi нашого городу, саме там, де вже поле зеленiло проростаючою отавою пiсля сiнокосу. Повернувся, нiби мав саме в цей спiсiб з ним попрощатися. Вiн побiг стежкою навздогiн. Та не догнав, бо я гукнув, щоб вiн повертався додому. Казав йому, що скоро знову

прийду з молоком... Він став польовою жовтоголовою чічкою. Обабіч нього скатертями стелилися ниви, між них він був такою дивовижною істотою, що одна вона тримала на собі зір. Бо вже нічого, окрім малого Васильчика, я не бачив...

Дорога моя простелилася за чагарями, повела через потік, а далі пішла полем, аж поки не вибрався на шлях. І вже його не бачив — марно було оглядатися. Не знаю, як довго стояв на доріжці він. Сам я поспішав до Сповнаря — звав обов'язок. Собі його взяв пастухуванням, щоб заробити в діда Федора на одяг для гімназії.

Вранці худобина хрумала принесений дідом корм, сам він клячав на колінах і молився. А ми з тіткою Оленою досинали: літня ніч видавалася такою короткою... Потім худібка подзвонювала колокольцями на паші, над Сповнарем, над Дубовим. Над Верховиною спиналося високе і ясне літнє небо, а наш Васильчик помирав од раптової недуги. Що тільки наша мама не чинила? Поїла його виваром гіркого джеряпину, полонинських свічок, побибалася у відчаї і плакала. Надіялася, вірила в диво. А дива не було... На Сповнар доходили вісті неспокою і тривоги, поки одного ранку... одного ранку...

Я прийшов додому, а на столі у нашій великій кімнаті з вікном на Ясенову лежав Васильчик... Такий жовтоволосий, той ж дивовижної вроди... Та тільки він уже не посміхався, не дивився своїми густою голубизни високого неба вічками, бо повіки над ними були склеплені навіки...

Потім його обкладали польовими квітами і зелями, заплакана мама журилася і ниділа, на церковній вежі бомкав дзвін знову і знову. Стікала сльозою свічка, було багато суетливої метуші, пахло ладаном... Василько лежав у барвінковому віночку... Ми, діти, усе ще були чимось неначе очмарені, приголомшені, до тупості і втрати розуміння ошелешені... Тільки тоді, коли похоронний дзвін ударив тривогою і болем, коли Василька понесли від хати стежкою поміж нив, ми зрозуміли вперше, що він од нас вибирається назавжди... Я потерп, занімів, закам'янів, бо для мене він неначе знову стояв на доріжці у той зовсім недавній ранок в білій льолі, жовтоволосий, з простягнутою вперед ручечкою...

Через кілька днів занедужав на ту ж пошесну хворобу бідності і бідних я сам. Вився і мучився од страшених болів ув отрунку, пив ті ж гіркі вивари... Якимось

дивом хворобу переміг — можливо, доля зглянулася, — досить було й одного чорного крила над нашою хатою...

Над ним давно зеленеє трава на нашому сільському цвинтарі, а для мене він, маленький трилітній братчик Василько, усе живий... Тільки живий...

ФІЛАНТРОПИ

Рясні дощі випали в останні серпневі дні 1935 року. Небо затяглося хмарами, над полонинами біліла мряка. Ще день, ще два — і час розпрощатися з рідною хатою, з околицею довкола неї, з усім, що не просто являло собою рідне село, а й частину мене самого в ньому. Настільки було дороге та любе...

Не знаю, про що радився, розмовляв батько з директором школи Андрієм Федораничем. Жури на голові в батька було багато. В що взути, в що одягти, за що купити книги, звідки добути гроші для дороги. Як бути в чужому місті з житлом і харчем? О, скільки клопоту враз випадало на бідну голову селянина! Можливо, саме тому батько мій і подався до директора школи. Як не-як, а він, прецінь, може не тільки дати добру раду, але й допомогти.

Мужній і сміливий, не усвідомлюючи до кінця, а в що обійдеться навчання сина, батько після розмови з директором велів:

— Іди до пана Федоранича... Чемно вклонися, скажи, що прийшов розпрощатися з ним перед від'їздом до міста...

Так не хотілося іти до пана директора Федоранича. Та хіба можна було не послухати батька, тим більше коли він, певно, про щось з ним таки домовився...

Директор сидів у своїй канцелярії, коли я постукав у двері. Велів увійти. Не відводив очей від паперів на столі, ніби саме тепер для нього випало справді невідкладне канцелярське діло. Ну що ж? Я стояв коло дверей знічений і раптом не знав, що маю чинити. Але ж він просив увійти! До всього я прийшов по батьковому сліду...

Крізь окуляри глянув на мене, наче бачив уперше. Та тільки одну мить, бо вже холодно посміхнувся для привітання й показав очима стілець недалеко столу. Я присів з таким почуттям, ніби тільки-но скоїв злочин і мав дати відповідь перед директором.

— Значить, до гімназії тебе прийняли!.. Похвально, похвально... Усіх прийняли?

— Всіх, котрі з вашої школи поступали! — відповів я, дарма директор знав добре. Той факт, що раптом в 1935 році аж п'ять юнаків з одного села поступило до гімназії, був незвичайним. Адже це сталося вперше за всі віки історії села, коли аж п'ять хлопців з села ішло вчитися до гімназії... І не тому, що не було у нас дітей здібних, розумних... Скільки їх було, талановитих, світлих дитячих розумів і голівок! Та що було чинити, коли навіть заможніші батьки казали: «Ані піп, ані вчитель з нього не буде! Досить на панів є панських дітей! А нам — рало, коса і мотика... Коли всі захочуть панувати, хто бідувати буде?.. Хто буде на землі, хто буде коло худобинки?..»

Була і така «філософія»!.. Звісно, «філософія» вузького клаптика землі, недалекого обрїю, полудні і сліпоти... «Філософія» на руку тим, що воліли бачити моїх земляків серед нездатних навіть бажати, не те що розуміти свій стан... Бо що вартий той, хто втратив здатність навіть бажати, прагнути?..

О, як багато можна тут думати, міркувати! Як люто тут можна судити!..

— А багато було тих, що хотіли стати студентами?..— питав директор мене. Певно, отець протоіерей не розповідав йому. Про що я міг розповісти? Хіба знав, що вже й тоді існував порядок: не кожен з бажаючих вчитися, поступаючих вчитися насправді вчиться? Тому нічого не казав.

— Так от, синку! Вчися! Вчися, небоже...

І більше нічого. Тільки дивився на мене холодними недовірливими очима, наче важив собі, а в яку дорогу я видаюся — тяжку, складну, з такими високими порогами, багатьма високими порогами... І чи вистачить снаги?..

Від Федоранича я прийшов саме тоді, коли батько повернувся з млина. На плечі він приніс велике мліво кукурудзяного борошна, обережно поклав у куток на лаві і сів відпочити. Віддихався розпашілий, змучений.

— Пан директор був у канцелярії?

— Був у канцелярії!

Батько помовчав, певно, тепер чекав, що я сам про все повім. Мовчав і я. Що було казати? Про наставляння та поради?..

— Бодай на дорогу дав тобі яку корону?

Я мовчав... Ладен був заплакати з жалю та образи... Який довірливий і добрий був наш батько, скільки наївності таїлося в ньому — такому доброму, працьовитому і простодушному... Йому, либонь, здавалося, що всі люди такі щедрі й готові допомогти, як він. І гадки не мав, що директор Федоранич буде таким сухим до свого колишнього учня...

— Знаєш що, синку! Ситий голодному не вірує! Директор школи, видно, пан і з панів походить... А ми — люди прості і в роду нашому пана ніколи не було... Правда, і між панам є всякі... Іди до мельника! Він сам просив мене, щоб ти до нього перед гімназією неодмінно прийшов... Наш мельник — чоловік свій, від мозоля... від роботи...

— Ей, няньку!.. Для чого я буду іти, аби хтось думав, що нам так скрутно... — я пробував було не коритися. Надто великим видалося розчарування при зустрічі з директором.

— Ні, ні, синку! Мельник — чоловік наш! Діло не в тому, що ми не маємо і від когось чогось сподіваємося... Мельник дуже радів, що ти, небоже, ідеш вчитися... Що і з простих будуть люди. Коли він тобі дасть яку корону, будемо рахувати, що він лишень позичив.

— Як позичив? — дивувався я.

— А так: вивчишся — віддаш! Віддаш, скажемо, не йому, а іншому, хто буде вчитися з простих і бідних!.. І віддаш не корону, не десять, а сто! Цілих сто! І не одному комусь, а десятьом! Бо то уже такий закон має бути: коли один виходить з ночі у днину білу, з пішника на дорогу широку, мусить за собою виводити десятьох, двадцятьох!.. Бо що то за чоловік був би, аби лишень про себе думав та дбав?.. То був би не чоловік, а мізерак!.. От чому і я сам нічого тобі даремно давати не буду! Я буду тобі лишень зичити. А ти будеш віддавати! Бо в житті і між людьми собі близькими та рідними і між далекими мусить бути отак! — тут батько заклав свої великі і тверді від роботи тяжкої пальці правої руки між пальці лівої, чіпко їх переплів і зчепив.

Я тільки слухав і дивився.

— Розумієш?

— Розумію!..

Я вже знав, що мельник у Дубовому прийшлий. Якось навіть сам носив до млина невелике мливце: батька не

було дома, а мама лежала хвора. Тепер, коли я ішов до нього, був певний: мельник не просто з батьком розмовляв, а таки хотів мене бачити в млині перед моїми дорогами з рідного села в місто.

Похмурою, сірою кам'яницею бовванів млин в ущелині на галявині й стрів мене розміреним приглушеним двиготом жорен, плюскотом-бризкотом води, що падала на велике колесо з пазухами-човниками. Я довго стояв і дивився, як розбризкується вода, як набігає потік, як постійно обертається колесо. Сріблісті бризки, що виливалися з колеса, падали і кипіли на глибині під ним, зачарували. Я забув, яка дорога мене привела до млина. Тільки тоді, коли на порозі став білий від борошна, з огрядним черевцем той самий мельник-благодійник, я схаменувся і гречно вклонився:

— Добрий день!

— Доброго здоров'я!.. А ти, сирохманс, чий будеш? — мельник ткнув великі пальці за ремінь на поясі й зміряв очима мене так, наче я мав щонайменше підпалити млин.

— Я... Я Михайла... Не знаєте... Няньо казав...— знітився я.

— Ага, ага... Знаю, знаю... Ти будеш Михайлів син... То твій няньо був нині з мливом у мене... Я йому молів, молів... Значить, тобі треба казати: пан студент чи пан шкубент?.. Га?..— мельник розпитував так, ніби дурника пускав з себе чи кепкував з мене. Годі було мені довідатися, а про що готорив з моїм батьком, поки зерно молосося.

Я не знав, що казати далі, як бути. Потупив голову й бачив босі ступні своїх ніг — удруге черевики взую тільки в той ранок, коли будемо вибиратися із села до міста на гімназійну науку.

— Коли так, коли ти шкубент, ходи! — мельник приступився ближче і взяв мене за плече.

Його п'ятірня була ніби пробрана мілким-мілким борошном, не борошном, а пудрою, самими тільки пилінками білого борошна. Бо сама рука була біла-біла, ще й пахла кукурудзяним борошном. Мимоволі я застиг поглядом на мельниковій руці,— таких вузлуватих цурпалків мені бачити ніколи ще не доводилося.

— Раз студент, то вже студент... Це вже, прошу пана, не фіглі-міглі...— мельник повторював слова, ніби смакував їх, підкидав ними в повітрі й грався.

— Ге-ге-гей, копиле! Ану дивися за жорнами та й воду пантруй, бо я мало поговорю з паном студентом!..— гукнув мельник до хлопця-помічника, що готувався й собі млинарути, а мене вже вів до кімнати в похмурій і сірій кам'яниці — громадою бовваніла над гучним звуком в підполонинській тісній ущелині на вигоні села.

Безладдя в приміщенні неприємно вразило мене. На долівці було стільки сміття, наче тут не бачили віника уже цілих п'ять-десять літ. Якесь поношене лахміття виглядало з-під перекособоченого дощаного ліжка — хто таке незграбне змайстрував і коли? — з великого лантушища на ліжку стирчала потерта солома. З печі велет котяра дико змигнув двома зеленими ліхтариками в сутінку і тут же важко гупнув ножиськами об припічок, відтак мовби скотився клубком на долівку. Вгодований, тримастий — бач, у млині йому жилося на мишах і жадібних шурах справді сито, ніби в раю,— приплився до хазяїна, задер трубою хвостисько й взявся розчісувати-пригладжувати шерсть на хребті об мельникову сукняну штаньшу.

Гудіння млина долинало в кімнату приглушено, і тільки воно вже тепер нагадувало, що в будинку хтось живий таки є. Котяра почесався, почесався, далі махнув собою на лаву біля стола, стрибнув на стіл — в мисці зачув неспожиту страву, біля миски лежав покришений кукурудзяник...

— Так от... Твій батько, неборак, хвалився мені, що вже має студента... Добре, синку, дуже добре діло... Наука не лізе на бука і ярмом шию не натирає, тісними постоломи столу не тисне. Вчися міцно так, щоб лоб тріщав, і давай задницю бити, як давав бити я, коли-м на мельника вчився... Не поганий хлібець — млинарути! Еге, млин! Не мій, не мій, а Вербункошів, бодай парха не снівся. Я у парху тільки в наймах! Але що думаєш? Вербункош, сарака, без жмені муки з голоду може ратиці витягнути і бляшані зуби закусити, а мені вода все принесе коли вже не на густий токан, то бодай на ріденький чирок. Бо такий порядок од віку: для хазяїна млина змололося ци не змололося, а мельникове змолотися мусить!.. І йому бути мусить!..— тут мельник показав на кукурудзяну хлібину так, неначе в цьому, саме в цьому таївся весь глузд його життя і трудів на землі.

Важко було схопити й збагнути, а в чім полягає наука для того, щоб знати працю жорен, як важко було

зрозуміти зараз мені, а навіщо я ішов до цієї сірої кам'яниці в ущелині над гучним звором з-під високих полонин... Та я слухняно й терпеливо сидів при довгих і нудних повчаннях мельника-зайди — треба ж було, певно, бодай комусь розповісти про свій талан.

— Запам'ятаєш?.. Будеш тямити? Га? Не забудеш, що тобі знаучий ремесло, що тобі мудрі люди говорять? — мельник з лавиці схопився, обидві п'ятірні на крижах заклав і навіть для більшої доказовості нахилився мішкуватим тулубом вперед.

Мовчанка, либонь, мельника не влаштовувала, тому уже зовсім голосно, перекрикуючи жорна:

— Будеш тямити?

— Буду!.. — розгублено мовив я і зібрався виходити. З тою наукою і пішов від щедрого доброзичливця...

Порад і повчань, турботливих наставлянь взагалі від простих селян з бажанням явити доброту справді вистачало. Хто тільки жадав показати себе мудрецем, життям навченим, досвідченим, кожен значуще повчав, розважливо наставляв, радив, ба й далекоглядно застерігав. Один дбав, аби я не забував коліно і корінь, з яких вийшов і в світ білий за білим хлібом подався. Інший радив у всьому підкорятися повноважним і многовладним, доводячи, що в панському несправедливому світі закон панський, а лад і порядок — гунцутський. Третій сам наводив приклади зі свого досвіду і житейського шляху, покрученого і звивистого, наче тільки й приклади переконати могли, а сама наука в цей спосіб могла для діла і користі й запам'ятатися. Хтось — певно, богомільний — уже просив не забувати милостивого бога, від нього і всіх святих сподіватися миру, благодаті і щастя...

Я навіть не помічав тих, що кпили, ладні були дошкулити насмішками. Паном захотів стати? А хто буде орати, сіяти, косити? А що буде, коли всі в пани захочуть? Що тоді самі пани будуть їсти? Хто для них насіє, нажне, намолотить?..

Моя дитяча, наївна, довірлива, простодушна уява навіть припускати не могла того, що хтось з мене міг би кпити, в розмові зі мною всього забавлятися... Тому і можливі насмішливі балачки не діймали ані образу,

ані кривдою: на світ я дивився відкритими очима і багато чого зовсім-зовсім не розумів. Тому лихе не ранило, мовби йшло стороною, легко обминало...

О, коли б могли ми для цілого життя — такого нелегкого і в суті складного — зберегти цю благословенну дорогоцінну якість! Наскільки легше було б нам, не кажучи вже про те, що легше було б з нами й отим зокрема, які вважають, ніби їм посадою, становищем чи постом дано ще й мудрість, дано ще й такт — справді неоціненні дорогоцінні якості в спілкуванні з людьми... О, коли б воно було так, тільки так!..

О, коли б ми для всього життя могли зберегти просто-душну, довірливу й незлобиву наївність!..

Я прощався з селом. Зі своїм рідним, завжди таким любим і рідним. З тим самим, що йому завше належав, що йому належу й нині.

Я прощався з околицями та горами, з блакитними горизонтами, що завжди мої, що їх од мене ніколи ніхто забрати не зможе!.. Де б я не був, вони мої!.. Од мого народження до скону мого мої!.. І з ними багатий і дужий я!

Сільський майдан у ранковому спокої, коли ще ніхто нікуди не їде, не поспішає. Тільки знайома заробітчанинська машина з незмінним чудодієм шофером Йонком стоїть присадкувато і чекає нас, гімназистів — п'ятеро юнаків їхало тої ранньої ще осені до міста для науки, покидаючи рідне село...

До машини зі мною їде мама. Моя безмежна в щедроті і любові, всюдисуща, де без неї не можна, мама. Боса, на плечах несе торбину, зосереджена й задумана. Я сам узутий до тих щасливих черевиків, що мені їх дав учитель в сьомому класі народної школи, в яких я складав першого, можливо, в житті найбільшого іспита на знання і вступ до гімназії... Хіба легко було, хіба звичайно було їхати від ягнят і корів, від кіз та овець, від рала і пісної смужки землі, з оснащеної маленькими вікнами селянської хати в горах під полонинами?..

На запилюженій, запорошеній сільській вулиці — давно не було дощу — залишаються лапасті сліди маминих босих ніг і непомірно великі сліди ще не по моїй нозі черевиків... Мої перші сліди по дорозі у світ...

В одну мить немовби почувся гудок машини. Я рвонув з тої сили, що її не було, вхопивши й маму за руку. Аби

не відстати, не залишитися. Біг я, бігла, небога, й ма-ма... Я біг назустріч тій долі, котра була десь далеко-далеко, за блакитними овидами.

О, як мало тоді уявляв собі ще я, а що за блакитни-ми овидами стрінеться на дорогах та шляхах близьких, дальших, далеких!..

Усе мені повідається казкою дитинства. Чарівною і чаруючою, тою, що має крила, мрії і надію...

Усе мені відлунує гомоном далекого блакитного ови-ду дитинства... Докочується з давнини габою, тривожно бентежить серце, непокоїть душу.

Мої любі, мої рідні!

Хтось, либонь, гадатиме, що вам я віддав більше, аніж належало чи слід було віддавати. Певно, вважати-ме хтось, що вас я надміру оповив піснею і казкою, огорнув надто лагідним золотим серпанком з дитячих уяв та захоплень на життєвій стежці в свій провесняний досвіток...

Кривдою та образою подібне для нас не обернеться. Над цим всього простодушно посміємося і когось пожа-ліємо за бідність та скупість. Для поступливості зважи-мо, що і такі людські якості ще з неба ні для кого не впали.

Даруйте, що сказав про вас гірше, аніж від мене цьо-го справді ви собі заслужили. Забрало вміння і єдино-єдиних слів — їх таки не був здатний і не зумів для вас знайти й дібрати. Усвідомлення цього на мене впаде ка-рою невдоволення і покутою вічного боржника перед вами.

Знову і знову горну вас до серця з радістю не тільки за те, що всі ви були, завжди є, але й за те, що в почуттях своїх явилися щедрими і нехитрими, були і є добрими, до наївності добрими... За все прекрасне дя-кую вам, як дякують за криничну воду, що не лише гасить спрагу, але й поїть снагою.

А лихе — його теж було чимало — поминати не буде-мо... Ну хоч би просто й для того, щоб нам легше було іти далі до нових овидів.

Благословляю вас за вашу незміриму глибіню, за ва-шу безкраю широчінь, за вашу височенну високість: са-ме від них завжди було найбільше хвилювання та ра-дості! І якщо зі своїх достоїнств і цнот ви дали мені

для дороги в життя бодай по шіпочці, багатим і щедрим чую себе...

Коли зі світлої висоти сьогодення думаю про вас усіх, одного мені жаль: чому вам не судилося бути молодими нині? Скільки закованої сили у вас розкулося б, якими піснями ви здивували б світ, якою працею ви прикрасили б рідну землю! А земля ця у нас і справді нині велика, бо немає більше кордонів, що замикали шляхи-дороги до братів за Карпати, бо немає більше тих навісних хмар, що затуляли од нас сонце на Схід!

Ви поглянули б нині на рідну землю довкола і не впізнали б її у великій обнові. Дивлячись на своїх — колись голодних і босих — дітей нині, на своїх онуків і правнуків, ви зачудувались би тими очима, для яких завжди великою радістю є сонце, світлий день, осяяний блакитний овид...

КАЗКА БІЛОГО ІНЕЮ

Рідний горизонт.

І світ земний, що багатолико відкрився у проявах краси, аби не просто бути до кінця днів твоїх з тобою, а чарувати і наповняти високим розумінням батьківських околиць, чуттям причетності, справді великим і постійним, а тому й патріотичним.

Тут збагнув еси диво проростання трав і буйство квітів.

Тут радів еси грізним громовицям і теплому літньому дощику.

Тут заманливим чаклунством барв до тебе приходять срібна осінь.

Тут казкою білого інею тебе щедро впів'є студена зима.

І оце з тобою неоціненним скарбом уже назавжди, якими дороги не були — дальшими, далекими чи зовсім близькими при рідних горизонтах. І це твоє, якою доля не була — привітною і щасливою чи зовсім-зовсім непомітною і звичайною.

Хіба сутність оця не таїть у собі істинну і вічну мудрість буття укупі з духовною наповненістю?

Хіба це не достойне уваги нашої?

ЗАЧИН

Пам'яті матері Василюки — незрівняної у душевній красі

За притуленим бляхою жерлом у печі дозрівали пшеничні паляниці, а тому вже у цілій хаті пахло теплим хлібом.

Було привітно й радісно, мов свято велике стояло на самому порозі.

© Видавництво «Карпати», 1979 р.

Навпочіпки прилякла перед піччю й так дивилася на загніт по хлібинах — скоринка геть-геть смачно потьмяніла й доладно піднялася. Жадібно і солодко набіглу єлину ковтнула й раптом почула, як важкою втомою наливаються дубіючі ноги.

Немов над силу піднімала на собі тягар, важко встаючи. Присіла бодай трохи відпочити. Марно день видався довгим, у роботі та клопотах збіг швидко — опам'ятатися не встигла. Днів її у трудах сплигло тисячі й тисячі, а, здається, не знайшла б одного будня без потрібного діла до праці.

Нинішній день все ж видався особливим за настроєм і думами, за тими дивними хвилюваннями, що спершу ніби з невідомих глибин поволі впливали й зринали, далі безугавними хвилями уже полонили її всю. Що не чинила, куди не йшла, з ким не стрічалася й до бесіди не ставала, постійну збудженість чула незвично. Й сама стримувала себе, аби не видати дивного неспокою.

Хто її зрозуміє?

Руки нерухомо лежать на колінах, бо цілому тілу дала відпочинок — у неї він завжди з рук починався, як і втома найперше від рук бралася. Навіть полегшено зітхнула.

Насправді уявою була далеко-далеко від оселі. Проходила одна шляхом від Усть-Чорної до Руської Мокрої в ущелині того міжгір'я, що стрімко спиналося вгору зеленими схилами убогих кісниць, непросторих крутих пасовищ, густим чагарником порослих нависаючих обочин.

Назустріч їй бігла то нестримна у своїх шумливих щедротах і кришталевих бризках бистра Мокрянка, то віддзеркалювали таємничо по-весняному блакитне чисте небо, тихі заводи з глибокими водоміями і мілкішими виполочами. Вогкою прохолодою зі свіжістю дихав густий ялиновий ліс — темнів високими і прямими-прямими стовбурами причаєно тихо, поніміло. Одні тільки стрільчасті крони протикали блакить, здається, в надмірній височині.

Забулася на старого — спокійно відлежувався на дощаному ліжку. Старим прозвала його давно-давно. Так звертається до нього не один рік. Навіть не пам'ятає, коли вперше зірвалося з уст зовсім несподівано, ба й непомітно. Хотіла вмиг сказати йому про свою дорогу, до якої вибирається — хай тільки хлібини допечуться.

Та лишень поміркувала, що насправді він за милу душу з дому не рушив би, як найменше бажання мовити слово до нього пропало. Більше! Знав би її заповітний намір, куди і за чим їде, всього посміявся б ще. «Хіба не розумний був той, хто першим рік: батьків — як горобків, мати — одна!» — подумала. Й на цьому заспокоїлася.

Її старий дихав тихо-тихо.

Сон старого, бач, лагідним і спокійним був. Задоволена, що ось уже зо два тижні чоловік не зводить дорікань та ремства на дітей, не зчиняє свари по всіляких дрібницях, вона й цьому раділа — як мало їй треба, щоб уже бути вдоволеною! Готова й за це дякувати так само, як дякують за благословенний дарунок до свята її, до свята її дітей, до свята, врешті, і його — старого. А тому з добротою глянула в бік чоловікового ліжка — доброта в неї засвітилася в безмежно ласкавих глибоко посаджених очах.

«Напрацюється за день, зігнутий над книгами, читаючи та сліпкуючи в них. І воно — робота! Тільки тоді, сарака, собі для відпочинку й присяде, як під ним уже ноги дрижать...» — думає і бачить тепер довгу розколошкану куделю його сивої могутньої бороди — тучним снопом виставлена поверх ткани в смужку барвистої ковдри-ліжника. «Не інак, а хіба в одного Самсона ще була з таким довгим-довгим волоссям!» — ураз мовби читає притчу про отого, що спокусити дався філістимлянці Далілі, а там уже за наругу помстився жорстоко над гультьями...

Склепила повіки.

Відпочинок все ж був зовсім короткий. Бо прохопила-ся й мерщій зиркнула на годинника — чи не проспала поїзда.

Доба пішла за північ. Саме наставав дійсно пам'ятний для неї день. Той, що не менш радісним є за більші і, певно, за великі зовсім свята.

По святах, як водилося, ніколи не робила. Так у неї було змалку-змалечку, це стало не тільки звичаєм, але й правдою її буття. Як тільки свято наближалось й приходило, всіляка робота руками — в сторону. Хіба що корову погодувати, напоїти. Тваринка і сама повинна свято мати — воли й коні по святах рівно, що й люди. На відпочинку. Та їсти треба їм, і вони їжі самі собі не візьмуть, тим більше, коли не на паші, а в яслах пізно

восени, зимою, напровесні. А ще боронь боже залишити по святах в печі хліб з будня за північ. Краще, коли впоратися зі всім під свято, як тільки покажеться на небі перша зоря. Але ж на свято теперішнє добути хліб з печі не гріх. Бо саме оцей хліб для неї разом зі всім-усім і творить свято.

«Хліб наш насущний»,— шептали її уста, вона сповнялася думою, і щедротна доброта охопила її, бо в уяві не просто добути з печі паляниці під гнідою скоринкою шикувала в ряд на довгій лаві попід стіну, а чула оті єдині, неповторні пахощі хліба, що хата ними повніла єдино в хвилини, коли й сама домашня піч дихала хлібом..

В очах засікло, мов соляними порошинками несподівано занесло. Через це її повіки змикалися знову. Дрімота в'ялила — досить на лаві прилягти, як сон зламає. Тут не тільки хліб перепечеться. А що вчинить, коли проспить поїзд? Тоді на четверте село хіба пішки. Замолоду, правда, ходила. Тільки подумала, що може проспати поїзд, що вже молодих сил нема, як сонливість зникла зовсім — такою бадьорою чулася, неначе дві тихі й спокійні ночі для неї для відпочинку разом склалися.

Вийшла падвір не лише дихнути. Хотіла і по небу з зорями довідатися, де ніч пливе. Від зими годинник чомусь спотикався, навіть ставав. Збиралася віднести його до горбатого Антона Мадара, щоб полагодив,— даремно був звичайним селянином, на механізмах малих і великих розумівся краще за вченого. Лишень одного попудня до торби годинника вкинула й вже хотіла іти, як годинник не тільки голосно затіктавав, але й зарепетував протестуюче дзвоником — певно, лякався втручання. Більшого дива для неї тоді й бути не могло. Собі не повірила. Тільки віддзвонив, приклала його до вуха, чи, бува, не дурить, а він: «тік-тік, тік-тік». Для перевірки взялася чекати день-два, потім тиждень цілий, чи знову не зупиниться. А він розходився і тіктавав так бадьоро, неначе тільки-но був куплений. «Повернулося дідові на молодість!» — сказала. Та все одно тому годиннику не довіряла. Тому і вийшла тепер з хати, аби по зорях, по місяцю на небі глянути й так довідатися.

Її обдало прохолодою, в горах тихою-тихою ніччю, з пригїрка потягло терпкими пахощами черешневого цвіту. Навіть недалеко хати височіли білим громаддям старі черешні-пташанки. Пташанками дерева називалися

тому, що чимало з врожаю було доступно тільки птахам. За це теж любили їх завжди по садибах й вирубувати ніколи не поспішали, марно дерева затіняли поле, й трави під ними росли кволі.

Стала коло городця. Мов когось тут чекала з далекої дороги й тепер виглядала, чи не побачить його в кінші садиби.

Справді побачила. Та тільки уявою. Її Микула проходив доріжкою мимо чорних вільх ген-ген, що по межі ростуть уряд. Чоловік саме тут для неї повертався із заробітків по далеких краях, первенців-близнюків ще не бачив, а вона вийшла саме впору для зустрічі. Побігла б до нього, та в колисці залишила немовлят — боялася віддалятися. Мов несподівано з дітьми щось могло пригодитися. Та він і сам уже поспішив, як тільки забачив, що його молода дружина чекає.

До пахощів черешневого цвіту, до свіжого дихання молодого зеленого поля раптом примішалася духмяність ялинової смоли-живиці з кожної складки його робітничого одягу — не інше, а живий і всюдисущий дух отої колиби, що служить в лісі на розробках оселею. Припала до нього, обіймала, горнула до себе, а він теж був навдивовижу ласкавим і привітним з далекої дороги...

«Господи! Як давно-предавно це все було... А видиться всього вчорашнім днем...» — схаменулася, виходячи із згадок про справді давню оту зустріч з чоловіком, коли після одруження з нею вперше покинув оселею й дався на заробітки — дома залишилася самодруга, насправді ж самотретья — чоловіка не було в той час, коли народилися у неї близнюки.

Задивилася на Ясенову.

Ясний місяць над горою виповнився широколицьо й так дивився, ніби саме в цю тиху нічну пору найбільш зручно було озирнути з височини довколишні полонини і ґруні з лісами та полями, проникнути в глибокі провалля та гірські ущелини, а вже тут замилуватися і вколисаним нічними чарами травня самим селом Дубовим в долині гомінливої чарівниці Тересви.

«З півночі похилилося... Оце саме тепер належить і хліб з печі добувати... А тоді вже і в дорогу по благословення...» — подумала й хутко до хати пішла, щоб не баритися...

Пшеничні хлібини солодко гріли її під самою лопаткою за лівим раменом крізь ткану з барвлених вовняних ниток торбу — несла перекинutoю через плече, коли віддалялася межею від хати.

Тільки опинилася навпроти отого пружка, де чорна ораниця в кінці ниви межувала з пророслим зеленою травою полем, як ураз давне озвалося відчаєнс криком-сварою.

Що пригодилося?

Чого раптом минуле ожило?

Іде швидше, наче од минулого сама втекти готова,— хай воно в добрий час і не поминається. В радісні свята належить-бо думати і дбати тільки про радісне. Лихе треба геть проганяти. А нині справді у неї велике свято. Вона благословляє пині кожним своїм вчинком і ділом, кожним своїм кроком і рухом, кожним словом своїм, ба й своєю думкою, дорогою своєю синів, віншує їм здоров'я, достатку під мирним небом і просить для них ще багатьох, вельми багатьох літ. Вона добре знає: мамині віншування найблагодатніші зі всіх на великому світі завжди були, такими вони є, такими повік будуть.

Для неї, здається, сплигло все непомітно зовсім, мовби всього й не було. Скільки раз ходилося й проходилося цею стежиною по весняному полю, влітку, восени... Можливо, забуттям приспана чвара вже й пімнутися ніяк не могла, як не могло явитися живим на поверхні землі глибоко в ній поховане. А ні! Бач, людська пам'ять — не земля! В пам'яті, бач, таки все живим бережеться, даремно часом приспане, приглушене... Настає хвилина, момент один маленький настає такий, коли все озивається й оживає...

У кінці садиби під мурованою синоювою хатою — тут молодший з її синів живе з дружиною та дітьми — зупинилася. Майнуло, чи не сказати б невістці, що вибралася по ділу в дорогу, а тому належить молодій подбати за старим, за хатою приглянути. Та тільки поміркувала, що як озветься до молодих, по півночі посхвипуються діти малі. Яким буде їх сон потім? Дивися, котресь налякається, розплачеться, інших розбудить в хаті для неспокою. І вже в синовій оселі нікого не будила. Врешті знала, що невістка й без нагадування подбає,

аби гаразд і порядок були тоді, коли старша господиня в дорозі...

Зненацька на неї задивився горіх.

Стовбур горіха білів потрісканою корою. На тлі густої синяви зоряного неба крона якось химерно кособочилася — дивовижне каліцтво дерева в старості... Торік влітку зірвалася й налетіла нагальна буря. Від зливи і граду каламутні ручаї покотилися там, де їх ніколи й не було видано. А перед зливою такий шалений вітер розходився, що дерева тріщали й падали. Не встояв і горіх. Щоправда, не весь постраждав. Та від дебелого здорового дерева поблизу межі в кінці садиби один конарвелет вкришився і впав. Чимало гілля було накидано по траві ген-ген довкола. Знівечений і знищений горіх спершу ранами білів, а далі рани зчорніли...

Горіх стояв калікою, а його не рубали, не підрубували за тим прадідним звичаєм, якого тут трималися і який гласив: доки хоч один конар здатен плодоносити з того, що побито і покалічено вітром, дереву жити й стояти на добро.

«Юр... Сарака... Прощун би... Помилуй, господи, відпусти йому гріхи... Яким неспокійним і суєтним був, яким злобливим був чоловіком!» — зашептала, віддаляючись від горіха — саме під ним темінь непривітно густа була, полохливо чорніла.

«На горісі між ними все і зав'язалося, запалилося, аби вже тліти ціле життя... Бідний з бідним знайдуть собі злість на нічому. І вже в злобі до краю ями дійдуть», — згадався день в оту далеку пізню осінь, коли наставав час збору волоських горіхів, і на цьому горісі теж достигли плоди.

Частина давньої батькової садиби з довгими нивами та широкими полями, буковим ліском і садком на пригірку між дітьми була вже пошматована та межами поділена, коли при виданні молодшій припав наділ з горіхом. Мабуть, один горіх всього і явився отим найбільшим скарбом, що ним зять Юр міг втішитися і вдовольнитися. Дерево ж бо не просто громадилося зеленою кучерявою горою в кінці лужка, прикрашало близьку й далеку околиці, але й щедро дарувало повнозерні плоди у такій мірі, що їх вистачало і для себе, і на продаж.

Тої осінньої днини тріск від горіха чути було з самого ранку. Поки молодий господар порався наверху, з землі

молода господиня тикала дубцем по кінчиках гілок на знак, куди належить ще сягнути по захованому в листі плоду. Вже після того, як горіхи рясно відлопотіли на землю, густо встеляючи обліг, два мішки назбирано було, Юр усе ще молотив жердиною і молотив. От несусвітна жадібність! А воно ж не так з роду в рід заповідалося! Коли селянин збирав яблука, трусив грушкамидичками, збивав з горіха врожай, він завжди полишав тут-там по жмені з того, що вродило, для птахів і диких звірів. Було це неписаним, навіть неказаним, всього звичаєм заповіданим. А от Юр... Дивний чоловік!..

Юр з молодою жінкою врожай дбайливо вибирали під деревом, походили ще між недалеких і дальших вільхових чагарів — з конар залетіти могло й сюди, а навіщо з врожаю тут залишати? Коли все було очима й руками обшукано, обнишпорено, врожай на візку заторохтів кам'янистою вуличкою — пролягла в кінці садиби через потічок, а далі вела до Юрового двора.

Все, що тої днини діялося під горіхом, на горісі, Микола добре бачив від хати. Недарма хата за жінкою приходилася посередині наділу, а сам горіх зеленів гешген, в кінці колись великої садиби одного газди.

Не сказати б, що голод, навіть не снага зібрати горіхів для свят, та Микола вже після Юри з довгою жердиною і бляшаним відерцем дався й собі під дерево — їй-бо, сам не пояснив би до пуття, а чого так вчинив. Зовсім імовірно, в ньому теж озвалася ошадлива й шукаюча навіть зовсім мале господарська турботливість. Жердину Микола припер сторч до конара, а сам дався босими ступнями збитий під деревом лист обмацувати та обтоптувати, чи не знайде випадково проглянуту своєю ком крихту з врожаю.

Ходив досить довго, терпеливо, таки тут-там щось надибав. Пообдирав з плодів зелені мундири, кинув горіхами до відра й так походжав під деревом, мовби комусь отим торохкотінням десятьма-двадцятьма горіхами хотів дати на знання: ади, і до мене щедра на горіхи осінь прийшла! Микола, щоправда, пас очима по гіллі, вишукуючи залишене дивом. Таки знаходив. А жердини вгору не піднімав — був певен: залишено птахам.

В думках Микола таки хвалив молодого свояка і молододу господиню за надзвичайну дбайливість, сам же скрушено поглядав на рідко встелене днище відра при дальшій надії щось надибати.

Повільно Микола з-під горіха рушив до своєї хати. В одній руці ніс жердину — так і не знадобилася — в іншій поколисував відром, з якого озивалася жменя зібраного врожаю. Відро Микола залишив перед самим порогом, а жердину дався покласти на те саме місце, де її знайшов.

Ледве встиг Микола ткнути жердину попід стріху, як на подвір'я зовсім несподівано явився не хто-будь, а сам тесть Федір. Добрий і лагідний голуб, завжди спокійний і мудрий мислитель, благодійник не єдино для власних дітей, але й для кожного, хто ради Федорової шукав і просив, тесть явився похмурим та злим.

— Хочеш калачів з горіхами — дерево сам собі посади! На чуже не випуляйся! Маєш наділ свій, Юр має — свій!..— тесть затинався, мов холодом в горлі перехапувало.

Дивилася на батька злякано — нічого не розуміла.

Від ганьби не знав Микола, куди дітися.

Тільки схаменулася просити батька в хату, коли без «бувайте здорові» залишив подвір'я.

Стояла вкопано. Не було моці одірвати очей від стежини біля межі — батько ішов сердито так, ніби пішник колисав ним.

Коли батько під горіхом став, усе починала розуміти. Без одного-єдиного слова. Свояк Юр дався до тестя зі скаргою. От старий і прийшов вершити суд.

Микола взяв відро з мізерією і поспішив до горіха в кінці поля. Знайдену мізерію висипав акуратно до стовбура малою купкою і так обмитий, очищений пішов до хати.

Три дні були для них глухі і німі. Василина коли-не-коли щось запитувала, пробувала повести бесіду, а він мовчав. Не було вже в очах у нього ані злості, ані невдоволення, ба й малої неприязні до Юра. Він всього вкусив з плодів древа пізнання добра і зла, на цей раз вирощених не ким іншим, а тим самим, хто був жонатий на сестрі його жінки. Либонь, ще й тому її Миколі такою терпкою і до болю гіркою прийшлася наука, що до вчителів і наставників був залучений сам батько Федір — поважний і статечний газда, якого сам Микола щиро любив і ставив над усе...

Минали літа.

Юр не переступав порога Миколиного, Микола не пе-

реступав порога Юра. Сестри, щоправда, не ходили у злобі, хоч і тут чулася тріщина в сестринських жбанах... Але ж як їм було, коли вони з однієї коліски?..

НЕСПОКІИ

— Бідність ходить у побратимстві зі скупістю та злобою!..— рекла, наближаючись до станційної огорожі зі штахетин. Прямувала до хвіртки — кимось колись таки була тут змайстрована, щоб навпростець через колії взятися до вокзалу всупереч правилам.

Цілу дорогу думала про мізерну і нікчемну пригоршу горіхів, з горіхами — про чоловікову простодушність в далеку-далеку вже осінь, про розсердженого добрака батька в ті хвилини, коли прийшов вершити суд правий.

Думала про чоловіка своєї сестри. Що то був за силач і моцак! Могло здатися, що складений він із самої чистої кричі — таким був. Певно, не могла знайтися робота, яку переробити був нездатний, не міг знайтися вантаж, якого на плечі не звалив би. Пригадала тут ранню весну, коли Юр на своєму узгірку, що належав по жіңці й припав до поля з горіхом, зрубав вільху на дрова — топливо вийшло з дров'яника, привезти з лісу було ніяк, а зі свого принести зручно. Саме йшла від криниці з двома повними відрами, коли помітила, як Юр силкується підняти вільхову плаху на плече. Зупинилася від забуття. А той під плахою тужився і напивався, плаха на рамені застигла й ніяк не здіймалася од землі; могло видатися, що Юр у відчаї нею шпурне, поколе на плашки менші й так віднесе додому. Та ні! Звідки сила ураз добулася нелюдська? — встав, застиг із плахою на собі й таки рушив. Пішов, пішов, пішов — тільки ноги під ним похитувалися і вгиналися так, що подумати можна було: всі кості гнуться, пружиняють. «А тьфу! Звідки така сила? Нівроку!..»

Але й силі приходив кінець, коли Юр спершу частіше й частіше вечорами пропадав у корчмах то Ноя Гофмана, то Менделя Гінди, а одного разу навіть заночував у ярузі, так і не трапивши до рідних порогів і теплого домашнього ліжка...

Після цього вона побачила його вже в затяжній невиліковній недузї, а далі в труні у сльотаву листопадову днину — допомгти Юрі нічого на світі не могло...

Вона знала про всі сестрині негаразди. А тому, коли на господарстві закололи кабанця, взяла добрячий шмат свіжини й до сестри явилася. Сестра справді була рада не так, либонь, самому гостинцеві, як уважності й доброти — певно, коли людина в біді, все сприймається з більшою чутливістю і більшим прониканням в суть... Молодша сестра глянула на неї привітно, заіскрилися очі вдячністю, але ж в тих іскрах сестриних тоді затемнівся і чорний смуток. А як було тому сестриному чорному смутку не бути, коли Юр її не просто сидів, а ніби клячав чи лежав цілим тулубом на столі, обіпершись уже не на руки з криці, а на два висохлі дубці. «Отут тобі, небоже, і горіхи!..» — чомусь майнуло досадливе й на додаток подумалося: «Приходить час, чоловік, сарака, на отсій землі всього ситий!..»

В цю пізню нічну пору перед нею мимоволі ураз встав і її Микола у тому натовпі, що зібрався на обійсті не лишень для прощання з покійником Юром і похоронною потребою за упокій, але й для проводжання в останню дорогу. Стало холодно до неприємного нервового дрожу. А через це мерщій поспішила вибратися з темряви попід стінами мурованої лазні — зведена була з великої громадищі каміння і дерева. Можливо, тут не тільки осмілене і уявою побачене лякало вже її, але й сама лазня лякала — давно в лазні не мився ніхто. Вікна зяяли темінню, а мури дихали запустінням.

Вокзальна безлюдність вразила неприємно.

Поміркувала: подорожуючі, мабуть, сидять в чекальні. Майже непомітно й собі до невеликої зали пройшла. Густим настоєм вапна і карболки дихнуло на неї. Тільки роздивилася й побачила, що тут ніби нікого й нема, як двері залишила відчиненими — нехай чекальня провітриться. Та ураз схаменулася: а що, як хтось висварить за впущений холод і випущене з чекальні тепло?..

Прислухалася, чи не почує чиясь спання — люди ж і сплять по-різному: одні тихо-тихо, а інші — ніби працюють... Нікого і в спанку не чула.

Лампа не світила, місячне сяєво сюди не проникало. Весняного ж неба мало, щоб тут докладно роздивитися. Ні, таки живої душі нема!.. Невже на станцію вузькоколійки прийшла надто рано? Невже місяць над горами, давній годинник її підманули? А що, коли поїзд на Усть-Чорну давно пішов?.. — страх напав ураз, й стала озиратися.

Крізь заслонене вікно до чекальні тонкою смужкою проникало світло з приміщення чергового по залізничному вокзалу вузькоколійки.

«Підійти? Постукати в шибку й спитати?» — вагалася. Та була певна, що на поїзд спізнитися не могла. Вчора сама питала диспетчера про той пасажирський з Дубового на Усть-Чорну. Казав їй, що по півночі відправляється. Коли глянула по зорях, впевнилася, що таки часу у неї ще досить й уже тут думала собі, а чи не поспішила взятися з дому, чи не могла корисне щось дома по собі перед дорогою залишити.

Виходячи, не зачиняла дверей. Здалося, що за нею повзе важкий сопух чекального залу. Та всього в осоко-рах недалеко станції шелеснув вітерець, колихнув гіллям ялин перед будинком вокзалу, як довкола було вже чисто і приємно свіжо. Дихалося тут легко, вільно, хоча прохолодою таки брало — прохолода в долину Тересви падала зі студеними полонинськими вітрами не лише в травні, але й, бувало, в червні, ба й липні...

— А ви, стара? Не спиться вам?.. Дорожите? Чого діда не пантруєте? — на порозі службового приміщення несподівано став (двері були прямо надвір, без прихожої) слабкуватий невисокий чоловічина — черговий диспетчер.

Забулася. Та всього хвилюк.

— То ви, Якове?! Бодай здорові та щасливі були!.. — зраділа зустрічі. Все-таки на нічній станції вона вже не одна.

— Віншуйте на купу грошей!

— А тоді?

— Тоді не лишень здоров'я буде! — тонким писклявим голосом мудрагельствував. Не знала б вона Якова, подумала б: баба в штанях і залізничній кепці.

— А я, синку, думаю: аби здоров'я — гроші будуть!

— Чорт мені із здоров'я, коли нема грошей! — заде-рикувато бадьорився диспетчер. Радий був, либонь, що може бодай з кимось поготорити, а тим і прогнати до-шкуляюче виморливу сонливість.

— Гроші, синку, можна заробити, а здоров'я при цьому згубити! — не піддавалася мати спокійно і з тим повагом, що звичайно приходить, коли не тільки багато прожито, але й чимало пережито... Та, певно, теревені диспетчера були не на потребу її серцю і душі, бо пере-

ходила на діло:— А кажіть, Якове, на Усть-Чорну поїзд скоро?

— То ви, бабко, поїзда з дідом проспали...— здається, вже добрів Яків і перебирав малими жменьками в кишенях. Штани від постійного сидіння повитягалися на колінах торбинками. Диспетчер довгими годинами за службовим столом нудився, а тепер, мабуть, радий був, що може втішитися немудрим і таким же пустим жартом.

— Жартуйте, коли вам тільки на жарти ведеться і йде... Причому тут дід, коли я поїзда проспала. Він, сарака, не винен стільки, як чорного за нігтем. А справді? Поїзд пішов, або ви жартуете?..

— Графік сеї ночі, бабко, змінився. Поїзд на цілу годину і цілих сімнадцять хвилин з Дубового рушив скоріше, як учора,— диспетчер Яків пояснював лагідно, моз ураз відчував за собою провину й готовий був у бесіді вибачитися перед нею за свою непоміркуваність при зустрічі.

Нічого не могла збагнути відразу. Вчора по дорозі з села на станцію таки зайшла спитати, коли нічний поїзд на Усть-Чорну. Диспетчер — його сьогодні замінив Яків — сказав про час по-старому, а міг же відповісти і так, аби знала й не мала клопоту. З огудливим невдоволенням до службовця тепер чула холод, хоч сама ніч була тепла, хлібини пахли свіжо і мовби все ще гріли за плечем.

Мовчала, мов у всьому винна була сама. Навіть подумала, що не має права сердитися на кого-будь — звідки було знати тому вчорашньому диспетчеру, що вона саме нині вибереться на Усть-Чорну. І взагалі думала про те, що навіть жити між людьми легше, коли не шукає постійно вини в комусь, аби виправдати себе, а шукає вину в собі, щоб виправдати інших... І вже легше ставало їй...

— Через час-півтора на Усть-Чорну подадуть порожняк. Буде один критий вагон, то відправлю і вас,— диспетчер благодійно заспокоїв її так, ніби зрозумів, чим у роздумах зайнята вона...

Сиділа на лавиці, зібравшись громадкою.

Додому вже не було чого йти.

Спати їй не хотілося: сон кудись щез. Ураз почула себе такою бадьорою, мов не було ані довгої для неї

в праці днини, ані клопітного за хатньою роботою вечора з ніччю.

Раптом звідкілясь озвався півень. В одному з дворів кукурікнув пропито — либонь, всього пробував голос і невдало, явно зірвався. Це почули його близькі і дальші сусіди, бо вже півнячі голоси креслили місячну сутінь після півночі до того хвацько, ніби саме настав слухний час явити силу і гонор. Молоді й голосисті, без належного ще досвіду і витримки галасували наввипередки, мов у нестримній поспішності й були їхні достойність та сила, а тут і перевага вже над старими, відспіваними. А ці, більш поважні, не репетували, а саме піли! По голосах півнів досвідчених єдино й можна було визначити, не тільки котрий з якої околиці озивається, але й куди вже пішла ніч з півночі.

В кугутячі співи вслухалася. Вслухалася спокійно, для забави, а можливо, і для забуття. Взагалі вона любила найрізноманітніші голоси тварин і тих живих істот, по яких до неї приходила певність, що вона не одна і тоді, коли поблизу живої людської душі не було.

Та в одну мить холод прошив її наскрізь. Від самих п'ят мороз вхопився спини, струснула раменами — мурашва побігла.

Торбу з пшеничним хлібом поклала поряд. Долонею трималася за тканину, наче остерігалася, щоб хтось не підкрався й нишком не поцупив, даремно ще ніхто випадку такого не пам'ятав у Дубовім, аби на залізничній станції крадіжка сталася.

Диспетчер не інакше, як для бадьорості пройшовся пероном. Двері залишив відчиненими — треба почути, коли хтось подзвонить. Голосно позіхнув, затанцював якомсь дивно, підстрибуючи, а далі хутко увійшов до своєї диспетчерської і сів.

Приплющила повіки. Бо не просто бачила кілька вагонів на четвертій колії, не просто груша прадавня чорніла на тлі неба в зоряну ніч ген-ген під тим бережком, яким дорога її вела додому. А все ураз обернулося й попливло так химерно, що коли б не заплющила очей, певно, упала б...

«І тоді така ніч була... І тоді півні співали так... І тоді гори довкола стояли так німо...» — прошептала.

Півнячий крик, нічний настрій на звичайній залізничній станції в селі між високими горами повернули її до геть-геть давно вже сплинулих літ. Все-все так понови-

лося, в пам'яті ожило, мов сталося в минулу, якщо не в цю саму ніч. Її давня дума, давній неспокій повернулися такими ж болючими, як були й тоді. А тому, либонь, вже думала про те материнське серце, що все мусить знести, все перетерпіти, до себе ввібрати і вмістити біль в собі справедливий і несправедливий, заслужений і незаслужений. А з тим болем повинна не тільки жити, але й боліти ним до останньої днини й до останнього подиху, що суджені їй на землі. А коли раптом все в пам'яті вставало й оживало, сповнилася тривогами, болями хоч і далекої, проте такої ж півнями розспіваної травневої ночі...

Спершу почула чужу мову під вікном. А далі — стук у двері.

З ліжка схопилася. Стала серед хати.

«Лампу запалити? Не палити?» — думала. Провини за чоловіком, за дітьми не знала ні перед ким. Чого в такому разі лякатися їй?

Серце, однак, забилося в тривозі...

У двері загрюкали завзятіше.

— Хто? — тихо спитала, щоб не розбудити дітей.

— Впусти! Чого боїшся? — гукнув хтось до неї таким знайомим голосом. «Та це ж дзвонар! Томаш Бульбаник!» — майнуло в думці. Як було не знати дзвонаря, що не тільки калатав у дзвони, але й при появі нових панів у долині Тересви після розвалу республіки Масарика і Бенеша дістав служебку при нотарському уряді.

— То ви, Томашу? Дітей не настраште!.. — озвалася й навпомацки готова була відімкнути двері, та схопилася, що скоріше належить засвітити.

— Не бійся! Ніхто тебе не з'їсть! Чого не впускаєш, коли тут і пани?.. — дзвонар уже починав сердитися не за себе.

Шукала сірника. Та тільки долонею лапнула по припічку, як шкатулка опинилася на долівці. Шукала вже на підлозі обидвома долонями. Схаменулася, як збагнула, що не тільки перед громадським дзвонарем, але й перед панами може показатися в одній білій сорочці, а тому вхопила спідницю. Почулася сварка на чужій мові. «Горить?» — хотіла кинути, але стрималася, бо знала, що при панах право і закон не її.

Стриженими в щіточку чорними вусиками дзвонар якось дивно попас, далі мовби тут-там нашивав ма-

ленькі рухливі гудзики по кімнаті очима, когось шукаючи. З-за рамен багнети шпичастою крицею погрожували, коли на неї задивилися два жандарми самого регента Хорті.

— Всі дома? — дзвонар озирався по кімнаті.

— Не кричіть так... Діти сплять...— рукою повела до широкого дощаного ліжка, на якому сніп у снопик лежала малеча.

Бульбаник пильно приглянувся, мов у полутінку брався лічити і впізнавати, хто дома є, кого дома нема.

Коли хоче зрозуміти свій, можливо, зрозуміють і чужі.

— Знаєте, що мій на роботі у лісі... Хлопці під Ясеновою, з коровами... Дома — тільки малі...

Жандарми задивилися по ліжку з малечею.

Відчинили двері до світлиці, кімнатну ніч протнули по кутках ліхтариком.

Жандарми сердито висварилися, коли Бульбаник їм щось товмачив. Бач, за ким прийшли вночі, того тут не було.

— Не брешеш? Хлопці на Ясеновій?.. А де їх там?..— Бульбаник депитувався і сам сердився, що доведеться підніматися вночі високо на гору — дорога справді не для приємних прогулянок.

— Щоб я така здорова була, як неправду кажу вам...— стало їй ніяково — ніколи ніхто ні в які часи не ловив її на неправді. Та й що тут говорити, коли пани завжди того знайдуть, кого шукають, при потребі ще й під землею...

Мовчали виходячи.

Вийшла для проводжання.

Таки непомітно смикнула посильного за сірячок. Хотіла довідатися, що сталося, чому вночі, кого мають повести, для чого.

— Твій гімназист щось натворив! За ним прийшли. Сердиті, бо мусимо тепер на гору...

— А куди його?

— Спершу на казарму, а далі до Хуста ранковим поїздом...— викладав усе, що тільки знав. Либонь, незручно йому було тепер за отой крик...

Були вже в кінці садиби, проходили біля горіха по сестриному полю, а вона все ще стояла й дивилася... Тінь великого дерева мовби ковтнула їх, а вона все ще стояла й дивилася. На хвилю показалися їй на околиці

ці — місяць тут освітив і видно було ясно, — а далі вже все зникло з очей. Дорога бо повернула за чагарі, за високі дикі черешні і вільхи. А вона все одно стояла. Коли спитав би хтось, чого стоїть, не йде до хати, відповіді не знайшла б. Аж коли холод пробрав її наскрізь, зачинила за собою двері. Гасницю прикрутила до маленького світельця-язичка й лягла змучена біля малих. Чула, як дихають... Ці ще нічого не знають... Тому й щасливі... А виростуть... Що тоді?..

Ніч залягла ураз нудотною дошкульною тишею. Хотіла з кимось говорити, забулася. Та з ким? Хто скаже слово для розради?

Від холоду слабість почувала таку, що зів'ялила її. В сподіванні зігрітися вибралася на піч. Та холод і тут не минав. Поклала лікоть під голову, зібравшись у громадку. Дрож починав мучити. Бульбанник і жандарми були перед очима навіть тоді, коли повіки стулила. Вже знала, що жандарми явилися вночі, аби забрати її сина-гімназиста. Тепер вони піднімаються на Ясенову, а звідси хлопця поведуть під багнетами.

«От часи настали!.. Дітям нема спокою!..» — хмурилася й тут добувала з пам'яті молитовні слова, що колись — давно-давно — вчила бабуся: «Борони від вогню і води... спаси від хромоти і слутоти, від глухоти і сліпоти, рятуй від людської огвари і панської кари!» — повторяла котрий раз уже на печі, мов у цих словах знаходила такий втіху й розраду.

Озався ураз півень тоді, як сон її вколисував. Старий півень проспівав, ніби з примусу, по обов'язку служби. Та на голос його озвалися інші завзято, а далі ціла злива голосів лементом покотилася. Співом теж забувалася мимохіть — як мало інколи людині треба.

Спершу слухала, слухала. А далі знову дрімнула. Сон був коротким.

Наполохано оглянулася.

Лампа погасла.

Крізь незаслонені малі вікна до хати пробрався сірий заранок. І все вже було для неї сірим — тіні по хаті, широке дощане ліжко з дітьми під сірим покривалом, стіл і лави попід стіну. Здалося ураз, що під вікном теж мигнули сірі тіні.

Діти були в солодкому надранньому сні.

Схопилася на ноги.

Вузлика з дрібними грішми сунула за пазуху.

Розбудила Марічку — найстаршу. Сказала їй, що іде тільки до ранкового поїзда, тут же вернеться. Й поспішила з хати.

Враз з-поміж зелених чагарників виглянув дах будинку залізничного вокзалу, почулося далеке гудіння маленького паровозика на дровах, коли неспокій знову огорнув її.

Поспішила навпростець.

Заходило все й потьмарилося в очах, як побачила на пероні двох жандармів, а між ними сина.

— За що вашого? — кивнув Лусьбум-стрілочник з безрезовим вінником у руці.

— А я знаю хіба?

— Молоді — дурні... Дують проти вітру... Пани їх учать розуму... Блохою в його одежі я не хотів би...— Лусьбум добре знав науку і погрозу мадярських жандармів — хто до їх рук потрапляв, діставав як за те, що провинився, так і за те, що за ним провина бути могла. А вже при роботі на залізничній станції про все довідувався, що коїлося після появи на Верховині панів нових і зліших.

Стала віддалік, тулячи долоню в долоні на грудях.

— А ви підійдіть, підійдіть! Жандарми — теж люди! Якийсь гріш хлопцеві дайте, коли маєте...— Лусьбум ніби знав, з чим прийшла на вокзал у той ранок, коли сина її вели із села.

Сказане стрілочником додало бадьорості й сміливості. А тут її вже помітив і син.

— Мамо! — озвався без страху до неї.

Це теж додало відваги.

Приступилася ближче.

— Ти винен?

— Ні!

Більше їй не треба нічого. Треба розуміти, що хтось грубо помилився. Сягнула до пазухи, добуваючи гроші. Жандарм дивився пильно.

— Візьми! — сягнула мізерним грошовим дріб'язком з долоні.

— Мені грошей не треба... Пани дадуть і їсти, і пити...— посміхнувся через силу.

Нічого не дібравши, сунула дрібнотою до кишені його піджачка — в ньому гімназист випасав корів з братом-ровесником під Ясеновою в той весняний місяць, коли мадярське королівство пішло загарбувати Трансіль-

ванію, гімназія знадобилася для потреб наступаючої армії, навчання в ній було припинене.

Філери з рваної кишені покотилися пероном. Нахилилася збирати, мов цілий скарб міг загубитися.

Заметушився громадкою люд — на прямій колії за переїздом по шосейному шляху чорнів паровозик.

Поїзд повільно зупинився.

Жандарми далися з її сином до вагона.

Стояла одинока й за ним дивилася, коли поїзд віддалявся. І справді тут ради собі не могла дати ніякої... Навіть спитати не мала кого, а на скільки днів і ночей сина повели. Якою безпорадною вона чулася у світі панів і панських кривд!..

Стояла тепер, у цю віддалену вже від арешту сина травневу ніч, перед цим же вокзальним будинком у міжгір'ї, і все-все виділося їй вчорашнім. Даремно, що і світ відтоді іншим став, і люди іншими стали, і життя її стало іншим без жандармів...

— Зараз, бабко, поїзд на Усть-Чорну йде! — вихопився диспетчер з вокзалу й став на східцях.

Справді, вже недалеко був порожняк, що рухався з долини в гори.

Вона вибиралася з материнського неспокою, і ставало їй тепер легше... «Все-таки світ з добрими людьми! Ідемо!..» — подумала, хапаючи торбу з білими паляницями на рамено.

КАЗКА БІЛОГО ІНЕЮ

Мати була в кінці садиби недалеко горіха — таки помітно обновлявся й оживав після бурі кілька літ тому, — коли дочка Анна побачила її з вікна.

Перед нею лежали розкладені на столі футлярки і футлярчики парфюмерних принад — з цілою громадою товаришок по дитинству та сільській школі не бачилася з п'ять літ, тепер же, в цей раптовий приїзд до рідного села хотіла стати перед ними в повній поважності та солідності тої дами, котра проживає в місті з належними йому порядками та звичаями — вони такі відмінні од сільських... Хіба всього? Обов'язок цей накладали на неї і двоє дітей-близнюків, освіта і спеціальність, за якою вона працювала.

При вродженій скромності, нерозгубленій чистоті й збереженій благородній стриманості в неї було до міри розвинуте і почуття достоїнства. Тому перед дорогою до села з околицею-висілкою — тут народилася, звідси ходила до школи, інколи наvertsалася птахою з далеких і довгих перельотів — не лише причепурилася оздобами, але й вжила хитрої премудрості, що вабить купованими пахощами і принадами — за подібне справді в її рідній селянській хаті ніхто ніколи гроша ламаного не викидав...

Помітивши маму з вікна в кінці садиби, подумала: тепер уже дорога не до подруг. Та прикрас не знімала ані з рук, ані з шиї, ані з вух. Нашвидкуруч тернула м'якою подушечкою в пудрениці з дзеркальцем по смаглявому, за останній рік дещо розповнілому лицу, нспішно потерла долонями по щоках для гладкості й рівності, ще провела помадою по тонких губах, щоб виділися показнішими, й цим удовольнилася. Заходила ховати парфюмерію до наповненого різним дорожнім дріб'язком досить місткого ридикюля.

Два почуття оволоділи нею, коли її мати наближалася до городця, що від раннього літа до осені завжди зеленів і дихав зелами під самою хатою — одна дорога побіля городця вела до людських осель по ґрунках і узбіччях уверх від прадавнього обжитого й трудом облеліяного родинного гнізда, інша, зовсім коротка, завертала на подвір'я — починалося воно тут же од хвіртки з дашком на стовпчиках.

Перше її почуття пробрало радістю світлого щастя зустрічі з матір'ю, коли вона жива і здорова, а ти — її дитина. І дитиною чуеш себе, скільки віку не було б тобі від роду, тому, і тільки тому, бо у тебе мама ще є...

Друге її почуття ураз наповняло прикрістю невдоволення і того самосуду, що завжди болить і огортає доріканнями твое сумління за те, що хтось найближчий і найрідніший зі всіх на світі тобі віддав усе, що міг, отримавши взамін мало або й нічого...

Чула, як мати поклала в ганку з плеча бесаги — двома торбами перевисали на рамені, коли господиня проходила дорогою до хати. Усе було так несподівано, що ураз годі було схаменутися: виходити самій або чекати, поки стрінуться в кімнаті з видом на Ясенову — звідси гору було видно так, ніби й хата ставила-

ся умисно до вічної у вічній красі гори Ясенової. Та чекати маму біля стола, спокійно сидячи, видалося негартним, тому й схопилася.

Натомлену далекою дорогою — не літній спускатися б з Ясенової такими крутогороми, що по них за тяжку провину хіба одних чортів у покару ганяти, — натружену важкою ношею, донька гаряче вгорнула ураз до своїх широких обіймів. Гладким лицем припала до маминого змарнілого, проте для пізньої пори прекрасного ще обличчя. Чула, як мати гаряче затримала її на своїм лиці, і вже рідний дух тепла повертав її у дитинство, коли дівчатком тулилася до матері за скупими пестощами і ласками — хіба в праці та безперервних клопотах матері було до них?

Марно сама була вже матір'ю і завдяки своїй роботі не одне дитя прийняла до власних теплих рук першою, раптом тою маленькою і безпорадною відчула себе, якою була в чарівно обсіяній інеєм по цілій околиці далекий зимовий ранок. В той самий, коли мати її тулила до себе й гріла, а вона зачудовано дивилася у вікно вперше на несказанну, зовсім незрозумілу казку й про дивовижне видиво білого інею маму доскільки розпитувала.

— Ти не голодна? Розпалю вогонь, зварю їсти!.. — випустивши обціловану дочку з обіймів, мати тут же турбувалася по тій давній звичці, що прийнялася невідступно й приходила завжди першою — досить було комусь із синів, котрійсь із дочок переступити поріг рідної хати.

— Я не голодна! — мовила спокійно, з добродушною усмішкою — врешті, не маленька вона, могла й сама знайти їжу.

— Що я тобі швидко приготувала б? — мати готова була розпитувати доньку й тут же: — Є молоко від овець... бринза... Токану зварю... — знала, що донька охоча до звичайних сільських страв й уже з гостинною готовністю припрошувала.

І враз хата наповнялася привітливістю не тільки щедрої, але й доброї гадзині.

Якщо колись в її переповненій малими дітьми хаті всього було скупко, а не раз цілою радістю ставала пригорща борошна з кукурудзи, купка картоплі чи жменя квасолі, нині тут вселилися достаток і такий благодут, на який раніше і не сподівалася. Завжди

свіже молоко від власної корови, домашнє сало і горщик яєць, борошно не лишень кукурудзяне, але й пшеничне вищого сорту, добрий припас картоплі з родючої немалої ниви при хаті, діжечка бринзи від своїх овець і бербениця осіннього овечого молока для зими, солені огірки і капуста, цукор і масло — про що можна було іще помріяти їй, звичайній господині-селянці у звичайній селянській хаті високо в горах, тим більше, якщо доля сама не пестила її змолоду.

Мати озирнулася по хаті, мовби саме тепер і помітила, що тут когось нема.

— А мій старий де? — повела очима по застеленому волохатою барвленою ковдрою дерев'яному ліжку — на ньому господар у свій похилий вік вилежувався у всяку пору днини, коли не був зайнятий якимсь корисним ділом.

— Нянько казав, що йде на похорон Кузлика... Як то він розбився, мамо! — дочка довідувалася — батько при зустрічі всього кинув, що в один рік з життя пішли на двох сестрах оженені два брати. Хоч і не часто, але бувало по нашій Верховині, коли рідні брати з одної родини одружувалися на двох сестрах з родини іншої.

Мати й дочка помовкли. Бути ж такому нещастю! Лиха пригода приголомшила село. Лікар Анна бо не встигла зійти з поїзда на станції вузькоколійки, вуличками взятися додому, як зустрічні про все їй розповіли.

— Згубниця горілка! — зітхнула мати. — П'яний шофер віз людей і машину загнав у провалля... — мати говорила якось особливо зажурено і з тим співчуттям, коли дійсно нічим уже зарадити не можна.

Далі вже пішли мамині вивідування, чи в доньки дома здорові, як діти і чоловік, які новини не тільки по тих краях, де осіла з родиною дочка-лікар, що чувати з великого білого світу, завжди не досить спокійного. Мати при цьому мовби ремствувала, що в горах живе й не все знає, врешті з малих і більших новин найістотношою була та, що дома в дочки все гаразд і всі здорові.

Далі питала про старшого сина. Цей жив у місті, недалеко від сестри. На Верховині хоч і бував не так часто, саме з ним, певно, й була всякдень, всякчас

його добра-предобра мати. Про нього завжди думала, ним журилася, чим могла, тим про нього дбала...

— Василь, мамо, здоровий... І дома у нього все гаразд... Та про Василя вам ще потім... А ви не збираєтеся до нього? Був би радий видіти вас у себе...— дочка мовила якось неохоче, мовби про старшого з братів найменше хотілося матері розповісти.

Було зрозумілим. Адже вчена дочка до матері навідалася зі справою. Мати певна була, що Анна тепер нікуди не поспішатиме бодай тиждень один. Набудуться чимало разом, а тут наговоряться про все — що чинити двом, коли зберуться під одною стріхою після довгої розлуки? А глянь, дочка-лікар ще захоче піднятися й на гору Ясенову — в травні тут так весело і просторо, що звідси не тільки далеко видно, але й обійняти можна цілий великий світ. Про бажання дочки вибратися на високу гору в матері були сподівання ще й тому, що дочка у час навчання в місті на Ясенову ледве-ледве піднімалася. Інак було, як вчилася в селі. Тоді кожного літа помагала сушити сіно. Радо ночувала малою на оборозі чи й у копичці сіна просто неба. Мати уявляла собі тепер вже вчену дочку по дорозі на гору — нехай сусіди поглянуть.

Отак думала мати. Як мало їй треба, щоб раптом взятися зі свого сільського будення в нові, зовсім відмінні світи!..

А потім мати непомітно якось вийшла надвір, аби з пивниці внести відро картоплі — мудрувала, а чим би несподіваним почастувати дочку зі страв, що їх у місті не готують. Пам'ятала, як Анна ще малою просила варити картопляного токану. Тоді не раз догодити дочці навіть простою забаганкою не мала змоги по звичайній бідності, тепер — може! Має як і має з чого! Та й дочка, певно, вміє готувати чимало смачного, либонь, тільки не з верховинських страв...

Садком проходила мати хутко до пригірка з вмурованою у схилі кам'яною пивницею. З кишеньки в поношеній фуфайці добула ключика на червоній шворці. Здавна водилося у неї на ключика, на ключа пов'язувати чи то яскравого барвлення стрічку або кручену шворку з ниток різного кольору на випадок, аби легше знайти при втраті — не раз саме завдяки барвам і знаходила. Колодицю — висячого замка — відімкнула. Щоправда, замок цей був не тільки поважним у

вазі, але й складним цілою системою — купила його в Хусті, трапивши до магазину господарських товарів. І втикаючи ключа до замка, і відмикаючи, мати чулася таки доброю газдинею після того, як мала до діла з отим важкенним замком і отим складним ключем до нього.

А чому той замок? Хіба вона з такою вже мізерією довіри і щедротою підозріль до всіх-усіх по околиці, коли не можна без складних у хитромудрості замків? Зовсім ні! Мати пам'ятає, коли обходилося без замків і про крадіжки не зналося. Потім на пивничних припасах у неї висіла сяка-така колодичка, відімкнути яку легко було розтовченим і загнутим на кінчику кавалком звичайного дроту — певно, всього про людське око висів той замок.

Та нагодився неподалік в одній з хат нероба-присташ — принадився до рано повдовілої жіночки в одних рваних штанях, зачухраній піджачині з чужого плеча, клипавому вибілілому капелюшку і розтоптаних, без каблуків шкарбанах. Було ще сяк-так, поки тут-там щезало по курці, гірше стало, коли почав у довгі зимові ночі лазити по пивничних припасах за картоплею і по горищах за ковбасами та салом. Мати й собі тоді зазнала збитку. Злодій одної ночі забрався до пивниці, поцупив зо два мішки відбірної картоплі, забрав яблука, вліз до бочки з капостою. Порядкував — наче в своєму. Навіть замка повісив на місце. По капусті та яблуках газдиня його впізнала найперше (капусту залишив ненакритою!). Отоді вона й купила замка...

Земляна долівка пивниці холодила ноги, сама пивниця дихнула сирістю від кам'яних стін на цементному розчині. Обдало похмурою непривітністю, а мати саме тут і почула запахущість парфюмерних принад доньчиних, неначе й лікар Анна поряд непомітно нахилилася до громади картоплі, щоб допомогти.

«Який світ настав!» — привітно промовила мимоволі. І далі: «Лікар з простих селян! Та ще й жінка! Хіба колись таке могло приснитися?.. Незаможні про таке не сміли й подумати!» — питала і відповідала щаслива — їй на серці було привітно і легко-легко, мов крила повиростали.

Нипнула до ящика в кутку. Коли тільки бралася на Ясенову, тут лежала чемна громадка яблук з їхнього

саду. Приберігала з врожаю на випадок, як хтось із дітей навідається, аби було чим пригостити. Та й чужий хтось зайде до хати... Глянь, старий таки не встиг пустити припасом — роздав сусідській дівчорі не все! Мав звичку господар роздавати з того, що родив сад, давала земля, не так від чиеїсь скрути, як для похвали і слави добрака.

Яблука червоніли тою свіжістю, що вже в травні сприймається справжнім дивом. Найкращі червоні поклала до відра з картоплею, аби Анна побачила їх відразу, як тільки явиться в хаті з внесеним добром.

Проходила садом. Мимохіть глянула до відра. Великі червоні яблука від холоду в пивниці і тепла травневої днини з сонцем ураз обросилися дрібними крапельками, і мати знову тепер відчула себе господинею при отому добрі, що дарує вже не єдино ситість, а також радість для серця і красу для очей. Оцей сад, що ним веде стежина від хати до вкопаної пивниці в узгірок, таки посадив і виростив Микола — біля кожного саджанця ходив, кожне деревце плекав і доглядав так, немов це були одушевлені істоти. Деревя повиростали, і була в них краса вже не одних тільки весен з рожевим квітом, з розпростореним небом над ними. Були в тому Миколиному саду літа з теплими дощами і щедрим сонцем, коли поволі вгиналося додолу гілля, а Микола ставив одну по одній підпорки, дбаючи, щоб дерева не ламалися... Осені вже приходили до них обважнілим садом і радістю врожаїв. Микола її завжди восени був заклопотаним та урочистим, натруджено піднесеним, коли збирав урожай з дерев. Тому вона сама любила якось особливо сад і працю Миколи-садівника. Вона знала, що він міг би розпросторити крила своєї завзятої любові до землі найбільше по тих рівнинах, що родять пшеницю, гордяться виноградниками; але ж вона знала, що сам він, як і вона, народився отут, у горах, де полонини зі студеними вітрами, де пшеничний хліб колись випікався тільки двічі на рік — на різдво та великдень, — й хвалити долю, що хоч у саду знайшов Микола пригорщу своєї хліборобської радості, чи то пак землеробського таланту...

З чуттям достойної господині ввійшла до хати.

— У вас ще такі яблука! Господи! — лікар Анна аж

забулася й вихопила ураз велике червоне яблуко з відра — було в цьому щось дитяче.

Дитяча безпосередність лікаря Анни ураз немовби спокійну, помірковану селянку-матір ставила вище і незалежніше вченої дочки. А тому навіть мати мимоволі посміхнулася:

— Якби ви, небожатка; були не так далеко, завжди свіже яблуко з домашньої пивниці було б і у вас... Еге, сад родить, бережеться добро від осені до самого літа... Їж! — припросила мати.

Припрошати не треба було. Дочка вже хрупотіла свіжим яблуком, насолоджуючись приємним смаком соковитої студеної м'якоти.

— А тепер почистимо картопельку! Яка славна у вас вона! — озиралася Анна то на картоплини, то за ножем, коли мати вже намила добру миску бульб — картоплини виглядали гонористо, повнобоко і зовсім-зовсім свіжо...

Лікар Анна чистила картоплю, знімаючи тонкою спіраллю мундира. Так акуратно орудувала ножиком, ніби цікаво їй було, а якою довгою витягнеться стрічка. Мати поралася біля плити, наламуючи скіпок. Схопилася й вибігла по дрова.

Поки мати була в дроварні, до хати увійшла Гафія — старша сестра Анни. Певно, почула, що лікар прибула з міста, то й далася першою не так на відвідини, як у розвідини. Прийшла при цьому таки й замогтися на якісь ліки від болів у шлунку та ломоти в поясиці. До всього Гафія знала, що мати повинна зійти з гори — бодай для kota від неї молока роздобуде. Взагалі в Гафії не було доріг без діла — де не замоглася на щось для хати, там замагалася на яку новину для язика...

У поношеній спідниці, в гумових чоботях майже на босу ногу, не по літах — була молода ще — змарніла й пониділа не просто від роботи, що таки в руках її горіла, а від звички не спокійно ходити, а бігати, не говорити, а кричати і надриватися, поспішати й тоді, як часу дійсно вистачало.

Гафія привіталася з лікарем Анною стримано й холодно. Сестра ураз не могла збагнути, чому це так. Гафія сіла на табурета біля стола й одну хвилинку просто дивилася, як вчена сестра орудує ножем, знімаючи

мундира з великих картоплин за маминою давньою наукою — пам'ятати завжди про ощадливість і чистоту.

— Мама де? — ніби всього це й потрібно було знати старшій сестрі, коли оглядалася по кімнаті.

— Токан збираємося варити... Мама пішла по дрова... Я так давно не їла вареного на картоплі... Поїмо разом!.. — лікар Анна говорила привітно, вже не тільки припрошуючи Гафію до їжі, але й міркуючи, чим старша могла б бути невдоволена.

У дров'янику за хатою почулося гупання. Спершу повільне і спокійне — мати, певно, колола для розпалки ще сухих скіпок. А далі гупання стало жвавішим. Бач, дрово видалося сукуватим — до такого потрібна сила чоловіцька. Врешті, вона ніколи не знала межі праці жіночої і чоловічої, тому бачили її і за плугом та бороною, з сокирою при рубанні дров, з вилами і косою, перед самотяжними санками взимку. Яка робота була потрібна, така й робилася. А тому гупання в дров'янику враз стало хвацьким і голосним, з тріском і буханням обухом по дровітні, що стирчала колодою сторч, — без такої не обійтися на Верховній жодній дроварні.

Сестри ніби вслухалися в хряскіт обухом по ковбану.

— Побігни й поможі мамі! — лікар Анна раптом від нетерпіння метнула очима до сестри з турботою, ба й велінням — очевидно, право для наказу до Анни в даному випадку прийшло не так по віку, як за браком практичного досвіду при рубанні дров.

— Коли так, сестро-голово, по-чесному, ти й сама могла схопитися палива до хати внести... Чого мамі було за ним іти, коли молодша ти й легша... — Гафія несподівано дорікнула сестрі з відчутним невдоволенням. Оскільки цього для Гафії видалося мало, додала: — Ти молода, забавляєшся ножиком при картоплинці, а мама, сарака, над силу обухом... Ще й няньо такий недбайливий... Не подбає, аби дров досить було нарубаних і наколотих! — Гафія видавала кожному.

— Не знаю, де що лежить в дров'янику, що рубати можна, а чого не слід... Одного разу на скіпки я топорище поскіпала для підпалки — няньо сварив так, ніби топорище не з дерева, а з чистого золота було... — вчена Анна виправдувалася, мов уже не для Гафії, а перед цілою родиною звітувала.

— Говори, говори дурниці! Лак з нігтів боїшся здерти...— підколювала невгамовна старша.

Лікар Анна знала докучливо в'їдливу натуру Гафії, та подібного при зустрічі не сподівалася. Майже цілий рік минув відтоді, як сестри бачилися востаннє. За віщо така непоштивість ураз?

— На картоплі, сестро, лак швидше зійде, як від сокири... Ще й руки зчорніють...— Анна відбувалася легким жартом і виправдуванням, далі маминим фартушком протерла пальці й обидві п'ятірні простягла до старшої, щоб дивилася.

Гафія знітилася. Справді, на руках Анни і сліду від лаку не було. Гафія хитнула лівим плечем, якимось боком, сухо посміхнулася:

— Лак з нігтів ти обтерла тоді, як зібралася до нас, у село... В місті лакують всі не одні тільки нігті, але й губи глянуть... Ще й брови вискубують...— Гафія справді являла небуденну обізнаність у косметичці.

— Нині вже лакують, барвлять і вискубують на селі не гірше... Я сама виділа...— Анна заспокоювала сестру мирно.

Молодша знала нелегку, ба й круту і бідну долю старшої. Була Гафія в родині першою на видання, а таким найбільше й випадає. До всього Гафію видавали заміж в голодні роки незабаром після війни так, неначе силоміць випихали з хати. Приданого було скупко, женихів — не густо, то й видали не за того, за кого сподівалася, а за того, хто швидше переступив поріг зі сватами. Тепер лікар Анна думала, яка зла оса або й лютий шершень вжалили сестру, раз такий войовничий дух заволодів нею. Але ж вона пам'ятала й те, що молодший мусить завжди старшому поступитися, при потребі помовчати. А хіба набута освіта і книги до цього не зобов'язували її?..

Мовчанка між сестрами ураз гнітила. Справді їм є про що говорити, одна в одній розпитати. А вони мовчать. І гупання в дров'янику голосно чути. Навіть шурхіт ножа по картоплині чути — досить матері відкласти сокиру.

На лівій руці внесла колоті дрова.

Господиня зі старшою дочкою привіталася, спитавши за звичкою, як дома, чи всі здорові. Правда, знала мати домашні порядки в Гафії, та питати гідилося за звичаєм. Зігріта уважністю мами Гафія шукала, а чим відразу допомогти матері. Тому господиня ледве опустила

дрова біля плити, як донька почала підбирати їх і складати в доладну громадку, потім озиралася, а де сірники, щоб розпалити вогонь.

— Ти Анні поможи! — мати дбала про молодшу.

— А я вам хочу! — Гафія поралася таки при розпалюванні.

Лікар Анна ніби нічого й не почувала.

Зненацька проникалася чуттям, що повертає в безтурботне дитинство й відносить тягар зі сплинувших літ непомітно, тамує біль гірких прикростей і тих втрат, що забирають безжурність дитячої пори й чисту наївність довірливості. І вже їй, лікарю Анні, виділося, наче саме тепер і знаходиться в тому благодатному купелі, що оновлює не лишень сили, але й повертає швидко минулі роки, а з цим уже дарує зненацька казку дитинства нову...

Знала, що це все-все од рідної хати, від усього в ній — такого завжди близького, дорогого і до душі прикипілого.

Нишком скосила очима до Гафії. Старша поралася біля плити, і в кожному русі була тою ж самою сестрою Гафією, що й колись — спритною, доладною та акуратною. Врешті, лікар Анна знала добре, що саме Гафія — роботяга з роботяг, невибаглива і проста, особистим життям геть окрадена. І вже тут готова була їй дарувати все — колючість характеру, бурктоливу непривітність, ремства без причини і певну скупість — чимало прийшлося вислухати нарікань старшої, як вчилася лікарському ділу й бувала дома на канікулах.

Передчасно погорблена й поморщена, Гафія довгими зимовими вечорами якщо не просиджувала завзято за куделею з веретеном, плела і ткала, порола і пошивала — були часи, коли Гафіїн чоловік ходив до лісу на роботу в таких штанях, що заплати на заплатах трималися... Літа від Гафії забрали не лишень кращі сили, але й щедро надарували дітей — всі будні чоловік знаходився в лісі щопори року, а Гафія ледве одне від грудей відлучала, як інше до грудей само прилучалося. Саме в роботящій, терпеливій Гафії лікар Анна завжди найбільше в праці бачила від матері, од завзяття й невідливості, а через це не тільки готова була вибачити все-все, але й проникалася до неї особливим чуттям, ба й співчутливістю.

У хаті дихнуло димом. Спершу в'юнкими сизими кісками потягло з щілинок у дверцятах, далі викинуло цілим снопом — прийшлося відчинити двері. Та тільки в плитці затріщало бадьоро і грайливо, загуділо й загомоніло, диму не стало, й хата ожила.

Мати орудувала в горщику ложкою, відшкрябуючи привар та накип спершу під самими вінцями, далі на днищі — картопля для токани мала варитися в чистому.

Лікар Анна любила, коли вогонь було чути. В цьому теж таїлася незбагненна дивина рідної хати з тої давньої пори, коли малі діти громадкою нетерпляче чекали вечерю уже з ложками в руках, а мати не просто готувала, а мовби ворожила, з малого роблячи не раз так багато...

Картопляний токан з ячнею на маслі запивали кислим овечим молоком. Тут-там за їжею перекидалися скупим словом, немов усе вже переговорене. Насправді розмови між ними й не було.

Лікар Анна їла охоче й смакуючи. Молоко споживала великими ковтками, ніби кращої зі страв не могло й бути. Вона дійсно відчувала себе дома тою, хто після довгих і далеких переходів та блукань ураз повернувся для власної радості в рідну хату, обігрівся тут й оцінив катишне тепло, трапив до ситого столу. Гафія сягала за їжею якось стримано, ба навіть невпевнено. Вона замовкла, пониділа, ніхто, мабуть, і силоміць не розворушив би її до бесіди. Навіть в обличчі Гафія видавалася не тою, що була відразу при зустрічі.

Анні стало шкода Гафію. Починала перебирати в пам'яті, а чи не кинула словом таким, що могло причинити сердечну кривду. Дивися-бо, Гафії досить і тої жури, коли її славний лісоруб-кадровик дався було не тими дорогами: про все Анна знала. Бо коли доїло і допекло, Гафія залишила хату й дітей на свого Олексу — чоловік саме взяв відпустку аж за два роки. Одної світанкової пори сіла Гафія на поїзд у дорогу до сестри, щоб залюблений чоловік нічого й не знав. «Я прибула до тебе, сестро, нерви лікувати! В гуртожитку для лісорубів мій знайшов собі прибиральницю!» — мовила тоді, переступивши поріг. Сіла, заплакала, затуливши долонями лице.

Лікар Анна багато розпитувала тоді, а вона тільки мовчала — здається, все сказала відразу, як поріг переступила. А тепер уже якось незручно було перед молодшою. Лікар Анна хотіла повести Гафію до знаменитого

невролога в обласну поліклініку, але сестра з села ні-защо не погоджувалась, аби її розпитували та слухали чужі, оскільки певна була, що тут від полюбовниць най-перше треба б полікувати добрим дрючком довгов'язого, як жердка, Олексу.

Минали дні. Таки Гафія тоді відлежалася, відпочила. Можна було й додому. За дітьми знудьгувалася. Та й, певно, сам Олекса теж зрозумів, що значить бути одному дома, не знаючи до всього, куди поділася жінка. На потребу в сестри Анни розжилося на «пілюльки від нервів», оті самі, що ковтнеш одну — цілий світ може бути й не бути, а тобі все одно.

На пілюльки лікар Анна тоді не поскупилася — дві повні баночки під білим пластмасовим ковпачком дала сестрі на дорогу.

— А тепер, сестро, ви мені яких ліків для нервів і кісток прихопили? — Гафія чомусь не просто озвалася до сестри так, неначе це було найістотнішим, але й почала її величати числом множинним.

Анна посміхнулася з цієї сестриної хитрості без найменшої осудливості. Беручись до рідні в гори, Анна таки припасла всіляких ліків — знала, що проситимуть не тільки близькі рідні, але й просто знайомі: так уже повелося, що досить було лікарці явитися в селі, коли приходили свої й чужі, до всього не тільки для вислухання та обстукування, але й з надією щось почути.

— Менше думай про пілюльки! Будеш здорова!.. — посміхнулася Анна.

— Якщо здоров'я не в ліках, для чого аптека? Для чого лікарі? — Гафія оглянулася сухо і невдоволено.

— Я тобі дала цілу пригорщу, коли ти була в мене...

— З тих нічого не залишилося...

— А я чула, донько, що тими ліками і сусіди були ситі, — мати враз несподівано втрутилася, стаючи на бік молодшої. Мати була певна, що старшій не належало заживати слави на тому, що дістала для здоров'я собі...

— І ви, мамо, дали б... Людям помогло... — Гафія добродушно мовила, знаючи, зрештою, доброту і щедроту матері.

— А тебе справді десь болить?.. Як твій? Почеснів, подобрів? — Анна питала обережно, знаючи, від чого пішли сестрині нервові розлади і недуги.

— Боліти мене і не переставало... Що чинити? Мушу терпіти, коли так суджено і дано... Коби не було гірше...

— Добре, доки болить! — ураз мати махнула рукою й глянула в бік Анни.— Еге, і мене болить... Не маю кому поскаржитися... Терплю...

— А ти мамою постарайся, постарайся!.. Не питаєш, чи її щось не болить! — Гафія рушила в наступ з іншого боку, наче матері потрібна була невідкладна підмога.

— Мама не скаржиться...— Анна виправдалася.

— А ти жди, доки поскаржиться — гукнула Гафія.— Два тижні мамине дихання сперло, серце битися переставало. Я вже, грішна, гадала, що заспівають «вічна пам'ять»... І лікарем, і аптекою була я... Криниця ще маму спасла — гаразд, що трапилося недалечко...— Гафія викладала загадково, хоч і завзято... З наріканням. Мовляв, лікарю Анні самій належало б про все дізнатися.

— А чого ти досі мовчала? — очі Анни зайнялися несподіванкою.

Мати сама відмовчалася. Даремно Гафія нічим вразити на випадок гострого приступу нагальної недуги не могла, та саме вона, Гафія, була близько завжди. І вже в цьому була її перевага над сестрою-лікарем, хоч Анна в свої нечасті приїзди додому не тільки маму оглядала й приладами обслушувала, але й привозила з собою різних потрібних і корисних, особливо при недугах простудних, ліків, давала мудрі поради, як берегтися, чого найбільше належить в різні пори року остерігатися.

Лікар Анна справді задумалася.

— А, говори, Гафіє!..— мати всього махнула рукою на знак, аби не надавати серйозної уваги тому, про що сказала старша її дочка.

Та видно було по обличчю матері, що й сама вона добре розуміла всю небезпеку, яка підступилася до неї.

— То у нас, сестро дорога, так, як у того столяра, де нема стола, як у шевця, де нема що взути на ноги, а у кравця без одягу...— жартом пробувала відвести й відбутися Анна, хоч насправді тривожна вістка її занепокоїла — було не до жартів.

— Лікаря маємо і не маємо... Маємо, бо свій, а не маємо, бо далеко!..— спокійно говорила мати не без прихованої гордості.

Та було в цьому і невдоволення.

Коли дочка закінчувала факультет, до села мав прийти новий лікар. Ще один до тих двох, які тут уже працювали. Хтось — певно, досвідчений і обізнаний — радив немолодим батькам конче податися в сільраду, до прав-

ління колгоспу з клопотанням, щоб звідси надіслали просьбу в ректорат. Знайшовся навіть охочий такого листа скласти, висуваючи поважні мотиви для призначення молодого спеціаліста — лікаря Анни — в рідне село: мовляв, за всю багатовікову історію села не було такого, щоб лікарем став хтось із селян. А тому і просьба: першого свого лікаря направити для служби в рідному селі.

Микола-батько навіть готовий був до порад сторонніх прислухатися, хоч сам нікуди не збирався ходити, а мати дипломантки Анни в цьому пішла ще даліше. Вона зичливих порадників уважно вислухала й мовчазно залишалася при своєму умі-розумі: найперше, якщо хтось — чи сільрада, чи правління колгоспу, чи, тим більше, ціла громада — проситиме про призначення лікаря Анни в село і її після цього таки в село на роботу призначать, дочка неминуче опиниться в залежності від тих, хто за неї клопотатиме. До всього, залежність ця не на якийсь короткий термін, а назавжди. По-друге, мати була певна: ті самі, хто доньку вчив, кому належить призначити на роботу, найкраще і знають, де найбільше вона потрібна.

Про це мати думала тепер так, як думала перед призначенням дочки й про те, що такі справді добре було б, якби Анна працювала і жила тут.

— Що казати, Гафіє! Добре було б, якби вона була у нас... Але люди всюди — люди, і їх всюди однаково болить... Добре, як е... — мати на слові мудро поступилася, знаючи складності життя більше, ніж її старша дочка. Мати тепер раділа, що її Анна не засиділася в дівчатах. А заміжжя також в'язало вже Анну з певним місцем не тільки по роботі, але проживанням...

Наче ураз хотіла виправдати дотеперішні сподівання і надії, лікар Анна встала з дивана. Опинилася в кімнаті з вікном на Ясенову, добула тут із сумки своє медичне приладдя й уже була готова радити, консультувати, лікувати.

— Тепер уже можеш слухати... Мамі полівило... Тоді треба було, коли впала на зеленому полі, а на чоло лягла студена роса... — Гафія була певна, що лікар потрібен і корисний тільки тоді, коли недуга з ніг валить, а смерть замахується косою.

— Спершу послухаю тебе! — Анна сунула наконечники апарата до вух й у зібраності глянула на сестру.

— Я здорова! Що мене слухати?..— Гафія мовила так, мов свої справи знала краще найдосвідченіших лікувальників.

— Нехай послухає...— мати заохочувала старшу, таки приємно до діла мати зі своїм лікарем.

— Кажу, що мені б тільки отих пілюльок...— Гафія не піддавалася. Не гне її в хребті до землі, не давить у грудях, не ломить кістки, не болить в голові і не мучить кашлем, для чого тоді обслушувати. От нерви тільки — спати не може.

— Не треба, то не треба... Гаразд, що не треба... А потисне, скажеш! Я завжди готова!..— Анна не панькала сестру, знаючи її впертість і норів. Тим більше, що й сама Гафія уже стояла біля дверей, зібравшись додому,— засиділася так, мов ніякого діла нема на своєму.

Лікар Анна взялася проводити Гафію. Та перед тим, як за нею вийти, хутко сягнула до своєї сумки з різними пілюльками. Дібрала в жменю отих, що від простуди, від головних болів, добула пілюльок для сну, й тут обидві давалися з хати.

— А ти докладно про маму... Таким страхом взяло мене, коли почула... То був, напевно, якийсь приступ...— Анна почала відразу, як були на доріжці біля городця з всілякою зеленню і квітами.

— Знаєш, сестро...— почала зовсім мирно Гафія.— Смерть над маминою головою косою махнула так, що мене студеним вітром обдуло та обвіяло... Ні про кого тоді я не думала, тільки про тебе одну, і щоб ти була в ту годину коло мами... На мене такий жаль напав, що мама стількох нас привела на білий світ, всіх виплекала і вигодувала, тебе на лікаря вивчила, а сама по дорозі на Ясенову під якоюсь росохатою дикою яблунею ні жива, ні мертва лежати мусить. Під нею гола земля, над нею небо, і я одна без ради і сили — от і всі тобі лікарі й білі палати всі!.. Мало треба було, щоб серце мое з жалю розколося!..— Гафія виклала всі страхи.

— А як починалося? — лікар Анна, мабуть, і з цього могла визначити недугу матері.

— Подумаю, а тоді все за порядком...— Гафія взяла молодшу сестру за рукав й так починала викладати: — Женемо корову на грунь. Держати корову на яслах наші ще мають чим — трави минулого літа вродили тучно, сіна було накошено і насушено. Та мама як скупилася,

так і скупиться. Бо лишень зелена травка навесні бризне, лист на чагарниках розів'ється, годувати корову сучим шкодує.

Гафія хвильку помовчала.

— Сонечко припікає. Я попереду — веду на мотузці. А мама за нами. Прудко, знаєш, не йду, бо й корова нелегка, і мені не сімнадцять. Раз по раз озираюся, чи мама встигає. Дивлюся і бачу, що мама іде так, якби її ноги оловом поналивалися або земля ноги не відпускала. Та знаєш сама, що нашими дебрями і горами тяжко ходити молодому, а що вже казати про виходженого та виробленого...

Піднялися ми по Кичиному, піднімаємося до Дідиканичового — дорога така, що по ній рогатих чортів морити. Дивлюся, мама вже стоїть. Стали і ми з Зоряною. Дивлюся, мамою колише. Тільки я хотіла гойкнути «мамо!», коли мама снопом на землю. Корову я випустила з рук, з плеча на землю впали бесаги, лом'я голову лечу до мами. Мама лежить горілиць, очі каламутні, лице — полотняне. Що тут чинити? Чим допомогти? На щастя згадала: десь недалеко має бути криничка! Пам'ятаєш і сама — пили ми з неї, коли в спеку на Ясенову піднімалися. Птахом я до кринички, птахом від неї. Пускаю з повного рота воду мамі на чоло, пускаю на груди, розтираю коло вух... Сталося чудо. Спершу мама на мене глянула, як крізь сон, а далі почала дихати частіше — на щастя наше і свіжим вітриком поле дихнуло, яблуня собі зашуміла та зашептала над мамою, і мама почала оживати... «Де ми?..» — каже небога. «Та, мамко, не тямитеся, де ми? Під яблунею, на Дідиканичовім полі! Еге, дивіться! Ми тут не раз уже з вами відпочивали!..» — кажу, а вона пов'яло дивиться.

— А де її заболіло? Що казала?

— Чекай!

Гафія хотіла за порядком.

— «Де вас болить?» — кажу мамі, а в мене самої серце грудьми колише. «Тут жариною пече!» — взялася мама за саме серце, а в очах — сльоза... «Ой нема моєї Аннички!» — зажурилася мама-сарака. «Ой нема!» — кажу і я.

Полежала-полежала тихо і німо, щось думала, а як надумала, каже: «Та десь у світі хворі є ще й не такі, як я, коли нема її близько!» — і так розслаблено за-

жмурила очі, якби сон її вколисував. А далі схопилася, рукою сягнула від себе до широкого поля й каже: «Дивися, аби Зорянка людям шкоду не вчинила!» — сама тут взялася за груди й на мене зирнула так, якби до себе притулити хотіла. «Що з вами?» — кажу, бо мама так, якби сміялася. «Іній!.. Білий іній на ясному сонці білими іскрами ряхтить!.. Все-все довкола в інеї — і поле, і дерева, і небо... — сказала. — Я ще горам потрібна, раз смерточка відступила... Напевно потрібна...» — мовила зачудовано і замовкла.

Мама геть-геть довго полежала, доки встала. І ми по волі далі пішли...

Спершу лікар Анна сиділа на ліжку, де літній батько звик і спати, і полежати в днину тоді, як була сльота, а в хаті жодна робота не нагоджалася. Потім її пробрало морозом. Поглядала на піч, пригадуючи дитинство, коли з радістю забиралася погрітися. Справді добре було й затишно, по-домашньому! Прогріте небо печі не раз проймало теплом наскрізь її цілу, аж поки вкінєць не хилило до сну. Тоді збиралася в громадку і солодко-солодко засинала. Спершу чула іще, як мати порається в хаті, як гуде колесо механічної куделі, а далі вже не чула нічого, бо приходили солодкі сни...

Заманулося на піч і тепер. Подумала: до хати увійде хтось і в білу днину побачить її, де місце хіба для малих дітей, бабусь та дідів у сльоту і зиму. А тоді вже й селом піде: Миколина донька з міста на печі боки гріє... Нема з Івана пана!..

Сумніви і побоювання від поговорів трималися хіба хвилину. Бо тільки Анна поміркувала, що сватів з женихами не чекати, а від розмов голова боліти не буде, як знімала черевики, приставляла табурета і повільно бралася на піч. Правда, тепер це була піч не стародавня висока з могутнім кошем-димарем — за подібним малеча завжди ховатися могла. З літами в хаті вимурували нову — нижчу, меншу, щоб сама хата стала просторішою. При перебудові подбали не тільки про плиту для готування їжі, але й про службу — з давніх-давен на Верховині захищала від ревматизмів та простуд, служила дітям і літнім, прогріваючи кості в холодну зимову пору.

Мати з кімнати вікном на Ясенову внесла пухку білу подушку й чисту ковдрину домашньої роботи, щоб до-

чка собі підстелила. Лікар Анна аж посміхнулася, готова лежати, як лежала колись.

— Бери, бери! Є під голову, є під себе! Минулося, що відпочивали і ніч ночували на кулакові! — мати не поступалася, тримаючи запахушу від чистоти подушку тоді, коли лікар Анна не поспішала добувати з-під голови стулену п'ясть.

Лікар Анна так глибоко зітхнула, мов ураз тиснуло болем. Мати не відходила. Тому таки мершій спритно підстелила ковдрину, а голова вже тонула в подушці. Підбрала в колінах ноги. Подушка, ковдринка приємно дихали свіжістю студеного ще полотна. Чувся тут чар води з гірської річки, де тканина пралася і виполіскувалася, а з цим уже був і дух гір, вітрів і сонця, що полотно після прання сушили...

Лікар Анна в іншу пору звела б повіки, до неї прийшов би вмить по-дитячому добрий, солодкий сон. А тепер...

Сон чомусь не приходив...

Анна лежала обличчям до кімнати. Поволі чула, як крізь ковдрину тепло печі пробирається і починає гріти. Ураз згадалася днина з дитячої пори, коли до плачу боліло в отрунку. Мати перетирала між долоньями кмин, зернини від тирси і полови обдмухувала, дівчатко наставляло долоньку, мати насипала до неї ліку так обережно, ніби навіть малу зернинку боялася загубити на підлозі — могла б випасти. Зернятка довго жувалися, ковтався запахущий сік для здоров'я. Хоча кмин і щипав язика, Анничка чинила все, як веліла мати. Потім на печі лягала долілиць, а тепло дужче прогрівало її вже наскрізь. І болі зникали...

«От і вся медицина! От і всі ліки!» — подумала.

Змучена почутим, передуманим Анна приплющила повіки. З вузької щілки бачила маму — у матері постійно було якесь діло. Відколи донька пам'ятала себе, пригадати не могла, щоб мати була без праці. Звідки сила добувалася?

Мати поглядала на доньку так, мов саме тепер вколисувала її до спокійнішого глибокого відпочинку. Знала: в дочки праці й праці. Сама бувала в сільського лікаря й бачила, скільки тут недужих. І кожен за здоров'ям! Коли донька прибула до рідної домівки, бодай тут нехай відпочине од хворих та їхніх негараздів. Дома

забудуться усі клопоти, тут прийдуть до неї мир і благодать.

«Дивіться, один раз і товариш лікар вилежуються на печі не як-небудь, а по-царськи!» — озорилася думкою і посміхнулася, бо все видалося їй смішним до несподіваного. «Де, коли, в які часи, за котрих королів, царів і вельможників таке було видано? За яких держав було чувано таке, аби з убогої селянської родини від поту і мозолів, від нестатків і мізерії хтось вивчитися міг на лікаря?» — важить мати, в пам'яті перебирає з далекого Дубового під полонинами всіх-всіх, хто вивчився в наш час, а колись про науку всього снити міг... Ремесло, правда, ще сяке-таке й колись добувалося. Нагоджалися писарчуки, кондуктори, зрідка й охоронець лісу зі своїх траплявся. Але щоб лікар? Ні-ні! То не могло явитися колись і чудом із самого неба!

І мати вже чує, як сьогодення у ній самій, як вона з ним злилася, сама вросла в час, як час виріс із неї в її дочці, у всіх таких звичайних людях із села, що знань добулися... І вже все тут неподільне — час і люди...

Тут вона з радістю, відчуттям гордості і достоїнності. Бо ще думає: Анничка вивчилася в Ужгороді. А могла у Львові, в Києві... Всюди могла, куди б тільки далася після школи. Але ж до Ужгорода була дорога найкоротша...

Раптом чується їй пісня. Та сама, що з осені сорок четвертого. Анничці тоді не було ще й десятиох. Дівчатко прибігло з вулиці й гукає: «Мамко, у нас руські солдати! Говорять по-нашому! Я одному дала яблуко, а він підхопив на руки мене й поцілував... Я ще яблук солдатам понесу!..» — щебетала тоді Анничка.

«Неси, неси!» — сказала мати тоді й тепер чула свої слова.

«Чого, мамко, плачете, скажіть?» — питала дочка.

«Виростеш — зрозумієш!» — всього мовила.

«Тепер напевно зрозуміла!» — поглядає мати на піч.

Приємно і радісно матері від напливаючих думок про осінь сорок четвертого, про навчання Аннички в рідному селі, про її дороги до Ужгорода. Та радість ураз огортається тугою за власними молодими літами. Хіба в неї була не така голова? Хіба не могла вивчитися? Та для неї все сплигло й минулося. Щаслива з того, що не змарнувалося доньчине... І вже тільки про це думає тепер...

— Про що думаєш? — мати спитала лікаря Анну, коли дочка задивилася на вікно так, немов у ньому когось виглядала.

Було, здається, по розмові довгій і такій же нелегкій. По тій розмові, коли з одного гнізда, з одної коліски, а злагоди й порозуміння дійти їм годі. Бач, розмова була таки з незвичайних. Похнюплена, задавлена, з терпким невдоволенням лікар Анна мовби вже ні про що й не думала, а трапила в стан, де холодна байдужість з пустою обіймаються.

— Кажі-кажі, про що думаєш, чим журишся? Я сподівалася, що як виростеш, вивчишся — гаразди будуть... нічого не сушитиме голову! — материн голос м'як і добрів, хоч у ньому невдоволення, ба й нерозуміння, а чого від неї тепер жадають.

— Я вас прошу, мамо, і ви, якщо нас любите, мусите це зрозуміти... — лікар Анна затнулася, бо справді вже не знала, а що таке матері сказати, аби вона зрозуміла й погодилася.

— А що, донько, просиш? — мати сиділа недалеко від стола під вікном. Тримала так долоні на колінах, ніби зібрався хтось фотографувати її. А вона чи то не знала, куди подіти руки, чи думала: руки, що й лице. Їх має бути видно. Руки її-бо тямущі в праці, натруджені, у них — вона сама. А коли так, навіщо їх ховати з людських очей?..

Певно, саме тому і лежали руки у великому спокої з достойністю.

— Залишіть Ясенову! — просила лікар Анна, бо справді тепер всі страхи до неї приходили від одної тільки гори Ясенової, а Ясенова сама стала ворогом для матері, для всіх її дітей...

Мати мовчала.

Донька чекала маминого слова.

Переглянулися, й усмішка ковзнула обличчям матері.

— Чого мовчите, коли вас прошу?

— Я знаю... — мати затнулася й ураз так оглянулася, наче тут хтось іще був, міг порадити, що відповісти на домагання.

Лікар Анна чекала терпеливо.

— Знаю, що Ясенова була до мене, буде й по мені... — мати ураз затнулася, ніби не те сказала. Вона розважливо помовчала й повела далі саме тому, що чекала стурбована донька-лікар, — либонь, вона таки добре

знала, як круті дороги знівечили її серце, чим ті дороги могли зрештою обернутися.— Я знаю, Анничко, що наді мною вже довго-довго будуть зеленіти трави, і сама я не буду чути ані кукування зозуль, ані інших птахів... А Ясенова буде купатися в теплих весняних дощах, лагідні вітри будуть розчісувати її трави влітку. Буде вона вигріватися на сонці, видзвонювати овечими отарами так, як і при мені видзвонювала не в одну осінь... І біліти буде під снігами тоді, коли й цвинтар буде білий від снігу...

Мати мовчала.

Мовчала дочка-лікар.

А далі мати спохопилася, мовби й питала поради:

— Який талант замість Ясенової даш мені? — з родинною турботою і справжнім неспокоєм радилася, либонь, не з одною дочкою-лікарем, а зі всіма-усіма в родині. І мова її була м'якою до тужливого, і голос чомусь тремтів...

Мати знову мовчала, і на цей раз могло видатися, що сказала все-все.

У пам'яті лікаря Анни Ясенова залишалася живим тучним морогом в ту пору навесні, коли по білих снігах довкола села не було ніде й сліду, а схили не тільки проростали травою, але й чагарник та ліс пишно одягалися в лист. Лікар Анна пам'ятала Ясенову в пору сінокосіння то геть-геть спекою впаленими осоннями, а то й стежиною до криниці. Сама-бо не раз, не двічі носила воду косарям в купленому для неї невеликому відерці, коли могло здатися, що нічим іншим на роботі й не можна вгасити спрагу, окрім полонинської джерельної води. Гора Ясенова дихала не одною зморою в спеку, але й студеними вітрами та ядучими димами ватровища — біля нього поралася мати завжди в сінокосіння, готуючи їжу для косарів. Йй, здається, зовсім немілою була вже зчорніла від часу будівля з приміщенням більшим для тваринки й меншим для люду — пропахлим димами, тирсою і молоком, непривітна і непотрібна особливо тоді, як ось-ось в школі вересень мав відчинити двері. З якою радістю Анна покидала Ясенову завжди й знову бігла з книжками!..

— А ти сама знаєш, там у мене все було... Городчик перед літувкою пам'ятаєш? Які в ньому цибулі виростили... А часник...— мати раптом так зосереджено і вдум-

ливо промовила, мов несподівано для неї відкрилася велика таїна.

— Як не пам'ятати, пам'ятаю!..— зраділа собі Анна просто і безпосередньо, линучи на Ясенову з полем, де косив її батько, де збирали сіно великою родиною, щоб його вистачило для зими... Хіба сіно тільки одне й дарувала Ясенова?..

Лікар Анна бачила вже уявою нивку картоплі на галлявинці-подині — рівний-рівний шматок землі дивом явився на узбіччі й був розкопаний кирками для садіння і посівів. Та найперше лікар Анна бачила мамин городчик на горі зі всякими зелами для потреби не тільки в сінокіс, але й для хати в селі — часник в городчику родився такий, якого в селі і не видали...

А що за вода на Ясеновій! Криниця неподалік літувки з чистою, як сльоза, студеною, як крига... Птахи розспівані, по небу зорі розсіяні, місяць здається близько-близько — сягни рукою за ним. Все тут було чарівним, проте лікаря Анну більше не вабило і до себе не кликало. А, певне, саме тому лікар Анна до гостроти відчула радість тої осені, коли поступила вчитися й поїхала до міста. Безтурботно в один серпневий надвечірок розпрощалася з Ясеновою, зі всім на ній, навіть із щедрим маминим городчиком... Не встигло-бо все воно прикипiti до серця, даремно всуціль належало матері, було неподільною частиною її лагідної душі. Лікар Анна переживала тут знову всього одну пам'ятну хвилину: спустившись з Ясенової й ген-ген віддалившись од її підніжжя, на рівнині по дорозі додому раптом ще зувинилася, озирнулася по горі, ніби для пам'яті лишень. Яким могутнім видом тоді не просто стигла і холола, а в саме піднебесся здіймалася висока Ясенова!..

Село в долині міжгір'я вколисувалося поволі густіючим теплим сутінком сонячної літньої днини. Чоло Ясенової ще було в золоті сонця — лягало сонце на спочинок за гору Делуц навпроти. Як не вражала Ясенова величавою могутністю, радісно стало їй тоді, коли подумала, що таки вивчиться. Матиме зайняття омріяне і на Ясенову однаково крутими схилами що навесні, влітку, то й восени з ношею, без ноші в поті чола більше ніколи не буде підніматися... Та як подумала тоді, що Ясенова кожної весни, кожного літа, навіть студеної осені далі забиратиме сили від матері, що тут минатимуть її дні у важкій праці, стало їй невимовно сумно. Та всього

хвилина, і втішилася тим, що маму забере відразу до себе, як на свої ноги стане, коли полегшало їй на серці. Подумала тоді й про те, чи мама згодиться — не одна вона! Думки громадилися безладно, та при цьому сподівалася: час вузли розв'яже...

Лікар Анна знову — котрий раз — здивилася на мамині руки. Лежали тепер на колінах, і дійсно якимось незвично було їх бачити саме в стані повного спокою. Змарнілі, навіть висушені працею, а бачилися великими і добрими-добрими в трудовій щедроті. Вміла б лікар Анна живописати, написала б про ті руки багато, й виїшла б цікава історія про не знаючі перепочинку, проте знаючі всіляку селянську роботу руки. Бо дія оцих рук відбувалась би не тільки на садибі, де сад, де нива, де поле, де город, але й на високій Ясеновій — уявити гору без маминих рук годі.

«Який талант замість Ясенової даш мені?» — лікар Анна чує тепер і несподівано це запитання стає задачею складною до того, що ніяк її і розв'язати.

«Який талант даш мені?» — запитувала літня мати в думках знову й знову, не знаходячи ніякої відповіді.

І мати чула тут вже свою терпку і неподільну любов до Ясенової. Водночас мимоволі якимось і непомітно, нечekanо-негадано кільчилася й проростала злість до тої гори й осені її не одного десятка літ... Тут для порівняння стелилося перед нею широке поле на рівнині з травами і пшеницями, з духом картопляних нив і шелестінням цілого моря кукурудзи в пору досягання. Вона ще бачила золоте плесо соняшників, і це все повертало її в літа заробітчанства на землі по щедрих і від Верховини далеких низинних ланах. Дівчиною тут жала за десятий сніп. П'янила родючість благодатної ріллі й ніяк не могла стримати в собі добрі людські заздрощі до тих, хто тут народився, кому ця земля дарує благодать, хто на цій землі живе в ситому достатку. Тугою наповнялося її серце — а чого сама не з долинян? У цих-бо завжди достаток власного хліба, їм родить не тільки сад, але й виноград, тут немає виморливих гір... «Бодай кусень широкої родючої землі! Отакий вартий цілої бідної гори!» — думала колись на широкому полі з пшеницею — поле межувало з просторим ланом соняшників. І той лан соняшників теж обернувся тоді для неї казкою — зроду навіть не уявляла собі, що широченна нива може

бути в соняхах. Адже на Верховині коли й висівали соняхи, то тільки примежовим скупим рядком — стояли стебла так, мов маленькі сонця тримали на собі.

І це все тепер отут з нею на малу хвилину. Бо вже дума про вічність зелених полонин, про безмежність пралісів з ущелинами і чистими ручаями. Бо вже дума її була про людей і їхню вічність у горах. Думала тут про полонинськими вітрами вколисане, блакитним небом і зеленими горами вповите Дубове, про більші й зовсім малі села Тересвянської долини — не раз і не двічі пройшла вона пішки цією долиною.

У горах під полонинами минув світ її дідів і прадідів. На цвинтарі неподалік дороги до піднебесної Ясенової — гора мовчазним вартовим спокою — в довічному сні предки її і батьки її під польовими травами від весни і під білим покривалом взимку...

Ніхто з предків ремства на гори не зводив. Принаймні подібного не чувала вона. Блукали її односельці й земляки взагалі краями далекими в пошуку заробітків і сподіванні бодай на сякий-такий власний клин землі. Ганяла їх і лиха війна. Відпливали за моря-океани, німіючи від нових околиць, проте в снах бачили тільки рідний край, і до себе знову й знову кликала їх нездоланною силою рідна оселя... І вже не було земних див, земної краси, котра стала б вищою рідної Верховини... І тут, при думі цій, явлення нові сходили до неї істинною красою!

Тільки-тільки теплими вітрами дихали полонини, як від хати на околиці села вже її зір націлений був до гори Ясенової. Тільки на Ясеновій темніли залисини і пліші ставали більшими з-під снігу, в серці її прокидалася радість нових стріч з Ясеновою. І нові сподівання забирали спокій. Адже розтане сніг незабаром, нивки поорють в долинах плуги, рілля подробиться і розчешеться боронами, а тоді вже дорога прямо на Ясенову...

Полонини дихають ще студінню, з теплих країв птахи не прилетіли ще. Небо ще густіло по вечорах над горизонтом — явна ознака нічних приморозків у долині... А вона п'яніла від проростання і пробудження доокіл у природі. Ї чула знову дошкульно приємну ломоту од джерельної води — вода добувалася й норилася з підземних глибин.

Минали дні в трудах зовсім непомітно. Настигав і той благодатний з високим небом і далеким горизонтом

день. Щедро удобрена вівцями нивка (тваринка ночувала тут восени) слухняно кришилася під мотикою й готовно приймала до лона картоплини для проростання та врожаю, а простіше — для хліба. Насіння було захищене тут же, на Ясеновій, з того, що вродило торік, — для чого на гору нести його, коли можна акуратно відкласти до викопаної ями на зберігання продовж зими.

«Кинути Ясенову?» — міркувала вона в собі, нічого до кінця не осмисливши й не збагнувши, а далі куди, а далі що, а що взагалі замість Ясенової?..

«Зневолила вона мене геть-геть за життя!.. Струмки поту потекли б, якби зібралось все, що випила вона тільки з мого чола по дорогах крутосхилами на високий ґрунь... А при роботі?» — мати ураз уявно поверталася і на весняне поле, коли тут підбирався кожен камінчик, щоб косарі по них не тупили коси, коли розгрібалися залізними граблями кротами нагорнуті з-під землі купинки, коли вигостреною мотикою стипалися купинки уже прирослі дерном, коли нивка перекопувалася і садилася, коли, коли, коли... Того «коли» було багато продовж пори од весни і першої дороги на гору аж до низької осені й останньої, безсніжної ще дороги з гори... Багато всього було, як її днів і трудів на землі в поті чола і твердих мозолів на руках...

«А що, коли б, горо Ясеново, в один день я на тебе кинула хрест? І щоб жива з тобою до самих чотирьох дощок розлучилася?» — майнула в голові, певно, відчаєне од тої смертельної раптової слабості, що до неї прийшла на Дідиканичовім полі тоді, коли впала од болючого приступу під дикою яблунею.

Та всього на хвильку.

«Господи! Що я, грішна, подумала?» — раптом пахощами польових квітів обдав її сінокіс з травами стиглими і тучними, ягничка і корівка видзвонювали на полі, ген-ген з віддалених і ближчих наділів то вигуки долинали, то вечірні ватри по колибах відсвічували і світили, неначе вогні позмагатися хотіли з небесними зорями тут, на землі в горах...

Задумливий нічний спокій недалекого ліска з прорідлими буками-велетами, випадковий переліт нічної птахи з шумливо-неспокійним змахом крил — чи птаха налякалася, чи сама далася в напад, — ночівля на оборозі з припіднятим солом'яним дашком так, щоб не протягло вітром, загоріле виразне обличчя з опришківськими

вусами її розімлілого Миколи в профіль горілиць на сні, легкий нічний вітрик і заглядання повнолицього місяця... Місяць зазирає попід стрішку на оборіг до них... Від всього ставало ураз так дивно ясно і близько до неї, що огортало й брало всю не спогадом, а новим, здається, саме тепер найглибшим відчуженням і переживанням...

«Та і її на тому оборозі починалося!» — раптом, певно, розум'янилася від спалаху в згадках. І Ясенова знову дихала травами м'якими, як шовк, запахущими при спадаючій в надвечір'я спеці, далекі гори відтіняли горизонт, і небо п'янило бездонням блакитної холодної бані...

«Вітром пролетіло все!» — зітхнула на Ясеновій одна, всього з корівкою та ягничками після сінокосіння — тваринка попастися ще могла, а в долині осінні порання ще до себе не кликали. Не тільки з метою заощадження корму для довгої зими, але й сподіваючись вистигання картоплі, ще якийсь час на Ясеновій залишалася. Корівка і ягнички паслися, а вона собі знаходила діло. В городці робота є, для насінної картоплі дбає про такий сховок, щоб звірина не трапила на слід, та й аби охочий з лінєвих не надивав тоді, коли його зима голодна в роздобутки підніме й пожене голодним кербачем. Латає дранкою з припасу дах, підмазує глиною штукатурку по стінах в літувці, де облізло, а то й обсипалося. Як все зроблено, в'яже капчурики петля до петлі внукам для зими, збирає лісові горішки по чагарях — не знала вона ніколи буднів без корисного діла в жодну з пір року навіть на Ясеновій.

Кожного року наставляв день, коли з Ясеновою прощалася. Припорає тоді в будиночку, щоб навесні все було знайдене в порядку і ладу. А як з гори бралася, корівка мукала, ягнички бляєли. Де іще подібна вольниця можлива? Птахи з Ясенової восени поодлітали, а вона після птахів...

На прощанні з горою слив та черешень посаджених і було їй шкода найбільше. Плодами цих дерев ласувала, коли слив і черешень не було уже в долині, а на високій горі всього приходили...

Її уста шептали. Не жадання, щоб осінні вітри над Ясеновою пролітали мирно, а зима явилася сніжною і без лютих хуртовин отих, що нищать дикого звіра. Вона тут складала хвалу долі, що сили їй дала підніматися

на підхмарну височину від весни до пізньої осені, й просила доріг і робіт в здоров'ї на Ясеновій у нову весну і нове літо. Бо доки сама на гору сходить, доти й щаслива та жива, хоч по літах давно б їй на Ясенову дивитися вже тільки з долини...

— Скільки з тої гори вам припаде, коли більше з неї везуть на двір громадський?..— Анна підступається до матері обережно: для одної корови, для кількох овець сіно могло б зібратися на садибі — кусень поля тут добрий, на ниві ростуть здоровенні кормові буряки, частина ріллі засівається коли вівсом, а коли житом...

Про корову лікар Анна не каже слова одного. Було, радила молочницю продати, з грошей виручених купувати готове не тільки молоко, але й сметану, сир, масло. Навіщо вона матері тоді таке радила? Спершу мати мов нічого не чула, а як Анна знову своє, по материному лицю потекла сльоза, й мати сама ніби виправдувалася:

«З купованого я ніколи-ніколи не буду сита».

«Хіба у всіх корова, хто п'є молоко?» — не поступалася Анна.

«Хто не має свого, той не їсть, а куштує...» — не поступалася і мати, ведучи далі: «Легко б я вигодувала вас стількох одними грудьми і купованим!..»

Дочка мовчала.

А мати далі ніби міркувала:

«Як не буде корови, як не буде овечок коло хати, для кого тоді таким, як ми, й ходити по зеленій?..» — при цьому якось дивно, навіть винувато усміхнулася.

Ще дочка пробувала матері окреслювати заманливі гостювання в одного, в іншого з дітей — аби тільки їй не знесилювати себе працею, — як мати всього махнула рукою: «Ми щасливі доти, доки і води чужими руками нам не треба подавати...»

І ось цим усім наговореним при зустрічі лікар Анна розворушила в ній цілий небувалий світ.

Враз гостро відчула весну, день — може статися це навіть в сінокіс, як восени вистигне картопля, — коли піднятися на Ясенову годі їй. Добре, якби розлучилися без болю. Та цього, мабуть, не буде — Ясенова-бо зеленою заманою дивитиметься з піднебесся, а вона з долини питиме чисту криничну воду, озиратиме небо зоряне з вікна літувки. А Ясенова височітиме, як і віки, й тоді буде її. І не замулиться вже нею криничка викопана,

вічною буде доріжка до криниці, нивка на схилі. А коли мати нидітиме і гинутиме в тузі, що ноги не можуть її винести на гору, яка була їй колискою довге життя, візьме Ясенову до серця з собою в «далеку дорогу», хоча гора залишиться для тих інших, що будуть, будуть, будуть і літ через сто, і літ через тисячу...

Вони з дочкою довго-довго ще говорять. Лікар Анна знає більше, як знала колись. Розмова з матір'ю про гору наодинці. З якої пори року, коли вже говорити на правду і чистоту, мати воліла б взяти з собою в «далеку дорогу» чарівницю Ясенову? В яких шатах зодягнуеною і нарядженою воліла б завжди бачити її при собі?.. Чи з тої, коли вітрик легкий повіває, птахи перші політують, перші квіти ваблять і перший легкий димок над ватровищем спливає?.. Чи з тої, коли все вже зелено, теплими дощами напоєне і сонцем вповите?.. Чи з тої, коли трави стеляться під косами, і все-все довкола бачиться одним великим святом?..

Мати прикладає тут до очей долоню, бо ураз чує і бачить не інше, а казку білого інею,— прийшла казка до неї несподівано. І було воно все ось як.

Взимку над світанком вибралися на Ясенову по сіно. Чоловік, правда, не хотів, аби і вона піднімалася на гору — в тяжі була... Говорив, що впорається один,— боявся за неї. Дарма! Залишатися дома не хотіла, бо знала, як важко чоловіку на вантажненні сіна одному — то останній бідняк чи нещасник мусить бути, хто на гору по сіно взимку береться один, без побратима чи підмоги...

Дивувався Микола: на Ясенову піднімалася швидко і легко. Навіть прудкіше за нього. Щоправда, з санками йому важче — рамено муляє корса. Взагалі, який не вантаж, а вантаж, і нести його узбіччям взимку нелегко...

Подавала сіно вона йому тоді, а він укладав його на санках дбайливо так, щоб по дорозі з гори не губилося — зимою корм для тваринки в горах завжди коштує дорого, та й що це за господар, який влітку накопив, а зимою по дорозі розтрусив... Діло спорилося. День був сонячний, вітром не протягало й не пробирало. Час збіг непомітно, коли санки були готові до спуску. Молодий Микола порався ще тут-там, підбирав і підхапував розтрुшене по снігу стебелля, а вона залишила його й сама поволі схилом спускалася вниз. Врешті, він

швидко наздожене, його санки самі по схилу летітимуть.

На галявині, що була геть-геть далеко від літувки, охопило її від раптовості і несподіванки щемливою, незвіданою ще ніколи перед цим радістю — дитину в собі почула. І вже зовсім не тою чулася, якою була, коли піднімалися на Ясенову. Не тою була вмить, що тоді, коли вантажили сіно й тільки в дорогу з гори мали братися. І вже зрозуміла тут, на галявині під Ясеновою, що вже ніколи-ніколи не буде тою, якою була до поруху в лоні, що закінчилося для неї назавжди істотне, й істотне більше, важливіше до неї прийшло ураз...

З сіном на санках зникав за пагорком, а вона стояла й поки що з місця рушити не могла. Бо засвітилося і засіяло, білим-білим замерехтіло в очах, і вона тут бачила заплаву іскристого інею... На схилі в недалекому ліску дерева, чагарі ряхтіли на сонці, й подібного ще ніколи не бачила вона. І вже трапила в дивосвіт. Бо сонце лягло навкіс так, неначе небо засніжене стелило на землю біле-біле покривало в різних відтінках — від блакитного до рожевого. Барви тут лагідно переливалися і м'яко грали. Донерше тут отямилася, що цей же іній повнив дерева, кущі вночі, був він і тоді, коли з Миколою піднімалися на гору. Та як це нічого тоді не бачила вона? Певно, через це іній і явився одкровенням, і вся від цього вона ставала тепер проникливо свяtkо-вою, піднесеною. Відчула вмить знову ж таки від цього, певно, як окриляється й здатна уже летіти. Тому не пішла, а помчала з гори відчаєним дівчиськом. І радість ця віднині з нею була на все життя...

Лікар Анна відчула, що мати не в хаті тепер... Марно питати, по яких світах мандрує, з ким стрічається, з ким говорить. І водночас марно питати, коли з мандрів мрійливих повернеться до оселі, в якій минуло довге життя, в якій родинка множилася, звідки діти її птахами відлітали у світ... Лікар Анна тому, либонь, чує і себе потривоженою птахою — в люди вийшла давно, мала свою родину і власну кам'яницю з просторими світлицями і такими великими вікнами, що ціле небо вбирають... Дитинною домашністю з рідної хати, колицкою на дужках і гаках, всіма дорогами, що повели від найперших порогів, сповнилася. І нічого на світі не треба їй за мамину ласку і повернуту казку дитин-

ства... Хай на хвилину. Проте для цілющості і для за-
вжди...

«А який талант мені даш?..» — чує мамині слова.

«А який талант?..» — витверджує лікар Анна, розуміючи, що коло цупко змикається, що годі з кола цього отак просто вибратися враз...

БИЛИЦЯ БІЛОГО ЧЕРЕШНЕВОГО ЦВІТУ

Колеса вагона вибивали монотонний, вколисуючий і докучливо сонливий такт на стиках рейок, коли поїзд вузькоколійки брався поволі долиною Тересви все вгору та вгору.

Нишкла до стінки біля великого вікна й пильно вслухалася в перестук. А тоді забулася, задивилася в напливаючу вузьку ущелину — несподівано відкривала надсвітанковий простір холодної голубизни. Дорога тепер стелилася по долині з полями, на яких темнів травневий м'який парост, западали яружки з потоками, а ген-ген у вранішньому спокої стигли поодинокі дерева й такий щільний чагарник ліщини, молодих польових грабків, чорних вільх, неначе в гушавині чаїлася й орудувала чаклунська лиха сила, а тому все тут переплелася, покрутилася, зв'язала докупи...

Відчувши свободу простору, поїзд наче сповнився радості й нової снаги, вже не сахтів здушено, а котився легко, вільно. Дорога була пряма, без поворотів, біг — прудким.

Радість відкритого простору явилася короткою. Через долину вогняник проскочив прудко, бо зненацька опинився в новій ущелині. Ущелина ця нависала густим темним лісом з боку правого, ліворуч же неспокійно шуміла бистра вода — на порожистих перекатах Тересва кипіла й розбивалася дрібними грайливими бризками, тут-там чатувала зрадливими тихими калабанями, сіріла громадям кам'яних брил — од віку тут бовваніють, і нема тої стихії, яка зрушила б їх.

Забувшись у вікні, Василина бачила не одну красу, але й відчувала раптовий холод — поїзд-бо мчав над урвищем, вагоном колисало й дійсно можна було страхом взятися неабияким: у будь-котру мить все може проковтнути урвище!

Отак, задивляючись і вслухаючись в шум, непомітно задрімала. Про який спокійний сон мовитися тут могло, коли всю ніч була збуджена, незвичайна? Всього склепила повіки, мов відпочинку жадали її очі, й так сиділа. Примарилося їй ураз, що сама бреде схилом все вище й вище, ноги її несуть легко, і сама вона повітряно легка. Бачить і дивується з тої несподіваної білої краси, що холоне застиглими хмарками так, мов дивовижна сила почепила цю білу красу по деревах замість гіллястих крон і кучерявих конар.

Прокинулася, труснувши обличчям з сонливого забуття. На обочині ураз побачила справді молочну хмарку. Чому — іще не знала, та мерщій пильно задивилася на білу крону дерева, мов таке стрілося їй вперше.

Хмарка захопила. Поїзд біг, а дерево на обочині високо напинало біле знамено весни, й вона по вікну вагона стежила, як горизонт віддаляється білим видом.

Тримала зір на вікні ще й тоді, коли пусто було за деревом в цвіту дивитися.

Ліктем спершись на столик під самим вікном, таки стулила повіки. Бо давалася в мандрівку забуття, що дарувало черешневий білий цвіт, потім же трапляла в полон своєї першої материнської молодості. А з цим таки почула запах черешневого цвіту. Розіллявся він щедро, ураз чулася їй давня-давня казка з тої днини, коли над самий світанок стояла перед хатою на зеленому лужку.

На прuzі гори змикаються із зоряним небом. Долинає невгамовний шум Тересви. Місяць освітив дерева по околиці, тини обволік в чорне покривало, причавив до землі сусідські маленькі хати.

Село ще спить. А вона під саму північ прокинулася на болі і вже ока не зажмурила, що не приводилося чинити, куди не подавалася. Тривоги і неспокої з нею, сама вона. Знає-бо, що ніхто нічим тут зарадити не може їй, бо мусить через все перейти і пройти сама — так було з роду в рід від тих найдальших і найдавніших давен, коли найперша мати не тільки почала, але й на світ привела. У цьому, певно, не тільки висока і велика таїна причетності і приналежності, але й відповідальності з обов'язком та посвяченням. А тому просить тільки одне: щоб ранок до неї прийшов у щасті, щоб воно було здоровим, щоб вона сама була здоровою. Знає добре: це мало б до неї прийти через місяців два — тоді повер-

неться із заробітків і її Микола. Спершу не розуміла, що з нею коїться, а вже як місця не знаходила в хаті, збагнула все і вийшла надвір.

Тепла весняна ніч дихає тишею. Вона сама вслухається в тишу околиць з полями і нивами, зеленими деревами і понімілими горами.

Тиша захопила, легше стало. Хоч за життя і наслухалася несусвітніх небилиць про відьом, упирів і лихих вовкулак, що перекидаються вночі у всіляку погань, певна була: саме тепер ніяка зла сила не може до неї приступитися. Вона ж бо не одна, а самодруга — у ній невинна і безгрішна душа. А з такою і вона, мати, недоторканна і лихій силі неприступна. Тому стояла під правдавньою яблунею, глибоко вдихаючи свіже і чисте повітря надрання — дарувало мовби легкість і певність...

Ледве пестливий вітрик колихнув гіллям яблуні, як п'яніла враз від черешневого цвіту. Скільки не бачила черешень у цвіту, скільки не було весен з білим цвітом на пагорку віддалік хати — черешні тут ліском росли — вперше брали її хмелем.

Забулася й на цьому, і біль минув. А тому стояла, стояла в сповитку надрання теплої весняної ще ночі. До неї приходила поки що тривожна радість материнського щастя від самотності.

Змерзла босоніж. Поспішила до хати.

У кімнаті сперлася на стіл і так дивилася з вікна, раптом не знаючи іще, що далі буде. Слабість зів'ялила її, вона прилягла. Таки заснула. Приснилось їй, що піднімається пагорком від подвір'я до білих-білих черешень... Під ногами чує прогріту теплом землю, і сама легка-легка, мов уверх не по зеленому полю іде, а вгору спливає. Коли була в густому черешневому ліску, дихнуло вітриком. Метелицею закружляли, посипалися, полетіли пелюстки рясно так, що всю її огортали білим-білим сповитком. Її взяло у вир черешневого цвіту для очищення від всього випадкового і буденного, а тому й піднімаючого. І вона вже бачила, як двох первенців-близнюків до купелю кладе...

Прокинулася на різкий хапаючий і стискаючий біль.

Встигла ще розпалити якимось у хаті вогонь, щоб не було так холодно. І воду поклала на плиту — відчувала, що все має статися в цей ранок, й була свідомо, що сама-самісінька мусить допомогти собі. А все ж таки ви-

глянула з вікна, чи не побачить когось із сусідів, не покличе.

Ген-ген на подвір'ї саме від хліва проходила Параска. Озвалася до неї. Звичайно, сусідка не була б сусідкою і жінкою, якби не відповіла. Невисока на зріст мати цілої громадки дорослих дітей швидко явилася до порога — знала-бо, що чекає молоду жінку, як знала і те — в неї нікого дома нема.

Немолода сусідка всього хвильку оглядалася по ній, по хаті, так, ніби враз хотіла довідатися, а чи все тут готове для приходу на світ немовляти, й мовила:

— Вже на часі?

— Без часу...— імилася долонями в поясниці, мов щось затримати хотіла.

— Може, ти тяжко піднімала?

— Ні!..

— Воно в дорогу проситься...

— Ще два місяці за моїм рахунком...— видавив стогін з неї.

Немолода сусідка на неї дещо розгублено глянула, коли озвався новий приступ болю.

— Най з миром у здоров'ї для радості щасливе приходить на світ!.. Будеш родити!.. Лягай, небого, на дошки!.. Купіль, сповиток маеш? — вхопилася підкладати дрова до пічки, глянула, чи є вода у відрі.

Поки Василина обережно і тихо йшла до ліжка — було воно всього з настелених дощок від стіни до печі вздовж на двох лавчиках...

Виснажена і вимучена, поки що неначе вві сні бачила, як сусідка пореається з малими — народила двох.

— Тьху-тьху, нівроку. От легіні виростуть!..— сусідка справді раділа народженням й чулася не просто при ділі, а при ділі зовсім-зовсім небуденному навіть на тій Верховині, де в кожную хату діти завжди приходили тим більше, коли хата була мала, жили у ній не тільки здорові, але й бідні...

Сусідка поралася при тому досвіді, що його справді вистачило б на багатьох молодих господинь — недарма привела на світ сама не одного й не одну, купала і вповивала, ростила і доглядала, от тільки близнят у неї не бувало...

Хлоп'ятка впорані лежали в сповитку — всього вистачило з припасом — у тому теплі і на тій верховинській

печі, що не тільки остерігала від ревматизмів, але лікувала від простуд, була, як правило, зимовим ложем для дідусів і бабусь, першим же домашнім теплом і першою ж колискою для новонароджених.

А вона, молода мати, тим часом спала. На її змученому лиці залягла пониділість, і, певно, одне тільки прекрасне і радісне бачила в снах, бо коли сусідка стала над нею, уста її були складені в привітній зичливій усмішці...

— Синочки!..— прокинулася й першим сказала так, мов питала, не вірячи тому, що вже збулося насправді.

— Хлопчики... Синки... Дай їм, боже, здоров'я і щастя, а вам з них — радість!..— сусідка була й собі щаслива від її материнської радості.

І знову матері пахло тут черешневим цвітом з узгірка віддалік хати — сюди саме вона чомусь і далася шукати порятунку, коли перші болі почула...

Давні думки так до неї наворачалися, такими живими були, мов не рівно піввіку збігло, а всього вчора, позавчора було. І вона отут, сидячи у вагоні по дорозі до Усть-Чорної, бачила найпершим у той далекий ранок свого доброго-предоброго батька Федора. Коли сусідка зробила все-все, що тільки в подібному випадку належало, й уже мусила йти до своїх домашніх повинностей, дала знати її батькові. Той мерщій прихопив глечик масла, купку яєць. Збуджена несподіванкою Федориха набрала дочці білого борошна — гаразд, що немовлята здорові прийшли на світ, у такому разі справді не шкода!.. Батько в дочки гостинці виклав на припічок, сам взявся готувати їжу для породіллі. Оту легку і першу по дитині, що в звичаях селян тримається з давніх-давен перевіреною і ще ніколи нікому не зашкодила.

Зосередженим і зібраним у той день був її батько Федір. Поки доварювався і допікався ріденький токан з кукурудзяного борошна, він топив свіже масло, прогрівав і просушував листочки м'яти, зернятка кмину не просто для яєшні, а вже для рятівного ліку. Батько, певно, думав уже не єдино про те, як молодий зять радітиме двом синам, а й думав і про те, що сват Петро таки подобріє, зм'якне, прихилиться до отої невістки, яку так не хотів за свого сина... Мало про що думають люди при всіляких справах, подіях, ситуаціях, випадках...

І про це все вона думала тепер, споминаючи день появи на світ своїх близнят, пам'ятаючи досвідчену рятівницю сусідку, уявляючи знову й знову свого предоброго батька Федора. Саме черешні на узбіччях з вікна вагона про все-все нагадали їй у нинішній ранок, що таки був повний пахощами і білизнаю цвіту.

Натомлена згадками, довгою нічю без сну, заснула. І диво! Таки й тут приснилися їй черешні в цвіту на пагорку недалеко хати. Іде вона під деревами зі своїми первістками в сповитку. Дихнув вітрик, закружляли білі пелюстки в повітрі й посипалися...

Спала, мабуть, довго-довго. Поїзд колисав нею, а вона спала й спала. У сні таки бачила свого батька Федора, коли той вносив до хати давню колыску на мотузяних дужках й чіпляв її на тих самих гаках, що були сільським ковалем куті і вбиті до поперечного сволока над дощаним ліжком вповдовж від стіни до самої печі, виколисали не одне дитинчатко в роду...

Бачення давнього ранку і давньої днини урвалося. Бо до неї вже не з печі, а з колиски озвалися таким голосним, таким хвацьким і залиivistим вереском хлоп'ятка, мов три дні і три ночі їх не годувала. Схопилася спростоння, а тут всього вищали крицеві гальма вагонних коліс, і поїзд стишував біг, хоч у вікні вже мигтіли пристанційні споруди, а черешні в білому цвіту на узгір'ях в міжгір'ї на Усть-Чорну були далеко-далеко...

ЗЛИДНІ

Ножиці

Ножиці як ножиці. Два кружечки-вушка для пальців в одному кінці, гвинтик-вісь посередині і дві ріжучі ніжки... Від них, певно, і назва...

Почорнілі, мабуть, від часу, від вжитку в домашності за довгі-довгі літа... Висять на цвяшку, що вбитий до наличника по краю вікна. Одна ніжка шпичастим кінчиком стріляє в побілену стелю, інша мовби готова дзьобнути і ткнутися до підлоги. Й у цьому теж своє. Небуденне. Одним кінцем в землю, іншим — у небо!..

А як ножиці впадуть чи з рук випадуть на дощану підлогу, поскаржаться звичним дзенькотом кривди, неначе зла кривда їм тут для злого жарту нізашо вчинена,

Та чого їй ті ножиці — чорні, крицеві — тепер прийшли на пам'ять? Що про них так несподівано їй нагадало?

Річка! Річка і звичайна зелена галявинка біля неї! Та ще нагадали... Але про все за порядком!..

Ішла дорогою від Усть-Чорної на Руську Мокру. Ішла по тому заповітному ділу, що не просто забрало від неї цілу весняну ніч, розтривожило дивною казкою молодості, але й позбавило спокою.

Відгуркотів поїзд, а гук — у вухах. Але той гук тепер мішається з неугавним шумом ріки. А ріка стелиться їй то витягнутою кучерявою строкатою стрічкою, то зеленіє глибокими курбалами нижче кам'яних перекатів, то вчаровує срібними бризками на бистринах з виступаючими валунами; далі ріка вже забавляє і веселить плюскотливим гомоном, коли їй думається, мріється, гадається лагідно, преспокійно.

Дзень-дзень-дзень!.. Дзень-дзень! — почула дзвіночок здаля — падав на зелені чагарі, до неї тепер котився навстріч по дорозі, далі вже глух у недалекій лісовій гущавині...

«Яку тваринку побачить?» — догадується, що отакі дзвіночки, певно, тільки на ягничках і баранчиках подзвонюють. Таки ягнят і вівчарика уявляла собі, добре знаючи, що на коровах чи телицях таких малих не буває.

Опинилася на галявці без чагарів — річка звідси відкривалася бистриною. Глибоко зітхнула, ніби враз щось перехопило в грудях. На самому краю при дорозі сидів хлопчина з книжкою в обидвох руках — зачитався, що й не помітив, як стала.

— Добрий день, хлопчику! — привіталася з пастушком, що стеріг корову і п'ятьох ягничок.

Звів погляд на неї, поволі піднявся.

— Який ти чемний і старанний! Дивися, яку черідку випасаєш! Добрий день тобі кажу! — озвалася до нього знову, коли потупив голову.

Спершу дивився знічено, а вмить голубі оченята заіскрилися цікавістю, й лице палахнуло червоним цвітом.

— Доброго здоров'я і вам, — хлопчина відповів, ткнувши зелене стебельце між сторінки книжки, щоб не загубити, звідки потім має продовжити читання.

— А хто так обсмішкував тебе, хлопчику? — спитала, бо малий справді був пострижений не рівно та гладко

машинкою, а обскубаний домашніми ножицями — стрішка на стрішку, сходинка на сходинку по білій круглій голівці — ще й овечок старанні і дбайливі господарі навесні стрижуть акуратніше й гладше.

— Няньо мене так обскубі!..— відповів хлопчик скривджено, не барячись.

— А за що тебе твій няньо так обсмішив?

— На кару!..

— На яку? Чим ти — такий пильний — завинив перед ним?

— Коли, еге, рано погнав ягничок з коровою на пашу я, дзвіночки були на Циганці, на Муреші і на Букулайці. А коли-м пригнав напасені, на Циганці дзвінка не було. Я вже бачив, що дзвінка нема, але шукати не мав часу, бо треба було йти до школи, а мама вже мала дойти Вечеряну. І так загубленого Циганчного дзвінка я не знайшов. Няньо мене спершу хотів бити, а мама не дала. А няньо тоді вхопив ножиці і крикнув: «Сідай, шибенику, софорт, я пострижу тебе, щоб віднипі ти добре пам'ятав, як своє пантрувати!»

— А як тебе звуть?

— Я Петро.

— А мати, Петрику, не могла тебе боронити від няньових ножиць? — питала, бо їй шкода було того волосся — чуприна для хлопця була справжньою красою.

— Ого-го! Що ви кажете? Ви не знаєте мого няня! Він такий, що як захоче вчинити щось, то й сам цар його не перепре і не перерадить.

— Дивися, який у тебе няньо завзятий та гострий!

— Він так дав би мамі, що й звізди в очах загасли б!..

Два яблучка добула з торби й подала хлопцеві.

Спершу недовірливо глянув на неї, ніби хотів переконатися, а чи гостинець таки для нього.

— Коли дають — бери, коли б'ють — тікай!.. Це тобі, тобі! Бери! — припрошала привітно і гостинно, щоб сміливішим був.

— Дякую! — усміхнувся, блиснувши білими-білими зубиками, — були такі рівні, один в один, мовби їх добрий майстер старанно виточив.

— А ви знаєте, що Циганчин дзвіночок потім знайшовся...

— А як він знайшовся? — зраділа.

— Біг я за Вечеряною, щоб не пішла у шкоду, і чую:

дзенькнуло в гущавині. Дивлюся, а Циганчин дзвіночок над пнем...

— А няньо?

— А няньо Циганці його вже не повісив. «Най ходить без дзвінка! — казав. — Аби не мала що губити».

— А мама?

— А мама сказала, аби я брав ножиці і стриг няня!

— А ти?

— А я не стриг... Я на няня не сердився — волосся у мене виросте ще ліпше, бо воно любить, коли його стрижуть...

— Іж яблучко! Чого ти його відклав до кишені? — показала на кишеньку в штанах, що стовбурчилася м'ячком.

— Оце я заховав для сестрички! — їмився за кишеню.

— Який ти добрий! — погладила його шорсткою долонею, чуючи сонячне тепло й шовкові гривки знятої чуприни, що стирчала від нерівної стрижки хвилями.

Здається, погуторила з пастушком і відпочила.

Але ж ні! І тут не було для неї відпочинку. Бо саме дума повела її від нерівної чупринки хлопчика до ножиць... До отих її ножиць, що так довго служили в домашності при всілякій потребі...

Коли Якову Готуру легше стало, а родина думала, що важка недуга поступилася, відійшла, хворий велів покликати синів і дочок, зятів і невісток. Хтось міг сидіти — на лавах, на табуретах місця вистачало — та не сідав ніхто. Мовчки обступили ліжко й чекали, що скаже хворий. Старого затяжна недуга виморила вкінці, тому й не диво, що бокораш ледве очима водив тепер по синах, по дочках, а також і по тих, що їх з дітьми в родину прийнято було.

Батько, тесть, свекор в одній особі так над ліжком руку звів, мов хотів повідати велику таємницю. Та рука хворого охляла враз, він опустив її на тепле вовняне покривало, й у цьому тепер було хоч і від безнадії на здоров'я з життям, проте від останньої волі і останнього повеління...

Ніхто не поспішав, всі потихли, мовби пов'яли й ослабли зовсім.

Готур говорив тихо і неквапливо. Виразно і роздільно виказував окремі слова, мов заздалегідь до зустрічі з

дітьми все-все виважив і вирішив — залишалося тут влади для відома всім.

Діти дізналися, що хворий нікому не боргує, як знали вже, з яких дощок змайструвати домовину, де на господарстві заздалегідь заготовлені і відкладені дошки лежать. Мовив старий і про те, на яким полі і на якій межі росте вузлуватий цупкий дубок-польовичок, що з нього має бути поставлений один хрест йому, інший на могилу давно померлої дружини... Наказав старий Готур, в що його одягти, з чого і скільки заплатити за похоронні треби перші, день дев'ятий, сороковий, на годовину...

Коли все було заповідано, хтось слабший пустив сльозу, й над ліжком застигла рука.

— Тихо! — старий мов і не збирався помирати.

П'ятірнею ткнув у те місце віконного наличника, де висіли зчорнілі від тривалого вжитку і довгого часу крицеві прості ножиці: служили в хаті при всілякій побутовій потребі, трудилися навесні при стрижді овець.

— Ножицями до порядку мене приведіть... Бороду обстрижіть... Залишіть вуса, аби м'я за бабу не прийняли... — всього промовив і відійшов...

Волю сльозам дали жінки, а найперше дочки. Та Готур цього не чув.

Коли знаючого столярське діло Миколу покликали змайструвати домовину, дід Яків Готур був уже так наряджений, ніби всього на лаві під вікном приліг собі відпочити перед далекою і потішною мандрівкою. Майстрові Миколі навіть дивно було газду бачити таким, коли ввійшов до хати з гладкою жердиною, щоб взяти мірку з мерця — треба знати довжину небіжчикової домівки, належало прикинути і ширину в раменах.

— Як ви отсе старого так виголили — гладкий-гладкий! — гугнявий Канюка Юр дивувався — саме прийшов брати мірку, а яку викопати яму на цвинтарі. Догадлива господиня захопленому й здивованому Канюці налила півсклянки оковитої, а Данило Розвора — чоловік середушої дочки небіжчика — похвалився:

— Ми його спершу обчухрали ножицями — рік не дався до порядку ані раз, тому геть обріс.

— А після ножиць? — скалив здорове око Юр Канюка, ніби саме оце зараз і могло бути найбільш цікавим.

— Після ножиць дав його до порядку голяр Григир Веребіція — старий оком не кліпнув, даремно, що його

і стригли, і голили інструментом тупим...— підпиллий Розвора хіхикнув, продаючи передні рідкі зуби,— навіть чужі осудливо переглянулися. Негоже було так при мерцеві. І виходило гупо якомсь взагалі. Та родина слабіну чоловіка середушої дочки Готурів знала, а тому й не дивувалася.

Зовсім невибагливий і нехитрий гробар Канюка паленку випив смачно, крякнув і твердою долонею — здається, завше була вимазана в'язкою цвинтарною глиною,— обтер губи й незграбною статурою повернувся до виходу, коли Готурів найстарший син Степан прорік:

— Візьміть, Юро, отсі ножиці та й ними киньте з моста! Раз послужили мертвому, най у хаті більше не будуть для потреби живої.

Всі мовчали, бачачи, як чорний метал холоне в руці старшого з родини Готурів, марно Степан і краплі не пив, був стурбований і заклопотаний похороном — нагоджаються випадки в кожній родині, коли хтось один мусть брати на себе більше інших. До всього саме зі Степаном перед смертю за кілька днів батько мав розмову наодинці. А це вже означало, що саме він і знав його останню земну волю. Степан все ж беріг благородний спокій і стриманість, що притаманні сильним поміркованим натурам.

— А шкода ножиці у воду... Можна такими ще й послужитися!..— мов тягнув щось важке і незграбне, сказав Юр Канюка. За багато літ цвинтарної служби громаді вперше подібне стрілося.

— Правду маєте, Юро! Ножиці добрі ще, та й з криці вони роблені не леда-якої... З моста у воду ними кидати гріх! — Микола мимоволі тягнувся очима ближче до інструмента, мов хотів його краще розглянути.

Тільки обернув, придивляючись до вістря — справді, ріжучі частини були ще зовсім придатні для служби,— як помітив трикутничка посередині, біля осі,— трикутничок був втиснутий поглибленими лініями, а в ньому до всього ще й слово.

— «Золінген!» — прочитав Микола голосно чуже незрозуміле слово. Та й написане було воно літерами чужими — майстер знався на них.

— Криця першокласна! З такої роблять бритви дорогі — де-будь не купиш...— Микола не говорив, а мовби по-вченому судив, а по цьому видно було, що справа з ножицями зовсім-зовсім не проста.

— Які не є, най ідуть за няньом — відомерщина! Купив їх покійний у босняка ще в першу весну після зими, коли з мамою — царство їй небесне й світле — повінчалися... — Степан говорив спокійно, навіть ревниво: як таке бути може, щоб нікчемний якийсь кавалок заліза пережив людину в їй дарований некороткий вік?

— Після мерця кидати ножиці до живої ріки — гріх... Не ліпше, коли вони іще послужать? Нагадають газду, як тільки до рук будуть братися... І в цьому буде живий ваш няньо, Яків Готур, кажім... — майстер Микола говорив спокійно, ножиці тримаючи все ще в руках, раз по раз поглядаючи на них для оцінки, а чи справді вони вже такі, аби їх тільки й закинути належало, а чи напроти — можуть іще послужити в побуті. Присутні слухали розважливу бесіду майстра Миколи — дійсно його слово було дохідливе і переконливе, практично мудре — бач, Микола таки знав ціну малому й великому.

— Коли так, беріть собі!.. Най вам, Миколо, буде пам'яткою предмет по няньові... Для чого по мертвому до живої ріки залізо кидати? — погодився найстарший Степан з приємністю, далі сягнув рукою за ножицями, аби глянути й прочитати, а що там в трикутничку написано.

Гробар Юр Канюка виходив з хати, ніпаючи по зарубках на жердці.

Майстер Микола ножиці таки сунув до кишені сіряка й дався готувати домовину — чотири дошки біліли приперті до стріхи перед хлівом, одним кінцем цілячись в небо, іншим — спираючись на землю: дійсно було в цьому хвилююче для мислі. Адже прожив чоловік немало літ, орав і сів, садив і вирощував, радів і журився, устами і серцем сміявся, душею плакав, сходив доріг чимало і чимало жител наставив, а тут всього кілька дощок...

— Тільки боронь праведний господи, щоб ви, Миколо, тими ножицями стригли овець або хлопця — ані вовна, ані волосся по них рости не будуть так, якби заклівся!.. А ще при живому ділі най у вжитку також не будуть... так... полатати щось, латку викроїти... — наставляла немолода жінка майстра Миколу, вийшовши за ним у двір, коли брався до свого діла — нагодилася при розмові про ножиці в хаті просто біля мерця.

Неподалік дровника чекало наготові столярське Миколине знаряддя — косинець, фуганок, пилка, моло-

ток. Знаряддя приніс майстер Микола з собою в торбині, щоб було чим поратися при майструванні домовини.

Геть-геть далеко був на дорозі від хати Юр Канюка, коли Микола вже готовий був кликнути, щоб той почекав — ножиці таки видалися лянними — служили-бо востаннє тому, хто колись їх купив, а тепер лежав горілиць на лаві обстрижений та поголений, але по собі ніякої волі не залишив, як з ножицями бути.

Цілу добру хвилину, а можливо, й більше Микола сидів-міркував, а що, якби помираючий дід заповів їх для пам'яті тому, хто змайструє домовину? В світі ще не бувало, аби помираючий забирав і те, що знадобитися може для живих. Коли такі Микола розважив, що у його хаті ножиць нема, що й купити їх ніде, що й гріш на дорозі не валяється, і жінка ножиці позичала при потребі, як заспокоївся й зрадів, що гробаря не окликнув. Тільки щоб не дізналася Василюна про останню службу інструмента!..

Микола стругав дошку. І вже всілякі сумніви щодо ножиць остаточно розвіялися так, наче їх вітром рознесло... й не думав більше про те, що жінка може дізнатися, як було й що було з тими ножицями...

— А я про все дізналася! — мовила голосно так, ніби враз таємниця відкрилася для неї дивовижна.

І тут оглянулася, чи не чує хтось, — ніяково стало від бесіди з собою на самоті.

Із-за вигину, що правим краєм стрімко падав до річки від шляху в урвище й шумів по брилищах гучним водоспадом, лівим же впинався в обвислу голу скелю, показала молодиця. Певно, йти одній до села було нудно, тому й поспішила наздогнати Василюну. А при думках, що нагорталися хвилею, сама Василюна супутниці зраділа й уповільнила кроки свої.

«Сило праведна! Він ойкнув і побілів, коли пуповину Юлинці тими ножицями втнули — при руках напотові ножа не було, а ножиці нагодилися!» — говорила пошепки — згадався ранній заранок зимовий, коли на світ Юлинка явилася. Двох тижнів немовлятко не прожило. Час минав після похорону, питала чоловіка не раз, чого він так налякався, побачивши, що ножиці при родах були в ділі. А він всього відмовчувався. Як настав живий четвер й сам до сповіді мав іти, виказав усе-все — гріх чув за собою від ножиць. «Готур забрав Юлинку

ангеликом!» — сказала тоді вона більше для того, щоб розрадити чоловіка — досить їй болю і муки! Сама ж ножиці закинути хотіла до сутича на громаді ожинням і терном порослого непотребу — тут межі сходилися. Та коли поважила, що в хаті не матиме чим викроїти латку, як заховала їх...

Цоркотало

Оранжево-золотавий ведмедик околицю шумливої ріки і зелених гір озирає великими скляними очима з авоськи-торби, на плетеній і крученій дужці якої ще білів писаний ярлик — назва виробу, час випуску, сорт і артикул, ціна, — коли молодиця настигла Василю.

— Біжу, біжу, а наздогнати не можу! — посміхнулася розпашіла жінка, розпустивши квітчасту хустку на грудях під шиєю для волі й відпочинку, бо сама заморилася.

Йшли удвох.

Василина вже знала, що супутниця з нею аж до Руської Мокрої, що побувала коло чоловіка в Ужгороді, що чоловік лежить у лікарні після лихої пригоди на лісовій роботі. Відкалася і журилася жінка, як дома діти, — трьох малих залишила на догляд найстаршій.

— Жноо чесна і добра! А ведмедик у вас справді, як живий... Де ви такого потішного купили?.. Еге, еге, дивиться, якби хотів щось сказати! — Василина забулася на дитячу іграшку, що тепер висувала цікаву окату голову з сітки й довірливо стигла на ній чорними зіницями.

— Коли я з дому бралася, кожне щось собі просило... То мусіла-м купити... За чоколаду гроші даш, дитина з'їсть — і нема. А забавки буде надовго. І малому, і більшому щось несучу. Купила я, правда, і цукерок аж на три карбованці... Най тішаться... — жінка з Руської Мокрої видалася не скупкою на слова. Не те, аби звіт ураз складала чи обмірковувала, а ймовірно і скаржилася, бо геть була обвантажена покупками.

— Дайте, щось вам поможу нести! — Василина стягнула за сумкою, хоч тримала і свою ношу за плечем. Та паляниці хліба не видавалися обтяжливими в дорозі для неї.

— Дякую... Сама донесу... Недалеко! — жінка сухо відповіла на готовність підсобити, й справді нелегко бу-

ло б сказати, чи молодиці на дорозі з Ужгорода набагато важче, як Василині з Дубового в її немолодий вік з торбою за плечем.

— А скільки ви за того потішного ведмедика заплатили? — Васирина таки запитувала вже не лишень, щоб розмова між ними велася, але й з цікавості — ведмедик плюшевий бачився їй справді іграшкою небуденною.

— Цілих п'ять карбованців коштує ведмедик, а п'ять лялька, що і плаче, і очима кліпає... А малому Ілечкові я купила таку машину, що бігає сама — тільки треба її підкрутити, як годинника на дзвінок. Хлопчикові машина вже й снилася... — жінка з Руської Мокрої виклала докладно все не тільки про те, яких іграшок накуплено, але й скільки за кожну річ заплачено — в цьому теж була не одна жіноча говірливість, але й сердечна щедрота.

Якийсь час ішли мовчки. Молодиця, певно, бачила уявою щасливих і гостинцям радих дітей, сама наповнялася заодно щастям з ними. Поки в дорозі їхала поїздом, дарунки ніби являли собою щось цілком буденне і звичайне, тепер же оте «щось» ставало ураз ціннішим, наче вартість його залежала від наближення до села. Знала, що для кого припасла, й тут мимоволі знову чула слова свого чоловіка в лікарні, коли і він повелівав обов'язково накупувати гостинців дітям.

Сама скупилася викинути гріш за дитячі забаганки, а тому в лікарні неначе між іншим розповіла хворому про все, тепер же з неприхованим задоволенням і викладала своїй супутниці:

— Знаєте, я шкодувала дати гроші за пустоту — забавками діти ситі не будуть. А мій: купи й купи! Най у дітей буде радість! — молодиця з дарунками мовби виправдувалася — марнотратство, що не казати, не з її волі й вини.

— Не шкодуйте! Най діти граються!.. Коби вирости здорові та щасливі... — Васирина заспокоїла попутницю й тут знову глянула на ведмедика — на сонці світився бронзово-оранжевою шерстю й зачудовано оглядав невідомі околиці й підняті у високе небо ген-ген вузькі горизонти.

— Най ласкава доля дасть здоров'я та гаразди і вашим дітям! — молодиця щедро відвіншувала й цим дякувала Василині за її жіночу доброту. А потім спокійно додала: — Знаєте, жінко добра, нині — славити час —

старшина для дітей вже нічого не шкодує...— молодиця заспокоїла себе, бо такі після відвідин чоловіка в лікарні сподівалася його видужання.— Коби мій здоров став на ноги — заробить!..

— Заробить-заробить... Ви ще молоді...— Василина й собі, бо розуміла й певна була: чоловік на radoшах і велів накупити господині для дітей гостинців, а молодиця розщедрювалася собі.

Ішли мовчки.

Річка шуміла, то наближаючись, то віддаляючись од дороги.

«Старшина нічого не шкодує для дітей...» — котрий раз вона неголосно витверджувала собі й знову поглядала на сумку, звідки висував голову окатий ведмедик, купкими картонними кутами стирчала продовгувата коробка з лялькою. Бо до неї вже в щедре сьогоднішня на добро та ласку для малих дітей з примар давно-давно сплинулих літ насувалася злиденна скупість від бідності та сердечного окрадання бідністю. І нікому в білому світі про це вона тепер повідати не хотіла б. Досить, що давнє злидення саму її тримало пам'яттю в сірому положінні й так неволило. І рятунок не було...

Молода мати з гостинцями йшла мовчки.

Мати Василина йшла з двома пшеничними паляницями поряд, поришувши в задуму свою. Що вона бачила? Що надумувалося їй, оживаючи?

Малих залишила дома на Марічку, а з Васильком пішла на ярмарку глянути.

Щедрим сонцем нагріта літня днина голубила причесану голівку хлопчини, коли тримався за мамину руку маленькою теплою долонькою, щоб не згубитися в натовпі — натовп заплавою рухливо рябів по цілій довгій і прямій вулиці села — тут напередодні ще були налаштовані брезентові шатра, підняті навіси будок, складені столи так, щоб і між ними при потребі можна пройти.

Хлопець все хотів ураз побачити, мати безперестанку мусила смикати його за руку, бо сама вже йшла, мов нічого й не бачила зі строкатого і барвистого ярмаркового небудення.

На просторому майданчику каліцтво всілося, повиставлявши для жалю та співчуття все, чим скарала доля лиха — цурпалки і недолугість рук, кульгавість, більма сліпоти, невігойні рани, бовваніючу одутлуватість

облич, а замість людського одягу — мотлох... Добувши вузлика з пазухи, Василина вигорнула на долоню монетний дріб'язок і кожного з калік та жебраків обдарувала по силі з можливістю — кому подала на долоню простягнуту, кому поклала на іконку — тацею трималася напogотові, — кому опустила до обмусоленого клипавого капелюха — з'яв наставленою пашею горщика прямо на порoшаній землі. І все-все з материнської шорсткої жменьки належало тільки тим бідним і нещасливим, за життя про яких мусить кожним здоровим завжди пам'ятатися, думатися.

— А чого, мамко, грішми обдаровуєте всіх-всіх? — коли відійшла од бідних і нещасних прохачів, Васильчик спитав, тримаючись цупкіше за мамину руку. Вони тут не тільки наближались до густого натовпу, але страшно стало хлопцеві од побаченого з людських нещастя та сьогосвітньої мізерії.

Мати промовчала, і вони далі йшли якомсь німо, а вона була суворо спохмурніла, навіть зажурена...

— А чого, мамко, ви давали кожному, хто тільки руку наставляв і до вас тягнувся? — так не вгамовувався Василько — перегодом дізнатися хотів од мами про вміст і мету вчинку з благодіянням — поки що годі йому було збагнути сутність народним звичаєм усталених і освячених традицією великих людських зборищ, вчинків.

— Від хромоти і слутоти, від сліпоти і глухоти, від бідності і нещастя!.. — мовила мати, а потім додала, коли вони проходили мовчки удвох: — Від негараздів і бід, від каліцтва і жебрацтва, від вогню і води, синку, ніхто не замовлений і до смерті самої ніким і нічим не захищений... — голос її нині і глух у гомоні ярмаркового товпища. А тим часом, ніби навздогін, висвистувала сопілка подзьобаного віспою сліпця — був у крапинах весь, неначе в завзятості чулися тут завпадливі молитви з неугавними причитаннями: «Богдапрости, богдапрости сто раз, не раз!»

Ходили по ярмарку недовго. З дому вийшла вона всього, щоб ярмарком провести хлопчика — надто докучав і просив. Купити мала що для потреби в хаті й на господарстві, знадобився б який-такий одяг також, та ярмаркувати не було за що. Певно, саме тому під шатра за капелюшками, штанятами і штанцями, сорочечками і светрами, іншим одягом навіть не зазірала. Таки

хлопчина проситиме щось для обнови, а в неї грошей нема. Через це й відходила од шатер все далі, далі.

Але ж Василько був не з таких уже мирних та нетямущих, бо забачив не тільки напрутий шнур від стовпця до стовпця з різним барвистим репетуючим непотребом, а виловив ціле чудернацьке в химерності своїй намисто іграшок — забавки світилися, рябіли, вабили зір, викрадали спокій. І вже не мати за руку тримала хлопця, а Василько вів за собою маму.

Протискаючись плечима між малими дітьми, хлопчина брався прямо до столів так, мов тут не за гроші давали, а роздавали безкоштовно кожному, до того ж все-все, що кому заманеться.

Нелегко було добутися іграшок. Випустити мамину руку не хотів, вже знав, що без неї купити нічого не зможе, а вона і найменшого зацікавлення до краму не являла. Тільки з щасливою усмішкою на круглому лиці незнайомий розрум'янений хлопчина піднімав понад голову білого осідланого коника на коліщатках й так у свисток дув, що у вухах протишало наскрізь, коли Василько вже німів і терп, забувшись очима на диво, — в снах подібного не бачив. Але ж щасливець поспішив, ніби лякався, щоб хтось на мамою куплені іграшки не поласився й не зазіхнув.

Мати піддалася хлопчині з його настирливою волею й уже сама оглядала всіляку всячину, як бач, не для одної тільки дитячої забави. Бо навіть шию витягала, роздивляючись то по заваленому витребеньками великому столу, то по натягнутих й іграшками обвішаних понад стіл шнурах.

«Господи праведний! Цілий ярмарок свистків!» — Василько таки надибав громаду литих з цукру малинових, вишневих, червоних, жовтих і білих свистків — над ними політували оси, а розрум'янена товста крамарка з міста в легкому одязі мітелкою обганяла й боронила солодкий крам від ненажер.

— Мамко! Купіть і мені свистало! — сіпав Василько мамину руку, при цьому так просив ласкаво, що камінь би зм'як.

Забулася на іграшках-цукерках, бо дотепер собі роздивлялася ряд ляльок — сиділи одна біля одної, мов за руки побралися. Круглі личка, підмальшовані губи, пишні й пухкі ручки та ніжки, сині очка і довгі чорні вії, до цього й брови чорні — все нагадало їй маленьку Аннич-

ку в ті рази, коли дівчина брала поліно, вповивала його рядниною та рушниками, а потім колисала. «От радість була б, якби тепер купити їй ляльку! За що куплю? Коли й на маленького свистка нема гелерів!» — подумала мати.

— Мамко, купіть мені свистало! — Василько сіпав маму за руку.

Чинилася, ніби не чує.

— Мамко, купіть мені свистало! — сіпав дужче, забігав перед неї і піднімав голубі збентежені й збуджені очі.

— То, синку, недобре... гірке! — пробувала просвітити.

— Най буде гірке, ви купіть!..— просив.

— Від того, синку, будуть тебе зубики боліти...— напоумляла.

— Най болять, а ви купіть!..— наука не бралася.

— Від солодкого, синку, зуби зчорніють всі до одного й покришаться!..— страхала.

— Най кришаться всі до одного, а ви купіть свистало! — Нічого не боявся і не лякався — врешті, не так багато цукру за життя він спожив із крамарень, аби ті хвороби до його зубів причепилися.

Мовби на зло матері, вилицюватній ярмаркар мерщій вхопив аж три свистки з громади, миттю сунув між товсті губи й так для реклами подув, що довкола затуляли долонями вуха.

— Такого, такого, мамко! — Василько тупав ніжками й сіпав маму за поділ.

— Я казала — зуби від того цукру геть пропадуть.

— Най пропадуть! — відчаений Василько не випускав маминої руки, коли далі відходила.

— Я тобі цоркотало куплю! — мати хитро поспішила до бляшаних розмальованих бубників на паличці — забавно дзеленькотіли, коли ними інший шатровик трусив у повітрі.— Таким, небоже, пограєтеся всі, а свистало злижеш, та й по ярмарку! — мати пробуджувала свідомість.

Хлопець вмить забувся з цікавості — враз цоркотало таки виділося не менш потішним за свисток.

Цоркочучи, брякаючи, дзеленькаючи бляшаними різноколірними бубниками для відбору недалеко вуха, продавець до неї сягнув тим, що таки здалося найголоснішим, гукнувши:

— За корону! За корону купи, бабо! Завтра буде тільки за дві корони! Нині — за корону, дершево-дершево-дершево! — примовляння і зухвалість чергувалися, й не знала ураз вона, що діяти: брати до рук, то вже й купувати!

«Купи, бабо!» — не тільки вражало, але й ображало. Та на подібні чутливості і вразливості на ярмарку була не нагода, бо сама не схаменулася, як цоркотало заблищало в її руці дзеркальцем срібним, золотом теплим, барвою стиглої черешні, заспокійливої молоді зелені — яких кольорів не дібрав тільки для замани виробник? А на всьому тепер ламалося, дробилося і розсипалося проміння високого сонця, й Василько навіть здумати не міг, щоб мама забавки не купила — яка всім радість буде!

Мовби зовсім випадково і мимоволі, та по-дитячому цілком сама Василина задивилася на брязкотало з інтересом — подібної витребеньки на жодному з ярмарків досі не подибувала. А тут вже цоркоталом застрекотала, задріботіла, бляшанка ж до неї озвалася такою щебетливою скоромовкою, що вже й уста мимоволі склалися в добродушну щирю усмішку.

— За скільки віддасте цоркотало? — застигла очима на крамареві, в правій тримаючи крам, лівою ж тисла в жменьці — дійсно, рука її виділася малою — вузлика з мізерією грошей. Припас не тільки відкладався дбайливо для сякої-такої бодай речі на ярмарку, але й надійно берігся.

— За корону, бабо! Тобі за корону! — гешефтар виблискував лисиною й відводив словесною жуйкою душу після стримування і діловитості з покупцями в міській маленькій крамареньці, що завалена була дитячими іграшками. В місті-бо покупець навідувався чинний і строгий, ситий і вибагливий, з пшеною та вгодованою діворою, для котрої сяку-таку дурничку за добрі гроші не збудеш, а над відвідувачем батьком не покепуеш.

— А щоб купити?.. Беріть півкрони! — хапалася за вузлика в надії, що шатровик і сам розуміє: заправив по-демонськи.

— Завтра, бабо! Завтра будемо давати задармо! — вгодований і лисиною виблискуючий сердито дріботів, сягаючи короткопалою розчепіреною п'ятірнею мерщій за крамом.

Завагалася — віддавати чи потримати. Намуштрований, а можливо, й різними ярмарковими ситуаціями та випадками навчений крамар-шатровик горнув жменею повітря до себе, показуючи, щоб не барилася віддавати іграшку.

Покірно ткнула цоркоталом, коли сонячний промінь грайливо блиснув і зламався в дрібні скалки, крамар же підступно, дратівливо, ніби для власної забави дріботів цорксталом в повітрі, виписуючи менші й більші кола, мережачи лініями, вкінєць крамом кинув на купу заманливого непотребу.

Збунтовано й збентежено стояла, дивилася, наче за дарма привезене з міста від неї ні в честь, ні в славу з рук вислизнуло. Тепер вузлика з грішми тримала не в одній чіпко стуленій жменьці, а цілою пригорщею обидвох тисла до купи. Ярмарок же розгойдувався і закипав гомоном потоку, вигуками з-під шатер, виском і писком свистків, ріжків і гудків, тіліньканням губних гармоній і далеким скиглінням флейти та сопілки з того кута, де жебраки розсілися, й усяк на свій кшталт і вміння сльозливо випрошував гелера за «простибіг», рівно ж як і за упокій померлих.

Диво, що малий Василько всього тримався за мамин поділ, вже не сіпав мамину руку, не просив. Невже хлопчина зрозумів і збагнув крамареве ошуканство й зухвалість?

— А за шістдесят гелерів не дасте? — на цілих десять гелерів ціну підняла мати в надії, що ярмаркування відбудеться, хоч відразу пошкодувала — досить було підняти ціну вперше на гелерів п'ять.

— Бери, бабо, за вісімдесят! — кинув до неї, а зроблену в Італії губну гармонію простягнув здоровому парубійкові, що вже не тільки на ярмарку новим купленим капелюхом гонорився, але й хизувався жмутком химерних штучних квітів з дзеркальцем між квітками за капелюшним шнурком у чотири пасма — парубок був при грошах.

«Брати — не брати?» — стояла у ваганнях, немов лицем до берега серед води.

— Хочете продати — плачу вам добре, шістдесят гелерів плачу, ані гелера більше!

Крамар оглух.

Поміркувала: треба не одним словом! Тому з притиснутої до грудей хустки добула рівно шістдесят гелерів,

решту мерщій заховала до пазухи. Сягала рукою з грішми до крамаря так, щоб бачив і тут сягав своєю.

— Беріть, пане крамарю, плачу я! — перекричала й натовп, потрясаючи металевим дріб'язком: цоркотало ж купувала!

Нипаючи по долоні, крамар уважно лічив гелери. Не добравши цілої двадцятьгелерівки, грішми сягнув до Василини з криком, неначе вона хотіла його ошукати. Мовляв, зійшлися на вісімдесятьох, а вона дає шістдесят. При цьому ж крамар дратуюче цоркоталом теліпнув у повітрі, розкидаючи торохкотливим тріском, на що приступилася молодиця в червоній хустці з дитинчатком на руках; мов отій молодиці й належало тепер розсудити, крамар ткнув до неї іграшкою:

— Коштує дві корони, даю за вісімдесят гелерів, а вона підсунула шістдесят!

Василина знітилася. Глянь, торговець продасть, що вже нею перевірене і вподобане.

Жінка з дитиною ніяково усміхнулася, хлопчик з рук потягнувся за іграшкою.

Крамар вхопив із громади цоркотал барвисте, потрусив у повітрі й подав.

«А що, коли б моє продав...» — судила. І щось неспокійне забилося в грудях.

Добула таки двадцять гелерів. Коли прикинула, скільки-то дітей ураз буде мати втіху з іграшки, двадцять гелерів справді здалися цілковитою нікчемністю.

Хлопчина іще пробував просити від мами цукряного свистка. Та вона хутко вибралася від шатра й уже давалася вулицею додому. Що мав чинити, як не бігти за нею? А тому по дорозі, де ярмарковий натовп порідшав й менше небезпеки було, аби хтось вихопив цоркотало з рук малого, таки дала забавку Василькові.

Поки хлопчина цоркоталом у повітрі потрушував, розглядав його то сьак, то так, вона приступилася до іншого шатра. Тут за цілу одну корону продали їй аж шість виблискуючих алюмінієвих ложок — либонь, тому спокусилася на них, бо докупи складеними ложками крамар бив по краю стола на доказ їх міцності, а ложки залишалися цілі. Ще в'ярмаркувала по дешевому бублику для кожної дитини, й було уже справді по великому літньому ярмарку з заплавою різного краму під

шатрами, з товпищами люду здорового й рухливого, купуючого і розглядаючого, врешті й плаксивими моліннями...

Минули роки.

Минуло вже багато років.

Та чого саме той давній-давній літній ярмарок пригадався їй ураз? Через що саме його вона забути ніяк не може? Чим він розтривожив її душу?

Свара! Свара давня Миколи з нею!

Як тільки побачив цоркотало в дитини, ураз мов здатність до бесіди втратив — все-все так виразно тепер знову чулося і бачилося, наче скоїлося всього вчора. Була вона доброю, лиха в пам'яті не тримала від ранку до вечора, але щемливий біль давньої рани од безглуздя і кривди злиднів таки озвався...

«Тобі руки по гірких заробітках мозолями не кервавляться! Тебе зашпори не печуть, на твоїх плечах сорочка від солоного поту не розлізається!»

«Ти... Тебе... Тобі...» — здавалося, що тоді скоріше настане кінець світу, аніж хатній сварі.

Словом одним не виправдала себе, даремно і в неї руки мозолями бралися, тріскалися і кервавилися, сорочка на раменах також у праці розпадалася...

Всього рекла для виправдання, ніби цоркотало купила для забави малим дітям. А він зліше: «Ситі цоркоталом не будуть!»

І тільки тоді, коли цоркотало сльозами гіркими обмила, вгамувався й затих.

Диво!.. Сталося диво! Забавка, що навіть сонце подробила на малі скалки тоді, як вона під шатром думала про сяку-таку втіху для дітей, вагалася платити чи ні, намагалася виярмаркувати в цупкого крамаря якісь гелери, вмить виблискуюча забавка для неї стала після свари з чоловіком всього мізерною, глухою і німою бляшанкою без найменшої вартості й глузду. І вже тут наче й діти проникалися цею дивовижністю, все-все розуміли. Бо цоркотало всього на підлозі валялося, ним ніхто не грався, а далі котресь зачепило ногою і штовхнуло іграшкою під ліжку. Біля стіни в кутку цоркотало пролежало до першого прибирання в хаті — з-під ліжка вимели його віником на довгому ціпку. Побачивши цоркотало, Василина тоді аж здригнулася. Підняла з під-

логи й мерщій кинула через поріг у гущавину кукурудзи — нива зеленіла перед самими вікнами оселі. Певна була: Микола свари тут не зчинить.

Швидко забула про все.

Як виламали восени кукурудзу, качани почистили й бадилиння постинали серпом, худобу в царину пустили, цоркотало таки надибалося — папірком корова втопталася його в ріллю. Хоч осіннє сонечко було щедрим, лагідно світило і щедро гріло, проміння вже на скалки по цоркоталові не дробилося. Таки підняла його з ораниці, потримала мовчки перед очима й ураз все-все з цоркоталом пов'язане видалося таким буденним, таким безмежно простим, коли все не варте було одного-одніснького чесного людського слова.

Щоб ідучи навесні за плугом, Микола не набрів на предмет свари, віднесла бляшанку до сутича й тут викинула в тернову гущавину. Іржава витребенька впала, певно, на камінь, бо Васирина почула глухий тріск.

По дорозі до Руської Мокрої не просто пімнулося це, але й озвалося болем.

І на все її навів потішний плюшевий ведмедик...

Пампушки

Пампушки колись пекла двічі на рік.

То тільки в сьогодні з білого борошна будь-коли хліба напекти може! «Що ситі часи настали проти отих, які були колись!» — чує інколи, а це знає добре-добре й сама по собі, по родині своїй.

От би молодість лишень повернулася. Не повернеться!..

Казати тільки: колись пампушки всього двічі на рік!

А пекти їх... Яким святом було! Великим святом!

Та щоб святом свято назавжди лишень споминалося і пам'яталося.

Все пригодилося другої чи третьої днини по різдві. Сталось, здається, в одну коротку хвилину. А пам'ятається вік цілий! Боляче пам'ятається.

У зимовий день Микола вибрався разом із газдою Юрієм Мигалицьком на Делуц. Гора була геть-геть далеко і над селом високо. Мигалицько тут від вдови Параски Федихи купив зимарку — будинок належало до фундаменту розібрати, по снігу волами перевезти на

куплене своє поле й будівлю скласти заново — такі газда хотів мати влітку притулок для тваринки й дітей, врешті подумав, що зиму зможуть перебути вівці — куди зручніше згодовувати сіно віддалік од села, вгноїти добру кошару для картоплі, аніж корм звозити.

Січневий день видався сонячним, хоч вітрами з півночі пробирало наскрізь. Одягнений, здається, по-зимовому, але в потертому та до латок поношеному, Микола промерз на загибель. Газда собі в кожуху, в холошнях з нового домотканого сукна, ноги обуті в цупкі сукняні онучі, для себе вишукує захисток од вітру й порається всередині, на відкритий же для вітрів дах зимарки вярив Миколу.

Потерпає Микола-неборак від холоду, як тільки вітром потягне з полонин проймаюче, а тому старається якомога швидше — орудує сокирою, пилюкою перетинає, висмикує цвяхи. Робота спориться, а за роботою він і не помічає, як сонце вже коситься на білі гори обідне. Чує тут Микола буркотіння в спорожнілому шлунку, а тому приємно йому стало, коли засіріло й запахло димком — Мигалицько таки розпалив, щоб при чому було поїсти в обід.

Коли наймався в газди, спитав: брати на гору зі свого чи їжа за наймачем. Мигалицько ніби й образився, гукнувши з гонором: «У мене ні косар, ні санкар, ні чужий, ні близький на роботу торби не брали!»

«Теплого б, для загрітку душі!» — не думав, а мріяв Микола, поглядаючи на газдівського рюкзачка при надії, що такі господиня наготувала смачного та поживного не тільки поїсти, але й засьорбати. Як бідно дома не було, його Василина завжди дбала не тільки про їжу густу — ця підпирає і зсередини підтискає, — але й про їжу для ложки.

— Ану спускайся, неборе Микола, з того даху! Щось час уже й перекусити! — Мигалицько задер очима ввєрх, понукаючи Миколу, щоб той брався до обіду.

Микола поволі, не виказуючи ніякої поспішності й хапливості, ще закінчив перетинати боковину даху, відтак, поволі крекчучи, обережно злавив.

Озирнувся, чи нема десь води бодай намочити руки. Воді не було. А тому він вхопив білого снігу й уже ним відтирав з рук пилюжану іржу — досить її насіло.

Рюкзачка Мигалицько розв'язував так, ніби не знати що для обіду було тут налаштовано. Микола дивився

холодно і спокійно, з виглядом того достоїнства, коли можна було подумати, що він навіть їсти не хоче. Тим часом він просто наставляв широко розчепірені долоні перед ватрою звіддалік, щоб погрітися, чув, як тепло приємно гладить його обличчя, груди тоді, коли холод ясної зимової днини на горі таки пробирається ззаду.

З першого вузлика газда добув перепалені вишкварки. Микола всього оком кинув по них і збагнув: коли скупа господиня топила із сала жир, хотіла конче витопити якомога більше. А через це й вишкварки перепалилися, потемніли. З іншого вузлика по Миколі вдарило гострим сопухом старої бринзи, як тільки шворочка була розв'язана, а бринза для спожитку була викладена — аж скули Миколі зіціло.

Громадища студеного токанду лежала на самому дні рюкзака, тому газда виклав її укупі з рушником-скатертною і сам ковтнув слину, затанцювавши виступаючим яблуком під бородою.

Не все було викладене!

Обережно, наче боявся щось розілляти, Мигалицько тримав обома руками за верх, мовби витрушував з рюкзака бідончика під синьою емаллю — посуд був затканий не тільки віком, але й підмусолоною рясниною.

Харч-полуденок газда розклав на вузькій дошці — певно, для колишніх господарів зимарки служила полицею. Випахідливий Микола схопив із петель двері, поставив їх на кілька чурбаків, і стіл був готовий. Що казати, двері — не вузька дошка!

Розіпрілий Мигалицько підкотив ковбанка, аби на чому було примоститися, а разом при обіді й перепочити. Хоч газда й не надривався, важке піднімаючи, не гупав обухом чи сокирою, пилою не тягнув над силу, наморився вже й тому, бо при роботі не знімав кожуха — чомусь боявся і навіть перед малою студінню волів парке тепло.

Поки газда гніздився для полуденка, підхоплюючи під себе обидві поли кожуха, Микола в нерішучості переступав з ноги на ногу, таки добираючи зручне місце для того, аби поїсти й собі з приступком до харчу. Врешті таки надібав ковбанця й притулив ближче до дверей, коли газда першим і сягав п'ятірнею за живою.

— Сідай! — Мигалицько ткнув очима й між трьома пальцями м'яв купку вишкварків, певно, більше для то-

го, аби не розтрусилися, як їх до рота нестиме, аніж тому, щоб їх легше спожити — газда мав зуби ого-го!

— Коли стояти, більше влізе! — Микола ніби жартував, а сам збочив поглядом на ковбанця — не понукнув би газда, вже сидів би: дивна людська натура — припрошають, давай панькатися!

— Сідай, сідай! Не стирчи! — розумів газда Миколу, ковтаючи вишкварки з токаном так смакуюче, мов це була манна небесна, а не земна, до всього перепалена, а тому й не така смачна вже їжа.

— До міха сторч влізе більше, як до міха лежма! — робітник чомусь барився споживати принесене з їжі.

— Коли будеш довго фіглювати, не встигнеш! Я й один швидко все впорядкую! — газда погрожував.

— Голоден я не буду! То гріх був би неспасенний знебутися такого полуденка... Та й ви, газдо, знаєте сам добре, що голоден робити не годен.

— Коли ти, Миколо, такий, що наїстися хочеш для тижня, стій! — нелегко розгадати було, газда жартує чи дошкуляє.

Микола вмостився — жартів було досить! Відщипнув з суцільної кукурудзяної купки кусень, тицьнув ним до вузлика з подрібненою бринзою в порошок, великим пальцем вм'яв бринзи до токану й ніс до широко розтуленого рота, показуючи свої білі зуби.

Тим часом, поки Микола вправлявся з кусником-двома, газда, нівроку, спритно встигав рукою підносити чотири-п'ять. І не було в цьому заданого поспіху, чи іще гіршого — метушні. Подібне просто наводило на гірші думки: «Геть-геть газда-сарака зголоднів!»

Микола подумав про Мигалицька і собі брався жвавіше за поживу.

Чомусь тепер Микола все-таки відчув не бажання їсти, а теплим зігріти отрунок — нехай свіжим молоком, нехай чаєм, нехай сякою-такою сьорбанкою, а тільки, щоб рідке було й варене. Та що вже чинити, коли газдиня дала на грунь всього їжу суху й холодну.

— Покласти б посудинку з молоком віддалік до вогню, щоб прогрілася. Певно, геть молочко охолело... — Микола сам брав бідончика й приставляв для прогрітку.

Газда рукою змахнув на знак згоди, ніби показував, а куди бідончика зручніше поставити. Заодно Микола підкинув і сухих полінець.

— Іж, Миколо! Я сам дуже люблю вишкварки! Правда, стара їх підпалила... Але вони смачні, дуже смачні! — Мигалицько так наминав, що апетит міг прийти й до зовсім ситого.

Микола собі потягнувся до вишкварків — за гутіркою, пригляданнями та ваганнями і час пусто може збігти.

Вишкварки таки видалися гіркими. «От скупість!» — Микола поміркував й силоміць розжовував, дивуючись, як це газда їсть з такою жадібністю.

— Страва тривка і міцна, в ній загіток добрий! — Мигалицько прихваляв, вгортаючи з вишкварків між три перші пальці правиці, й тут же наставляв воронкою уста.

Микола похмуро помовчав.

— Від вишкварків я чую у собі таку силу, що мені видиться: гору би-м на плечі взяв і поніс! — газда неначе дражнив Миколу, бачачи, що їжа робітником ніяк не споживається.

— Бринзи поїм!..

Микола таки довбанув грудкою холодного токану по розгорнутій купці бринзи.

— Іж, їж! Недоброї бринзи у мене ще не було! — газда і тут прихваляв їжу, присуваючи вузлика ближче, щоб і самому було зручніше.

Могло здатися збоку, що Микола до їжі справді лінивий. Кілька жменьок токану з бринзою впорав, далі витер об холоші долоні й тільки дивився, як докладає газда. Час був запивати і простоквашею.

— Ану подай і відоткни посудинку! — газда нипнув прищуленими очима вбік посудинки — молоко в ній прогірлося.

Тільки Микола акуратно й охайно бідончика звільнив од вічка, тільки віко з рядниною відклав на краю біля полуденка, як газда вже сягав рукою. Микола слухняно простягнув, подаючи.

Бачилося, газда навіть очі примружив, п'ючи. Молоко таки видалося не лишень смачним після сухих вишкварків і щипливої бринзи, та й натура сама вимагала бодай чимось розрідити сухом'ятину на далекій віддалі од теплої хати й того стола, на якому могло знайтися щось інше. Газда пив ковтками великими, кадик на сухій шиї то поринав, то вихапувався. Зирнувши на бідончика, газда прикинув, що до половини молока ще кілька ковтків має, а тому знову взявся пити, даремно ситність

підпирала. Без попереднього зав'язання, якимсь кволо так само сьорбнув, а далі сягнув бідончика до Миколи:

— Пий! Не молочко, а сметана! От коровка! Іще такої не мали! Дай їй тільки, милостивий господь, телятко в кожен рік і бережи від лихої пригоди! — газда прорік якимсь мимоволі, чмокнувши в піднебінні й сягнувши язиком по щетині нижче губи.

Миколу чомусь вело до сміху. Розбавтана в дорозі на високу гору простоквашка від сметани була приблизно на такій відстані, як гора Делуц від неба. Досить було Миколі це подумати, коли сміх таки вирвався мимовільно. Спершу в легку усмішку склалися одні губи, а звідси пішло й далі, бо Микола таки очима на газді застиг й аж сів с собою весь. Бідончика з простоквашею робітник обіймав між долонями, очима забувся на газді й солодко сміявся, тепер уже показуючи білі зуби.

Газда заморгав, розтулив рота й нахилився ближче до Миколи, наче цей повинен сказати нечуване.

— Га? — гакання самовільно вирвалося.

Микола розсміявся дужче.

— Га? — гакнув знову Мигалицько.

— Такого молочка моя Василичка курям замість води наливає! — Микола не поскупився додати, хоч справді тут-там добросердечна й щира його жінка таки любила, особливо у великий піст, — молоко не їла сама — налити курям до миски простокваші ще й тому, аби краще неслися.

— Я не знаю, чим ви поїте своїх курей, а молочко — перший клас! — газда не ображався, а прихвалював далі.

Микола замовк й таки взявся допивати — бодай стільки, якщо вже на його смак їжа не вдалася.

Сонце досить швидко спадало над обрій, а потім якимсь помітно похилилося на спочинок в довжелезну й нудну зимову ніч.

Микола поволі задивлявся по тій білій дорозі, що вела з Делуца додому. Й тут справді чув голод, від якого потроху в'ялило м'язи. В шлунку покумкувало, буркотіло, а тоді Микола злобно обухом по деревинах гупав, зі зрубу валячи їх з грюкотом на землю так завзято, неначе вже не єдино воркотливе буркотання в шлунку заглушити хотів, а хотів довести: голота, мовляв, ще має достатньо сили, аби показатися на роботі і в тако-го газди, який ладен був би їсти одне двічі і тричі...

В надвечір'я прийшли, здається, непомітно, непомітно й темніти починало. Але ж темінь ця тут, на засніженій горі при місяці і зовсім-зовсім ясному безхмарному небі була умовною. А тому газда робив сам, не міг з роботи податися в село й Микола. Деревини-бо належало скласти з пильнуючою уважністю одна в одну так, як вони були розібрані з попередніми умовними позначками-зарубинами, щоб їх згромаджено по стінах не тільки на нове місце перевезти, але тут акуратно скласти. Газда весь час нагоджав братися за деревини в кінці, де вони тонші, а тому й легші. Микола це не тільки помічав і бачив, але й розумів, з цього не дивувався. Більше: Микола деревини хвацько підхапував, тримав всього перед собою в руках на силах, коли побратим по роботі — газда — всього нахилився і кректав, розгинаючи хребта.

Микола марив пампушками... Либонь, тому прийшли ураз вони до розуму, бо на схилі гори з вітром та снігами, без вогню і теплої страви його обдало враз хатнім затишком з привітністю при потріскуванні дров у пічці, а заодно й нагадалася велика блакитна миска на полиці — в ній пампушки лежали через дні різдва, обпоясачи хату манливими запахами. Не раз у дні свят Миколі хотілося поласувати зайвою пампушкою, та тільки збагав, що малечі у хаті повно, що досить раз-тричі кожному по пампушці, як все знидіє чистою росою на сонці, коли стримувався — нехай побудуть довше, нехай щастям задоволення час розтягнеться, продовжиться — бідняк вчився на всілякому стримуванні, на всілякій витримці.

Коли отак думав, уявляв собі все отут, на горі, під ясним зимовим небом, холодним повнолицим і таким же безтямним місяцем, пахучими пампушками обдало його значніше і видиміше, аніж отам, у теплій хаті з насправжньою великою мискою — тулилася на полиці під самою стелею, аби дітям ніяк не добутися до неї. Микола вмить тут, на горі, пошкодував, а чого вранці не сунув пампушків до кишені — що не казати, а дався він до газди на приробітки для родини, то в разі такому і не гріх ковтнути зайвого. А все ж як добре було б отут, на очах у газди жувати і пережовувати, чамкати, чапотіти — що-що, а він газді вкרוїв би цілого пампушка теж, аби той бачив не тільки щедрість бідного, але й статок при нагоді свят. О, якби не переводилося біле

борошно! Чого тільки не сотворила б його працююча, всезнаюча й дбайливо-винахідлива Василина!

Хотів чи не хотів того газда, а темніло хутко.

З-над високих північних ґрунів, з полонин якось непомітно посунули хмари. Спершу вони заволокли частину неба, де світив місяць, а далі затулили й зорі — нічні світила ще тут-там неначе з гушавини вихапувалися, а потім і зовсім погасли.

«Нема у газди щастя!» — подумав Микола.

— Ой яка шкода! Звідки отих хмарищ нагорнуло?..— Микола скрушно озирався по небу, де хмари висіли запоною — сліпота була на носі.

— Не впораємо! От не впораємо! От лихо яке! От негода!..— бідкався газда й собі зиркав по небу, хрестився, щось запобіжне і рятівне шепотів, неначе могло сподіватися й більшої покари.

Роботу привелося полишити.

Скрипіло під ногами. Мороз лютішав. Околиця була тихою-тихою, мов усе живе й неживе причаїлося у вицикуванні справді ночі в горах студеної з морозом тріскотливим. Саме тут, зрештою, зима й стояла в тій високій порі, коли студінь була паном і владарем над просторами ближчими і зовсім далекими, вганяла все у сон та спокій.

Даремно безоглядний газда затягнув роботу в ніч, змарка була всього розкидана не до підвалин, роботи тут було й було. Мигалицько десь скрушався й шкодував, а чого вибралися на Делуц удвох, як вистачало діла й для трьох. Отепер нехай піде вночі сніг, нехай притрусить усе — гіршої бабринини вже й не треба. А поки що з-між деревин стирчала примара плетеного з жердин і цупко мащеного коша над невеликою піччю — колись піч служила загітком у сльоту, тепер волала самотою і відчуттям руїни. Адже газда деревини для будівництва по снігу волами перетягне на своє, а піч бовванітиме до перших весняних дощів, а тут води її поволі й розмиють...

Газда ще нипливо оглянувся по зруб, мов прикидав, чи багато залишається для розбору, власною сокирою десь ткнув у примічений сховок, накинув рюкзачка на ліве рамено, й з гори можна було братися в долину.

Ішли мовчки.

Геть-геть віддалилися, коли газда раптом озирнувся. Хоч місце з не до кінця розібраною зимаркою темніло

під густою синювато-чорною млою — здається, напнута була самим небом, — газда постояв тут з націленими очима.

— А що? Правда, Миколо, селитьба з неї вийде чемна! — могло збоку видатися, немов газда тільки тепер і тут збагнув, що купив стару зимарку недорого, що дерево на ній шашелем не переточене, що на його полі вона довго-довго послужить як навесні для підкорму з холодної і голодної зими на молодій паші, так в пору сінокосу і, тим більше, непогожої сльотавої осені... А що вже казати про намір газди скористатися будинком на полі зимою, коли справді тут зручно й згодувати вівцям сіно, й вгноїти стійлище для нивки під картоплю, квасоллю, а то й кукурудзу. Про це теж гадалося й думалося...

— Селитьба вдатною буде! — сухо погодився Микола для вдоволення і більшої газдової певності, хоча, либонь, гоже було сказати й щедріше.

Пішли мовчки, й кожен міркував під рипучу ходу собі. Не знати, про що думав газда, а от Микола по дорозі таки пампушки згадав. Ні про що не говорив ще й тому, бо Мигалицько вдався й тут до фальшивих хитрощів. Оскільки вітер дихав раз по раз в лице, газда якось непомітно Миколу пропустив уперед. Отак під захистком і брів, теліпаючи порожнім рюкзаком на рамені. Було, хотів дати рюкзачка Миколі бодай до того місця, де вони розійдуться по своїх стежках, та тільки майнуло, що Микола ніс повного на гору, як не віддавав. Десь сам газда перегодом, здається, ще пробував до Миколи озватися, та слова ті вітром кидало в сніг...

На Бобановім бережку Мигалицько до Миколи з кишені сягнув теплою долонею на прощання й першим зійшов до протоптаної і входженої санками вулички напрямком до садиби.

Кавалок дороги Микола побіг. Не відразу піддав ногам швидкості, бо повиділося, що не тільки помітить газда хлопчакуватість, але й подумає: «Мерзне голотасарака!» Та коли вже біг, під постолами сніг заскрипів сердито, студене повітря хапалося за комір, захищувалося до пазухи, а тому Микола стуляв губи й дихав одним тільки носом — чи багато ледаек одягнуеному треба, щоб потім відхрипіти і відконатити?

Привітніше й тепліше стало, як Микола побачив у вікні власної оселі вогник — неначе дійсно довгої в роботі зимової днини в пізнім вечором і не було! Як видно,

збігає все й кінчається все,— було б здоров'я і вистачило б терпеливості з витривалістю. Як добре, що цього разу насунулися небом хмари, підрятовуючи.

«У місці вони ще мусять бути!» — Микола терпеливо ковтав слину, що не тільки набігала капосно й озивалася голодом. Хіба жарти день на жменьці густого токану, на перепалених гірких вишкварках, на пучці бринзи і кількох ковтках рідкого кислячка?

Пішов бистріше, мов радів, що іще одна маленька частинка життя відбідована. На бідування його погнав примус. За день роботи взимку газда прийде з волами й роздере плугом латку ораніці перед хатою.

«Марічку чути! От голосне пташатко росте!» — майнуло, як почув дівчатко з подвір'я.

Порога переступив, впускаючи морозяне повітря.

Його обскочили діти — цілий же день не було татка дома! Марічка вхопилася на шню, ледве нахилився поцілувати — оцю найбільше любив за беручкість при всілякій хатній роботі. Піднімався, а Марічка його не відпускала аж доти, поки не підняв її на руках й не приголубив.

— Няньку, а знаєте... — по-змовницьки малі щось тільки починала говорити, коли Гафійка розкричалася:

— А мовчи, мовчи! Я знаю, що ти хочеш нянькові сказати! — і винувато відійшла в кут.

— Няньку, а ви знаєте... — Марічка озиралася на Гафійку, по-зрадницьки видаючи сестричку й ще насправді татові не сказавши нічого по ділу.

— Кажи, раз тебе язик засвербів! І ти їла! — Гафійка куражилася так, мов справді було не страшно й не одна була винуватицею.

— Коли мамка пішла доїти корову, — тут батькова пестуха таки взялася доводити до відома, — Гафійка вилізла на стілець і так хотіла пампушка досягнути... А досягнути не могла, а взяла кочергу й так за мискою сягнула, що миска на землю тріснула. Пампушки ягничками по хижі розбіглися, а ми їх швидко похапали. Петрик потягнув Гафійку за волосся, а далі її скуб так, що плакала, бо собі пампушків до поділлка нахапала...

— А мати? — Микола здивовано глянув на полицю, де ще ранком синіла велика миска.

— А мамка біла нас усіх, а найбільше березовим прутом Гафійку за те, що миска геть облупилася...

— А мати де була, коли ви гараздили? — Микола вже забув, що казала на початку розповіді Марічка.

— Кажу, що мама в хліві доїла корову! — невгомною, послідовною і докладною була Марічка.

Помовкли всі. Мовби чекали тут батькового найтвердішого і найсуворішого покарання. Пам'ятали-бо, як мати казала: «Чекайте, чекайте! Від няня вам буде ще не така платня!»

Микола знову забувся на полиці.

Ураз доїдливо капосно запахло пампушками. Отими самими, що їх жінка напекла для свята, ледь-ледь потрусила цукром й відклала на полиці, щоб поласувати було чим хоча й не так сито, проте зі смаком небуденним...

Йому тепер пампушків уже не хотілося... Всього щиро-щиро пригорнув до себе дівчатко й спитав:

— А ти їла?

— Їла! — мала відповіла вшувато й потупила голівку.

— То чого на Гафійку набріхуєш?.. — питав і вже тягнувся до більшої донечки. Гафійка завагалася, відразу не йшла, бо пам'ятала мамину грізбу.

— Іди, іди! Ти вже своє дістала! — мати підбадьорила.

А дівчина і тут вагалася, потупивши голову й забувшись якимось дико з-під чорних брівцят.

Чи не тому спохмурнів Микола ураз дужче?..

ЧОРНИЙ ІНІЙ

Дві пшеничні хлібини наповнили вмить п'янко смачним запахом невеличку господу отця Никодима, коли в кутку Васирина притулила торбу з різноколірних вовняних ниток домашнього ткання, а сама заходилася добувати гроші.

Кволий і слабкуватий отець Никодим — її знає не від учора — святенно в безсребреності замахав ручками, ніби знаменням хресним виписував у повітрі.

Таки на маленького столика для платні поклала червону десятку — добула її з обігрітого вузлика в пазусі (господи, скільки літ сплигло, від молодості ввійшла у старість, діти її повиростали, не одні купюри і монети, але й часи нові настали, а вона гроші все в пазусі та в пазусі...). Була певна, що за всілякий чесний труд

належить чесно платити, а значить, і за найману молитву.

— Кажете, вам за здоров'є!..— отець Никодим павутинно тонким голоском уточняв ймення синів і дочок її. Мати до нього прибула аж з третього села — що-будь хотіла саме в оцій віддаленій і від людських очей захованій церкві глухого села в горах відправити заздрану літургію при нагоді, бо й саме оцьому зовсім-зовсім непоказному і непримітному попику могла найпевніше довірити свої земні клопоти з богоугодними стараннями.

— На здоров'я, на щастя, на довгий вік, на гаразди і мир в родинах моїх синочків і моїх донечок заодно, отче преподобний і праведний, я й хотіла б відправити — най бог прийме! Бо, еге, час іде-минається, і ми самі ураз минемося, а треба...— стара мати викладала з тою добротою, якої справді вистачило б достатком для великої громади люду близького і далекого, а то й для всіх на землі...

— Відпочиньте, доки псалмопівець прийде...— чомусь отець Никодим дячка називав і величав псалмопівцем тим же смиренным тоненьким голоском й тикав кощавою п'ятірнею до ковдринки по невисокій лавочці — для літніх мирян і прихожих була влаштована про відпочинок.

Як тут легко її заслабим і довгою дорогою намученим ногам! — відчула тоді, коли таки опустилася на лавочку.

— Спаси бог, преподобний отче Никодиме! — промовила зі справжньою вдячністю, виголошуючи оте перше слово якомсь кострубато й незграбно — бач, у вжитку для неї, мабуть, було тільки тоді, коли стрічалася з людьми сановними, в уяві небуденними.

Тим часом отець Никодим так глянув допитливо, неначе повинна сказати щось важливе. Склав невеликі ручки перед собою й на неї дивився.

Нічого не розуміючи, вона теж дивилася на отця Никодима, трапляючи мимовільно в оту хвилину забуття, коли земне земним вже й не бачиться, а все стає чомусь піднятим, піднесеним, високим і в дивних потаємностях незбагненим.

— Споминок!.. Споминок... Кому за здоров'є? — отець Никодим таки сподівався, що вона до нього прийшла з готовим списком ймень чоловічих та жіночих, щоб він мав кого поминати.

Писаного споминка у неї не було.

Добувши тонкого шкільного зошита, отець Никодим вискубнув білого листка й заходився писати сам, нпнувши очима по кінчику заструганого олівчика.

Писалося довго. Духовний отець дивувався докладній пам'яті Васиlines, коли вона справді не пригадувала, затинаючись, не вичитувала, а ніби ймення вигортала громадками, лаштуючи спершу синів і дочок по віку в ряд, далі вже зятів і невісток, онуків од найстаршого до найменшого — цим всім належало просити заздравне многоліття.

Поки писалося й між писанням говорилося, явився дяк. Такий же оброслий і посивілий, що й отець Никодим. Тільки на додаток засвітив лисиною над високим чолом і проникливими, широко відкритими очима забувся на ній — здалося Васиlines, очі сльозяться й наче дивляться крізь пелену.

Проходили двором уже від халабудки, що в глибокому і далекому межигір'ї служила житлом не інак, а пустельнику і відлюднику отцю Никодиму. Оббита по-чорнілою від часу і дощів дранкою — дощі заносило й задувало злими вітрами, — маленька церковка з давніх-давен мовби колись і будувалася з таким розрахунком, що в ній не тільки правитимуть молитви невисокі на зріст церковнослужителі, але й люди тут будуть теж молитися малі. Чи не тому Васиlines вподобала собі оцю далеку від широких доріг і великих сіл церковку, яка виділася їй особливо затишною і непомітною. Бо коли поставила, що до піввіку синам-близнюкам таки збереться одна-єдина з собою, зі своєю замрією і думою потаємно, вже й не бачила нічого затишнішого і вдатнішого за оцей прапрадідами зведений маленький хоромик-храмок. А тому тепер переступила поріг з дивною побожністю, бо день у неї особливий, з неповторних, та й враз думала: скільки ніг переступало за довгі літа, за десятки літ, за віки оці високі, часом засушені пороги? Де оті люди, що складали до купи деревини храмка; де оті самі, що їм пахло тут першою свіжістю складених до купи деревин, запалених вперше свічок і першого оманливого димку від ладану?..

Щось незвичайне проймало її всю, й ураз наповнялася незвичайним ущерть.

З торби добула згортка з двома паляницями — вповиті були до білосніжної скатертини. Слина ураз набігла,

так захотілося їй з дороги поїсти. Прийняла це за спокуску. Тому зашептала мерщій слова, проганяючи спокусника.

Тараторцем-тарабанцем дячок вихапував слова молитов з товстих книжок на криласі, а вона стояла там, де звикло стояти віком старше жіноцтво. Ловила слова дячка, та ніщо з них не могла тепер зрозуміти. І вже ураз думала зовсім-зовсім не від молитов, не від тих бажань і волі, що сюди її привели. І котрий раз відкривала для себе: саме храмinka завжди й була для неї місцем, де могла побути одна з собою, забутися, ба навіть інколи думами й забавитися... І в цьому несподівано була певна зваблівість, ба й практична земна потреба.

«Най вони моляться своє собі, а я буду собі своє!.. Вони тому, бо мають чесно відробити мною заплачені гроші, а я тому, бо нині моє свято! Ой, ні-ні, куди не кожна мати доживає, щоб синам її в один день та виповнилося цілого та піввіку!..» — дивилася на оті дві пшеничні хлібини, що лежали перед іконами на вівтарнім узвишші чинно, поважно, достойно — одна для сина одного, друга для сина другого.

І дума її снувалася вперто знову, тільки дячок дрімливо тараторив, перехапував, дріботів, горнучи слова до химерних незрозумілих купок так, неначе хтось його справді підганяв.

«Най вони моляться!.. А я маю принести во славу та хвалу землі й небу свої думи, свої болі, свої материнські усі-усі терпіння... А я маю принести свою радість, що вони — діти мої, а сама я жадала для них завжди тільки добра і щастя... А я маю принести свою радість ще й тому, бо наша родинка множитья і росте, і нема в ній ані ледаря, ані нечесного, ані такого, хто б зганьбив рід злим ділом. І ніколи, повік-віку в нашій родинці, далекій від теперішніх осель і порогів теперішніх, нехай не явиться ані ледар, ані пустий волоцюга, ані нечестивець, ані такий, що йому своєї жінки мало, ані такий, що йому чесно заробленого мало...» — вона відчитувала і відмовляла подумки і пошепки все-все, що тільки тямиться і поминається лихом і лихою пам'яттю живе, немов отут, у цьому маленькому полудавому храмку, відповідала й повинність несла вже не просто за тих, котрих народила сама, котрих виплекала своїми грудьми, але й за тих, що мають прийти правнуками і праправнуками по ній тоді, коли у вічному сні спочиватиме під

зеленими травами на узвишші — долиною простелилося цвинтарною в обіймах не одних тільки тихих зчорнілих ялин, але й зелених влітку, роззолочених восени, білих у зимові холоди гір...

Василину вколисувала крилата замрія далека й до полону дивним чуттям брав зненацька той час, що сплив непомітно так, наче й не було його...

П'ятдесят літ тому в цей ранок для неї білили черешневим цвітом дерева на пагорку вище хати... Було надрання, вона чула незвичні болі й знала, що саме в цих болях приходять на світ...

П'ятдесят! По п'ятдесят літ її синам. Звичайно, їй куди більше, ніж п'ятдесят. Та вона тепер думає тільки про оті п'ятдесят, що сплинули від ранку в білому черешневому цвіту при материнських хвилюваннях і болях, а з ними і при близнятах — яке велике-велике щастя було аж двох парубків вкладати до колиски — справді подібне щастя приходить до матерів цілим благословенням радості!

П'ятдесят минули в піснях при колиці, скупих казках для дітей, у вишиванні сорочечок хлопчикам та дівчаткам...

Як тільки наближалася рання весна з отим найсвітлішим і найбільшим святом, а дні її минали іще без напруги в домашніх роботах — ще не веснувалося, бо й земля спочивала воього в передчуттях нового проростання, — повинна була подбати кожному про вишивану, гаптовану, мережану, строчену обновку. Починала з хлопчиків, а потім вишивала дівчаткам. Старші відданички-зозулі вже й самі бралися за голку й барвисту нитку, щоб опанувати премудрість і прехитрість дива вишивання — як добре, що було їх кому повчити. Вона дорогих шовків не купувала, про коштовні фабричні оздоби й не думала, бо знала, що здатна й сама натворити неоціненних див — куди фабричним до них!

П'ятдесят літ вона тепер ділила не тільки між собою і своїми первенцями. Вона їх ділила між всіма клопотами і турботами, радощами і знегодами, що були з дітьми пов'язані тоді, як її діти були малі, як підросли і виростили. І не тільки! Свої п'ятдесят від дітей і більшість загалом ділила між державами і державними режимами, пам'ятаючи різні прапори і різні мови, різних панів урядовців і передарів села. Як було їй тут не пі-

мнути (оце і був її «споминок»!) австро-угорського цісаря і президентів Чехословаччини, як було їй не пімнути, врешті, регента Хорті з жандармами-пір'яниками і Томашем Бульбаником в ту ніч і в той ранок, коли її первенця забирали з села під багнетами?..

Раптом до неї прийшло озорення й осяння, як пімнула свою доньку Анничку в той день, саме в той день, коли дівчатко збуджене й радісне принесло до хати вістку про отого самого руського солдата, котрий з нею говорив «по-нашому», котрому дівчина дала яблуко. І саме при думках про свою Анничку вона відчула й предметно зрозуміла, куди пішли і чого стягнули її діти відтоді, як відкрилася школа, як їм розпростерлися дороги в життя, а крила взяли дужий і високий розгін... І вона вже знала, що оці літа від руського солдата зовсім-зовсім відмінні від усіх попередніх, й тепер шкодувала, а чому все не сталося й не прийшло раніше... Хоч би на десяток літ раніше!..

І в цьому всьому була її радість, щедрота, краса...

У цьому була її чарівність.

Вслухалася в слова з криласа. Знову нічого з них не розуміла, а тому й давалася знову до свого. Націлений мимоволі зір до ікони (на іконі хлопчик обіймав і горнув до себе біле кучеряве ягнятко) живо повернув у далеку зелену весну, коли її Василько таки забагатів на білу ягничку з чорними халявами на задніх ніжках і такою ж чорною китичкою на хвості.

І вже уява перенесла її повністю у ту весну.

Було з Васильком справді потішно. Хлопчина занадився до сусідів, що тримали овець. У сусідів підростали ягнятка, й хлопець цілими довгими годинами пропадав з черідкою. От вже тоді, коли овець гнали на полонину, ягнят відлучали, й дали сусіди хлопчикові ягня. Й коли мати споминала, як малий Василько ягничку пестив, як радів їй, як годував з руки, бачилося тут, що вже й на іконі ніякий не святий-неземний, а простий пастушок, ба й кожен з тих, хто тваринку любить, ростить, випасає.

До неї тут приходило заспокоєння з тим миром, коли на землі все-все бачиться простим і зрозумілим. А тому ставало їй легко. І вона сама звідсіля відпливала непомітно в далекі світи полів і пасовищ, нив та обгороджених копаничок далеко на схилах, де висівається і садиться, кільчиться і проростає для добра, а не тільки

коситься буйна гірська трава. Свого Василька — жовто-волосого хлопця — бачила тепер не просто з ягничкою. Бо хлопчина в її теперішньому баченні вів за мотузку теличку Ружану: було це тоді, коли худобинка з полонини зійшла в долину, а кожен господар додому забирав своє.

Випасена і гладка, обмита полонинськими дощами, вичесана вітрами Ружанка ішла за хлопцем слухняно — потреби ніякої не було вести її на мотузці. Та хлопець вів, бо така була його потреба від серця, від сільської простої хати, від землі і тваринки...

«Господи! Скільки було щастя, як дочекалися ми від Ружанки молочка!» — згадалося оте далеке та дійсно вже давне, коли Ружанка-первістка на світ привела сірої масті теличку!

Та саме при думці про перше телятко від Ружанки Василина важко зітхнула. Похмурилася й без всілякої на це потреби по церковній відправі перехрестилася сама для себе. Зашептала до всього мерщій ту молитву, що її навчила мама колись — молитва зовсім не в'язалася з друкованими в книгах, читаними дяками та попями, бо створена була звичайними людськими уявленнями про добро і зло, про благодать і покору.

Заколисалася при баченні уся й ледве не впала од хвилювання.

Мов тепер, перед нею в її хаті була кума Піковиха.

Мов діялося вчора, а не багато літ перед цим.

Мов чула кумин і свій голос...

Мов...

— Юлинку нашу, дорога кумо, похоронили ми у п'ятницю, а Ружанка на світ привела теличку з неділі на понеділок вночі...— зітхнула й охоча була шукати бодай щось для полегшення і втіхи.

Кума Піковиха таки не бажала відходити в розмові про маленьку померлу Юлинку в пелюшках, а тому ніби й не почула для розради сказаного Василюю.

— Коби воно, кумо, на світок прийшло з часом, не відійшло б... А так... Поспішило прийти, поспішило й відійти...— Піковиха справді хотіла явитися тою премудрою, що вже за життя збагнула все і знає все.

— Що вам казати, кумо дорога!..— на хвилюку Василина задумалася, мовби щось належало згадати, пам'яттю знову повернути йому первісну подобу, а тут

уже й належало оцінити — прийшло воно з часом чи прийшло без часу.— Думайте про мене, що хочете і як хочете, а я не знаю. Та видиться мені, що поспішило... А в тому винно було не воно, а я... І тут чую гріх... Бо, еге, терпіти-м уже не годна була тим нечистотам, та нерядам, та неладам — куди в хижі око не дивилося, всюди виділо непорядок... Взятася я одержину прати лугом — Микола, як спузар, на дітей лячно глянути. Нікого в хижі не було, бо потепліло — не вдержиш на припоні. Сіпнула я сама цебром, а тут біль мене вперезав. Прийшов Микола, а я кажу: іди за повитухою! — і вся розповідь про те, чим кінчилося впадання за чистотою.

Здавалося Василині, що й зараз, у затишному храмку, чула повитуху Якубіщачку — великий полк парубків першою на світ прийняла в Дубовім до рук своїх, першою сповивала дівчаток силою-силенною — що квітів у літньому щедрому полі на Верховині нашій!

— «Донечка!» — каже мені Якубіщачка, а я чую мороз. Та не тому, кумо, що доньці-м не рада, а тому, бо знаю, яка гірка доля її чекає... Вродилося слабеньке, а личко — чистий ангелик!..— доказала, й затигло її, одібрало слова.

— Бог привів, бог відвів... Не сушіть голову!..— розраджувала Піковиха й сама додавала: — Що красне, то красне було... Коли-м клала його між дошками, то й мое серце зневоленім птахом в жалях забилося...— кума говорила тихо. Скрушно замовкла, певно, проникаючись болями та жалями матері Василині, що Юлинку на світ привела й не встигла нею потішитися, нею нахлопотатися. Та балакуча кума тільки хвильку мовчала, бо вже шукала більш суттєве для розради.

— Коби хлопчик, най би ви журилися дуже... А дівчатко... Що дівчатко? — кума рукою махнула огудливо.— То тільки ягнички і телички в ціні, а наше — дешево... Бідуй, доки виросте, журися, аби який бітанга, та лингар, та лайдак не знечестив до віддажі та не знебавив вінка, а віддасться — жура інша... А Юлинка що? Ангеликом пішла! Пішла на небо, та й маєте на небі свого ангелика — є кому за вас бога просити та благодати... А так на землі воно би тільки мучилося...

— На небі маю ангелика, а на серці — біль...— Василина заспокоїтися не могла.

Піковиха замовкла.

Не знала чим, не знала як розрадити господиню.

А Василина додала:

— Коли на світ нащадилося, най би жило... В'болях та муках для життя приходило. А так...

Василина все-все тепер бачила і чула, ніби не в церкві стояла тихо, а дивним дивом перенеслася в оту минулість, що повита вже й давниною. Але ж хіба тут, в оцьому маленькому підсліпуватому храмку, могла вона думати і спілкуватися тепер тільки з тими, що їх виплекала, виростила, коли саме тут приходили до неї й оті, що їх на світ вона привела, проте, не випестила, не виростила. Вони-бо також були її і з нею всякдень... І приходили до неї не подорослілими й виростилими, а такими самими, завжди такими, якими від неї пішли, хоч спливав час немалий від слізного прощання з ними, а з часом все мінялося й іншим ставало...

З криласа озивався дячок хрипливим неголосним співом, а Василина замість того, щоб на підмогу підспівувати за здоровіє живих, тільки й перебувала в цілком земній задумі...

У хаті вже досить нагуторилися та наскаржилися, про гаразди й негаразди переговорили, коли виходили з оселі — господиня далася глянути на корову, та й малу теличку пора було пустити до вимені.

Перед дровником куми постояли, новину-дві Василина від Пікових ще почула — в куми часу вистачало, а тому й марнувала його нерідко по селу та по вулицях. А тут Василина таки пустила при цікавій кумі теличку поплекатися. Сіренька вхопила дійок завзято, кума не могла надивуватися — кілька днів йому, а мете хвостиком, тицяє мордочкою сторч, притупує задніми ніжками — коли б так швидко чоловік ставав на свої дві!..

— Отсему, кумо, жити! Дивіться, як вхопилося дійка, як тягне завзято... А Юлинка послинить-послινить та й цицьку випустить...— Василина захоплено тішилася теличкою, поминаючи немовля.

— Циганочка! — Піковиха захоплено вигукнула.

— Ви, кумо, після таїнства хрещення з іменами приносили моїх, а тепер похрестили нівроку й теличку! — господині ймення для телички сподобалося.

— Та кажіть сама: не циганочка? — Піковиха рада була, бо таки вцілила й переможно дивилася на Василину.

— Не дивуйтеся, кумо!.. Так чую годівлю, якби цьо-

потом текла — пазуха повна... — ніяково було Васи́ліні перед кумою, та й здавалося, наче кума і помітила її промоклу сорочку на грудях.

— Таке скажете... І в мене була мама... Такого не нащадалося, аби духом жило й без годівлі з пеленок вихопилося...

Василина ніби не чула, що говорила, чим виправдовувала її балакуча кума...

Стрепенувшись, поверталася із далеких-далеких мандрівок — повели з церковки земним до земного. Хвилину силкувалася збагнути біг найнятої треби, бути з нею, навіть зашептала малозрозумілі для себе слова, бо вивратися хотіла зі світів земних...

Годі! Дарма!..

Бо тільки дячок затараторив, як загубила требний ряд і лад й знову несло її до особистих справ і молитов.

— Та кажеш, була у нас кума Піковиха... — за вечерею велася буденна гутірка, й Микола уточняв, перепитував — не бачилися цілий день.

— Хрестила наших дітей, а тепер похрестила теличку.

— Як? — Микола збагнути не міг у подиві.

— Циганкою нарекла.

— Циганкою? — Микола забувся, а далі посміхнувся: — Добре ім'я! — змучений роботою в Мигалицька на складанні будівельки під Верхом, господар чомусь задумався, а далі: — Най буде Циганочка Піковишина! — так промовив, неначе довго гадав-судився, бо не знав, що вчинити з теличкою, а тут щаслива думка прийшла й усі вагання розвіялися.

— Як віддати? — Василина здивувалася, ні про що не знаючи й не розуміючи наміру чоловіка.

— За голову! — Микола відповів коротко, і навіть холодно, ба й сухо.

Василина мовчала, трапивши в незрозумілу розгубленість.

— А так... За голову по отому давньому-прадавньому звичаю, що держиться і є між добрими людьми... — Микола починав пояснювати жінці, хоч і вона сама добре пам'ятала з прапрадіда, прадіда порядок: тому, хто тримає голову покійника при вкладанні його в домовину, належить віддати голову живу. Незалежно від того, якою може бути ця голова. Більш маєтні давали за по-

кїйником теличку, інші — дїйну вівцю, бідніші ягницю-нелїпку чи ягничку. Годилося й козеня, годилася тут і качка чи курка, та тільки годилося і належало дати за головою таке, від чого мало живе множитися, а значить, що могло приводити само на світ. Бо так, і тільки так було освячено звичаєм. А тому за головою ніколи не йшли бички чи баранчики, цапки чи півні...

Василина мимовільно втулила долоню в долоню й горнула руки до грудей. Бо сама втямила все й побачила Піковиху в той момент, коли кума розтулену п'ятірню обережно підгортала під маленьку ще зовсім голівку Юлинка, так же обережно немовлятко піднімала, а далі вже і вмошала в домовині на білу простиньку — нею була пристелена стружка з тих ялинових дощок, що з них і була змайстрована Юлинчина домівка.

— Дати! — Василюні приємно було: Микола сам догадався, як і чим належить обвінувати отого ангелика, котрий, не набувшись на землі, не нажившись, пішов у вічність з-під грудей матері...

Мовчали.

Можливо зовсім, що їх таки пригнітила біда помирання в хаті й усього зв'язаного з лихою незвичністю і чорною небуденністю: знали-бо, що народженому належить жити, а не гнити... А коли на світ приведене відходить без часу, хіба це не є покарою для живих навіть у тому разі, коли відходить воно ангеликом? Хіба не можна собі і довгим чесним та праведним життям на землі заслужити царство?..

На перших тижнях Циганку з Миколиного доброго слова таки готові були віддати Піковисі за голову: кума з телички дочекається корови. Та Циганочку треба ще виплекати. Нехай і побуде при Ружанці!..

Непомітно збігав час.

Дітвору Циганочка тішить — мукає до кожного привітно, як тільки хтось поріг стаєнки переступить, проситься на пестоші, витягаючи розумну голівку. Підросло телятко, вигладилося, вже й отавку пробує їсти з успіхом. Бач, корова з телятка буде та, що треба, справна і для ясел, і для молока, врешті, й для краси.

Василина знає, що теличка не її, бо віддана: годилося б в один з днів тваринку на мотузку взяти — й до Піковихи. Що кумине, то кумине, нехай ним вона і старається та тішиться в пам'ять по Юлинці.

Першого понедїлка після зелених свят зібралася те-

личку з хліва виводити. Господи, що коїлося, як повибігали діти надвір. Не просто репетували й не давали тваринку відводити, а впали Циганочці на шию, обіймали, Марічка ж теличку цілувала й плакала — повести нікуди, ніколи й нікому не дасть, а як вже хтось Циганочку поведе, назавжди піде і вона. Лихо, що не було дома Миколи, чень чоловік дівчурі до порядку привів би вмиць...

Пожурилася тоді Василина, постояла перед стаенкою, надивилася й начулася при зчиненій дітьми комедії, та й залишила теличку на стійлі. Навіть Ружана вдячно мукнула й потяглася лизати доню.

Як розповіла перегадом Миколі про все, той похилив голову і довго-довго думав.

Про що думав, Василина не питала. Можливо, міркував про іншу голову — не від Ружани, а від Циганки. Не все одно? Була б тільки голова! На яку хитрість не здатний чоловік, коли на землі бачиться йому незвичайно вартісним все, що в поті чола до нього приходить...

Василині звідси виділося і чулося, що не своє тримає. Телиця виросла на красу й була вже немалим телятком, а тому, певно, все пов'язане з Піковихою і вгасало, аж поки не вкрилося сивим попелом забуття. Щоправда, Василина тут-там інколи сама в собі тримала борг по Юлинці, але ж натішитися не могла моторності й красі Циганочки, а тому й пам'ять всього лишень тліла...

Того року зима видалася лютою.

Поля і ниви спершу прихопило, а далі взяло й зціпило таким міцним морозом, що все висухло й закостеніло. Попалені та пониділі від пекучих вітрів кісниць й пасовища біліли під іскристою памороззю, здавалося, що випадають сніги, а з снігами потепліє. Та поки що під снігами біліли тільки високі полонини, мовби зима всього стала на високих горах й звідти поглядала в долини, дихаючи вітрами і студінню.

На Миколиному господарстві чекали приплоду.

Василина журилася, що в хліві по ночах мерзла балега. Зайде ранком годувати, а балега — кісткою. Від мостин в завязтті віддлубує їх лопатою, підстеляє під Циганку тирсу з грубих недоїдків з ясел, наготоване сухе листя з осені для загіткву. Народиться телятко в таку студінь — заціпне, ратички витягне. Єдино втіши-

тися могла надією, що мусить відпустити й потепліти,— вічним не бути й сухому морозу.

А не тепліло.

Кип'ятком розпарювала глину, свіжої балеги примішувала, підкидала для замісу як дріт жорсткого біловуса, й отим надійним місивом заліпляла, замазувала між деревиною кожен щілинку, де тільки зяло і зоряло, пропускаючи студінь з вітром,— той на Верховині навіть дерево просвище, всюди вчидиться... А коли так, то видує він тепло і з Миколиної стаенки.

Не мала спокійних ночей.

Прокинеться, гляне по дітях. Сплять малі безжурно — нічого не знають. Сниться їм зелене пасовище, а на пасовищі брикає ногами Циганка, сонце спливає вище й вище, дитячих забав та потіх — досить з нею. Після роботи наморений Микола спить. Де йому журитися, щоб Циганка мирно розтелилася, коли блукає в глибоких снах?

Схапується з ліжка й розпалює в хаті вогонь. Вихололо. Не протопи — до ранку діти померзнуть. Та перед тим, як підпалити, таки накидає сірочка — й до хліва. Треба глянути, як Циганка. Ружанкою жури ніколи не мала. Ружанка телілася — коби так кожна людська корова. Навіть первісткою привела — ніхто на підмозі не був. Ранком увійшла до хліва, а вона теличку облизувала. А як з Циганкою, коли так затучніла?..

Постоїть у хліві, подивиться. Телиця ремигає і відлежується.

Набере полін з дровника й біжить до хати. Аби не грюкнути, зовсім тихо покладе паливо, й уже вогонь підпалює. Перед піччю поцапкує, поки не загомонить полум'я. Далі підкине полін ще.

В іншу ніч під тріск вогню солодко засинає. А тепер не спиться. Дивиться в стелю й бачить над притягнутою гасницею зчорнілу хмарку — застигла, бо за місяці від побілки з гасниці було як хмарці на стелю піднятися.

Повіки стулить, а мимоволі схапується не тільки у вогонь підкинути, але й знову податися до хліва.

Ніч повисла над селом чорним беззоряним небом, до-вколишні гори мовби приступилися ближче й звузили горизонти, а тому все-все по околиці трапило в темін ще густішу й глибшу.

Було вже ясно зовсім, що Циганка не може розтели-

тися. Марні потуги й стогони, марні клопотання Миколи й вицікування. Здається, все марне, тільки відчай не марний, бо все більший, більший. Гадалося, що тут обійдеться без Хоми Маркуся — всезнаючого і всемогутнього коло тваринки і тоді, коли вона в якійсь недузї, і тоді, коли має телитися. Та ні! За Маркусем привелося бігти Миколі лом'я голову.

Василині гадалося, що рятівник явився. Більше! Йї здалося, що явився спаситель і зцілитель...

«За чю провину і за грїх так люто і зло караш її?» — заклякла біля порога — чоловіки й не помітили, коли ввійшла.

Зібравши руки на грудях, здається, не чула зими, хоч пронизувало студінню. Ружана стояла тихо, притиснувшись в кут, неначе й сама чимось завинила. Корова дивилася великими розуміючими очима й, здається, не дихала.

З хати донісся плач. Не плач, а вереск.

Мати схопилася від порога до дітей.

— Що коїте, преїсподники? — готова була судити і карати в мить одну.

— А я, мамко, казала, що ви мені першій від Циганочки дасте куластри, бо я все Циганочку пасла, а Василеві не дасте, бо він пасти не хотїв... А він мене кулачком вгатив по голові так, що я ледве не вмерла, бо в очах потемніло... — явно приборїхувала Марїчка.

— Я вам дам пересоленої і гіркої куластри! — мати вже озиралася, а де якийсь ціпок, щоб ним втихомирити і заспокоїти малечу.

Очима застигла на цвяшку під подовжньою грядю в стелі — тут завсїгди висїв сиром'ятний ремінець — був надійним і першим помічником для Миколи в науці там, де слова було не досить.

— А чого вона мені показує отаке? — наляканий Василько метнув кулачком з цупкою дулею.

Сидїла в понїмїлій зажурї, потерпаючи...

На ганку чужий хтось гупав ногами, струшуючи сніг, — не вносити ж його до хати.

— Дай теплу воду! — Микола мовив підбито, підрубано.

Сама кинулася зливати над цеберком. Хома руки мив.

Рушника тримала в лївій, коли безпорадний спаситель (буває!) мив і розтирав рожеву пїняву пїсля червоного шуму...

Сподівалася — Хома скаже щось для розради, пояснить. Бодай слово одне, а скаже... Що руки в крові, не значить — все. Хіба мало такого було, коли телятко пішло, а корова залишилася? Маркусь все може, бо вміє...

А він, спаситель, мовчить...

Чого мовчить?

Перелякано дивиться на Миколу. Микола теж мовчить... Можливо, тому, що сама вона як полотно...

— Загодована ваша телиця... Хто видав таке... — скрушався ураз Маркусь, а вона все-все уже знала й нічого не розуміла: говорить просто чи гудить.

— Пам'ятаєте Блишку? — аби ні чувалося, ні повідалося про таке. Зайшла, небога, в літа, а мала тіло — нівроку. Привелося родити, а родити — годі... Дитина в дорогу рушила — а ні туди ні сюди. Застряло, сарака... Ще там, де лікарі вчені над вченими, ще більші вчені — з інструментом, може, вродила б... А в нас не було того святого, аби поміг, порятував...

Хома повідав спокійно, розважливо, мов сам з собою розмірковував.

І вона вже тут собі пригадувала ту зиму, коли немолода тучна жінка пішла разом із дитиною. Як було в селі таке не знати і не пам'ятати?..

— Блишка — най гріхи їй простяться милостиво — замолоду дітей не хотіла. Дитятко являлося, як ішли літа в осінь... А Циганка ще цілі два не мала, коли до бугая сходилася... — бідкався Микола.

— Тіло! Все одно тіло! Що в телиці, то і в дівки!.. Природа одна!.. — Маркусь доводив голосніше, мов сердитися починав і дивувався, що не розуміють. Врешті, він сам розумівся — при отеленні поміг не одній тваринці. А тут... А тут не міг. Саме тепер до нього також приходило розуміння безглуздої втрати і великої шкоди — її зазнала родина Миколи і Васиlines. Коли б все гаразд, як би тішилися молоку, теляткові, молодій корівці! Подумати, що сталося, — голова розболюється!..

— От коза — най чортове насіння не присниться, — не при хрещених казано. Шкура кості держить, а в один окіт — черідку витрясе. Вискакують, бісята, а вона і не мекає, сіно жре... — Хома сягав за рушником до Миколи тоді, коли Василина лила на руки воду.

«Чікінь-чікінь, чікінь-чікінь» — виблискував довгий ніж один, далі дрібно «чікінив» такий, що скоріше ски-

дався не на серпка, а на серпкувату лопатку, коли Маркусь підгострював леза для розробки туші.

— Бодай м'ясо залишилося — м'ясниці, люди візьмуть... Та й, еге, дещо в банти можна повісити... А здохлиною могло стати!..— Хома кинув ніби для себе.

А вона стояла ні мертва ні жива...

— То, Василю, пішло за головою... Для бідного скупитися не треба ніколи... Гріх!..— мовби тут розмірковував Хома тоді, коли все було готове. Бач, Микола розповів історію з Циганкою, що була замовлена для Піковици по Юлинці.

Тини, оборожок сіна обіч хліва, копичка з кукурудзяним бадиллям у садку, горіх в кінці садиби, лісок на схилі, черешні і яблуні на узгірку — для неї все-все було повите чорним інеєм. Подібного ніколи ще не бачила вона, а тому пильніше приглядалася. Ні! Таки все довкола по околиці в тому чорному інеї, від якого не просто ніч, а суцільна сліпота. Вона стояла потупіло, вдивляючись у предмети ближчі, мов саме по них і хотіла для себе з'ясувати, що діється поза хатою. Поки знову переконувалася, чи все таким чорним інеєм повите й огорнуте. Таки чорним густим-густим маревом на неї насувався цілий виселок, й вона тут не пішла, а позадкувала до хати розгублено, настрашено...

«ПАКИ І ПАКИ»

«Паки і паки господу помолімся!» — тонкий голосок отця Никодима виривався кволо і невпевнено хапався під високе склепіння храмка, глух і німів під банькою — звідси для нього простору вже не було.

Закличне «паки і паки» вивело її з ночі, що пройшла тривогами, а над ранок вся огорнулася в чорний іній.

«Паки і паки пішли попи на раки, дяки пішли з попами, а ми залишилися самі!..» — чує ураз свого бешкетного Василька і вже хлопця бачить з бляшанкою на дроту — змайстрував кадильницю, нагорнув до неї жарин й розмахує перед дітьми для забави.

«А відійди, недобра лиха спокусо, від мене, грішної!» — обмахує себе хрестом, проганяючи богохулля, — дивом всемогутньої уяви перенеслася в далеч зовсім далеко. І раптом на ладані настояне, кадильницею в храмку прокурене «паки і паки» не піднімало її в небесні

високості до зір і місяця, до уявного царства з ангелами і святими різних менших і більших значимостей, а такі наvertsало до земного й матері-землі з трудами та різними вседенними турботами при тому корисному ділі, без якого не могла вона уявити себе в жоден із буднів.

— Скажіть мені, Федоре, що то є «паки і паки»? — одного разу питала після церковної треби криласника-сусіда, коли разом з ним поверталися додому. «Паки і паки» засіло, муляло, вже не давало спокою, а через це й хотіла знати про нього не від когось, а від людини в літургійній справі тямущої.

— Як би вам сказати? — криласник Федір відповів не зразу, хоч значення незрозумілого для Василини словосполучення знав. Певно, хотів премудрість являти не відразу, думаючи, що мудрість тоді й більша на вазі, коли не відразу розкривається і являється з першої волі.

Чалапаючи по осінньому, дощами розвезеному ґрунту в обхід розритої колесами возів, копитами коней баюристої вулички, вона терпеливо чекала, що скаже Федір, аж поки той не почав:

— То, небого Василю, «паки і паки» значить таке, якби чоловік хотів ще... Кажім, йому мало, а він хоче іще... Ото і значить «паки і паки». А коли хочеш знати дуже точно, по науці, то «паки і паки» значить «ще і ще». Розумієш?

Відповідь була цілком вичерпною, докладною, Василина в точності не сумнівалася, а тому далі питати й не було чого.

«Паки і паки» — похитувала головою, бо тут чула не просто отця Никодима з ектенією закличною в просьбах, а сиділа на відполірованій до дзеркала сидальницями багатьох господинь дошці за кроснами у власній оселі. Набилками зі вставленим до них бердом наганяла в уток нитку до нитки, а дума її доганяла думу й стелилася довгим мереживом, що справді кінця-краю не мало. Біле полотно-бо геть-геть підхопилося од неї — немарно човником вкидає білу нитку поміж розведену білу основу ничельницями. Ще трохи, ще трохи, і собі відпочине, сидячи за кроснами, не встаючи. Тільки б дійти в самий кінець... А тоді вже й відпочити...

Спершись і задивившись на рівні напнуті лінійки ниток, вона вже думає: так і життя. Година за годиною,

день за днем, весна в літо, літо в осінь, а осінь в студену зиму... Все одно, що нитка по нитці — все має свій початок, як і свій край... Тільки б у здоров'ї та силі стелилася вся дорога життєва до останньої днини, до останньої години на великій землі...

Багато про що вона думає, ув'язуючи все зі своєю працею за ткацькими приладами.

«Паки і паки» — їй співають уже не піп з дячком, а сама вона співає думою-зажурою. Бо співають тут набилки з бердом укупі, наганяючи не одну тільки нитку в уток, а й думу до думи. І так все для неї стелиться-мережитья якомсь дивно, м'яко, невпинно.

Республіка Бенеша розпалася.

Ураз казарма жандармська спорожніла від тих, що говорили по-чеськи в селі навіть тоді, коли тримали службу тут продовж багатьох літ. Глянь, котрийсь хлоп із Верховини пробув у чеському війську всього два роки, повернувся додому і вже язика виламає, старається по-чеськи... Значить — по-панськи... Бо по-чому хто старається, той і пан... А пан жандарм роками живе у нас, а по-нашому не хоче... не знає. А навіщо знати йому, коли він — пан? Нехай до пана тягнуться підвладні й хочуть по його! Такий-бо закон пануючих і підлеглих! Скрізь, усюди, в усі віки...

А може, пан жандарм не хотів? Так-так, не хотів! Бо досить отому жандарму було б захотіти навчитися потутешньому, як навчився б і знав би. Коли міг наш простий, від сокири та пили в лісі, від овець та волів на полонині, за два роки служби у війську навчитися по-чеськи, то чому не міг би навчитися по-нашому жандарм, інший пан на службі у нас за десять літ? «Але ж чи подібне його, пана, не принизило б? Чи не спустився б він тоді до отого самого, над яким панує?..» — питає себе і раптом тут виникає купа нових запитань...

На нотарському уряді обидві таблиці скинули — і ту, що на ній написано було кирилицею, і ту, що було написано на ній латиникою по-чеськи.

Чеські жандарми з села, угорські — до села! Казарма та сама, тільки господарі в ній уже інші. У цих, нових, капелюшки обкуреними казанками — снопики серпів з чорних півнячих пир'їн — з хвоста наскубано. Коли пани проходять вулицею з настромленими багнетами на довгих рушницях, пир'їни серпами жнуть повітря. Жандарми сердиті, бо їм так зручно. А либонь, так і треба.

Ніхто в селі не бачить усмішки на обличчі в жандармів. Проходять вулицею, ні з ким не здоровкаються, даремно прибули вони сюди, до нас, а не хтось прийшов до них... Мабуть, такий закон всілякого панування: пануючий чекає, щоб здоровкалися до нього... Щоб йому найперше здоров'я зичили...

Щоправда, на Верховині з жандармами ніхто не здоровкається з простих селян. Стоять чи проходять люди, і ніхто перед ними капелюха не знімає, не озивається до них «добрим ранком» чи «добрим днем»...

Староста в селі теж не той, що був при панах чеських. Колишній був газдою з аграріїв. Теперішній — теж газда. І теж з аграріїв. Тільки теперішній груди обвішав нагородами. Вона бляшки сама бачила. Відзнаки в нового старости з першої світової війни — за вірність цісарю і хоробрість на фронтах. Оце все на панському рахунку добре трималося й пам'яталося десь далеко-далеко від Карпат навіть тоді, коли в горах вже нічого спільного з давніми цісарськими панами не було. Та досить було панам з Будапешта знову з'явитися в Карпатах, як з'явилися й відзнаки в старого вояки, а з відзнаками й служба старости. Пани, бач, вміють бути вдячними й пам'ятати навіть давню службу!.. А хіба це така велика наука? Це собачий обов'язок!..

«Паки і паки» — наганяє нитки в уток, і думи тчуться спокійно і не єдино, аби думалося, а для того, аби все краще нею розумілося. Тут вона підбирається до зовсім звичайних істин і вже бачить глибше. Й починає глибше розуміти світ.

«Таблиці на крамарнях та корчмах помінялися. Іншомовні таблиці на нотарському уряді, на жандармській казармі, на школі. Вся влада в селі інша. Жандарми інші, пани на уряді нотарському інші, і їх побільшало. Крамарі й корчмарі, правда, ті, що й були. Тому так, певно, бо й горілка та, що п'янить, ба й вино хмільне... Крамарі, глянь, язика виламають, стараючись по-угорськи — досить якійсь пані з уряду поріг переступити чи жандарму до крамарні ввійти, як крамар так і мондокає — в пани пнеться щосили! От і міць влади!» — думає Василина, краще розуміючи нескладні істини в режимах держав.

«Паки і паки» — знову чує, як під ногами поскрипують лапки, а вгорі ничельниці, коли розводиться основа. Чує, як набилки бердом нитку в уток набивають. Одна,

дві, п'ять... десять... сто... Тисячі і тисячі ниток в утку. Хіба злічити всі, що в полотно уткала? А для чого лічити? Кому? За що?

«От злодії були пани! І весь світ був злодійським! Весь порядок при них! Крамар Адлер при чехах давав на борг. Потім морив екзекуторами. А при жандармах з пір'ям за кlobучками помудрів. У борг навіть солі не давав. Для чого клопіт Адлеру? Не маєш грошей — зароби! Адлер дасть тобі нитки на вагу, а ти Адлеру віддай на вагу біле полотно з ниток. І тобі заробіток! Правда, невеликий, та при малярському королівстві з заробітками стало ще гірше, як в останні роки при республіці Бенеша. Казати чесно, ти і не знаєш, який твій заробіток, бо зароблених грошей у Адлера не лічиш. Ти просто береш в Адлера крам за ту роботу, що її дав додому він. А не хочеш брати нитки? Не хочеш, аби Адлер продавав наткане тобою з його ниток полотно? До Адлера Візела найметься інший!

А коли хочеш заробити щось, аби в хаті було бодай щось з Адлерової багатой крамарні, набилками вганяй в уток «паки і паки»!

Коли Адлер був би порядним, не дер з бідного сім шкур, мотки ниток продав би тобі. Наткала б полотна й продала б разом з працею. Та навіть просила продати білих отих мотків для полотна. Візел довгими пальцями шкребнув густі кучері чорної бороди. І тільки!» — Василина під «паки і паки» в храмку знову згадує з того, що привелося зажити при королівстві некоронованого регента Хорті, при хитрому Адлері з його ткацтвом і заробітками на ткацтві. І тут знову й знову впевняється, як багато передумала-пережурилася в часи важкої скрути за отими кроснами й тканням отим задля мізерного заробітку в Адлера. Отут, у затишному маленькому храмку, вона тепер знову й знову розуміла, як часто саме по неділях і святах опинялася наодинці, на самоті проникала думами в життя-буття і так впізнавала довколишній світ, мов у будні для подібного зосередження в неї не вистачало часу за клопотами й невпинною працею... При требах у спокійному вистоюванні, певно, і мала вона достатньо можливостей та зручностей забуватися за думою...

Очі її опромінюються, заробітчанська важура зникає, мов праці клопітної і важкої зовсім не було. Так зітхає,

наче звільнилася од тягара, що гнув, а вже тим білим полотном принижував, зводив нанівець її ткацьке уміння.

Даремно храмок древній, іконами обвішаний, неначе озирається вона по своїй хаті. Бо дивиться на підсинену вапном стіну. Але ж з тої стіни килим від кута в кут на неї дивиться не просто. Килим той повідає казку про першу довгу й похмуру в сльоті осінь після одруження з Миколою. І саме тут до неї приходить радість утвердження себе за ткацьким знаряддям — певно, досить і одного килима, щоб заслужити вічність на землі, коли в тому килимі увесь ти! І вже тут вона вся при далекій-далекій роботі за кроснами — робота подарувала їй велику радість з отим щастям, коли чуеш: краса творення в тобі і ти сам — краса... Хіба не отут вічність?..

Мов свята малі приходили до неї, коли вовняні наряднені мотки опускала до приготованих барвил, потім виполіскувала їх і розвішувала на довгій жердці під хатою, щоб просихали. Червоні, зелені, голубі й сині, жовті, рожеві, чорні — яких кольорів не треба тільки для краси! Справжнє свято прийшло до неї, коли основа була вже на кроснах й залишалось ткання. Вона мовби чула тоді довгу й цікаву дорогу попереду, а належало дорогою пройти не в сірій одноманітності кроків, а в баченні дива, в радостях відкритих таємниць, що поволі до неї щедро являлися.

Скільки прочуленої жіночої радості було, як в дорогу рушила й пішла. Килим в сторону було відкладено отой, що його принесла для зразка від зичливої сусідки, — коли їй килим барвами та узорами сподобався, чого не дати для зразка красу? Не тому відкладений був, що багатою вигадкою нецікавий, а тому, що вона творила своє, зовсім неповторне, а тому й небувале! Червоні вовняні нитки вплітала з думою про любов велику й чисту — з червоними узорами чергувалися білі. А поза-як у житті була не тільки вірна любов у неї до Миколи, в Миколи до неї, оскільки в житті була не тільки одна, чистота в стосунках з людьми ближчими і дальшими, добрими й злими, а було щедро й смутків та жалів, злигоднів і страждань, вона приплітала до узорів червоних та білих також чорні... А попри це була нескупа на барву зелену, бо саме в ній бачила свою Верховину з полонинами високими, з ялинами в лісах, садами яблуневими й тими полями, де косилися трави й паслася

худобинка. Чого тільки барвами різними не виписувала вона в уяві? І була радість в усьому з доробою поспіль тою, що проходила життям, бо все-таки радість перемагала й уявити життя без неї було годі!..

Багато-багато днів сплигло, поки перша велика килимарська справа в ранній замужності була готова, завершена. Певно, тому до неї радісним святом прийшов і той четвер, коли тканину знімала з кросен. Тільки знаряддя опинилося голим й уже не при ділі були набилки з бердом й отим «паки і паки», тільки розслаблено валялися нитяні ничельниці й пусткою зяяв порожній потак — все було готове для горища та відпочинку заслуженого на ньому — тільки багатоденна праця перелилася в барвисту красу килима й лежала в сувої, як дихнуло на неї відчуттям не одної радості, але й раптової пустки.

І сум нагорнувся тут не просто, а наче вплився у радість від того, бо дорога пройдена, на високу гору піднялася, таємниця відкривання узорів у килимі відома й куди тут далі? Оскільки прагнула знову і знову краси, готовий килим розстелила по всій довжині і ширині кімнати, аби знову побути зі своїм трудовим святом, а значить, знову сповнитися відчуттям творення краси, а значить, знову збагатіти й зрозуміти доцільність життя на землі між людьми, тваринами, деревами і травами... І тут килимарський витвір не просто грав барвами й переплітався узорами, а свідченням був її великого і багатого світу. Й уже сум розвіювався... Вона чула, як той сум вщент розвіювався, нидів...

Вік, здається, минув од тої пори, коли барвистого килима ткала. За сплунутий час відтоді барви вицвіли, вибіліли, вимарніли. Барви зовсім не ті, що були, як над кроснами ворожила, вшиваючи і втикаючи нитку до нитки, узор до узору по частинах. Але ж вона бачить той килим тільки таким, як і в отой давній четвер, коли знімала тканину з кросен, як при тій роботі, якою в підсумку нарадуватися не могла. І в цьому теж була вона...

І знову чула в собі колишню крилату силу...

«Паки і паки»...

Хирлявий отець Никодим помахував кадильницею якомсь байдуже чи й недбало, обкурюючи ікони на вівтарній стіні, провинено забулася на ньому. Справді-бо: дячок з попом моляться, а вона мандрує по грішній зем-

лі, то забираючись у високі гори й далекі давнини, то поминаючи дні зовсім недавні.

На хвилюку зосередилася й зібралася, наче сама готова була податися в надземні високості уявами. Однак тих уяв вистачило всього лишень, аби поріг переступити самої церковки. Оскільки знову тут починалося для неї цілком земне, а духовний отець уже зник за вівтарними дверима, ховаючи і свою ладаном прокурену кадилицю, не просто зосередилася, а звідси подалася до свого. І цим для себе знайшла притулок зовсім справжній, а тому й живий та цікавий. Тут обернулося все до тої тканини, що на старі очі, на пониділі в праці руки нагодилася тоді, коли відпочити б, про ткацькі кросна з бердом і набилками, мотовилами і лапками забути. Та як забути, коли тримають у господарстві кілька овечок й хочеться для кожної дитини наткати та надбати незвичайного своїми руками для пам'яті по ній тоді, як її не буде, як буде багато внуків і правнуків.

Для наймолодшої Анни старалася найбільше. Старалася, певно, тому, бо наймолодша далеко. А там, за кілометри від Дубового, на долині живуть уже не горяни, а долиняни. Ці овець не тримають, вовну не прядуть, ниток в мотки не в'ють, не барвлять, килимів не тчуть. Вона хоче, щоб оті нею наткані килими для лікаря Анни були зовсім багаті й щедрі на видумку, зовсім незвичайні в красі. Бо там, на долині, де постійно живе її вчена донька, вже будуть думати й судити не єдино про матір — рукодільницю і килимарницю, а й про її рідне Дубове, про Дубове в горах лікаря Анни, про всіх горянок, про цілу зелену Верховину. А тому й килими для дочки Анни мають бути найкращими!

Чимало морочливого неспокою причиняло їй валило. Якому клопоту бути тут? — поміркував би незнаючий. Тим більше, коли в давнину ніякого клопоту з валилом не мала, як не знали його її ровесниці, кожен інший, кому валило знадоблялося враз. Та прийшов час валилові.

Тільки ліжник для лікаря Анни готовий був не простий, а в диво-барвах, тільки винесла з хати кросна й ткацький дрібний надібок відклала знову на горищі до наступного вжитку, як ліжника вмістила до великої торбиці, щоб понести до валила. Бо ткання тканням,

а валило валилом. Не витчеш — нема що валяти, а на-ткав — без валила не обійдешся! Та як тканину виваляти, коли оцього звичайного від діда-прадіда приладу в селі нема? А коли вже так, привелося готову і не готову (бо не виваляну) тканину відкласти до кутка в тій кімнаті, що вікном на Ясенову дивиться.

Геть-геть довго неваляний ліжник з кута на неї поглядав сиротливо й докірливо, поки одного четверга не взяла його на рамено й не вибралася з ним до сусіднього села. Тут, за грунем, господарі села й державні, і громадські явилися ретельнішими, уважнішими до узвичаєних і усталених потреб, валило не тільки при колгоспному водяному млині тримали, але й добували з цього зиск для громадського ж блага й добра — несли гроші люди вже не тільки з чужих сіл, але й несла сама трудівниця вода. Звичайна гірська протічна вода...

Щоправда, мати могла б тканину довірити Марії — легше б доньці через перевал пішки взятися. Та в доньки діти свої, своя і домашня робота...

Як зморена пришкандибала через грунь пішки навпростець (могла автобусом, в об'їзд; навпростець здавалося ближче й без карбованця за автобус), пройнялася знову предметними негараздами від того, що в Дубовім нема валила. Та й це було ще не все. В селі через грунь привелося марнувати час, бо ходила аж двічі, доки тканина вивалялася. А як їй ходити в немолоді літа по горах? Та ще пусто! Тут кожен крок чавунний, кам'яний...

Розповіла про свої пригоди з валилом сину Василеві, коли той у відрядженні знайшов днину, щоб до батьків навідатися. Про мамині негаразди з тканиною син вислухав й сам пімнув: на млиновиці недалеко од дерев'яного моста на річці таки стояла колись валяльня для діла і користі великому селу. Власник млина для жорнового помелу кукурудзи мав постійний зиск і з того, що лотком воду пустив до великої бочки з щілинами між клепок у такій ширині, аби протічна вода до бочки струменем падала, тканиною обертала, а насправді бочку не наповняла — зайва вода і витікала крізь шпари в бочці.

— Напишіть, мамо, що у селі з давніх-давен люди валилом служилися, а нині валила нема!

Подумала, посудила й каже:

— Справді, ганьба, що нині валила не маємо. Зрозуміло, коли не було його ще і п'ять-шість літ по війні.

Часи були сутужні, не барвилосся і не ткалося, бо більше латалося, аніж нове шилося й купувалося. Барв та кож не було... А тепер — статок, люди все мають, а тому і тчуть — краса яка... Але ж чого, синку, я маю писати? Хіба голів мудріших нема?

— Є, певно, і вченіші та мудріші... Але такої, як ваша, нема, бо й рук над ваші нема. Та коли кожен буде чекати на когось іншого, вік буде носити село тканину через грунь до сусідів...

— Та я, синку, над цим думала, але звідки починати?

— Хоч би з газети! — Василь вмить знаходив, куди матері озиватися.

— Який з мене журналіст?.. Щоб до газети написати, треба знати як, що, до кого... Ще на мої старі літа висміють...

— Ні-ні, не висміють... Чого б це висміяли? Хіба що дурні сміються з листів од звичайних людей і тоді, як хтось щось не знає... Можливо, й такий десь знайдеться, що ладен посміятися, та тільки не в газеті.

— Добре! Писати — так писати! Маєш правду, небоже! — зраділа в душі, бо раптом причетною чула себе вже до справ, які стосуються не єдино її, а багатьох таких, як вона.

Син Василь якусь хвилину думав, неначе гадав-вагався, а як бути: взяти й написати листа самому, а мамі дати його підписати й так уже відправити в Ужгород. Це було б найпростіше і найшвидше.

Мати чекала.

— Будете писати... Будемо писати... — поправляв себе, добуваючи лист паперу з портфеля. Тим часом вона сама зручніше вмощалася біля стола й справді заради всіх жінок Дубового була готова мережити рядки на білому папері.

— «Шановний товаришу редактор!» — Василь показав рукою мамі, щоб не барилася й починала, а сам задумався: як краще? Чи отими звичайними словами, що у літніх людей, котрі справді не знаються на листуваннях, чи писати більш хитро і вчено — нехай же бачать, що на селі живуть теж добре знаючі порядки та лади в кореспонденціях, постановках питань та проблем.

Йому незвично приємно було бачити, як його немолода вже трудівниця мама тримає над папером ручку й сама неначе готова почати без його підмоги.

— Пишіть, отак, як думаєте, й пишіть...

— Про валило! — ствердила предмет отого листа, що ось-ось мав написатися.

— Як? — вирвалося ураз запитуюче, а насправді зовсім не запитуюче, бо всього для початку, для певності, і мати питала тут уже не сина, а себе, з чого почати має, а точніше — подумки перевіряючи саму себе.

Він, Василь, мовчав.

А вона писала. Писала без поспіху і без вправності.

Її рука справді в'язала літеру до літери, лаштувала до слова слово, й отак рядок клався до рядка.

Він, Василь, мовчав. «Побачимо, побачимо, а що там і як там напишеться-наскаржитьесь про славнозвісне, а правильніше — про горезвісне дубівське занедбане й забуте валило!» — міркував.

А воно й справді тоді написалося!

Мати послідовно, продумано, доводячи до відома й інформуючи, написала редактору обласної газети про те, що колись у верховинському селі було валило, що ним село користувалося, бо воно просто було потрібне і корисне, що в тому валилі вивалявся не один ліжник, який був готовий і знятий з кросен, що нині в селі валила нема через недбалість і занедбаність, хоча воно дуже потрібне: лихо, віз стоїть, а рушити його нікому.

Мати виклала, що валило — зовсім проста споруда, зробити її нескладно й не накладно, а оскільки воно так усім потрібне, належить вчинити, аби й було. Просила редактора, щоб у цьому ділі вже не їй одній, а всім жінкам поміг.

Василь аж здивувався, пробігши очима листа рядок по рядкові, таким діловим, виразно точним і в той же час докладним був лист. І наче маму тепер побачив він по-новому, іще з меншої віддалі, а тому й сам ставав значно ближчим до неї.

— Отак його й надішлемо!.. Ані правити, ані додавати що-небудь ніякої тут потреби нема! — мовби не проговорив, а проспівав Василь, подаючи маминого листа для її власноручного підпису. Годилося так!

Неначе інак бути не могло, взялася вона за ручку й так же акуратно, як акуратно був написаний лист, підписала...

Листа взявся вже надіслати сам Василь.

Лист матері надрукований був. Не повірила очам, побачивши ймення своє в газеті. Подібного ніколи не

було, й це теж для неї стало цілим великим відкриттям вже не єдино для очей, але й для серця. Вона знала, що більше ніколи свого ймення в газеті не побачить, але друкарнею відтиснуто ім'я її пробуджувало почуття небуденне. А яким чудом було, коли сільський листоноша приніс навіть гроші з редакції. Це справді був і перший, і останній її газетний заробіток. Думала, а чи не сталося так, що гроші їй принесли випадково. Тому відклала їх до товстої книжки: знадобиться повернути, наготові будуть під руками. Яка шкода, що не спитала нічого Василя, а він сам не сказав, яка несподіванка може чекати...

Нечекано послали за нею з сільради.

Голова-молодюк — міг бути сином — незичливо й взято обміряв від ніг до голови, наче щось вивіряв, а потім втупив зір до газети з листом про валило — все впізнала вона відразу.

Спершу поколисував головою уверх-униз, потім щось мугикнув і присунув до себе листа з редакції. Читав довго, хоч тут було кілька скупих рядків.

Що скаже голова сільради? Не для жартів же покликав, конче скаже причину.

— Вам, бабо, ще потрібне валило? — тримав долоню правиці на газеті, лівицею піднімав листа з редакції й так дивився на неї.

— Я сама, синку, вже без валила могла б вік свій і довікувати! — мовила спокійно.

— А кому валило потрібне? — знову показав листа з газети, немов отой лист для нього і був свідченням проти неї.

— До газети писала я! — промовила спокійно.

— Чого тоді крутите-вертите? — мовби допитався й зрадів. — Ви пишете, а нам — відписуйся!..

— А чого мені, синку, крутити і вертити, коли я ціле життя і стояла прямо, і ходила прямо? Доки, синку, живу, потрібне валило і мені!.. Та я не думала, що з-за валила покличуть мене на сповідь до тебе — такого ще молодого. Я гадала, що ви візьмете й валило для села зробите... Багато треба? Вода тече, а чого їй текти без діла, коли може і діло робити, і гріш заробити?.. — мати дивилася тепер більше на ту газету, в якій лист її був надрукований.

— Що селу потрібне — самі знаємо! — завпадливий молодюк не міг заспокоїтися — куди не заводить затята

завзятість, тим більше, коли ще життєвий досвід малий, а впевненість у собі велика, як і певність у правильності вчинків.

— Сідайте, бабо!

— Сиджу, синку! — умисно гупнула собою перед гаетою застеленим столом на сидіння гнугото стільця.

— Пишіть! — розчервонілий, підсунув листок паперу, повеліваюче й нахмурено — ручка столом покотилася й застряла біля каламаря.

Ручку не брала.

— Пишіть!

— Що писати, небоже?

— Пишіть, що з вами у сільраді говорили, що ви все зрозуміли, що з свого боку до нас ніяких претензій не маєте. І під цим підпишіться!

— А ти, видно, жартувати захотів... Не сердься, товаришу голову, але я вже не з одної печі їла хліб тоді, коли ти в довгій сорочині держався за мамин подолок і так по хижі ходив... — вона говорила несподівано для нього, а може, несподівано й для себе враз. Оскільки він уважно слухав, задивившись на неї, вона продовжила: — А валило селу треба, щоб не ходити з тканиною через ґруні по чужих селах!.. Мені видиться, що ти й сам ліпше маєш знати, що нам потрібно, аніж редактор... А коли так, про це маєш подбати. Ти молодий, а тому й селом маєш старатися ліпше, аніж я — немолода баба. Тобі самому на довше треба. А що говорю тобі так, говорю по праву, яке у мене від тих, що свій голос за тебе віддали... А ти — для них.

Мовчав.

Наче сталося несподівано з ним дивне й незвичайне. Він-бо навіть не думав, що нічим не примітна жінка раптом стане саме так насупроти. Сподівався-гадав, що досить йому підвищити голос відносно мороки, яку причиняє селу, і вона відступить. Написати в газету, врешті, хтось неспокійний і завпадливий міг її намовити. Вона ж могла намовам піддатися. «Звідки в ній оця рішучість? Звідки воля?» — питання громадилися й ставали загадкою. «А хіба отак вона посміла б колись?» — раптом не просто розумів її теперішню силу, але велику правоту зі справедливістю. Таки тут поміркував, що не якась примха чи забаганка спонукали її листа написати навіть у тому разі, коли робила це не одна.

— Будемо думати... Знаєте...— накінець звів голову, коли вона встала з-за стола, залишаючи лист паперу чистим.

«Будемо думати!» — чула вона тепер слова молодого ще, а тому й життям вченого мало голови сільради.

«А валило таки поставили!.. От баба! Одна поставила валило!» — навіть до приємної усмішки схилило її, але ж вона розуміла, що коли тут і можна сповнитися своїми думами вщерть, датися до своїх земних ближчих і дальших мандрівок уволю, належить бути смиренним і благочестивим...

Схаменулася, коли многолітували. Саме тут неначе повернулася до своїх первенців-близнюків, задля яких з двома пшеничними паляницями прибула до загубленого в горах далеко від Дубового села в межигір'ї з дrevньою церквою. Побула тут, у церковці, не єдино при заздравній відправі, але звідси сама найперше намандрувалася вволю й досхочу. Все було так, неначе тут знаходилося лишень її тіло, дух же блукав далеко-далеко звідсіль укупі з таким же хвилюючим забуттям. Тепер, почувши «многая літа» у ветхому храмку, схопилася й сама. Спершу співали в унісон псалмопівець з криласа і отець Никодим, а далі й сама вливалася своїм материнським справді просячим і благаючим голосом. І вони вже утрюх в'язали докупи, випускали течійкою слова: «Многая благая літа во здравїї, спасенїї на многая і благая літа». Співала вона так, що на неї забувся сам отець Никодим — переспівала його, — а дячок з криласа навіть десницею незграбно по-диригентськи подавав знак, щоб спів був доладнішим і більш зібраним...

Оце й було всього, коли вона також була тут присутня.

Дячок гасив свічки. Горіло їх рівно по одній на кожне ймення в споминку «за здоров'є», коли озиралася по затишному храмку з товстих деревин, що вже не пахли смолою, а дихали ветхістю. Проте вона добре бачила, що в зрубі деревини таки ялинові, а тому ураз пахло їй не просто димком, який млосно тягнувся від погашених свічок, а обмитим травневими дощами зеленим ліском тої дороги Великим Плаєм, що водила її тисячкрат за довге життя, вела й тепер на Ясенову...

Очевидно, гоже було й «за упокій». Пімнути б усіх померлих родичів — близьких, далеких. Тих, що їх пам'ятає сама, і тих, кого не знала, проте живуть вони по списку поминальному «з роду в рід» у пам'яті живих. Найперше тут пінула б Юлинку свою — пішов ангелик од неї так несподівано і так намарно...

На серці у неї защеміло. Бо тут відчула повноту взаємоспоріднення, бо ураз ті, хто зустрічає на землі весни в цвіту, радіє теплоту літу і щедротам осені, не уявлялися нею без тих, хто весен не зустрічає, не бачить більше черешневого білого цвіту, та й інею білого більше не бачить... Знала тут, що одні неможливі без одних, і в цьому була вже не лишень пам'ять, але й ціла вічність...

Тільки одну хвилю вона уявою стигла на сільському цвинтарі з огорожками, хрестами, стовпчиками, з чорними ялинами на варті в огорожі довкола, й обіймала своє Дубове з горизонтами ближчими і дальшими, з лісами і полонинами, аж поки ласкаво не дивилася на рідне село з вулицями, рікою Тересвою, залізобетонним мостом, з новобудовами — справді нагадували міські й дивовижно далеке в горах Дубове ураз поріднювали з містом... Саме тут вона розуміла, що все плине й минається...

Все-все плине й минається. Не минається тільки саме Дубове, сама річка Тересва, самі гори близькі й далекі довкола, блакитний овид і сине небо у височині, а з ними всіма й красуня Ясенова.

Не минаються стежини, менші й більші дороги по землі, бо є в них справді щось від жил із кров'ю в живому...

Не минається те добре, що залишається, як, певно, не минається й зло... І куди б ти не ходив, у яких світах наостанку не були б заховані твої кості, коли ти звідси, з Дубового, ти по вік віків і тут. Бо тут спочивають твої прапрадіди, і ти частинка їх... І ти з ними живий і навіть мертвий зі всім, що живого залишив по собі...

А коли так, шукала свою власну істотність. У чому її суть, у чому смисл її буття?

Не знала будня без праці. Без отої звичайної праці, що не тільки нею прикрашалася земля по веснах новим проростанням і цвітінням на ниві, в городці, на ланах за селом, але від якої приходило й само життя...

Була вірною дружиною і матір'ю була... Так-так, саме не одне почуття, а високе розуміння материнства

сповнило її тут високим розумінням і таким же високим смислом буття. І вся була зі своїми дітьми і в своїх дітях.

Яких скарбів нажила? Що залишиться по ній для вічності? Анічого більше, окрім її чесних і працьовитих, справді добрих дітей! А хіба це не вічність? А хіба це було малим покликанням її на землі в горах, де все приходило до простої і чесної людини в мозолях, у поті чола?..

День минав для неї ще один, коли надвечір наближалася до садиби з хатою сина в нижньому кінці недалеко горіха — поновився горіх, ожив, бо природа знищити не дала себе, чуючи силу в дереві іще...

«Лікар Анна!» — ураз збагнула вона долю нову вже не тільки своїх дітей, але й села в горах, власну долю!

«Лікар Анна! Перший лікар з колишніх бідарів... Хіба могла я думати про це, коли народилося воно, а журба цідила сльози: для чого прийшло на світ, якщо на світі простій людині так тісно?»

Нині все могло бути інак. Знайшла б діло яке... Та воліла пройти іще раз тою дорогою, яка насправді була вже пройдена. Тепер подумки... А тому й подалася з хати, з села, аби наодинці... З собою... Зі своєю замірею... З материнською думою...

КРИНИЧНА ВОДА (СЕСТРИ)

Мовби й не переступала порога, здається, зовсім-зовсім непомітно до нашої родинної хати в селі ввійшла тітка Марія. А може, вона боялася когось несподівано потривожити чи навіть в спокої рушити, тому лагідно, уважно й тихо явилася.

Я зирнув по ній. Щось віддавна фамільне, тепле-тепле струмом пройняло всього мене. Через це, либонь, в одну мить і хотілося кликнути: «Люба наша тітко! Зніміть із себе того чорного плюшевого кабатка! Назавжди скиньте і товсту чорну хустку з плечей, що, так химерно якомсь зашпилена під самою бородою, вповиває лице і ховає від очей людських вашу добру посивілу голову! Най ці темні одяги не старять ще більше такої справді прекрасної і в немолодих літах подобн вашої!..»

Свої думки я мерщій обірвав, бо вже хотів бачити єдино їх у хвилику справді на цей раз нелегкої зустрічі для сестер. Нещасно впавши в ожеледицю, мама зажила каліцтва, а тітка Марія таки навідалася пішки здаля відознати хвору, погугорити з нею — мама хіба могла не сподіватися її, не бажати цього?

На один момент лишень мамина сестра неначе зосереджено застигла над ліжком, тут же м'яко припала до недужої й так щиро обцілувала її для привітання, мов дві рідні сестри цілий довгий вік не бачилися, одна про одну нічого не чували, не знали.

Незрозумілого й дивного тут нічого не було.

Знав добре я, що мама саме сестру Марійку любить з особливою ніжністю, що і в тітки Марійки сестринської радості до мами щедро й багато. Це передавалося до нас, дітей, і завжди небуденним радісним святом ставала поява тітки в нашій хаті на чарівній околиці під не менш чарівною назвою Зелена Колиска.

Я так не хотів бачити сліз на маминих очах при цій зустрічі!

Жарти хіба? За довге життя після одруження сестри стрічалися хоча не так вже й часто — жили в різних кінцях великого села,— та в рік бачилися не раз. Коли, бувало, вже і не в гараздах — вік всього їм виділив і дав,— та бачили одна одну в здоров'ї. І це було завжди головне, найістотніше. А тут несподівано така прикра й невесела новина, такий гіркий привід для відвідин!..

Вже одне усвідомлення того, що наша привітна мама не в силі стати на ноги, тут явити щедроту шанобливої уваги до сестри, що нещастя подібне пригодилося за життя на схилі, могло розхвилювати й розтривожити серце, на очах могли зринуть і засвітитися болючі сльози.

Мама непомітно поправила на голові хустку, для акуратності та охайності глибше вгорнула на скронях пасма сивого волосся, одну коротку хвилюку всього збиралася, неначе думала тут, що має сказати, а можливо, тамувала напливаючі хвилювання в собі.

— Видите, сестро, при якому стрічаємося іще...— так мовила, ніби одна тільки й винна була в тому лихому нещасті, що знайшло її на гладкій дорозі.

— Чоловік, сарака, мусить перебути й перетерпіти все-все, що тільки з ним стається й пригоджається!..— поступливо тітка відповіла тим невисоким і м'яким голосом, що добувався десь ніби із грудних глибин, а тому й звучав лагідно, мирно і лишень по-тітчиному неповторно.

Ще кілька обмінних слів, ще кілька обмінних речень між ними. Скоріше звичайних і зовсім буденних, як водиться серед тих людей, котрі хитромудростям у словесних спілкуваннях не навчені; зате прямі і прості, відкриті і завше задушевні, бо і їх вседенна праця, і само походження є звичайними. Питалося тут про те, чи всі дома в тітки здорові, як діти й онуки. А при нагоді відвідин це якоесь по-особливому розумілося і сприймалося, згідно освяченого прадавністю звичаю, коли здоров'я — перш за все, найвище всього, найдорогоцінніший скарб...

Незабаром, якоесь непомітно, почалося оглядання покаліченої в коліні маминої ноги. Для сидіння хвора піднялася на ліжку, марно ніг опускати годі ще й тому, бо нога в гіпсі лежала при покрайниці ліжка, а через неї здоровою теж спертися об долівку було незручно.

Тітка охоче й спритно підбила й підпушила подушки так, що мамі вже сиділося легше, склала тут обидві руки під грудьми в готовності оглядати несподіване каліцтво. Мама завбачливо, якимось особливо охайно і до міри в жіночній чистоті й обережності відгорнула велику перину з ноги. Тут ураз неприємно забіліли гіпсові панцирні оклади, що то своерідними клепами втискали цілу ногу до рами-жолоба, то обіймали її під коліном цупким обручем. Оголену ногу мама тримала для озирання терпеливо, аж доки тітка не торкнулася обережно долонею коліна — тепер виділося опухлим, ба навіть не боліло.

— Для хворої ноги зараз головне — мир і спокій.. Аби поламанюю кісткою не рушати!.. Най собі так в гіпсу й лежить — видужує!.. А боліло довго?..— тітка Марія і приходила до мудрих житейських висновків, рада й запитувала.

— Боліло, сестро, тоді, коли-м розбилася... Іще на другий день гірко боліло... А як поклали до гіпсу, нога втихомирилася і вже не боліло, бо така була, як дерев'яна... І тепер не болить, тільки стати на неї не можу...

— Де там ставати!.. Ще почекайте!.. Воно помалу-помалу й загоїться... мусить загоїтися... на те вона в гіпсу... І не таке гоїлося на челядині, сарака...— тітка втішала, закінчуючи оглядини.

— Я, сестро дорога та любя, теж маю добру надію, що отсе лихо якимось перебідую... В житті зі мною вже було всіляко... Такого, правда, ще не бувало... В тишині та в теплі загоїться... Тільки горе, бо не просто лежить челядник, а робота лежить мала і більша... всяка робота лежить, коли чоловік лежить...— мама втішала себе надіями і тут же нарікала.

Вона говорила при всьому так спокійно, так витримано терпеливо, наче випробування переломом кістки в коліні на схилі віку долею було дане для визначення твердості характеру, мудрості і всього лишень її терпеливості, а до цього ще — благородства і вміння поводитися й тоді, коли справді випало тяжко. Й у всьому тут явилось оте велике, вже не просто вражаюче спокоем, але й заражаюче вірою. Наріканням вона скаржилася тільки на те, що уже, певно, не один тиждень пролежить без руху її жіноча праця...

— Знаєте, сестро, най би лежалось, коби робота робилася...— мама якось мудро і хитро мовила так, ніби вже сама з собою розмірковувала. А тут додала: — Коли челядник ціле життя на ногах, ніколи припочинку не мав і не знав, най би і полежалось... Та гірке мое теперішнє вилежування... А я-бо готувалася до напруженого напярсти ще, далі мотки намотати й нафарбити, навити кросна...— до легкої і вмілої ткацької роботи мама готувалася завжди заздалегідь й ретельно, знаючи, що тут потрібен не тільки добрий припас, але й запас. Не раз в житті приводилося бачити її за миттям вовни, за куделею, намотуванням, лагодженням кросен, за самими кроснами і отим чудодійством, на яке, здається, була спроможна вона тільки одна...

— А як тепер за кроснами з покаліченою ногою, коли треба обі здорові? — мама питала сестру.

— А, люба сестро!.. Нogu будете чути іще немалий часок і потім, як загоїться й кістки зростуться... Де вам іще до кросен і тканиня!..— мовби тітка готує маму до всього, що має стріти її далі. Була б лишень прихильною доля, й лікування проходило успішно.

— Добре знаю, що довго буду її чути... Але тільки б я піднялася, ступила калікою крок, пройшла по хижі, вийшла за поріг... Нога б розходилася й пішла б... Мусіла б піти...— тут в голосі мами однаково тиха й добра надія, що тверда воля й прохання щирі... Все в ній, у мамі, з її широким світом...

Після цього вже гутірка ведеться більше тіткою Марією — певно, для розради і втіхи, щоб маму зайняти і від неспокоїв відвести далі. А тому, наче для підтвердження своїх умовисновків про неминучість болів навіть після остаточного видужання, тітка викладає зі своїх щедрих житейських пригод і надбаних досвідів.

Тітка розповідає про ту лиху пригоду, що всю близьку рідню нахвилювала її несподіваним каліцтвом. Вела вона з гори після сінокосіння корову на мотузці. В чагарях щось несподівано шаснуло, корова кинулася й сіпнула повідком, тітка посковзнулася й упала під самі передні коровині ноги. Можливо, сама корова й не хотіла — тварина була мудра,— та ступила на тітчину гомілку. Довгі тижні набідувалася тітка Марія і в лікарні, і дома...

— Що вже набідувалася я сама, що вже нахлопоталися мною дохторове. Яких ліків не перепробували і не

вживали, а нога боліла й боліла...— тітка говорить з ремством і скрушно, мов від цього й до мами повинно прийти розуміння неминучості клопітної, а з розумінням і більша терпеливість, витривалість — невже мамі цих якостей у житті треба було переймати і навчатися?..

— Знаю, дорога сестро, знаю... І ви намучилися, най нікому не приводиться...— мама співчуває вже це єдиній тітці при гутірці, але відвертає лиха від усіх добрих і чесних людей.

— Знаєте, спершу хотіли мене везти на якусь консультацію в район, а потім з району консультанти аж два приїхали... Обдивилися, обмацали боляче й приписали якісь такі мазі і пілюльки, що про них і чувати не було. Вся надія була, що ліки роздобудуть десь в Ужгороді. Чекали ми, чекали тих ліків, а їх не було й не було... Аж тоді, коли я вже з лікарні виписалася, якийсь чоловік пакуночка для мене з ліками передав. Покрутив, повертів дохтор пляшечками, простягнув і каже: «Воно може знадобитися — корисне і тоді, як болить не тільки кістка...» Принесла я ліки додому, кинула десь до кременця, а далі й забула про них.

— Добре, що більше не приходжалося вжити їх...— мама, здається, й поставила все на місце.

Все тут при маминому каліцтві пімнулося з тітчиних негараздів, говорилося повільно й спокійно, з тою докладністю, коли враз, здається, життєвого досвіду більшало. Бо тітка ще розповідала про свої негаразди в сльотаві осені з пронизливими вітрами, в зими з віхтелицями і морозами лютими, найбільше прикростей випадало тоді, як від холоду бралося на тепло, мінялося від тепла на люті морози чи й взагалі на студінь. В нозі тоді поламувало і покришувало, нудило млостю й просто боліло усе єство.

— А знаю, знаю, що і мене буде боліти... так не мінеться, аби вже не поболювало...— мама примирливо, вислухавши все уважно з тітчиного досвіду.

— А скажіть, дорога сестро, як лихо — бодай гараздом минулося й ніколи ніяке не наверталося — сталося? — тітка Марія вмостилася на табуреті й питала так, мов тільки тут і тепер відвідини починалися. Як минути, щоб про все самій не розпитати, не вивідати,— хіба хтось інший розповість краще за хвору?

Мама зиркнула через покрайницю біля голови, а чи батько гутірки не чує — в обідню пору погодував коро-

ву, кинув сіна вівцям в кошарі обіч хліва, простуджений приліг собі на своє ліжко й під теплою, домашньою роботою волохатою ковдрою заснув. Бесіди сестер, звичайно, він не чує. Та мама й спокійніша, коли бачить, що батько таки спить.

— Усяку барву для нарядених мотків я уже маю — минулого літа купила з рук. Барва добра вдалася... Та не було у мене синьої, жовтої і червоної...— мама ніби тут сама з собою розмовляла-приповідала, нарікала і поступалася, відходила, голос її ставав зовсім тихим, слова наче й не мовилися, а пливли собі.

Раптом мама озвалася голосніше, наче щось важливе згадала в розповіді, для тітки цікаве:

— Горбатючина Гафія іде з села попри нашу хижку, знає, що я барвити звикла, що я бідкалася, де би червоної і синьої купити, й каже: до госпмагу барву привезли, бере, хто скільки хоче... Гафія, небога, в пилипівку і сама журилася, що мотків напряла, а барвити нічим... А я люблю мати й про запас, аби при потребі не дивитися в небо, не ходити по людських хижках, роздобуваючи-позичаючи...

— Ой, так-так, не забудьте собі бесіду. Уже дві весни минули, як до мене в орання в один понеділок прибігла Цимликова Олена. Просила під милого бога, аби я позичила їй зеленої і червоної барви до п'ятниці. Барва у мене була, я позичила — чому не вчинити добре, коли можна. Та минуло від того понеділка п'ятниць стільки, що й не злічив би, а як барву виділи ви, так виділа і я — на вічне віддавання... Мене барва з торбою в світ не пустила — я одна газдиня, — але якось недобре вийшло: на вулиці Олена чиниться, що не видить мене, а я чуюся якоюсь перед нею провиненою і собі... Та тільки ви кажіть, що було далі, бо я своє та своє...— тітка була наскрізь доброю, у всьому якоюсь навіть дивною в доброті.

Слухаючи тітку, мама ніби відпочила, тому жвавніше:

— Добре ішлося, коли я бралася з дому тільки вуличкою. Було хмарно, та було й сухо. А тільки трапила я на асфальт, як посіяло, не дощиком полило, а посіяло гнидавцем і вушливцем таким, що як на асфальт впаде, то вже ожеледицею береться, — одна нога в бік один, друга нога в бік інший... Але я іду, бо вже-м хатню роботу лишила, бо вже-м геть далеко від хижі пішла, та й не буду вертатися голіруч. Та і тямлю, як тої барви —

бодай не приснилася — я накупувала, бо вхопило мене таким лютим морозом, коли видиться: кінець близько. По дорозі ожеледяній я натанцювалася як молода, від цього й загірлася, а в госпмазі — пес з прив'язі відорвався б, так студено; прошиває наскрізь. «Буде мені гірка і лячна барва, коли прийдеться відлежуватися», — думаю і лом'я голову біжу додому — треба, щоб старий нічого не знав, куди, за чим я ходила. Суєтливий, нервозний неборак такий, що покаяніє і кара...

— Старий, ненависний... — підтвердила мамині слова тітка, водночас ніби і виправдовуючи батька.

— Сідаю за кужіль — сварить, сную на оснівниці — ворохобить, ставлю кросна для ткання якогось — вархоль... Каже, що йому уже нічого на білому світі не треба, окрім спокою і тишини... А мені треба, бо треба дітям; шум веретена мені милий, з оснівницею мені і з мотовилом мені так тепер, як не було з легінем в танці, а скрип кросен не голову розбиває, а серце радує і тишить...

Мама помовчала. Її чоло похмурилося, на перенісці зібралася ледве помітна складка — складку цю помічав і впізнавав я віддавна. Тільки задума й зажура брали маму, коли складка й з'являлася. Та вмить мамині глибокі, завжди мудро зосереджені, проникливі сині очі засвітилися добром і прямою неосудливою усмішкою:

— Каже, що я за життя своє уже напружала, набарвила, наснувала і наткала... Каже, що з усього уже досить — час забувати про земне й готуватися в далеку дорогу... — мама ніби прикрадьком зирнула на лавицю під стіною неподалік, де в потертих та зношених оправах друкарень, саморобних одягах із сатину і шкірсиром'ятиці лежали менші і більші книги з прадавнин, та й не такі старовинні, — в час рідких перепочинків і ще рідших дозвіль мама брала до рук книгу й з таким зосередженням пірнала до неї, наче мала вивідати напрямки і найпевніші дороги в далекі невідомі світи...

— Доки один чоловік, люба сестро, живе, доти про живе і думає, живе творить... Кажіть лишень, кажіть, як ви впали, бо ніяк до того не дійдемо... — тітка мовби підводила й підсумовувала, а тому й виходила з мамою на встелений тонкою кригою сільський тракт.

— Та і я так думаю: доки руки служать, доти ними щось добре і корисне треба чинити... Правду казати, наші діти впорядковані, мають все, що їм треба, від нас

нічого не жадають. Але я би-м рада для кожного одного за життя щось іще зробити, і не тільки для пам'яті й діла позиточного. Бо знаю: самі не напрудуть, не набарвлять, не натчуть. Ім нині вже не до цієї роботи. А треба кожному... Та якби котресь собі і зробило, зробити не так, як я... Бо воно зробило б прихапці, а мене моя робота тішить, і вже ніхто й не здумає, що в тій роботі я сама...— в маминих словах не було й крихти сумнівного хизування чи гордовитої самовпевненості. Тут всього промовляла свідомість благородної доцільності і необхідності. Тої самої, що на землі утверджує себе кожним чесно в труді прожитим днем і надбаним досвідом ніяк не для одної лишень власної потреби та користі минущої, але й для радості інших, і багатьох... Чи не тому лице мамине ураз озорилося осяянням високого благородства приналежності до добра у праці, причетності до вічного на землі добротворення й животворення, а мама вже засвітилася красою небуденною, піднесеною... Скалічена лежала на ліжку тепер в терпеливому спокої й так само терпеливо, тихо та супокійно лежали на грудях її одна до одної вкладені руки — великі творці різного щедрого блага й краси...

Від маминих рук я не міг відвести очей.

Марно похудлі, пониділі, з виразним мереживом зморшок, ледве набухлих стемнілих жил і помітних жилочок, вони ураз видалися такими рідними і серцю дорогими, як ніколи-ніколи досі. Можливо, це і тому, бо я не раз бачив їх при всякому ділі, а ніколи не замислювався над тим, до чого мамині руки прикладалися, чого без них ніколи на землі і бути ніяк не могло б...

Як тільки ніч відійде, а день щедріючим провесняним сонцем прийде, на полях довкола нашої хати під променем заіскритися й забіліє паморозь. На горах — село наше обійняли вінком — тут-там іще снігові латки розстелені, а сама Ясенова, Кобила, Красний Грунь, Апецька, Кінець, Тимпа просто під снігом відпочивають, відсипаються, в блакитних і рожевих снах бачать весну-красну, літо з отарами та дзвіночками на вівцях.

Здається, зима іще тверда і люта, а для мами уже весна!

Мама довго-довго і дбайливо перебирає чорні насінни капусти з полотняного вузлика, висипавши насіння до білого плоского таріля. Кожну плоху зернинку — геть, кожну шкорлупинку — геть, кожну смітинку —

геть! І бачить мама у вікні до подвір'я городець перед нашою хатою. Її пальці на перебиранні насінин ходять так спритно і прудко, що мені рябіє в очах, та я все одно на мамині руки дивлюся з подивом й уже думаю: певно, за вік годі набути такої докладної і швидкої вправності.

Мамина робота готова — зернини на добірність перебрано, перевірено. Такі можна і в ґрунт висівати!

— Будемо стрічати весну! — мама каже.

Її очі розсвічуються радістю. Вона одягає поношеного і від дощів подубілого сірячка. З вузликом насінин береться з хати через пороги виходити. Радий з мамою зустрічати весну, й собі хапаюся до тоненьких холодних штаненят, поспішаю взути розношені й протоптані постольці.

Мама охолоджує мій нетерпеливий запал:

— Ти, синку, весну будеш зустрічати з вікна... Сиди в теплій хаті! Надворі студено, закачанієш!..

Але я так хочу надвір, стрічати разом з мамою весну!.. До всього, здається мені, мама всесильна, вона може творити дива з див великих. Досить лишень сильно-сильно мамі захотіти, коли враз сонця на небі побільшає й стане багато тепла, сніги розтануть й потоки потечуть, черешні розквітнуть, дерева листям зазеленіють молодим, буйні трави проростуть пишно. Досить маминої волі, як закують зозулі, й ціла околиця наша знову розспівається.

Та ні!

Весну, бач, таки до городця піде зустрічати мама одна, а я буду на весну дивитися з вікна теплої хати.

Ми про все домовилися мирно, бо мама завжди вміла все лагодити в спокої та миру. На знак нашої спільної згоди мама обгортає мене великим і цупким татовим сірячищем, щоб, бува, з шпарин і шпарок у вікні не протягнуло простудою.

Справді не знаю: як мама буде зустрічати весну? Здається мені, що перед нашою хатою несподівано з'явиться диво досі невидане, неказанне, а тому й казкове. Певно, саме нині належить відкритися небувалій таємниці приходу на подвір'я всіх-всіх хат і хатин в нашому селі під полонинами, а значить, і на подвір'я наше, справді жаданої весни! Бо вже зима дощулила й допекла вітрами та морозами, надокучило просиджувати в хаті на печі й усього звідси дивитися на холодний

білий світ. Ох, як хочеться тепла весни, квітів весни з травами зеленими, пташиними співами радісними...

Сиджу перед вікном.

Дивлюся на світ великий за нашим маленьким хатнім вікном.

На небі сонечко підхопилося високо, повітря таке чисте й прозоре, що і далекі-далекі гори окреслюються ясно, а ближчі ґруні і верхи мовби приступилися до самого села й раптом застигли понімілими велетами. Ніде-ніде навіть маленької хмариночки.

Скрипнула хвіртка на дротах. В городці вже мама з рискалем. Хвильку, всього одну хвильку мама обводить очима клаптик обгородженої штахетинами землі, приглядається м'яко й любовно, а як зимував-відсипався її городець. Скільки тут праці мамою покладено за життя, скільки поту вилито, скільки світлої надії і віри в розпушений ґрунт втулено!.. Якими будуть нова весна, нове літо, що принесе осінь?..— здається, все-все на її заклопотаному лиці стигне зосереджено й до купки зібрано... Тут мама вдивляється у всього одну-єдину підняту великими грудками з осені грядку — треба ж землі під розсаду перемерзнути, перекришитися...

Мама починає грядку перекопувати знову. Земля дробиться легко — мороз таки звершив своє. Мамі цього не досить. Вона вже бере до рук мотику й перекопує кожен грудочку вістря, перебиває сторч обушком. Здається вже, грядка готова — земля рівна-рівна, розрихлена. Та ні, мамі і цього не досить. В руках залізни граблі не просто оживають і ходять по грядці вздовж і впоперек, а витанцьовують дивний прудкий дуботанець по скопаному, через що й ґрунт стає дійсно легким, зовсім-зовсім пухким.

Перед вікном нашої хати в городці наче раптом щось не просто народилося, явилось для засіву, для кільчення і проростання, а вже значить — для краси і життя. Бо грядка граблями розрихлена, розпушена, боками грабель щупко ущільнена для чепурності й межі, грядка ще і яружкою обведена по всіх чотирьох сторонах, зорить-задивляється на хату, мов мирна, жива й одухотворена істота. І вже вся наша садиба з грядкою бачиться зовсім не тою, що була без грядки,— в ранню провесну з памороззю на голих полях, з латками снігу по узгір'ях вище села наша-бо садиба оновилася, ожила, весняно прокинулася.

Певно, для засіву мамі видиться іще не все готовим.

Справді не все!

Бо на коліна мама то мовби для благання щедротного приклякає, далі присідає навпочіпки й так між пальців пропускає кожну грудочку. Мамині руки уважно ґрунт перебирають, мов у грядці шукають оте заповітно найкоштовніше, що знаходиться й знайтися може тільки тут, в малому клаптику городця перед самим вікном нашої давньої хати.

Сонце пригріло. Над землею підіймається ледве помітний ген-ген мерехтливий випарок. Далекий горизонт тепер вже змикається з небом і тоне в ньому. Мама на грядці, а чорні смереки на пологому схилі в підніжжі по самій маківці засніженої Ясенової. Метушливий горобчик на штахетинах огорожі. Все-все для мене тепер уже не інше, як великий світ за вікном теплої хати, а в цьому світі мама найстарша і найбільша, найважливіша і найщедріша, бо долонями двох рук не просто тримає, а гріє і голубить плідючу землю.

Виймає з пазухи прогрітого вузлика — певно, для живого тепла городне насіння й поклала, аби почуло, набралось її, маминого, тепла. Коником схилену шворочку розв'язала, насінини розгорнула по білій ряднині уже на землі — тут прогріються ще й на сонці, вдихнуть свіжого повітря, загартуються. Поки промені вершать поспіль з повітрям священиу і благодатну дію осявання та очищення, мама дбайливо проорює-прогортає в розпушеній грядці рівні-рівні канавки-яружки. Тільки тоді, коли грядка борозенками списана, вузлика мама бере й починає висівати зернини. Зосереджено і спокійно потираючи пучками, не кваплячись, проте з увагою, аби до кожної борозенки впало насіння не менше і не більше, а рівно-рівно стільки, скільки для проростання треба, скільки тут може рослин-розсадин вирости. Подумати можна б, що мама опускає в ґрунт не просто чорні насінини капусти, а коштовні перлинки.

Грядка засіяна. В грядці насінини загорнуто.

— От ми й стріли весну!..— мовила мама, ввійшовши до хати.

Що робота її була готова, бачив я й по тому, як до кишені ховала вузлика з остатком насіння, від глини очищала рискаля дубцем, обтирала жмутком ряднини мотику, ба навіть чистила зубці грабель. Знаряддя взяла

на плече, зачинила хвіртку за собою. Але ж тепер я, мовби нічого не розумів, забувся на мамі.

— Отакі головки виростуть!..— мама показала розведеними руками, наче перед собою тримала щось уже велике-велике, кругле, до того й важке, бо ним поколисувала у повітрі і моцувалася, аби не випало з-поміж долонь.

Я дивився на неї зачудовано й не розумів, не знав, а що має з дібраних й до землі чорних насінин всіяних вирости. Либонь, мама збагнула все, тому й додала:

— Коли весна буде погожа, літечко — з теплими дощами і щедрим сонцем, осінь довга і щедра, а я в миру і здоров'ї, отакі головки білої капусти наростуть!..— ще раз між розведеними п'ятірнями важила-прикидала, а про сонце, про теплий дощ, про здоров'я і мир говорила так, наче просила їх для проростання від зернини і вирощення врожаю з розсади не для одного лишень нашого під хатою городчика, нашої невеликої нивки, а для цілого великого світу.

Теплою водою мама умивала руки й задоволено дивилася на мене — була натруджена, проте мовби світилася від радості і щастя. Здивованих, не все розуміючих очей я не зводив з мами.

І вже бачив я не тільки її. В одну хвилину ми ніби походжали ярмарковим майданом серед нашого села в ту осінню днину, коли з багатих і благодатних родючістю низовин було наведено цілі великі фури білої-білої капусти для продажу під тими високими горами, де капусту мало хто вирощував. Тато з мамою довго-довго приглядалися до возів і товару на возах, чомусь випитували про ціни, ніби вагалися й не наважувалися. А потім, над самий вечір, я таки помітив, як неслухняними пальцями мама розв'язувала вузлика й лічила гроші, коли батько з великої ваги знімав накладені цупкими головками два довгі білі міхи. Додому на візку мама з татом капусту везли мовчки, якимось обережно обходили вибоїни і баюри, наче боялися, щоб купленим не било й не трясло. Мені здавалося, що тато й мама повинні радіти, а вони одне до одного ані слова. Мовчанка мене вражала гнітюче, тому, певно, з усієї сили я старався того возика з купленим підштовхувати для підмоги, сподівався бодай цим полегшити, допомгти — так хотілося, щоб гучний і бучний ярмарковий день озивався до них бодай хвилиним вдоволенням та радістю...

Вони таки раділи!

Раділи навіть тоді, коли тато нарікав, що цієї осені капуста дорога, дорожча набагато, аніж в осені уплинули, що коли б капуста дешевша, купили б більше. Та як не було б, навіть дорого за капусту платити треба, бо час від осені до весни і літа довгий, треба пережити і перебути, але й взагалі без припасу залишатися годі — капуста після картоплі найважливіший хліб...

Цілим святом — піднесеним і врочистим, радісним — на все життя для пам'яті видався вечір, коли тато з мамою капусту закладали.

В сіннику закинута для цілого літа з весни бочка була приведена до порядку — пропарена, вимита, висušена, — у той вечір серед самої хати стояла так гордо і пишно, ніби раптом мали її обернути при музиках у веселому танці. Мама чистила капусту. Чистила обережно, неначе кожен ковпак-листя на головці був не інакшим, а з чистого срібла кутим і клепанним, тому на дощану долівку падали не шматки відходів, а всього крихти з того ж коштовного білого-білого срібла.

Тато готувався капусту шаткувати на принесеній від діда Петра шатківниці, я ж у цеберці обмивав ноги, щоб достойно і в безсумнівній ангельській чистоті нашатковане у бочці ретельно втоптувати. Мама казала, що лишень тоді зможу виконати вкрай важливе і в значимості своїй велике діло, коли мої ноги будуть, як око й сльоза. Після весни і літа з доріжками і стежечками, полями і стернею, біганням та забавами босоніж та босоніж впоратися було з накладеним обов'язком не так просто й легко, тому я ноги милив, щіткою драяв і відтирав, у воді полоскав і милив знову, поки мама не приступилася, уважно все не оглянула й не обревівувала, сказавши: такими чистими ногами не тільки можна втоптувати у бочці білу капусту для довгої зими, але й не гріх місити пшеничне тісто для весільного короваю чи смачних калачів. Подібна оцінка заспокоювала, можна було братися до діла собі...

У хаті пахло неповторними ароматами свіжої капусти, кропом і кмином, буряками для стола — мама буряків до бочки не скупилася, виростила їх сама. Пахло ще яблуками — до бочки клалися для смаку, — а все поспіль урочисто настроювало, захоплювало небуденням, водночас чудодійно очищало, навіть піднімало... Дивовижна незвичайність видавалася великою серед всіля-

ких інших небуденностей у нашій хаті, хоч не одному все могло побачитися простим чи й нецікавим...

Нарешті все було готове аж тоді, коли батько обережно вносив обмитого вдень каменя-залізняка від ріки й так уважно вмощав його на дощечки-дужки для вантажу поверх капусти, наче боявся чомусь живому завдати болю.

Справді, славною видалася капуста! Бо коли потім тато товчену картоплю червоним від буряків розсолем запивав, говорив, що для здоров'я і пожитку той запашний капустяний розсіл п'ється смачніше за білі і червоні коштовні вина, врешті, той напій не мав навіть ціни...

Та не тільки смачною у нашій хаті була капуста купувана!

Про це довідався я в осінь, коли вродили великі-великі білі качани на малому, маминими руками доглянутому клантику ріллі перед нашою хатою. Цілий вечір в день закладки врожаю на зиму до тої бочки, що за літо в сіннику свого дочікувалася, мама зосереджено мовчала, хоча на устах раз по раз займалася мимовільна усмішка. Батько не міг втаїти вдовolenня й чомусь постійно говорив про мамину невсипущість, про вмілість її рук, а при цьому ремствував і шкодував, а чого Верховина з горами та полонинами не рівня благодатній низовині з ґрунтами — встроми навесні до них гілку суху, за літо на сонці і дощах гілка розів'ється, зазеленіє і розквітне... А як мама тримала ту головку, що таки була найбільшою, сама радості втаїти не могла — кликнула батька, аби до чоловіцьких важких рук головку взяв й сам вагу прикинув, — тато урожай прийняв, як хіба приймають в сповитку білому немовля, таким вдячним і привітним поглядом до мами посміхнувся. Той батьків погляд завжди зі мною теплим і ясним променем...

У ту осінь тато з мамою на ярмарку поміж возів з капустою тільки пройшлися, а нам з братом купили нові черевики, сестрам — теплі светри для школи...

— Питаєте, сестро, що зі мною було потім, як я впала... — мама за звичкою над периною підняла праву руку, неначе щось комусь показувала вже не одним тільки словом з бесіди. — А впала я так... поспішаючи... Все того часу мало... не раз мені видиться, що той час не біжить, а летить, а я не встигаю... Коби того часу

було досить, челядник і на рівній, і на каменистій дорозі під ноги дивився б, ями обходив, на ковзкому голови не ламав...— тітка слухала уважно, як розповідає мама, підбираючись до основного, при цьому розважливо вставила:

— Не треба бігати... То вже не молодість... Знаєте, коли молодий біжить, то йому не так і біжиться, як старому...

— Бігати не треба... Я і не бігла, я тільки спішила, рада барві, як сліпий світу... Та коби не отой вушливець на асфальт в студінь...

— А де сталося нещастя?..— тітка впізнає кожну хату попри основну сільську вулицю, бач, їй таки хочеться знати й місце злої пригоди.

— А знаєте, сестро, де при чехах Мошіянко мав крамничку? — питає мама сестру Марію так, наче саме по йменню і крамничці після багатьох літ і можна точно означити місце по вулиці села — справді не скупю у ньому було різного чужого люду з крамарнями і корчмами, гамірним гендлем і ще більш жвавим вічним ошуканством.

Мама, певно, відомості подала докладні, тітка уявою й сама змогла б побувати на ділянці тракту з пригодою для каліцтва. Тому хвора мовчить, наче набирає сили для дальшої оповіді.

Тітка морщить чоло складками борозенок, якось дивно притуляється п'ятірнею лівиці підборіддя, стуляє незрозуміло губами.

— Знаєте, дорога сестро, пам'ятаю, якби в тумані.— Мошіянко якийсь у нашому селі був... Та минулася республіка Масарика, минувся й Бенеш, ще-м запам'ятала Волошина і Хортія... Дивіться, уже скільки, як прийшли наші... Боже, що не пережив чоловік у цих горах!.. А де мав той Мошіянко крамничку з іглами та нитками, ніяк не пригадаю...— тітка нарікала на свою слабу пам'ять і відразу схапувалася: — А кажіть, сестро, не мав проти Мошіянка крамницю горбатий Сруль з ланцями, вилами, мотиками і різним іншим залізяччям? — тітка добиралася таки до істини, бо мама зраділа:

— Мав, мав! Мошіянкова крамниця дивилася дверима і вікнами прямо у двері і вікна крамниці горбатого Сруля!— мама підтвердила— врешті істина була встановлена, тітка знала тепер уже точно місце падіння мами.

— Даймо собі покій з тим Мошіянком — бодай не снівсья, так як не залишив по собі в нашому селі ні корінчика, ні пагінчика...— добровільно відступає тітка: гутірка справді відхилилася з магістралі.

Проте гутірка між ними плине зовсім-зовсім спокійно і непоспішливо, мов на схилі довгих літ у двох сестер часу вистачає. Тому сестри в кожній дрібниці докладні, сказати б, у вивідуваннях навіть доскіпливо ретельні. Тут вражає їхній мирний спокій зі своєю справжньою величавістю, бо годі помітити-спостерегти якої-будь метушливості чи суєтливої хапанини задля того, аби лишень відбутти, для годиться пошанувати. І все у двох сестер починає приємно дивувати, на думки наводити. Хіба подібне своїм порядком не засвідчує велику силу найкращого, що закладене попередниками для нащадків у виявленні справжньої народної моралі, справжньої мудрості? І вже ти сам ураз мимоволі набуваєш більше досвіду з глибинних джерел, на чомусь ловиш себе і за щось картаєш себе...

...Бува, навідаєшся до недужого побратима в лікарню. Здається, ще й говорити з ним не почав, а говорити мовби і нема про що. Розпитувати про недуги? Цікавитися лікуванням? Вивідувати про лікарські настанови? Питати про надії на одужання?.. Все-все щось не те, не так... І тобі вже якось незручно перед побратимом, перед самим собою. Як це не знаходиш про що погупити, чим побратима забавити? Мовчить він, мовчиш і ти сам... І все тут бачиться якимсь натягнутим, не тим, що має і повинно бути...

До тебе «рятунок» приходять несподівано тоді, коли раптом медична сестра являється з букетом термометрів у склянці — склянка пов'язана білою марлею по вінчику довкола, — й подає їх хворим, підходить і до побратима.

Схапуєшся зненацька, мовби й собі спішиш. Здається, на сумлінні якась полегкість. Адже ти побував, але побував усього віддаючи належне, скупю, без цілющої щедроти...

Мимоволі в пам'яті зринає зимова дорога в рідне село. Отут, в хаті з тіткою Марією і хворою мамою, постає, ніби вчора діялося. Пригадується при спокої і великій докладності з мудрістю двох горянок. І ти все бачиш знову, чуєш знову, а розумієш по-новому, глибше.

Метушливі пасажири в районному центрі — бралися

до автобуса в кінці дня по маршруту в Тересвянську долину — при посадці зчинили таку метушню, таку тісняву, що годі ї сісти. Дехто в проході стирчить на одній нозі — другу поставити нікуди, — інший силоміць ще протискається до розчинених дверей, підштовхуючи крайнього для більшої щільності і простору плечем так, наче хоче його підійняти, ще хтось мовби повис, тримаючись долонями за облизану жердку під стелею.

Цілих майже сорок кілометрів біля мене просидів одягнений дешево і звичайно зарослий немолодий чоловік. Від втоми не хотілося вступати з ним до якої-будь бесіди, та й рідні околиці вабили і поглинали увагу. Тому я зосереджено вдивлявся то в голі схили з садами, з лісками, з галявинами і тут-там просторими пасовищами ген-ген від дороги — в пору без зелені все виділося і чулося в спокої глибокого спанку. Обіч шляху в міжгір'я пливла наша славна чарівниця — Тересва — чистими водами на глибинах здавалася давнім-давнім зеленим вином, на прудких мілинах переливалася і кипіла чистими струменями гір, певно, ще й тому, бо тихі заводи темніли, тут-там при березі кригою бралися. Була пізня осінь тої пори, коли при берегах річка вже примерзала...

— Все спішить... Все шалено летить і не встигає... — сусід-односільчанин несподівано дійшов, певно, того висновку, коли нічиїх ані підтверджень, ані заперечень уже не треба йому було, бо на зупинці двоє пасажирів не просто спокійно виходили, а як ошпарені за порятунком вилітали.

Яка тіснява не була в районному центрі, автобус до рідного села під'їжджав ледве не порожнім. Односільчанин мовби збагнув мою здивованість, тому і продовжив тим же спокійним голосом:

— Бувало, на возі їдеш волами. Сидиш і думаєш, думаєш, думаєш. А тут собі і дрімнеш... Проспишся, мудрі воли краєчком тракту ідуть, як ішли тоді, коли ти подрімував... Віз поскрипує, а ти від нудьги собі поспівуєш — не спиться... Та й який у дорозі сон, коли воли в ярмі?.. А нині не встиг до автобуса сісти, як уже й приїхав... Все не ходить, а бігає і літає. Всюди хоче встигнути... А чоловік до всього поспіху, до всієї метанини ще й проклятим алкоголем себе нищить і їсть, куривом спопеляє... Звідки здоров'я?.. — підвів сусід-мислитель. Було тут що сказати для подальшої гутірки; звісно, його

філософствування витікало всього з особистих спостережень і ніяк не відповідало моїм уявленням про час, але ж тільки мали ми продовжити гутірку, як односільчанин звернув у вуличку... «Бесіду колись ми ще з ним продовжимо...» — подумав я тоді...

— Питаєте, сестро, чи дуже заболіло, коли-м упала...— мама рушила плин і моїх думок — роїлися, коли тітка Марія спокійно сиділа на табуреті коло ліжка, неквапливістю і лагідністю вдачі наповняла цілу хату нашу мирним плином буття.

Чи не тому і мама тепер не поспішала, не виявляла суєтливості в розповіді, слова наче докладно важила, збирала громадками й тоді уже їх викладала:

— Заболіло так гіренько, що я думала-гадала: не коліно, а серце розколося. Люди підбігли, бралися мене піднімати на ноги, а я прошептала, аби дали спокій, бо тямилу добре: рушать — відразу наступить погибель... Полежала я, полежала, коли до мене приступилася Рибарчина Анна. «Беріться, тіточко, за руку і вставайте... Асфальт весь у льоду, дістанете запалення... Будемо якось іти...» — сказала Анна мені. «Правду говорить. До каліцтва ще запалення хибить... Тоді буде вже все у порядку», — подумала я в страху перед смертю, з несусвітньою бідую та болями гірко встала якось — Анна держить мене під руки. Постояли ми, постояли дві, як серед води. Але треба йти, нічого не вистоїмо. Під собою скалічілої ноги не чую, але стаю на неї, шкутильгаю, храмулькаю — не приведи до такої ходи господи! Отак і пройшли ми від Мошіянка кроків триста-чотириста... Може, я і прихрамулькала б з Анною, якби чорт не надніс Сверболу з кіньми. Знаєте возія з гнідими кіньми на фермі?.. П'яний сатана із Сверболи крикнув — не звук возій випити, тої днини перехилив. Кіньми рвонуло, возом шибнуло, Свербола на мене витріщився, а я знову телеснула собою на тверду вулицю...

З маминої розповіді про лиху пригоду здавалося все досить ясным і зрозумілим. Бо мама ще розповіла і те, як її знову на ноги підняли, як на бетонному мості їмилася за холодні поручні й чіпко до них грудьми притиснулася, щоб тамувати біль. Тут мершій прохожі дали знати братові і сестрі — обидвоє недалеко працювали. Прибігли діти до мами, нагодився самоскид. От цею машиною і відвезли хвору до лікарні. А в лікарні рентген все й показав належно.

Тим часом, поки мама розповідь про лиху пригоду підвела до кінця, піднявся з ліжка й тато. Так віддихаючись, мов не відпочивав, а щонайменше котив брилу під гору чи важкою сокирою колов вузлуваті дрова від кореня, поволі обувся, одягнув давнього сіряка — таких в нашому гірському селі тепер видати рідко. Скоріше одним поглядом очей, аніж словом, повітався з тіткою Марією й вийшов надвір. Тільки тоді, як батько був за порогом, звично поколисував статурою на доріжці до хліва — давався глянути на тваринку, — тітка спитала:

— А як він? — кивнула в бік подвір'я для більшого розуміння.

Оце «він» належало батькові і якимось дивно вражало. Оце «він» ураз віддаляло батька не тільки від нашої доброї і лагідної тітки Марії, але й від самої мами. Подібне озивалося далеким-далеким, проте відчутно прикрим болем. Зрозуміти біль було зовсім-зовсім не просто, як і не просто було зрозуміти навдивовижу складну, то ніжно ласкаву, в глибинних засадах щедрі і незвичайно багату батькову натуру при всій його часом такій химерній і суворій кострубатості... Небуденно чіпкий і цільний в чомусь, непоступливий і твердий як криця чи кремінь, він міг раптом м'якнути і відступати, лагідніти і танути всього, здається, лишень для того, аби знову являти свою беззастережну твердість — на схилі віку якось по-особливому виявлялася...

— Коли син привіз мене додому на бобику, я думала, що в старого від злостивої досади серце розпукнеться, а сам він вогнем палахне — місця собі в хижі не знаходив... Нога мене так болить, що в очах ніч звездяна, на чолі чую морозяну росу, а він каже: «Руки ти уже ламала! Тепер всадило тобою, і ти зламала ногу! Залишилася ще голова...» — могло здатися, що мама подібне викладе з ремством на батька — гляди, нещастя пригодилося, а він з лихими віншуваннями замість співчуття. Зовсім ні! Мовилося мамою усе, наче вона сама і винна була в несподіваному-негаданому каліцтві. Треба ж було податися в село по якісь барви для вовни в недобру погоду з дрібним дощиком та ожеледицею!

— Боже, який суетливий та нервозний!.. — тітка хитала головою, а слово «нервозний» рекла скоріше для вченості, без осмислення та розуміння у звичайному буденному вжитку при спілкуваннях.

— Такий, як і ціле життя... Ніяк не змінився... Я тільки таким його пам'ятаю, відколи дітей нащадалося... Та все одно — він добрий-добрий. Лишень знати і розуміти його треба, а не кожний його знає і хоче зрозуміти... Я його знаю...— мама промовила звичайно так, наче говорилося про зовсім щоденне.

— Гм!..— тітка знову втулила пружки зніділих губ до уст, наче сказати щось хотіла, а слово десь застряло само чи вона його вхопила за крильце.

— Знаєте, люба сестро... Як йому є, коли в немочі лежу? — питає мама й не чекає відповіді, бо тут же і мовить: — Звук до того, що я не подивлюся за собою, не попантрюю себе, а йому на стіл — свіже, вчасно, до всього страву не одну!.. Він рано собі долежує, а я вже й корову обійшла, свині, не подивуйте, дала, вівцям сіна до кошари кинула, в село за буханкою пішла... Все на моїй голові, коли я здорова... Ніякої жури не має. А тут біда впала вже не лишень на мою голову, але й на голову його, бо мусить дбати, вставати, вогонь розпалювати...— мама зі співчуттям говорила тут про батька з тою любов'ю та увагою, коли вже про ремство й думати було б гріх.

Тітка долонею несподівано якомсь ураз, мовби всього знічев'я, від дивної звички, сягнула під пахву й добула обгорнуту в стانیоль велику плитку шоколаду. Тут же гостинця простягла мамі так природно, так звичайно, наче шоколад в чепурній обгортці і не був ніяким гостинцем.

— Шкода, сестро дорога, за таке пусте давати гроші!..— якомсь стороною мама глянула на дарунка, відтак знічено очима повсела до тітки. Бач, була старшою, мала право для наставлення й науки, а раптовий рум'янець зайнявся на її помарнілому в недузї та переживаннях лежма прекрасному лиці — за довге життя ніколи в маминих долонях не бачив я подібних ласощів.

— Де там шкода? Беріть і спожийте на здоров'я... Не їли ми шоколаду малими та молодими — тісно було і скупо... Не їли і тоді, як стали молодницями, повіддавалися — наші нам не купували...

— Було добре і без шоколаду — наші любили нас, а ми любили їх...— мама промовила якомсь тихо, з легкою усмішкою, немовби жартувала-забавлялася, хоч справді у житті випадало і гірко, і солодко без купованих ласощів.

— То, знаєте, діти лакомяться, а я вже — ні!.. — неначе виправдувалася мама, тримаючи не просто плитку, а велику білу птаху, що гострими крилами в широкий розліт обіймала шматок густої небесної блакиті по обгортці.

— Тепер вже шоколаду всі ситі... Добре нині... За якийсь гріш конфет — жменя... — тітка викладала для виправдання. Врешті, що той шоколад був для тітчиної хати, коли діти гроші заробляли, та й тітка сама ще знаходила гріш...

Марно мама добре знала сердечну родинну ширість і щедроту сестри Марійки, марно тітка для гостинця справді себе не притіснила копійкою, мамі було якось ніяково. Хвильку шоколад іще потримала, мовби здивилася на білу птаху, зачудувалася нею — ніколи в небі над горами і над нашим селом подібна не пролітала й до наших околиць не залітала випадком. А далі мама, мовби провинено, сунула гостинця під подушку чи від стороннього ока, чи й від себе самої...

Руки її лежали на перині знову.

Вказівний палець правої випрямлений і ледве-ледве пригнутий серпком так, наче мама водила тепер ним по великій книзі, комусь показуючи окремі літери і когось навчаючи впізнавати письмо.

Саме так було й тоді! А з того часу багато-багато літ минуло й непомітно мовби сплило.

Здається, в характері рухів маминої руки нічого не змінилося — як було тоді, так є і тепер. І рука ніби не змінилася. Хіба що похудла, помарніла, навіть зниділа... Жарти, стільки роботи переробити за довге життя? Але ж лагідність і чіткість в маминих руках ті ж самі. Певно, лагідність і чіткість в маминих руках ідуть від великого ніжного серця й щедрого розуму, від доброї душі. Тому руки й бачаться, тому живими і пам'ятаються... Тому й живуть...

Неділя. Пообіддя.

Мама нікуди не може піти. Бо в мами, окрім нас з братом-близнюком, іще трое малих. Недаремно про маму кажуть: «Обсіли її мурашки... Ноги і руки в неї геть пов'язані...»

Мама знає: мені незабаром належить іти до школи. Та мама знає, що поки ніякого букварика у мене в припасі нема. Буквар буде аж тоді, як почнеться навчання

в школі. Але ж мамі хочеться, щоб я уже знав бодай щось. В тому, що вона готова відкривати перший світ пізнання письма, теж її щедрота, її любов, її неспокій... А тому бере книгу з великими літерами в тексті й кличе мене до себе. Сідаємо ладком на порозі веранди попід усю нашу дерев'яну хату так, щоб зручно було мамі у книжці показувати, а мені бачити. Примощаюся біля неї з таким почуттям, що нам у дорогу далеку належить вибратися, відповідно до цієї дороги слід і готуватися. Нехай менші собі граються — у них своє діло. У нас з мамою справа своя, зовсім-зовсім важлива. Мама ж сказала, що ми будемо вчитися!..

Поки що мама тримає книгу на колінах. Я приглядаюся до хитромудрого візерунка — відтиснутий на тонкій шкірі, що нею книга обтягнута. В цьому найперша загадка. Значить, книжка незвичайна!.. І я вже по всьому бачу: дорога буде також незвичайна.

Мама відкрила книгу. Хвильку вона мовби передихнула, зосередилася, набирала снаги. Хвильку вона мовби міркувала, а який для дороги взяти напрямок, поки я задивлявся на загадкові рядки — все тут бачилося несказанною премудрістю, дивною загадкою. Мама долонею гладить мене по голові, ніби ось-ось уже маємо-таки взятися в дорогу нелегку, довгу, виснажливу, мамина ж тепла й ласкава долоня повинна явити і мудрість, і силу, і правильний напрямок, і щасливу мету...

Вказівним пальцем правої тикає до кружечка, вимовляє виразно і голосно «о», спонукує пильно очима до літери вдивлятися й за нею звук повторяти. І ми вже удвох одним подихом, одним зтяжним духом вимовляємо літеру так, наче співаємо дивну пісню, а вірніше — початок пісні.

Яких лишень предметів, картинок при цьому не малює для мене мама. Я прислухаюся до маминої науки в образах, зображеннях й ураз трапляю до тої фантастичної, водночас земної і реальної казки, де колесо воза біжить, обруч під ударами палиці котиться, на небі срібним колом повний місяць світить, кругла біла паляниця звабно пахне, на голові дівчини-відданиці барвінковий вінок злотом висвічує. І все далі, далі тих кочал, кружал, коліс, обручів стає більше й більше. Навіть наш пузатий череп'яний дзбан з круглим вінцем і мальованим рослинним візерунком по високій горловині стає в пригоді для науки рівно, як служив для корисно-

го діла тоді, коли в ньому батькові я на покіс носив їжу для полуденка...

Наука видається справді не тільки цікавою, але і втішною!

У мами свій великий світ, і з нього вона приходить до літер так, мовби світ отой великий вміщається до літер надійно, все з маминої волі і мудрості, чи навпаки — з літер мама сама вирушає у світ для дивних відкриттів. І тут мама сама враз стає небуденно урочистою, вмілою і мудрою — гляди, скільки знає наша мама! Скільки див підвладно їй!..

Від виблискуючого на сонці маминого серпа тоді, коли жне ячмінь, овес, яре жито, підтинає тучне стебелля кукурудзи, приходимо до літери «с». Пораємось недовго на лану з тихо подзвонюючим у спеку серпом! Бо з мамою удвох піднімаємося не куди-будь, а в зоряне літне небо з отим місяцем, який зовсім-зовсім нічним світилом-лицарем і не бачиться, бо всього лишень серпом видиться — гляди, якимсь дивом мамин серп на небо вознісся, аби не просто вилискувати на залитій сліпучим сонцем нивці вівса, а ясно світити всьому великому світу з синього неба!

Батькова коса не інше, а літера «г», мамині граблі — літера «т», вила-трійчата — літера «ш», двійчата — літера «ц»... І все-все оживає, живе, не просто до пам'яті входить, а захоплює і чарує...

Мама, врешті, знає межі.

Намандрувавшись, напрацювавшись, ми заслужили собі і право на відпочинок. А тому вже мама закриває книгу не інакше, як путівник великий, читаний по ще більшому й для мене далеко-далеко не розгаданому світу. Бо дорога тільки почалася і бути їй довгою-довгою.

З порога не встаємо.

Сонце вже хилиться до пруга, ось-ось поволі почне ховатися за високу сідловину гори, а мені видиться, що з-за гір над нашим селом воно саме підніметься, першими променями сяєне... Бо мама відкрила книгу знову й тепер уже не мовить ані одного слова. Тільки вказівним пальцем діловито й зосереджено виуджує з рядків-мережок то коліщатко, то серпка, то вила-трійчата, то батькову косу, а я тут називаю літеру. Задоволена, гладить рукою по голові, і велике сонце таки являється з-за блакитного овиду першим чаром живлющих теплих променів...

Ласкаву мамину руку я завжди чую на своїй голові, так багато щедроти було в ній...

Не знаю чому, але тітка Марія ніяк не зводить очей із маминих рук. Певно, мама цього не помічає, бо руки її на перині лежать, як і лежали. Тільки між пальцями закладені. Мабуть, так відпочинок приходить до рук певніший...

Вище зап'ястя на маминій правиці рукав теплої байкової сорочки — по блакитному білі дрібні чічки — підхопився, а через це отой фальшивий суглоб (виник у мами після вивиху) зміщений якимось особливо скошено, дивно. І рука мамина видиться мовби не тою, до якої змалечку я звик. Здається мені, що саме цією рукою мамі незручно було б вповивати немовля — як часто на віку її приходили вони до нашої хати... Скільки згадок пов'язано саме з дітьми в сповитку!..

На світ явилось воно... В хаті громадка дітей, а ніхто не знає, в який час ночі громадка побільшала на ще одного в нашій родині. По півночі, над отим передсвітанковим часом, коли ніч тільки-тільки танути починає по горизонту, на світанку, коли нам бачився останній солодкий сон?.. Воно прийшло, не питаючи нас, а чи візьмемо його до забав, до мандрівок від хати по доріжках, по зеленому полю, до схилів... Воно просто прийшло, і ми всі ще малі згорнемося в громадку щільнішу, аби і йому дати місце біля великої миски чи то на лавиці, чи біля столу... Хіба міг подумати хтось із нас, а чому, а яким правом явилось воно, коли справді нас і так досить?..

Воно уже є! Бо гріється на печі в сповитку, а мама на ліжку лежить і до нас не встає... Тільки ослабим голосом повеліває, аби ми були тихо, аби зі страв брали собі самі, аби на вогонь підкидали обережно, не розтрушуючи жарин по підлозі перед пічкою...

Ми і без маминих наставлянь сидимо тихо, знічено якимось, в очікуванні несподіваного.

І несподіване приходило своїм порядком. Наставало тоді, коли мама поволі піднімалася з ліжка, просила подати їй теплої води з горшка на пічці, вмивала руки, вмивала зблідле лице, відтак бралася годувати мале. Мабуть, кожному тоді здавалося, що мама уже менше буде любити, гладити по голівці і пестити нас,— адже вона одна, а громадка таки побільшала...

Досить було одужати, на ноги стати, як з турбот її, з ласки її ми знову чули щедроту і безмежність маминого серця та спокою кожним. Бо вона ніяк не помаліла. Навпаки, з нами і вона більшою стала...

Найбільше любив я, коли мама купала й вповивала немовля. Наглядівшись на дитинку в теплій воді, я з подивом стежив, як мама спритно і легко вкладає мале до пелюшок, а при вповиванні нічого не бачив, окрім маминих рук. Вони були дивовижні в своїй зібраності та чутливості, з такою навченістю клали чисту пелюшку до пелюшки, наче мама іншого нічого ніколи й не знала, як тільки немовлят сповитком огортати.

Минали літа.

Минуло багато літ. А я все бачив мамині пеленаючі руки, і я вже думав не раз, а при якій роботі, при якому ділі руки іще подібні саме до вповиваючих немовлят. І вже ніяких рук ні при якій роботі прирівняти я не міг до материнських при дитинці з ласками, з м'якістю, з лагідністю й доладністю.

Все ж одного разу схоже до маминого вповивання диво таки сталося. В наше старовинне місто прибув уславлений віолончеліст на кілька концертів. Хоча сезон був і не з тих, коли помітні явища збирають люд, все-таки під будинком філармонії у вечір виступу майстра було людно, жваво, піднесено. Заздалегідь припасений квиток дав можливість спокійно пройти до залу й зайняти своє місце.

Почуте в той вечір для пам'яті залишиться на все життя, а побачене засвітилося, щоб супроводити й ніколи не гаснути.

Видатний артист був навдивовижу щедрим, немов грав не в далекому від столиць периферійному містечку, а виступав перед найбільш вишуканою публікою з багатьма обізнаними, ба й майстрами гри на різних інструментах, добрими знавцями музичних справ. Не інак, як талант і любов до свого діла наповняли завжди однаковим розумінням обов'язку. Плавні і легкі, в лагідності наскрізь чутливі рухи рук були сповнені тої ніжності й ласки, що й материнські при сповиванні немовляти, коли майстер гри не просто добував звуки зі струн смичком, а входив у йому тільки, мабуть, до кінця відомий і зрозумілий до кінця світ...

— Так ви, люба і дорога сестро, праву руку вивихнули в зап'ясті? А я так знала, що в лікті!...— тітка Марія

спершу довго приглядалася на помітне зміщення за п'ятірнею маминою правиці й потім тільки наважилася сказати про свої сумніви — ішли від недостатньої обізнаності про вже минулу недобру пригоду з не таким великим ушкодженням.

— А правда, що в зап'ясті... Не в лікті...—мама для доказовості підняла над ліжком руку й так повернула цілою кистю, неначе тримала серпа й зжинала стебелля...— То мій, неборак, правду казав — що на нього нарікати і сердитися?..—мама посміхнулася й додала: — Залишилися тільки хребет і голова...— бач, лихі пригоди, що їх так щедро на долю випадало, ніяк не кидали в розпач, не наводили одні тільки смутки й журбу, не позбавляли усмішки навіть в разі, коли, мабуть, посміхатися без сліз та гіркоти не випадало над чим.

Мама поклала руку на перину в спокої, а тітка суглоба взялася обмацувати — видавався якимсь химерним, вражав, незвичністю гнітив. Як несподівано рука, що переробила гори всілякої потрібної, нелегкої за довге життя праці, що була у всьому такою непоступливою і вмілою, скрізь орудувала вправно, надійно, швидко, раптом бачиться калікою? Як з такою по-колишньому поратися, жити, робити?

— Болить, коли нею намагаєтесь, натрудитесь...—тітка не питала, а стверджувала.

— Так нею робити, як робила я давно, уже не можу... Слабша... Але до роботи звикла й не дуже болить... І чоловік до всього звикає, і рука звикла... Правда, руку чую в зап'ясті, коли має мінятися з години на сльоту, або зі сльоти мінятися на ясноту і погоду...

— Так і моя нога...— тітка маму підтримала, виказуючи цим мовби і певну участь зі співчуттям.

— Кості старі, вироблені, послаблі... Еге й дуб... Стоїть, стоїть, сарака, дерево. Одне, доки молодий, здоровий, зовсім інше, коли постаріє і нидіти почне. Молодого морозами палить та пече, вихрами гне і крутить, а він стоїть. Мине зима, зазеленіє так, якби і зими з морозами лютими не було. Над молодим у бурю з блискавицями і громами чорти з повітрулями танцюють та женихаються, на гіллі несамовито гойдаються, а конари зламати не можуть... А постаріє дуб, почнуть до нього недуги братися, трухлявіти почне; дивися, зиму перебув, і теплими вітрами дихнуло, весняними дощами обмило і напоїло, а старий дуб невеселий, розвивається і не розви-

вається — лист на ньому вже зовсім не такий, як у молодості... Так і чоловік... Все має свій час на гору і з гори...— мама підводила розважливо, неквапно, мовби кожне слово шукала окремо, коли ми з тіткою заслухувалися.

— А руку в зап'ясті ви, сестро, вивихнули, чи щось гірше нагодилося?..— докладність бачиться неодмінною прикметою у характері тітки.

— Ломила я ліву од плеча, а праву у зап'ясті лишень вивихала...— мама так спокійно розповідає й уточняє, наче не було жодних пригод для каліцтв і страждання. А одне і друге каліцтво на маминих руках — не втаїти істини — причинило немало досадливих тривог, багато болів лихих.

— Праву, сестро, покалічили ви, як знаю, на Ясеновій, ліву — на поді, най не говориться і не чується таке...— тітка мовби протокола складає.

Мама трохи мовчить, наче гуртує думки, сама все-все найперше в пам'яті відновлює, аби вже потім доладно тітці і викласти. Її очі ніби кудись задивляються, щось уже й бачать, бо ясніють, а складки на чолі то хмуряться, то вигладжуються.

— Праву на Ясеновій. Цілою отарою вівці з полонини мали прийти на поле для осіннього випасу. А я хотіла, аби вівці — не подивуйте — вгноїли кошару для картоплі. Знаєте, яка родиться там, де вівці стоять удень на доїнні, а вночі сплять... Помогти городити кошару нікому було, для своєї напасті і лихої пригоди за діло я сама взялася. Добре було, доки лишень небо хмурилося і хмарилося. А як бризнуло дощиком, під ногами вчинилося так, що на крутій дебрі чоловік і без ноші паде. Мені треба дерево від літувки на подину для кошари носити геть-геть далеко, сама розумієте, що по дебрі одній жінці нести нелегко. Та понесла я раз, понесла другий раз, понесла і третій, і четвертий раз — ніхто за мене ані раз не віднесе, бо кошара для картоплі потрібна мені. Та вже не знаю, котрий я несла, коли-м на моє нещастя ще й на балегу — честую вашу чесну голову і світлий розум — стала. Балєга була зовсім свіжа, нога на ній посковзнулася, я — на дебрю, вориння — по голові. Рука якомсь попід мене — так було сатані потрібно, — а я — колодою. Та щастя, що трапився якийсь пник — він мене і задержав. Правда, пник ухопив за поділ, спідницю з мене стягнуло — так було суджено. Але при всій

біді мною не шибнуло до зомкла — пропасть була вже під ногами... Полежала я здерев'яніла, полежала, хоч вставати, а рука — і моя, і вже не моя. Дерев'яна. Добре, що недалеко від нашого поля пас корів Томаш Білуник — його няньо, прощун би, знав худобині помагати при отеленні, коли вдувалася тваринка, кров знав пускати, на людських вивихах розумівся. Прибігла я до нього, прошу, аби подивився на руку. Він на руку дивиться, мацає, видить, що рука не на місці, й каже, аби я пальцями кивала, рушала. Пальці рушаються, Томаш тягне за один, тягне за другий, а далі говорить, що перелому нема...

— А якби перелом був, пальцями ви не рушили б... — тітка вставляє знаоче.

— І я так думаю тепер, що не рушила б... — погоджується мама й веде своє далі: — Нема перелому — я загрілася. Чесно казати, треба б тут на кошару плюнути — най би городив її той нечистий, який мною на землю всадив... Але кошара потрібна мені для ниви на картоплю... — мама якось дивно розмірковує-судить, наче й сміється. А відтак викладає далі: — Саджаю воришня на рамено лівою, знімаю з рамена лівою, лівою забиваю кілля до землі, лівою якось з плачем городжу... Мука, а не робота... — Поплакала я, поплакала, дивлячися на мою каліку в тугому сповитку з рядники, а тут з-за ґруня і вівці забілили. Прийшли з худобинкою вівчарі, взяли за кошару вони, хлоп — не жінка.

У щедрих похвалах достойним вівчарям мама відходила й сама від нещасливого випадку на тій чарівниці Ясеновій, що ніколи спокою не давала їй!..

Як тільки білі сніги танули, як тільки з високих далеких полонин теплим вітриком дихало, поле на Ясеновій прогрівалося й зеленим паростом для тучних трав оживало, мама з долини від нашої хати на гору-чарівницю собі задивлялася. Далекі околиці з горизонтами висвічувалися й чіткими лініями окреслювалися, простору ставало більше, Ясенова до себе маму кликала неповторними весняними звабами і принадами, й мама тут впадала у п'яний заманливий полон. Як було втриматися їй біля хати, особливо тоді, коли вже ярювання в долині села закінчилося, до нивки все було втулене і вгорнуте, на Ясеновій ж веснування тільки починалося?

Стомлена дорогою вгору крутосхилом, мама озиралася по горах близьких і віддалених на Ясеновій і враз

чула, як повертається до неї бадьорість, як сил більшає.

Хитрий саморобний замок на літувці відмикала, застоялий зимовий дух з літувки випускала крізь відчинені навстіж глухі двері, шукала з минулого літа відкладений дбайливо господарський надібок й уже готувалася до весняної праці на Ясеновій.

Праця під її руками завжди кипіла.

Минав час до полудня, збігав і пополудні, коли вже й нивка під картоплю на овечому стійбищі в кошарі була піднята, розрихлена... Тут мама розгортала ретельно закладену яму з картоплею під ліжком у літувці, насіння оглядала й відбирала, рядки для садіння лагодила.

Була щаслива, що завжди зустрічала дві весни — першу біля нашої хати в селі, другу — на Ясеновій! Жарти хіба зустрічати кожного року аж дві весни?

Скільки весен минуло для мамі на Ясеновій!

Скільки дивних казок наповідалося нашій мамі на Ясеновій!

Якою піснею наспівалася нашій мамі Ясенова!

Скільки теплих літ для неї минуло на Ясеновій!

Певно, ще й тому до холодного скону не зможу уявити Ясенову без мамі над рідним селом під полонинами, а маму без Ясенової!..

Як тільки на щедрому сонці, на рясих дощах і лагідних пестливих вітрах стигли трави, мама піднімалася на Ясенову. Марно тут були косарі з крицевими поблискуючими косами, з видзенькуванням клепаців та покращуванням мантачок, марно владарем гір в сімох потах трудився розпатлений, вічно думами обвантажений батько, завше єдиною необмеженою і всеосяжною владичею Ясенової була невсипуща і в праці натхненна мама.

Всцх денний кипучий трудовий гомін. Помовкли мрійливі коломийки й дотепні жарти, сіно до громадок недосушене складено просто неба на покосі, минулася й смачна вечеря — хто ще таку приготувати міг би на звичайній ватрі в горах, як мама? Косарі, а з ними й малі, ще не здатні до коси помічники-хлопці повклалися спати. Завтра-бо знову робота з самого світанку. Хто вибрався на літувку, хто піднявся на пузатий оборіг під солом'яним дашком з виглядом на всі чотири сторони світу, водночас з можливістю озирати й зоряне, з

ясним місяцем небо. Корова на подинці до палі прив'язана лежить, ген-ген від літувки неподалік, а мама все пораяється. Тільки тоді, як усі поснуть, для порядку і певності ще раз будиночок на крутосхилі мама обійде, на тваринку гляне, вгорне у попіл на ватровищі жарини, щоб сірника ранком не палити — зирне, чи дітвора в першому сні не поскидала покривала з себе, приляже й собі.

Певно, спить вона глибоко й солодко, як сплять на землі всі чесні люди тоді, коли день минув у роботі довгий і важкий, тіло і кості втому пробираються наскрізь...

Що сниться їй? Що бачить вона в коротку ніч літню — мигне помахом пташиного крила, — коли справді ні наспатися, ні наснитися.

Досвіт іще в танучому диві голубіючого овиду ген-ген вдалині, високі ґруні тримають на собі бузкове марево, небо сріблиться гаснучими зорями, місяць дивно висне маминим серпом над ясніючим пругом, з глибокої і далекої долини докочується луна шумливої Тересви, а мама вже біля маленького віконечка нашої літувки зустрічає нову днину.

Натрудженим, намореним не тільки роботою в спеку, але й безжально довгим трудоднем без якого-небудь перепочинку, кожному з нас нічого на білому світі не треба, окрім ще одного солодкого, втому проганяючого сну. Півсвіту, цілий світ віддав би, щоб тільки не рушали зі снання!..

З вродженої шляхетності, з життям надбаної щедрої делікатності мама нікого не окликає, нікого до роботи не будить насправді. Вона всього лишень сокирою погуцує по дебелий колоді під літувкою так, що стіни дрижать і дах деренчить — треба ж комусь для сніданку дров наготувати, якщо цього не вчинено вчора. Мама на корову голосно й примирливо покрикує, щоб на доїнкі стояла спокійно, хвостом не мела, а ми самі крізь сон чули, з вимені струмки запахушого молока у дійниці дзюрчать, збиваючи пухку піняву: треба комусь тваринку здоїти! Відро брязкотить, коли мама до нього в самій літувці готується молоко процідити крізь білу-білу ряднину — вдень ряднина сушиться на сонці, вимита й пропарена в кип'ятку: мама завжди берегла чистоту. Не знати з якої причини, але раптом з рук владичиці гір відро випадає й так грюкотить на підлозі, що й камінь

прокинувся б. Що казати про нас, напрацьованих, маминим ранком таки зі сну рушених?

Кому сумління може звеліти вилежуватися, іще спати, коли мама давно встала? Треба і про честь пам'ятати!

Протерши очі, досадливо повернувшись на бік правий, скоцюрбившись на боці лівому, тобі уже не до снання. Всього маленьку хвилинку полежиш-полежиш, розімнеш лому в костях і вже стрибаєш з теплого запашного ложа. Покинувши п'янке, за ніч вилежане гніздо в сні, біжиш хутко до джерела з-під гори остаточно прогнати лінощі й сон. Бризнувши студеною джерельною водою по лицю, ти врешті знаєш, чому мама цю чисту-чисту криничку ставить понад усе в світі, говорить не раз про її живильну властивість і силу.

Своє діло знаємо!

Поки сніданок буде готовий, беремося за коси. Порядок цей освячений давниною — тільки встав, сполоснув лице водою — і вже до трав подавайся.

Коси, коса, поки роса!

Так було, коли ми тільки починали братися за косу, іще невправно й незвично ішли у валку, проте чули вже перше достоїнство і першу гідність косаря — він завжди, од віку віків був у особливій шані, у найвищій повазі в пору сінозбирання скрізь у горах.

Так було, коли ми один за одним гналися у валку помолодецьки, перехапуючи подих, тут-там спритно, мовби всього мимохідь, поглядаючи через рамено назад, чи далеко побратим за тобою, чи не трапить по щиколотку... О, саме тут ти вже чув простір і волю, молодецтво і справжній розгін!..

Коси, коса, поки роса!

Коси, бо це і твоя власна Ясенова, бо це і твоя ласкава колиска з пізнанням гір, всього у них для многотрудного життя!..

Ясенова з владичицею гір — нашою мамою — для всіх нас єдина, неповторна, як перша казка!.. А тому в сінокіс всією родинною ланкою — сини і дочки, зяті і невістки, мамині внуки — на Ясеновій!

— Най, мамо, косить той, хто хоче і може, а ви полишіть уже Ясенову! Хіба мало зелених весен, мало літ зі спеками, осеней сльотавих Ясеновій за життя віддали ви?.. — хтось, наче між іншим, кидає з ланки за полу-

денком — день збіг до половини, а вічністю бачиться, у втомі чується.

Мама мовчить.

— Та най трави на ній коники підтинають, най сіно сушить на ній зла спека з лютим вітром! — гострословить інший для підтримки першого.

Мама мовчить.

— Най бригадир Ясеновою журиться! Най клопочуться агроном і голова колгоспу! Няньо пенсії в колгоспі доробився чесно, без процентів з укошеного на Ясеновій сіна обійдеться! — хтось собі встрає. Кожен мамою турбується.

Мама і тут мовчить.

— Скільки потрібно для вашої корови і тих пари овець, що тримаєте, вродить і на ділянці біля хати... — мовить той, хто всього слухав досі.

Владичиця гір і Ясенової береже й тут царствений спокій.

Ураз від нашого давнього родинного осередку на околиці села мама заглядається в далину, до горизонтів. Я бачу, що мамин зір на Ясеновій — цілими царствами полів височить над селом. Надвечір'я нашу Зелену Колиску-околицю кинуло в тінь — сонце лягає за Делуц на спочинок. Але ж сонце якраз маківку Ясенової й вінчає злотом, обцілює в чоло останньою з гір, коли вже прощається зі всією землею до нового, завтрашнього сходу.

І я вже уявою бачу й сам ті погідні липнево-серпневі вечори на горі нашій тоді, як в долинній ущелині Тересви на ціле село падає сизо-голуба імла, а ми, зачаровані, все ще тишилися сонцем й питали діда Петра, яку погоду віщує сонячний захід на завтра.

Не знаю від чого враз, але на маминих синіх-синіх, вже немолодих очах сльози.

Зворушені несподіваним, чекаємо, що сталося, що скаже мама.

— І весен, і літ, і осеней немало віддала Ясеновій я... І не я одна... Немало весен, літ та осеней немало Ясенова віддала мені. І не одній мені... — мовила й помовчала. А далі знову озвалася тихо-тихо: — І бригадир, і агроном, і голова правління раду з Ясеновою найдуть... І без процентів з Ясенової ми б якось обійшлися та й коровку прогудували. Може, для стрижок корму якого і треба б ще докупити... Але й на стрижки можна купця знайти, тваринки знебутися... Я знаю. Буде Ясенова зеленіти і

травами цвісти й тоді, коли не буде мене, нас не буде... Я добре знаю... Але доки ноги мене по землі носять, без Ясенової не можу я... Бо видиться мені, що як прийде весна з теплом, та птахами, і співами, з першими ватрами в колибах і першим молочком на зеленій паші, як прийде літо з росяними травами та запахами сіна, як настане осінь з повним місяцем і небом голубим-голубим, зоряним-зоряним по ночах тихих, з сумом покосів, а я вже не буду мати сили і здатності на Ясенову двома підніматися, на чотирьох полізу!..

Ланка мовчить.

Мовчить і владичиця гір.

Не хвилинку чи зовсім малу хвилю. А цілу довгу хвилину. А цієї повної хвилини досить, аби ранньою-ранньою весною братися від Зеленої Колиски з нашою давньою хатою знову до Ясенової...

Дорога довга й нелегка крутогором, та пройти її належить якомога швидше. А тому бачу, як мама іде першою навпростець — од Великого Плаю піднімається Щовбом... Ви знаєте, що то є Щовб? Ви чули про Щовб? Чортів у ньому на покару люту морити до загнбелі, а не людям ходити Щовбом. Ноги тут в'януть і дерев'яніють, м'язи в'януть й схапує, чоло і лице рясним потом обливається, а серце... Серце так розгойдується, коли трішки, іще трішки — й груди розірве... Хто першим вкоротив дорогу до Ясенової навпростець стрімким у крутизні Щовбом? Хто був отой завпадливий, що навіть під високу гору не ішов, а біг?.. Хто перший піднімався Щовбом з Великого Плаю, замість дороги в обхід на Ясенову, долиною звору в сповитку ялин і п'янокі свіжості?..

Ноги пов'ялені, змора з ніг валить — не можемо обминути спокусу дороги навпрошки! Але ж іншого нічого нема, як вперед до нашої Ясенової! Ясенова чекає нас, а ми чуємо радість привітної зустрічі з нею!..

Вибравшись із Щовба й трапивши на волю з тяжких пут крутизни, віддыхаємося. Мама розв'язала кінці хустки й заправила пасма поволі сивіючого волосся на скронях.

Всього лишень на хвилину-дві ми присіли, щоб серце вгамувалося. Бо відразу далі вгору, все вгору. Ясенова до кожного із нас озивається весняними вітрами й співами, волею просторів, духмяними пахощами поля і живильною силою молока від нашої корови. Озивається

ще далекими й близькими ватрами з колиб, передзвонами дзвоників на худобинці, перегуками пастухів — як не озватися один до одного навіть через далеку відстань, подаючи людський протяжний голос? Ясенова кличе й вабить солодким димком ватри в колибі — де ще таким смачним був токан з кукурудзяної муки, як не в тому казанку, що на відкритому вогні закипав джерельною водою, додавав їжі загадкового, небувалого ніде?

— Господи!.. До погибелі дорога на Ясенову мене зморювала і заморювала, серце моє люто поїдала... Та тільки сонцем на ній засвітило, тільки поле на ній проросло, тільки квітнути все починало й птахами виспівувало, а вітриком по лицю гладило, як все недобре забувалося... І думалося мені про краси гірські з тваринкою, з припасом сіна для зими, з нивкою картоплі і грядкою городини, з криничкою і моєю літувкою тихою та мирною... Бо вона, моя висока зелена Ясенова, мені наречена і віддана, а я віддана їй...— мама говорила, мабуть, не для нас, а так, собі всього лишень... Щоб себе переконати, собі посвідчити...

Певно, тому, як лишень приходить сінокіс, знову ланка в зборі. Кожен кидає роботу, шукає що-будь прогалину між зайняттям, правдами і неправдами рветься з міста, щоб тою самою дорогою, по якій ходив колись, знову піднявся на Ясенову!.. І знову на Ясеновій править владарка мама. Уже-бо вона поважно, з надбаним власним і переданим від діда Петра досвідом, задивляється на протилежний Делуц при заході сонця й каже нам, якою буде завтра година...

Щоправда, легше стало нині ланці. Бо в ній уже й бабчині онуки попідростали — дивися, до рук беруть не тільки граблі, але й косу. Та приклад в праці — вона все-таки, тільки вона — мама наша. І я вже бачу, як граблями орудує тоді, коли сухе сіно має бути складене до громадських копиць і тої копички, що рахується «процентом». Тим самим «процентом», що за роботу приходиться... Стебелечко залишилося на покосі від грабель — не хотіло до навилка. А вона, мама наша, граблями за ним сягає та сягає знову, все знову, аж доки не береться до купи. Бачу, коли мама нахилиється під кущем, вискубує залишене косарем — хіба чоловік може сягнути скрізь, за кожним чубочком зеленої трави, де тільки вона проросте. Мама на покосі пораяється, як поралася молодію колись, вона знає ціну кожному жмут-

ку, кожній добутий у поті чола жменьці поживи. Хіба випадково саме вона і є владаркою гір?..

Я знову бачу її турботливі, натруджені руки. Я знову бачу її при творенні добра. Нехай не скарби коштовні пропускає вона крізь пальці, тримає в долонях, нехай у неї всього жменька зібраної трави, нехай стебелечка загублені підняла з покосу настирливою працею граблями, хіба не з маленького — більше, з більшого — велике?.. Хіба той багатіти міг, хто не вмів берегти мале, а до малого докладати більше?..

О, бути б і мені таким!

О, коли б всі руки на землі були тільки такими!

— А то ви, сестро, з лівою... З лівою ходили до Тячева! — випускаючи мамину правицю зі скошеним за-п'ястям, промовила тітка Марія й уже з такою увагою дивилася на мамину лівицю, мов під рукавом в передпліччі теж бачила мозоля чи після перелому утвореного нароста.

— З лівою!.. А дайте спокій, дорога сестро, та не згадуйте... На недбальство та нестарання свого ще й нині маю серце... — мама зиркнула на крайницю татового ліжка, даремно батько до хати з подвір'я досі не повернувся. Мабуть, таки знайшов для себе діло, можливо, до брата в кінці садиби навідався. Годину-другу не бачить онуків, як вже й нудиться за ними. Важко буває, до слова, і вгадати часом його стежки-доріжки, коли з хати вибереться надовше.

А справді, у всьому, що тоді з мамою пригодилося, чи не він був найбільше й винен?

Коли б не оте недбальство, коли б не легковажна безтурботність, лихо не впало б на маму, не скарало її...

Не в одну зиму сало, ковбаси, шинка, костюахи та похребтини димом пробиралися в бантинах для надійності в зберіганні так, що ледве не рукою можна було до них сягнути — вибирайся на горище, бери нажиток і здоров'я. Та коли вже давня хата наша обновлялася, а з горища стрільнув крізь дранковий дах цегляний димар, ген-ген високо було й кинуте поперечин всього, щоб копчення на них чіпляти: з дверцят у комині на припас дим випускається. Справа на горищі стала зовсім іншою, більш складною, для життя небезпечною. А тому, щоб таки до копчення досягнути, батько нашвидкуруч збив сяке-таке нікчемненьке лазиво. Думав

батько, що для потреби кілька разів на рік й така драбинка послужить.

Збита с'як-так недбало драбинка для користування на горищі й служила. Спершу поскрипувала бильцями й опиралася, кособочилася і ніби відверталася, коли мама ставила її до комина, щоб забратися вище й добути з копченостей. Господиня обережно, зі страхом долала висоту, бралася при малій хисткості за димар — треба ж знайти порятунок при випадку! Оскільки мама вже не помічала побільшення в повноті, в грузності, а, навпаки, бачилося їй, що дедалі стає легшою, повітрянішою, вже й не турбувалася сама про надійний пристрій для підмоги закладання істівного скарбу в банти, для добування прокопченого при потребі з бантин...

У всього свої можливості.

Не безмежні були можливості і в батьком с'як-так змайстрованій драбинці. В одне надвечір'я драбинка жалібно, протестуюче скрипнула, далі підступно крутнула собою з-під маминих ніг, дивно перекособочилася, з грюкотом полетіла донизу, мимоволі, певно, потягнула на долівку і саму маму.

Куди драбинка полетіла, де опинилася, мама ніяк не знала, їй, врешті, було більше не до драбинки. Бо в очах не просто потуманилося й стемніло, а протнуло гострим болем від лівого рамена до самого серця.

Готова була піднятися на ноги, рухнула лівою рукою в гарячці, щоб спертися об долівку, а рука їй уже не корилася. Полежала, полежала, далі вже просила, щоб допомогли. Марно! Батько її окликів не чув. На ліжку він чіпко обгорнув голову теплим шарфом, до цього ще й віком надбана глухота мовби тримала усе за товстим муром невідомості.

Що могла вчинити?

Віддихалася, далі з гірким болем піднялася, повернувшись лежма на бік правий, втиснула ковбасу під пахву й так поволі-поволі спустилася зовнішньою драбиною попри хатню стіну з горища.

Бліда на смерть, розтривожена й перелякана, ввійшла до хати. Докірливо опустила копченину на стіл — треба ж було статися такому, — вибралася на піч й прилягла.

Гіркою була ніч.

Знала, що біль сам не минеться, що тут уже не звичайний вивих — лівця безпорадно висла, прийшлося

припнути її хусткою до грудей. Боліло в рамені, боліло в ногах, боліло в серці. Боліло всю її. Свідома, що найстрашніший той біль, з яким минається людина, знала, що саме теперішній — не смертельний.

Батько ще спав, коли була в дорозі. З рукою у сповитку — якою недоречною була ця лялька для неї! — сіла на автобус до Тячева.

Скільки доріг до Тячева у неї було за життя! Були піші, були на возі, були в молодості й у вік поважний. Кожна з доріг була позначена чимсь неповторним, лише своїм. Такою була і ця. Натермосило, боліло в дорозі так, що вистачило б для покарання на все життя і десятиєм великим грішникам...

Витримала, вистраждала дорогу у надії, що досить буде прийти в районну поліклініку, як і негаразди минуться. Звичайно, ще поболить, ще помучиться, ще не скоро рукою зможе за корисне діло взятися, але ж в поліклініці все впорують, руку на місце покладуть, а відтак кості поволі й зростуться...

У поліклініці за тим віконечком, звідки дають направлення на рентген і до лікарів по кабінетах, дівчата були добрі-предобрі. Бо одна з них навіть провела маму до білих дверей чудо-апарата. Зирнула на червоний заборонний напис — із середини світився лампою, — тому й веліла почекати, аж поки напис не погасне. Дівчина подала хворій до здорової руки цидулку з номером й побігла мерщій знову до свого віконечка. Хіба у неї не було справ?..

Напис в одну мить згас — постійно на ньому тримала очі. З-за дверей на милиці розіпрілий і розстебнутий чоловік показався на одній нозі, коли мама таки наважилася ввійти зі своєю журбою. Невисокий лікар при рентгені до того був синівно лагідний і привітний, що вже всілякі болі вщухали й зовсім на серці ставало якось легко — гляди, бачилося таким складним, таким морочливим, а тут все для хворого. Як не бути здоров'ю?..

Болі вщухали мовби, внутрішнє вдоволення зігрівало...

Ще трохи, ще трохи привелося почекати — як легко чекається, як швидко час збігає, коли знаєш, що діло не стоїть! Врешті вона з великим листом — на затемнену шибу вікна був схожий — таки прямувала до нових білих дверей. Бач, справа не така вже й проста! До каліц-

тва людина трапляє під кліп ока, нечекано, вмить, а щоб з каліцтва вибратися — болям притерпи, людям клопіт причиняй... «Та ще болі як болі, сама винна, але ж чому люди мають дорогий час тратити?» — думала, проходячи довгим коридором з білими дверима в стіні, з людом на лавичках попід стіну...

Уже знала, яке число дверей, де ті білі-білі двері, за якими й сидить той самий чудодій зцілитель для так потрібного діла. Здається їй, що зцілитель-чудодій дивну затемнену шибу з рентгена візьме, на неї оком одним зирне, а далі все піде по-вченому, за правилами. Адже саме його у високих школах великі професори всілякі поломи вчили на місце вставляти, покришені кості докупити складати — на що не прийде, що не освоїть, до чого не добереться мудрий людський розум! Від дотеперішніх успіхів по коридорах поліклініки — хіба мало вже досягла? — ставало привітно навіть в разі, як досадою огортало в ту мить, коли спохопувалася: добрим людям ходіннями, лихами, своїм існуванням взагалі зараз причиняє такий непотрібний клопіт. Знову тут чула навісний скрип драбинки, знову готова була картати й сварити недбайливих близьких...

Тягар, правда, мовби спадав знову й знову ураз. Бо вже думала, що і її наймолодша дочка — долю хвалити і час добрий славити — теж вивчилася на лікаря. Певно, її дочка теж отак помагає людям з чистої душі і доброго серця. Недуги скрізь ходять ще й по деревах, не тільки по людях. А людей всюди болить і тривожить однаково. А через це й не біда, що дочка-лікар далеко-далеко від рідних порогів та околиць, не лихо, що ледве у рік раз-двічі навідається... А коли вже навідається, треба комусь, чи цього не треба зовсім, обстукає, обклепле груди і плечі пальцями, обслушає серце дивною трубкою — до гудка схожа, — обміряє апаратом тиск кров'яний... І то все в рідній хаті раз на рік, раз на півроку — спробуй після такої перевірки занедужати!.. І не захворіла б, якби не зла пригода... А коли б щось легке, поламуюче між раменами, поболуюче в шлунку, подряплює у горлі до неї і вхопилося, сама б собі раду й дала. Не допомгло б вигрівання на добре прогрітій печі-лежанці, помогли б різні пілюльки — дочка нагортала з марлевого клуночка цілими купками в кожен свій приїзд, ще й написувала, яке для чого знадобляється й споживається...

Сиділа й сиділа під дверима з цидулкою та рентгенознімком в очікуваннях. «Хтось від лікаря після ремонту вийде, до лікаря зайду... Не може такого бути, щоб лікар нікого не оглядав, з кимось не порався... Коли за такими дверима в білий день нікого нема, то й лікаря там нема... А коли б його там не було, ніхто за цілий світ білий не дав би мені цидулки-направлення...» — думала, бо вже виділося їй, що геть-геть довго сидить-дочікується.

Від лікаря не виходили, а час минав.

«То з кимось довго пораються! То когось лікар добре намучить, і сам, сарака, з ним намучиться та набідується...» — зітхнула гірко, захопилася здоровою рукою за вражену каліцтвом й міркувала: «Певно, кості геть покришило та поламало...» — проникалася сердечним чуттям і до того нещасного, що одного-однісінького звуку-стогону ніяк не подавав. «Дивися, як терпить біді, сарака... Писнути, ціпнути не сміє... Ачей замертвили його... Тепер наука до того дійшла, що з небораком можуть дохторове чинити все-все, а він не чує...» — подумала мама й тут стало їй трохи легше за хворого. «Нехай уже з ним пораються, він не тямить, а як протямиться — буде по всьому...» — чим іще могла явити співчуття до того недужого і нещасливого за дверима.

Таки прийшов і той час, коли вже сумніви закрадалися. Думала тут, що хворого могли б давно привести до порядку, що хтось конче мав би з приміщення показати-є, озватися — прислухалася, а нічого не чула. Кілька разів поривалася рукою взяти клямку, натиснути, увійти самій. Не наважувалася: ще трохи, ще хвильку, конче хтось вийде!..

Не виходив ніхто.

Ввійшла вона.

Ввійшла якось повітряно, на пальцях, без скрипу — нові двері відчинялися на диво тихо.

Задивилася.

Накрохмалений білий ковпак надутим лантушком на маленькій лікаревій голівці стирчав так легко, так якось означено, що їй повиділося: в одну мить той ковпак підхопить самого лікаря й зніме у повітряні високості. Диво було б: вознісся лікар разом з білим ковпаком!

— Добрий день! — привіталася чемно, зовсім неголосно — як було не почути у зовсім невеликій ординаторській, коли тут він один.

Схилений над столом, лікар сидів плечима до дверей.
— Добрий день! — здоровкнулася вдруге дещо голосніше, подумавши: не чує.

І тепер не повернувся.

Прокашлялася.

Мовби якось стороною, неохоче головою збочив, наче знизу, від ніг, озирався по ній — бач, що значить, коли чоловік весь час має до діла з каліцтвом, дивиться, певно, чи ноги цілі...

Тільки хотіла щось сказати, тільки мала рушити від порога до стола з рентгенознімком, як буркнув:

— Чекайте, бабо!

Мить завагалася, а де чекати, та її світлий розум поставив усе в ряд: коли чекати, то тільки за порогом, а не тут. Тому відразу й вийшла.

Чекала.

Сиділа якийсь часок на лавиці під кабінетом, а як не сиділося вже, встала. Тишила себе тим, що сказав: «Чекайте!» А чого звичайній людині з села і не почекати, раз вона тут, прибула за десятки кілометрів? Автобусів тепер вистачає, не повернеться додому одним, повернеться іншим. Тільки б руку на місце поклали, щоб кістки поволі й починали зростатися... Знає добре, що вже її малі діти не плачуть, старий дома залишився, тваринку погодує, напоїть, хату догляне... Врешті, коли щось пише лікар за столом, написане бути мусить. Робота у нього не тільки з поламаними ногами та руками... «Коли б так, чоловік ошалів би від отих переломів та костомаскалічених...» — думала, шукала розраду для себе, виправдання знаходила й для того, що в білому ковпаку.

«А скільки його чекати? Може б, вистало часу й до міста податися, яку булочку собі купити?» — рано вибралася з дому натще, до Тячева прибула — поспішила в поліклініку, щоб чимскоріше на місці знати порядок. Час якось збіг непомітно, і їсти захотілося...

Відчинила двері. Тільки уста розкрила — ще і слово не вихопилося, — як лікар гукнув:

— Я вам казав, бабо, іще мало чекайте!

Вийшла.

«То вже, коли сказав «іще мало», скоро мають мене взяти в роботу...» — поміркувала, й бажання перехопити бодай сухої булки відпало.

Уже не сідала. Сидьма бачилося їй, що справді час

іде поволі, що все якось натягається, видовжується. А так, переступаючи з ноги на ногу, тупцюючи на місці, роблячи крок сюди, крок туди, бачиться тобі, що якесь діло є, то й час мовби таки біжить. Раз лишень мусить наступити її черга, раз лишень і писанині вченій прийде кінець...

Задивилася до такого великого вікна в середину подвір'я медичного закладу, що в простих хатах і двері за вікно менші. Небо ясне в сріблстій блакиті, на тлі неба чітко окреслені крони сосен-велетів — гілля неначе вихром покострубачене, — ген-ген високі зчорнілі гори на горизонті, ще рябизна голих гілок горіха — дерева впізнає і без листя, звіддалік, — все-все переплелосся, сплелосся в одну громаду химерного мережива — спробуй дібрати ладу. І тут при цьому спогляданні сама собі ураз побачилася такою малою, такою непомітною у великому світі, як зовсім-зовсім маленька порошокина...

«Коли б сказав, чи довго мені тут чекати... А чого я не спитала? Слово — не палиця... Не вдарив би, не вигнав би... Ні-ні, то я мала без довгих вистовбичувань так і сказати йому своє: чи довго чекати?» — думала тут мама й ураз чула знову, як голодний шлунок до неї озивається своїм бурмотінням. «Треба б таки чимось закинутися... Гляди, буде зі мною лікар, сарака, поратися, а при цьому чується: бричка по бруку торохкоче...»

Мабуть, саме ця думка й додала сміливості, бо знову двері відчинила.

— Та я могла б іще якусь булку, якогось рогалика бодай одного купити?.. — питала спокійно, розважливо, й тут не встигла сказати до кінця, що саме хотіла, як він:

— Купуйте і цілий хлібний магазин, а зараз чекайте... Як вам казати, по-турецьки, що треба чекати?..

— Та я чекаю, чекаю...

— Бачите, я не сплю! — ткнув ручкою в якісь папери на столі. Що за пильна робота писарська у нього бути могла, коли він сам лікар?

«От знегода...» — закипіла у ній досада така, що готова б світ за очі датися. Та зупинилася біля вікна й побачила, як на тлі нахмуреного неба хитаються химерні переплетіння горіхових оголених гілок, як чорним віттям колише розвихрена сосна, коли поволі-поволі і заспокоїлася. «А чого я маю сердитися на нього? Мій винен, що змайстрував не драбину для горища, а якесь

опудало для нещастя... Я впала, скалічила, з пода ні жива ні мертва злізла, ковбасу для нього на стіл покляла, а й одного недоброго слова не промовила... Чого я тепер маю брати злість до серця на лікаря, коли все одно тільки він допоможе?..» — дивилася мимоволі на щидулку з тим номером, що його дівчина зазначила для неї.

Коридором, здається, не проходила, а пробігала та сама дівчина в білому халатику, з чепурно пов'язаною голівкою. Привітність на молодому обличчі, легкість рухів і дивна м'якість молодості додали мамі відваги. Яюсь ураз, мимоволі простягнула до дівчини рентгенознімка, дівчина проти вікна зирнула, відтак приглянулася пильніше:

— Фрактура у самому рамені... Складуть і візьмуть до гіпсу... То майстер — перший сорт! Вища кваліфікація! — дівчина кивнула голівкою в бік кабінету зцілителя-чудодія, подала хворій знімка й побігла далі коридором.

«Фрактура...» — застряло слово не іншим, а загадкою мудрості і вченості, й вона вже добре знала, що слово значить, дарма його чула вперше... «А бодай було і не чувати!» — зирнула, куди б сплюнути гіркоту.

«Такого слова Іванчук, сарака, не знав... Як давно було, коли я ходила за Федором Іванчуком...» — згадала тут, в коридорі районної поліклініки, не тільки самоуха Федора, що вже десятки літ тому рятував її малого хлопчика — син у тазу вивихнув ніжку.

В одну мить вся-вся була зі своєю давньою клопоту, зі своїм таким ячним і болючим хвилюванням. Давне ставало сьгоднішнім. Таким болем озвалося...

Як бачила, що хлопчик на ніжку не стає, що без рятунку тут не обійтисся, залишила дівчору на сусідку, а сама далася до Іванчука. Знавця-практика — яких тільки майстрів не було в селі? — дома не знайшла. Був десь далеко на сінокосі. На гору вибралася. Не вибралася, здається, летіла за Федором, щоб ішов сина рятувати від каліцтва.

Що казати про Федора? Панькати себе довго не давав. Навіть не випитував, яким є каліцтво, як сталося, коли сталося. Врешті, добре знав, що при недузі не так розпитувати слід, як лікувати належить. Іванчук чинно косу на конарі польової груші відклав, дверці на колибі дротом зав'язав, щоб який пес не забрів і не полакомив-

ся куснем сала, в село зі стурбованою жінкою-матір'ю з гори спустився.

Була вже ніч, коли до хати зцілитель самоук пороги переступив. Хлопчика розбудили. Іванчук ніжку обмацав, потім попросив від неї невеликого, з гусяче яйце, клубка ниток. Зцілитель сунув клубка під коліно ззаду й тут взявся ногою в коліні ставити на місце. Повік не забуде слізного зойку малого хлопчика при поранні Іванчука. Як тоді її серце не розірвалося з жалю?.. І як не помер хлопчик від шаленого болю — у здоровому колінному суглобі знахар ногою направляв, а в тазу дужче калічив?..

Коли отак подумала, подумала, знову помандрувала на ту гору, де Іванчук трави косив, коли знову почула плач хлопчиків, як було їй тепер зводити ремство на вченого лікаря?

Залишилося терпеливо чекати! Адже вона залежна була від лікаревої волі тепер... А цей знає хіба так, як знав Іванчук?.. Ні, цей знає! А чому простій людині до знаючого й не почекати?.. «То, прошу, не дівчина, яка цидулки-направлення видає, захоче — по коридору походить. То, прошу, і не той, що на рентгені... Цей зирнув сяк, зирнув так, і все знає. За нього дивиться чудо-апарат... А тут бери і сам поламане до купи складай...» — всіляке приходило до голови...

Не могла сидіти бездумно... Думки насідали...

«За всіх королів і царів, за всіх президентів і регентів добрий майстер (згадалося, як про лікаря сказала дівчина в білому, коли оглядала знімок) не тільки мав велику ціну, але знав собі ціну і сам!» — такими були кінцеві умовисновки.

Правою обережно сягнула під пахву. З кабатка вишняла вузлика — хусткою ретельно була обгорнута сіра книжечка паспорта. Зирнула, чи все тут в порядку. Добутого червоного казенного папірця втулила в долоню, паспорта до хусточки відклала й вузлика знову сунула надійно до пазухи. Мигнула оком на асигнацію й уже без найменших сумнівів, без найменших вагань знову взялася за клямку дверей.

— Може, доктор звикли... жадають, аби їм заплатити? — мирно і лагідно, проте з рішучістю мовила.

Лікар зирнув по ній.

Стояла тепер зі складеною пальці до пальців правцею, ліва ж була притулена до грудей на хустці. Чорний

плюшевий кабаток полами сягав ледве не самих колін, гумові дешеві чоботи халявами хапалися під коліна. Велика тепла хустка поверх кабатка огортала плечі, спадала покрученими торочками й була зашпилена під бородою до того дбайливо для береження тепла, коли й по цьому одному озивалася до лікаря непривітна старість з негараздом.

Звисаючий порожній рукав від лівого рамена плюшевого кабатка, виглядаюча з-поміж піл п'ятірня хворої лівиці вражали злою безпорадністю. Треба ж було такому нагодитися!..

Мить його очі хололи на ній. Здавалося, що він вже собі наскрізь бачив каліцтво, коли вона зніченими синіми-синіми очима дивилася — відбилася в них краса серпневого, вересневого нічного неба в горах. І вже подумати можна було б, що він, лікар у білому халаті, з пишним ковпаком на голові собі задивився в її незвичайні очі.

Сягнув рукою за рентгенознімком.

Знімка подала і яюсь, мовби випадково, мимоволі, випустила на стіл казенну червону асигнацію: міг і не помітити її.

— Сталося яюсь несподівано... Хто таке чекає і до такого готується?..— наче тут виправдовувалася за все, за все. За дорогу з далекого села в горах, за вичікування в коридорі поліклініки, за те, що відчиняла двері без стуку і дозволу, за те, що вона бере від нього дорогий час.

Швидко глянув по знімку, ввімкнув світло в якомусь віконечку, знімка приставив до віконечка й уже так озирав каліцтво.

Відклавши знімка, глянув по ній, оцінюючи ситуацію.

— Коли без морозу кістку складати, трохи поболить. Але зате швидше буде і скоріше рука загойться!..— лікар ставив умови.

Відповісти належало їй.

— Старого я залишила в хижі одного на цілий день... Корова на тих часах, коли має прийти на світ телятко...— готова була погоджуватися на роботу без заморжування.

— Значить, без морозу!..— лікар приступив до діла.

— Қоби старий зробив лазиво як лазиво, я, дорога сестро, і не знала б смаку тячівських плетених булок

з дрібним маком...— мама ураз сама до себе усміхнулася добродушно, пропустивши уявою довгий ключ всіляких менших і більших пригод, що назавжди збережуться у її пам'яті.

Тітка Марія на маму здивовано глянула, бо чула і знала про все уже, а про притрушені маком плетені булки почувала вперше.

Мама подив тітки помітила, а тому й не барилася в дальшій розповіді:

— Ноги підо мною хляли і в'яли, коли-м ішла від лікаря. Виділося мені, що рука закована в студеному залізі, обмурована та обкладена холодною глиною, що ніколи нею більше не послужуся ні в ділі малому, ні в ділі більшому, а сам дохтор все ще зі мною орудує та з гіпсами порається — геть неборака потами взяло та обмило, бо вже й з чола капало, коли свою роботу закінчував: нелегкий і його хлібець... То, сестро, хто знає, той собі думає: дохтор, дохтор, у білому та в чистому, в лице вітер не дує та не свище, за шию не капле, морозом не обпікає та не палить — робота у нього в теплому, в затишному... А ні! Скільки людського лиха та біди йому навидітися треба, з всілякими каліками помучитися належить...— мама говорила справді співчуваюче, проникаючись повагою і розумінням, потім враз посміхнулася й додала: — Знаєте, сестро дорога, отой білий клобук, що ним дохтор так гонорився, коли-м зайшла перший раз і другий раз, спершу при роботі склипавів і обвис, далі зовсім над вухом перевис, аж доки ним лікар не шибнув на табурета...

— А не міг без того клобука взятися за діло? — тітка питала здивовано.

— Видно, не міг... коли б міг, відразу б скинув...— мама посміхнулася.

Обидві для перепочинку, а можливо, для дальшої гутірки помовчали. Тітка, бач, перервала мамину думку-розповідь й тепер чекала продовження.

Мама не забарилася:

— Морозом було мене лютим, коли я проходила вулицею, й так солодко запахло хлібом, що-м стала. Дивлюся, за великим склом в магазині хліб. Я й невтямилася, як зайшла-м до магазину. «Булку!» — сказала я, коли до мене підійшла дівчина. Покрутила я булочкою — нічого в руках і видіти — й кажу: «Ви мені дайте булку не на один зуб, а таку, щоб її чути бодай у роті, коли не

в череві!» Заплатила я гроші, вийшла на вулицю і так солодко скубнула з обсипаної маком плетенки, що мені відразу якось аж недобре вчинилося,— мама замовкла, неначе й зараз у шлунку щось починало крутити і підпирати.

— То, сестро дорога, вам злихотилося від слабості... Еге, від самого ранку ви нічого не мали в роті, в поліклініці вас їли нерви та болі, а тому ви й геть заслабли...— пояснювала тітка Марія з досвідом.

— Маєте правду... Біль як біль — чоловік притерпить і перетерпить, а найгірше — нерви... Геть мене з'їла та зневолила гризота, доки я не прийшла до якогось ладу і порядку... Чесно вам казати, я вже і не думала, що з тим костоправом у дорогу впаду... Крутив та крутив так, якби увесь світ зійшовся на тих паперах, а я собі ніяк і нічим зарадити не могла... Мусіла-м терпіти...

— Лайдак... На такого треба б кудись написати... Такого б треба до газети викласти на лиху славу, най би про нього світ знав... Що, не міг він ті папери відкласти і за руку взятися?..— добра тітка мамині ходіння по муках з рукою сприймала боляче. Було у тітки і своє каліцтво, певно, тепер споминалося, й біль за сестру від цього ставав прикрішим і гострішим.

Мама відмовчалася.

Тут можна б й таке подумати: гострота образи давно притупилася, вщухла, минулася й сама образа. Вроджена душевна широта і щедра глибина маминої доброти, життям довгим і нелегким надбана мудрість привчили маму поступатися, лихе швидко забувати, а скоріше у пам'яті тримати благородне і душу прикрашаюче.

— Знаєте, сестро, коли якось до нашої хижі — я іще була в немочі — прийшов директор школи — від діда-прадіда валялася у нас на горищі прялка, якийсь потак, ціфроване ярмо для волів, а в селі музей збиралися відкривати... Просив директор для музею... Рука у мене в гіпсу, директор з старим говорить, а далі мене питає, як нещастя сталося. Про те, як сталося, і кажу, і не кажу. Що з того вже? Отак слово по слову — директор вивідував, — й дійшло до поліклініки. Тут мені стало так гірко і скрутно, що я візьми та й скажи про стовбичення під дверима у костоправа, про те, як двері переді мною відчинялися і зачинялися, аж доки...

Мама ураз обірвала розповідь, коли тітка, певно, мала почути найбільш цікаве.

— Сказали ви, сестро, і про те, що не обійшлося без карбованців?

— Потягнув чорт за язик — вихопилося... Що я вже не чинила, як не крутила, директор своєї та своєї...— знову мама обірвала про відвідини.

— А що директор?.. Він дуже правильний і гострий!..— тітка жила не так далеко від середньої школи, мабуть, краще за маму знала характер і натуру директора.

— Так розсердився, що вогонь з нього сапав...— мама поморщила чоло, ніби згадувала, як саме говорив відвідувач. Всього якусь хвилю мовчала, а далі все за порядком: — Каже: «От гидота! Його наша рідна школа вчила безкоштовно, він на лікаря вивчився без гроша — йому ще й стипендію платили, аби на варті народного здоров'я стояв надійно, а він грошей голоден?» Грозився директор, що конче по дорозі в район зайде до райвиконкому і про всі мої справи розповість, що після цього костоправа візьмуть на мушку... Хотів, аби я написала все, як було від малого до великого, а мені як було писати... Я слухала, як болить рука, і просила, аби мені дав спокій, доки рука не загоїться — думаю, на той час і директора злість мене. Знаєте, сестро, ще й таке бути могло, коли костоправ знадобився б, хіба я знала, як рука зростається... Та й сам казав, що, може, треба йому буде руку показати... Правда, я до нього не ходила більше, бо донька повезла мене в Ужгород — тут зняли гіпс, руку прогрівали, розробляли, аби і я могла потім нею за якоесь корисне діло взятися... А кажіть мені, якби до того тячівського костоправа ще знадобилося іти, від кого позичити очей і честі? Як йому глянути в лице? Я така була сердита на свій дурний розум при бесіді з директором!..

— Правду маєте. Вас ті гроші не вродили, а він не розжився... Може, сарака, не так і багато заробляє, а може, й елементи якась з нього дере...— тітка усміхнено погоджувалася.

— Всіляке може бути. Я його не питала... З-за тих мізерних грошей з торбою по людських хижках від двора до двора я не пішла, а він не так і багатів — при біді чоловік і не стільки дав би для рятунку, щоб тільки було...

— Нині, сестро, за правилами уже такого не мало б бути, аби хворому до кишені задивлявся й щось від ньо-

го жадав... То давно без грошей у лікаря не було ані підмоги, ані рятунку...— тітка, бач, добре знала порядок.

— Що чинити, сестро, коли хтось і нині ще давнім дихає? Правда, нагодився тоді писар...— слово «писар» мама вимовила голосніше, явно кепкуюче, без найменшої поваги.

— Що за писар? — тітка хотіла знати все.

— У нас є свій журналіст, сусід...

— Черевкун-Трінкало? — тітка, бач, тямилася, хто саме в нашому селі іще зажив слави подання всіляких листів, заяв та скарг в різні організації та інстанції, називаючи себе журналістом. Хтось поговорював, ніби цей писар навіть мав посвідчення кореспондента, здається, поза-штатного, з районної газети.

— Трінкало... Випустила я kota з хижі надвір, замкнула двері, погасила світло й лягла спати. Довго не спалося — рука поболювала, — а потім задрімала й заснула. Чую крізь сон: хтось ніби стукає у двері. «Постукає, постукає і піде, коли не горить...» — подумала я і не хапаюся двері відчиняти. Але він уже не стукає, а кулаком і ногами у двері гатить.

«Хто там? Що сталося?» — біжу до дверей, а ніг під собою не чую.

«То я, Циль!» — озивається з-під хижі.

«Та що хочеш?» — питаю.

«Будемо сукиного сина розуму вчити!» — кричить і знову гукає.

«Якого сукиного сина?» — не розумію.

«А того, що вас у калідорі маринував!» — тут я зрозуміла, що Трінкало хоче.

«Ніч, Циль, для того, аби чесні люди відпочивали!» — я рада б збутися напасті від хижі. Але він ні та й ні!

— Відомкнула я, а потім пошкодувала — най би вже гупав, доки б не наситився, — мама важко зітхнула, тут же повела далі: — Коли на мене дихнув, я думала, що впаду...

— Не треба було п'яного до хижі впускати...— тітка пошкодувала маму.

— Не треба... Ні два, ні три, сів за стіл, якогось зіжмаканого зошита добув, взяв ручку і ніби пише: «Ім'я, фамілія, отчество!» — кричить до мене.

«Яке ім'я?» — питаю, нічого не розуміючи.

«Ваше!» — кричить ще голосніше.

«Не треба мені ніяких скарг і листів!» — кажу.

«Як не треба! Ми сукиного сина провчимо! Ім'я, фамілія, отчество!» — Циль імився, як сліпий плота.

— А написав щось Трінкало? — тітка встряла.

— Де написав? Дала я йому три карбованці з тим, що напише вдень. І рада була, що нападсть з хижі впровадила.

— А ваші діти нікуди не скаржилися на той збиток, що вам у Тячеві чинився? — тітка, бац, гнівом бралася ще й тому, бо вже розуміла всі-всі мамині клопоти. Коли б лікар відразу взявся за руку, хіба Черевкун-Трінкало дістав би для себе якусь поживу?

Глибокими очима глянула мама на тітку й підвелася, ніби так говорити було зручніше:

— Хотіли й діти... Ні про яку нападсть я вже і гадки не мала після директора і Трінкала, а за немудрий розум себе сварила-м. Діти палилися гнівом, вивідували собі, що та як, чи є хтось такий, аби міг на костоправа посвідчити — жалобилися мною...

— А, чесно казати, такого лікаря треба б, дуже треба б почухати, аби запам'ятав на інший раз та й аби потім на чесних людях при біді не носився!.. — тітці гнів маминої родини сподобався.

— Голову з плечей і жаба здійме, а й цар не покладе... Я вам уже казала, що ті гроші з торбою мене по людях не пустили, а він з них не розжився... Так ліпше було б йому, а легше мені. Та й час не був би змарнований пусто. Коли я оце все дітям сказала, спокій дали собі... Не пам'ятаю котре, але одне ще твердило, що людський мозіль для такого десь лихом обернутися мусить, а я своїй доньці-лікарці по-материнськи наказала: «Нічий біль най не пройде мимо тебе! Нічия сльоза най на тобі грішми не присохне! Бо гріх будеш мати неспасенний, і коли за нього не скараєшся ти, будуть покарані діти!»

Отут, нарешті, сестри дійсно помовкли... Неначе тільки тепер історія з переломом плечової кістки й була доведена в самий кінець...

Окуляри!

Скільки за життя і яких не прийшлося бачити, а переді мною тепер всього окуляри робітника, що при дорозі каміння товк, та ще дідові і мамині...

Мамині лежать собі на лавиці поблизу ліжка з недугою. І вони за часом найближчі зі всією такою незвичайною історією. Дивлюся на них, а бачу мамину днину з тими турботами і клопотами, що й окуляри без них не можуть обійтися. І вже самі клопоти, неспокої, мамині будні, більші і менші радості, менші і більші смутки бачу теж в окулярах... Та нізачо у світі не можу уявити лишень в окулярах маминого лиця! Бо очі мамині світилися теплом і ласкою, були завжди проникливими і всевидящими до того, що й думка не приходила, ніби очі мамині не можуть без окулярів. Більше! Мені завжди виділося, що наша мама здатна бачити і те, чого інші ніяк і ніколи побачити не зможуть при жодних окулярах та досконалих і мудрих далекоглядах. А раптом — що скажете на це? — у мами окуляри!..

До маминих незвичайних повернемося, а тут краще за порядком, від перших.

Батька в щиколотку нога боліла так, наче муками належало спокутувати не тільки свої гріхи на землі, але і всі земні провини прапредків і предків перед землею і ясним небом. Коли в страшених муках не єдино для полегшення хворий стогнав, але й перевис із вікна, онутивши розпатлану голову і довгі натруджені руки у пошуках якого-небудь порятунку, а порятунку ніякого не було, — твердий як камінь і криця батько розридався. Я втік за хату до потічка й собі ридав у розпуці... Чим було зарадити батькові?..

Хтось порадив мамі вдатися до лікування тата водою з чудодійного джерела аж за другим селом. Хто саме, годі пригадати й сказати, але вперше з торбами порожніх пляшок по мінеральну воду з мамою ми таки подалися удвох. Мама на руках несла малу дитинку — не було як залишити мале без годівлі з грудей дома, — на рамені — торбу з пляшками, я сам одні пляшки ніс.

Таки в недузі вода й помагала. А тому як тільки пляшки порожніли, я вже пішки один із села по воду й брався. Дорога була пройдена, відома.

Видався день сльотавий.

Довколишні стрімкі гори замикали ущелину високими й глухими грядами. Одні лишень долини і долини в підніжжях наповнені були гомоном зажуреної Тересви, схили чорніли ялинами і буками, вповивалися плаваючо імлюю і білили застиглими хмарами туманів по глибо-

ченних яругах. Чарувало таїнство лісу по бездонних урвищах, западинах і скелястих нетрях...

З ношею поволі я брів шляхом і був змучений ще й безмежною самотою. Пляшки в бесагах спереду, пляшки в бесагах за плечима немилосердно тягнуть до низу, муляють і мозолять рамено то ліве, то праве. А ти ідеш один, все один — хоч би жива душа трапилася поряд для якого-будь шматка дороги, було б легше...

Знав я добре, що мінеральну воду для ліків та одужання класти на голу землю нізащо не можна. Хто таке вигадав, марновірство уперше віднайшов? Як не було, а в подібний забобон твердо вірилося — ніби покладена мінеральна вода на голу землю умить втрачала всю силу й нічого не була вже варта. Через це завжди я приглядався при зморі і бажанні бодай трішки відпочити, а де, на що бесаги б з водою покласти — дозволялося на бетонний краєчок моста, на камінь, на громаду каміння, навіть на дерево. Тільки не на ґрунт, що всю силу з води може ураз забрати, висмоктати...

Ще трохи, ще ген за отой поворот, за отой вигин, ще пройти б трактом через широку долину — краєм одним притулена до гір, іншим — до ріки, — і вже дорога меншає, вже ближче додому... Як мама зрадіє, яким задоволенням буде батько, що вода принесена, що я мирно і щасливо повернувся зі скарбом для здоров'я!..

Здала чути приглушене і тупе потріскування молотка по каменю. Ближче, все ближче — потріскування стає виразнішим, ніби дзвін криці в ньому раз по разу відлунює. На обочині шляху я вже спостеріг громадки навезеного каміння від річки, а ще не бачив, аби той камінь хтось молотком товк, трощив. Тому тепер навіть сили більше відчулося — по дорозі я таки стріну живого, що товче камінь.

Кроки дорогу додому вкорочують, тріск молотка по камінню наближається.

Ось і він. Кубикар — так зветься той, що кубики каміння дробить уручну.

Крок я уповільнюю, здоровкаюся й ніби зупиняюся, приглядаючись, а де б ношу покласти з рамена, відпочити.

— Тікай, шмаркачу, додому, бо вихолоне токан! Чого очі випуляєш? — на мене витріщився маленькими чорними очицями громадкою зібраний, весь в пилюзі, з ледве помітними вусиками під носом чоловічок.

Мовби сили ногам вмиль додалося, я таки швидше пішов по дорозі.

Про що думалося тоді, коли ураз так багато прикрії кривди відчулося?

Таки відійшовши ген-ген, я поклав ношу на громаду лобастого, навезеного від річки каміння й сам присів для відпочинку. «Вихолоне токан»,— муляли тепер слова й міркувалося, а чого він, отой кубикар, сердитий. Адже одного злого слова я не прорік, поганого йому не заподіяв, чемно здоровкнувся: «Добрий день!»

«Його муха вкусила...» — міркував-мудрував я й тут же домисел шукав більше: «Ні! Його вкусив комар... Ні, його вкусив овід... Ще й не малий, а великий-великий... волячий або кінський...» — домисел і на цьому не заспокоюється, бо мені хочеться більше: «Його вкусила оса!.. О, якби його вкусили дві, три оси!.. А ще ліпше, аби його вкусив шершень...» — здіймаю на рамено бесаги й іду далі, а думка не покидає кубикаря з маленькими чорними очима і бурульками вусиків під носом. «Його у житті раз мусить вкусити шершень, коли він такий...» — здається, дума-гутірка з самим собою на цьому й вичерпується, бо я виразно чую іншого кубикаря. Яким буде цей?

— Сідай, синку, сідай і відпочинь! — раптом піднімається чоловік з громадки, коли я зовсім уже близько, — озирнувся, побачив мене.

Несподіваність ошелешує, і я вже не знаю: проходити швидше чи на хвилину-дві тут зупинитися. В непевності навіть віддаляюся до протилежної обочини.

— Сідай, синку!.. Відпочинь... Бачу, нелегкі бесаги несеш... — на обличчі кубикаря лагідна й привітна усмішка помітна. Бач, сам робітник знудьгувався по живих людях, по слову, тому, певно, й спонукує присісти біля нього. Сам же розминає засиджені кості, якомсь дивно підстрибує, пританцьовує біля громади каміння — кубик до половини вже потовчений, але й трошити каміння того ручним крицевим молотком ще вистачає не на годину-дві.

— Ти що там, небоже, так гірко і тяжко несеш? — мигнув очима до бесаг, коли повні пляшки невдоволено глухо подзенькують — кладу ношу на край громадки, неначе в бесагах не скло і вода, а сирі яйця врозсип.

— Воду несу... У нас батько хворий... Хочете склянку води — вийму з бесаг... — кубикар витирає піт з чола,

а я готовий причастувати його для свіжості водою з кипучого студеного джерела.

— Якщо ти, синку, несеш воду хворому батькові, то най вона йому на пожиток і здоров'я... А ми нап'ємося і звичайної...— кубикар таки добуває з кущика при дорозі темно-зелену велику пляшку й так смачно п'є, ніби у ній не вода, а найдорожче вино.

Я вже приглядаюся до кубикарського надібку. На довгому держаку великий молот спокійно і поважно вилежується обіч громади каміння, потовченого дрібно. Саме цим молотом кубикар і дробить той камінь, що трапився більшим, не готовий скоритися молотку меншому. А менший собі відпочиває біля влаштованого з поношеного лапсердака сидіння. Яюсь наче мимоволі меншого молотка я беру до руки й оглядаю, як акуратно і спритно держак на ньому від самої криці повитий дротом.

— То, синку, щоб камінь не сік та не гриз держалво молотка... Видиш, ручка на клепацеві глодова — деревина, як криця,— а дрібний камінь її з'їдає швидко. Обгорнеш — обіймеш дротом, тоді триває довго...— охоче не просто розповідав, пояснював, а навчав так, наче у житті камінь належало товкти й мені — досить підрости, зміцніти.

Тут же я побачив химерну рукавицю для лівої руки. Рукавиця-бо зовсім не була схожа до отих, що їх одягають в люту зиму, з домашньої вовни чи купованого м'якого гарусу на один палеш або й цілу п'ятірню. З тривкого твердого матеріалу рукавиця була ще й підшита на долоні куснем автомобільної камери, оглядаючи її, не важко було й збагнути: рукавицею кубикар притримує камінь тоді, коли він уже подроблений згруба, побити його належить іще на кусники менші.

Ураз мені захотілося товкти камінь. Певно, цупкий молоток був таким у своїх формах доладним, що повиділося: досить його взяти до руки, як лобастий і твердий річковий камінь сам почне кришитися на дрібний мак. Я в повітрі змахнув кілька разів молотком, наче трапляв до невидимого, проте уявного каменя.

— Хочеш бути кубикарем? — спитав лагідно, весело, навіть заохочуюче.

— Я хотів би знати, як видно крізь ваші окуляри! — з хлоп'ячою жадібною цікавістю я задивився тут на окуляри, що їх робітник насунув навіть не на чоло, а

вище засмаглого чола — було в сірих порошинках від каміння.

Шворкою на потилиці зв'язані окуляри каменобоець з голови зняв й окуляри подав мені. Два маленькі округлі вічка були втулені в бляшанки, все-все припасоване по формі до очей так, щоб акуратно для захисту прилягало й боронило зір від можливих зблисків, коли робітник крицевим молотком каміння-залізяччя товче для ремонту шляху.

Твердим нігтем кубикар постукав по вічках, відтак взявся їх протирати:

— Не думай, що це скло! То не скло! То якийсь такий матеріал, що його камінь не бере!.. Коли б скло, камінь міг би скло розтрити. Каліцтво готове!..— ніготь справді по склу вистукував би не так тупо.

Протерті, чисті вічка прикладаю до очей і задивляюся на гори — чому тоді мені здалося, що й гори в окуляри побачаться зовсім не справжніми, а дивовижними, казковими.

— Давай, давай! Окуляри я тобі на потилиці шнурочками зв'яжу, а потім ти сядеш і спробуєш, яка наша робота!

— Добре! — я погоджуюся, бо й справді якийсь заманливий дух вабить і спонукує: коли ти вже в окулярах, коли тут молоток з обшнурованим держалном, коли тут дивна рукавиця, чого не спробувати?..

Окуляри пов'язані шворками на очах, докола я оглядаюся по цілому горизонту, проте все-все на овиді бачиться якось вузько — вічка таки взяті в бляшанки, націляють і обмежують, навіть заважають. Твердо і незвичайно моїй лівій руці, коли на ній жорстка і тверда, неначе з кори старого дуба, рукавиця, хоча насправді дві цілі п'ятірні мої спокійно вмістились би у ній.

— Сідай тут, де сиджу я! — робітник акуратно правляє свого лапсердака на сидінні, що підмощене низу дрібним зеленим ріщам для м'якості.

Лівою при підмозі рукавиці незграбно горну лобасту камініну ближче й уже притримую, аби щомоці товкнути по ній.

Б'ю, б'ю, б'ю! Не гострий тріск, а всього задиркуватий дзенькіт відлунує у вухах, мовби озивається глузливо у глибинах самої маківки. А камінь яким був, таким і залишається — цілісінкий, без єдиної тріщини чи на-

віть істотної подряпини, всього лишень з печатами-цятками у моїй руці щосили чіпко затиснутої криці-молотка: цятки на нікчемні цілунки схожі...

Злість бере. Злість додає не тільки сили, а й винахідливості. Я навідмаш скидаю рукавицю з лівої, хапаю ручку молотка в обидві жмені, б'ю дужче. Навіть тут-там уже збризкують гаснучі вмиль іскри, саме іскри додають куражу поспіль з лютим завзяттям, а клятий камінь лежить собі, як лежав.

Каменяр стоїть наді мною і зосереджено дивиться. Здається враз, що коли б його тут не було, й камінь розколовся б спершу на дві половини, відтак подробився б на кусники більші, на зовсім малі — хіба те, що на половини кололося, не дробилося внаслідок?..

— Спробуй, синку, взяти камінь інший... Може, у тому першому сам рогатий сатана звив собі теплий притулок!..— каменяр широкою долонею підгортає меншу каменюку й кладе на місце всього обстуканої.

Не піддається.

— Змовилися! — нарешті я посміхаюся з відчуттям кривди й такого невдоволення, що гіркота проймає.

— Тверді!..— кинув усього кубикар, руку свою поклавши лагідно на моє рамено: годі, досить!

Раптом я відчув, що очі під окулярами їсть сіль. Спершу наче всього маленька порошина запала, відтак уже ціла крапля солоня сплила до ока одного, до іншого пробралася друга, і тут я сам руками сягнув розв'язувати вузлика на потилиці, щоб дати очам волю і чистоту,— все поволокою затягалось.

— Чекай, синку, чекай! Я тобі допоможу звільнитися!..— каменяр спритно вузлика розстебнув й окуляри схопив з моєї голови.

Рукавом я знімав з чола піт.

— А тепер скажи мені, чи солодка наша робота? Ци далекий і широкий світ видно крізь наші запилюжені окуляри? — каменобоець питав з тою поступливістю й м'якістю в голосі, у якій таїлася батьківська теплота і турбота. Окуляри він тримав усього за одну шворку, а тому й звисали тепер неохайно, мов нікчемний дивний непотріб.

— Ходиш до школи? — задивився в моє знічене обличчя саме тоді, коли я мимоволі з губ злизував кам'яну пилюгу,— звідки взялася вона, коли насправді я не подробив ані одного каменя.

— Ходи, синку, до школи справно і вчися!..— поклав знову руку на мое рамено, правою ж у повітрі з окулярами застиг, мов збирався сказати найважливіше. Тут я помітив уперше: ціла його рука була від кам'яної пилюги, сам камінь наклав на тверду руку сіру шорсткість — долоня — лубом, і кров запекла на руці тепер чорніла особливо помітним знаком.

— Тягнися до тих окулярів, синку, що крізь них видно було б не сіру громадку клятого каміння на краю порожаної і болотяної дороги, а цілий великий світ!..— каменобоець тут слину ковтнув терпко, бо вигострений борлак на жилавій схудлій шиї винирнув і зник, а чоло похмурилося.— Еге, в Чехії та Моравії щєбінь для доріг дроблять машинами — там ручна робота дорога, бо й сам робітник не такий дешевий, як у наших Карпатах... У нашому краї стільки голодних безробітних рук, що людським потом і кров'ю людською робота ця панам обходиться дешевше, як десь у світі машинами...

І більше він одного слова не промовив.

Мовчки протер на окулярах вічка, мовчки почепив на носі і вузликом окуляри схопив на потилиці, поверх чорного ковначка беретки, озирнувся по сидінню, далі повільно опустився на засидженого, заношеного лапсердака поверх пов'ялої підстилки. Яюсь незвичайно спритно не руку сунув до тої ж подубілої химерної рукавиці, а ніби рукавицю на ліву вхопив, насадив з повітря й уже горнув ближче того самого каменя, що впорати його ніяк не міг я. Замахнувшись хвацько, каменобоець садонув молотком по каменю, а він, клятий, і йому не піддавався. Друга, третя печаті молотка падали знаками, і криця, і камінь видзвонювали кожне на голос і кштальт свій, і в мені десь майнула підступна радість не за каменобойця зі стальним молотком та відчаєним взяттям, а за камінь.

Радість моя була миттєвою, як спалахи збризків іскор,— вони сипалися з-під молотка пригорщами. Бо раптом молоток уже не видзвонював луною, камінь не озивався протестуюче вперто, а в звуках чулася глухота. Один тріск, і камінь справді розлупився на половини.

Одну половину каменобоець рукавицею відгорнув, до іншій ударив. Не минули й дві хвилини, як з лобастої каменюки залишився один щєбінь.

— Аби, синку, піддалося, скорилося, послухало, не тільки твердого і злого чорта з нього треба вигнати, але й притиском ударити по ньому. Для цього мало клепача, мало рукавиць, потрібна сила!.. А платять гелери... За день так наб'юся, так настріляє та натріщить у голові, що і в сні чую... Цілу добу тріщить...— говорив загадково, коли я зібрався іти.

— Сам піднімеш? — спитав — я брався за бесаги обидвома, щоб їх підняти на рамено.

— Підніму... Я вже піднімав!..— відповів я, а він сидьма дивився на мене й, готовий схопитися для підмоги, ураз навіть молотка відклав.

Після некороткого відпочинку плече заболіло. Тільки рушив я у дорогу, подумав: плече розлінувалося. Не біда, трохи поболить, а далі звикне й понесе... А нездужає, охляне зовсім, є ще одне... Як добре, що у чоловіка для ноші два рамена!.. І мама не раз казала: «До тяжкого треба тільки вмоцуватися і втягнутися, хребет вкришити... А далі вже само понесеться...» Це було тоді, коли я піднімав, підняти ношу відразу не міг і присідав на коліна...

— Ти не голоден? — докотився оклик до мене — певно, робітник бачив надсильні потуги при укладанні ноші на рамено, мою дещо хистку ходу.

— Я не голоден! — повернувся цілою ношею — справді повиділася вже й легшою...

Відлуння наших голосів покотилося у вузькій гірській ущелині й десь далеко-далеко захлинулося, упавши в похмурі нетрі...

Відлуння гутірки з каменобойцем чую і нині...

Навіть не знаю, що більше захоплювало увагу — окуляри діда Петра чи вилискуючий черленим злотом футляр до них — дід чомусь величав шкатулку фуляресом.

Мабуть, таки футляр був куди більшої уваги вартий за дідові нічим не примітні окуляри в дешевій оправі з білого металу!

З червоної міді змайстрований акурат по довжині окулярів фулярес ніяк не скидався на звичайну буденну шкатулку, а був розкішним, істинним футляром з двох частин — коротша насаджувалася на довшу. Оскільки дід завжди окуляри носив при собі в кишені чи вельветового влітку, чи сукняного лайбика-безрукавки взимку,

футляр до того начищався і глянувався, що — істинно і чесно кажу вам — світився ясніше повного місяця над нашим селом в зоряну серпневу ніч: такого князя ви ніде в світі не побачите, на небі навіть, задля цього варто приїхати у наше далеке село під полонинами в Закарпатті!

Цікавим було уже й одне те, що дід Петро мав окуляри, а до них мідного футляра. Достойним високої поваги було, що дід фуляреса змайстрував сам. І змайстрував неабияк. Я вже знав добре, що мій дід по батькові майстер з майстрів — був він уславленим столяром, досвідченим теслею — будівником хат, добрим муляром, ба навіть кушніром і кожухарем. Обидві частини футляра з мідної бляхи були доладно виклепані — спробуй помітити де-будь нерівність, удари молотка! — по шву до того майстерно припаяні, що коли б не блідший метал смужкою по стику, ніхто б і за великі гроші не знайшов лінії. Скільки я дідового футляра в руках не тримав, не оглядав, ніяк зрозуміти не міг мистецтва, а тому вже й сам дід Петро ураз піднімався до незбагнених висот — звідки стільки наук і ремесел надбав у далекому гірському селі?..

Малослівний, ба навіть у бесіді скупий, завжди задуманий і зосереджений, дід Петро в окулярах видівся зовсім не тим, що без них, а я все одно приглядався тільки до лисучого мідного футляра: так часто спокійно вилежувався то на підвіконні, то й просто на лаві, ховаючи в собі гору загадок і море таємниць...

Але ж для самого діда Петра дорожочними були тільки окуляри. Ніяк не футляр. Про це я дізнався теплого літнього дня на каналі, що ним текла вода з Тересви до млина і пилорами.

Дід Петро і батько діловито походжали поміж ялинових деревин — кругляки лежали просто неба, на сонці, після того, як від річки їх сплавом доставили на плац лісопилки. Міряючи складаним метром — по-вченому цолштоком, — дід щось вдумливо прикидав, сам собі примовляв, зупинявся і деревини озирав, кидав слово до батька — певно, радився. Далі дід Петро добував з лайбика окуляри, чинно ставив оптичний прилад на свого носа й у зшитку діловито записував. Все-все відбувалося й текло повільно — справді, тут правило «сім раз міряй, раз ріж» шанувалося й береглося. Бо до всіх теоретичних записів з числами, якимись позначками дід з

кишені в штанях виймав долштока й знову деревини переміряв. Порожній футляр тим часом поморгував з кишені в лайбику на дідових грудях коштовним, ламаючи сонячні промені в спалахи іскрин, орденом, а окуляри в діда на носі знову й знову засвідчували неабияку значущість.

Він був незвичайним!

На тлі густого, напоеного теплими дощами і недалекими ґрунтовими водами верболозу, недалеких тучних намулистих нив з дорідною кукурудзою, пишним цвітінням квасолі і поважних всевидящих соняхів дід у білій сорочці і чорному вельветовому лайбику поверх неї, в білих домашніх портках, під широкополим солом'яним брилем, взутий у черевики — таке нечасте, ба й небуденне явище у нашому селі, — зі своїм зосередженням, мовчазним походженням і пригляданням до запахуючих свіжих ялинових деревин бачився майстром і мислителем водночас. Для якого великого діла оглядає деревини, при чому тут його допитлива прискіпливість, ретельність? Що він з напильного матеріалу готується видати світу своїми двома за життя натрудженими руками при підмозі не тільки стародавнього, в користуванні такого надійного верстата, але й батька мого — важко давалася дідова наука, годі було йому досконали, наслідуючи вчителя, засвоїти мудрість столярську...

Ген-ген вище млина і лісопилки через канал був перекинутий зовсім нехитрий з кількох деревин й з недбало зробленими поручнями місток. Саме через нього ми утрьох — дід, батько і я — перебиралися до плацу лісопилки, через нього ми бралися додому, коли дід все оглянув, потрібне записав.

Хто б умить розгадав, для чого дід зупинився на містку, коли все-все він бачив? Можливо, деревина, що застрягла впоперек на каналі й обмивалася водою замість того, аби вигріватися на сонці, можливо, тут-там зсуви рінистого берега помітилися, можливо, іще зовсім невеликий кущик верболозу з корінням підмитим кинувся до кмітливих старечих очей — так молодо завжди вони дивилися на все живе у природі, на все, у чому було від життя і праці, діла людини.

Правда одна: дід Петро нахилився над поручнем кладки — невже хотів сягнути рукою до течії, щоб спробувати на дотик, чи тепла вода? Я тільки хотів скрикнути, що окуляри з кишені випадуть — дід грудьми знизу

їх ще й підштовхнув,— коли вилискуючий футляр всього змигнув ясністю і вже погас в каналі.

— Дідику! — гойкнув я налякано так, ніби й провина була моя. Старий мимоволі лапнув п'ятірнею по кишені лайбика, коли вже я тихіше: — Фулярес!..

Якусь маленьку хвилинку дід незрозуміло дивився в воду, наче досить було вхопити й з неї втрачене підняти; в зовсім незрозумілій розначливій розгубленості імився обидвома жменями за посивілу голову, відтак почав лапати кишені портків завпадливо, метушливо нишпорив у них зовсім незграбно всунутими пальцями, немов дивним дивом шкатулка з окулярами замість води й могла трапити тільки до кишень.

Зрозумівши, що несподівано сталося, батько поспішив по течії каналу, задивляючись в скаламутнілу воду — вночі випав дощ у горах, ріка несла каламуть, каламутна вода текла і в каналі.

— Чорт оженився!.. Окуляри!..— врешті дід Петро второпав, осмислив, що сталося. Тут же старий так зітхнув, неначе з грудей вирвався важкий стогін.

Поспішив течією і я. Звичайно, коли б вода чиста, імовірно начищеною міддю виблискуючий футляр з окулярами десь би на дні руслища приліг, зрадив себе, каламутна ж вода для окуляр була сліпою пропастю.

Дід ішов за нами.

Ми зупинилися, де через канал була споруджена із заліза й дощок загата,— одна частина її сягала самого дна так, ніби цідила воду.

Старий добув з кишені зшитка, що до нього, здається, тільки-но записував, розгорнув й почав очима придивлятися, то наближуючи, то віддаляючи голову. Тепер він був справді безпорадним, наче й наляканим!

— Оженився рогатий дідько! Біс!..— для полегшення і розради в лихій біді, мабуть, дід Петро на цьому себе і вичерпав.

— Дідику! Я піду в прумер і ваші окуляри у воді знайду! — з тою безоглядною готовністю до старого озвався я, коли, певно, й досить було до каламутної течії пірнути, якимсь дивом все тут роздивитися-розгледіти, з дна каналу на білий світ і сонце ясне винести.

— Підеш, синку? — дід Петро спитав, мов дійсно раптом займалася іскринка доброї надії.

— Іди, синку, іди!.. Ти в прумер знаєш...— захотив

зраділий батько — він же бачив, як ми купалися в річці, як пірнали у воду, як з дна для свідчення ще й каміння виносили невелике.

Лишень хвилька, і моя біла сорочечка впала на зелений лужок. Сам я хапався за вербового кущика нижче кладки через канал й спускався з бережка до води. Умить відчув, як мурашва полізла, обсіяла все моє тіло, побігла по руках і ногах, неприємно увесь здригнувся. Проте найменших сумнівів: окуляри належить з дна каналу добувати.

Вхопившись повітря руками врозліт, я пірнув. Химерні зблиски сонячного проміння колисалися у воді безлічю мідних, мосяжних, золотих дідусевих начищених фуляресів — добувай, котрого тільки хочеш, винось на поверхню! Але ж я знав, що дідова шкатулка єдина і неповторна, що її треба не звичайно побачити, але і взяти в жменю, тому долонями сягав дна — необхідне чудо, щоб окуляри знайшлися!

Чуда не було!

Я з води вихопився — віднесло течією недалеко, — жадібно ковтнув повітря, долонями швидко змахнув з лица воду — цяпотіла з чуприни на голові.

На зеленому бережку дідусь і батько стояли й стежили за каналом. Не чекаючи чиеїсь спонуки до нового пірнання, я вдихав повітря й мерщій давався в дальші завзяті розшуки. Сонце у воді знову вилискувало силеною силою фуляресів, а дідусевого не було й не було. Вхопившись відчаєно дна, я черпнув жменькою слизької намулистої ріні — чим іще більше, наявніше можна довести: ми таки на дні руслища побували, фулярес нами завзято і вперто розшукувався!..

— Що, синку, до води упало — те пропало!.. Амінь!.. — дід промовив й у відчаї для додатку рукою змахнув, коли я з жменьки кинув до води навідмаш камінчиками.

— Вилізай, небоже, на берег, бо заціпнеш, як муха! — батько гукнув наказуюче, мною починало трусити, а зуби мимоволі ніби щось розжувати хотіли, а жувати не було що.

— Каламуть, няньку!.. — поскаржився я розпачливо.

— Коли б, синку, вода текла й не каламутна, окуляри не так просто у каналі знайти... Якби перегатити від ріки, аби вся вода витекла з млиновиці, — так ще називали канал, — може, десь фулярес і показався б... Біжи

лиликом доріжкою, щоб кров у тобі рушилася!..— батько міркував і наказував — мене брало дрижаками.

Я побіг до густої кукурудзи в ниві викрутити штаненята.

Тато з дідусем Петром були ген-ген, я вистрибнув з ниви й бігцем дався за ними. Біг, літне сонечко, суха сорочка на обсохлому тілі поволі проганяли холод, проте душу і серце обіймала непривітна мулька маркота.

Зовсім інше мамині окуляри! Нічого в світі не схоже до них, як і немає нічого в світі з подібною історією..

Коли тітка Марія сиділа біля самого ліжка з недужою господинею родинного гнізда Зеленої Колиски, мамині окуляри мирно і тихо відлежувалися на краечку стола.

Врешті, то вже були ніякі й не окуляри!

Скоріше можна сказати, що мамині теперішні окуляри усього були лишень мізерним знаком колишніх, чи окуляри-інвалід, доконаний і безпорадний каліка... При всьому ще й каліка-сліпець. Бо ані завушників-лапок не було сліду, ба навіть одна половина зі скельцем зовсім не вціліла, не збереглася. Був усього один-однісінький обручик-кружечок з потертим, зачовганим та безжально безліччю рисок подряпаним скельцем... Коли я дивився на оцей чудернацький пристрій, мимоволі думалося про монокль. Думалося не про який-будь прилад, а про отой гонористий монокль, що в колишні часи поважно звисав чи то на шовковій шворці у бідніших, на срібному ланцюжку в іменитих і багатих, ба й виблискував чистим злотом шикарної тендітної оправы. Мамин монокль — вжіймо цього аристократичного означення-терміну! — не хизувався ані коштовним золотом, ані у спокої розважливим холодним сріблом, бо обручок оправы для нього відштампований був із дешевенької чорної пластмаси.

Мимоволі, мовби знічев'я, за дивним приладом для читання я сягнув. З ліжка мама глянула запалими очима на змученому обличчі під мудрим високим чолом і чорними-чорними бровами. Ураз стало не по собі, ба навіть до болю ніяково, незручно. Але ж монокля рука не випускала, дарма вмить обпікав не тільки серце, але й душу. Прив'язана одним кінцем шворка до петельки, що колись тримала завушника, іншим кінцем до обломка ввігнутого сиделечка для посадки на носі, мала по довжині стільки рівно-рівно, аби голову обійняти на по-

тилиці й при потребі тримати монокля впритул перед самим маминим оком.

Певно, з вродженої й до нічого зведеної в особистих вимогах та предметних потребах делікатності, замість дорікань — що-що, а окуляри діти для неї могли б роздобути, припасти, навіть гроші заплатили б! — мама вдала, мов приглядань та розглядань моїх зовсім не бачить.

Непомітно якимось монокля я вмістив на око, шворкою обхопив голову довкола. Скелечко всадовилося у ямці очної впадини, як всідається вершник без досвіду і найменшої спритності не для далекої довгої дороги, а всього аби спробувати миршавого, задрипаного скакуна.

Відклавши окуляри (не окуляри, а окуляра!) на стіл, я мимоволі протягнувся до нашої великої печі-лежанки. Давно-давно не простирався на ній цілим зростом, а чомусь тепер піч так вабила і кликала до себе, озиваючись давніми уже, дитячими літами...

А можливо, зовсім не дитячі літа з рятунком на печі в люті і голодні зими для малечі у нашій хаті відлунювали враз, я скоріше тут тікав від окуляра, від себе самого, бо почуття нестримною лавиною нагорталися.

Мершій змахнувши взуття з ніг, я вже сидів на краєчку прогрітої печі й зручно вмощався на просторому подищі — завжди громадка дітей вміщалася тут. Голова відразу потонула в квітчастій подушці, що запахла, як давно, чистотою і свіжістю. Мама лежала в недузї, сестри, бач, приступилися, все повимивали, на річці випрали, виполоскали...

Не першорядним майстром оштукатурена стеля, стіни з печі бачилися на зовсім близькій відстані, проте білили помітно підсиненим вапном, довколишня смужка по хаті під стелею лягала рівно-рівно, охайні, туго сплетені віночки цибулі для весняної посадки, білий рушник з мережками-оздобами — їх любила мама, сама і ткала, — тепле дно печі вже приємно розтікалося по тілу, вливаючи давній настрій і тої привітності, що її з такою сердечною щедротою, душевною готовністю і жіночою материнською мудрістю уміла творити єдино наша мама.

З болючим співчуттям і ніжністю до неї при безглуздій знегоді я повернувся й хвилику дивився у вікно. В те саме вікно, що рамою тепер обіймало шмат горизонту

і того зовнішнього світу, який, здається, від дитинства мого нічим і не мінявся... Бо на самому блакитному овиді з вікна хати видно і високі чорні ялини, що застигли між небом і землею, а недалеко ялин, ніби вже на самий пруг, впритул до неба вибралася чиясь хата, й тут вже хата стоїть від мого дитинства — скільки з цього вікна я надивився на далеку хату!..

Минуло, бач, літ немало, а казка бачення, пізнання, дивної таємничості виглядання повідається знову й знову, як повідалася, коли я хлопчиком, підлітком, юнаком був при огляданні рідного села по видноколу. І відкривається та казка нині новим чаром, бо якимось дивовижно переносить в дитинство без пізнаного ще світу й тим найпершим розумінням, що світ усього замикається горами довкола нашого села, насправді за крайнебом більше ніякого світу й нема. І чомусь здається враз, як здавалося давно, мовби на тій горі не єдино хатина дахом чорніє, чітко окреслюється все у змиканні з небом, а сам готар! Отой знаменитий готар, де злі і добрі духи зустрічаються на радах і вічах, й знову усе на тому готарі кінчається... «Химерія!» — втуляю голову у подушку й стуляю повіки для забуття...

— Може, син хотів щось читати, свої окуляри забув дома, а ваші йому невдатні...— сумніву піддала тітка мамин окуляр, коли я забувся й гутірку сестер не чув.

— А, ні... Він окуляри має при собі... Та й мої для нього аkurat добрі, бо очі, як у мене... Ще й цвіт очей, як у мене...— заспокоїла мама тітку, а я прижмурком подивлявся з печі — як не замилуватися, не залюбуватися було їхньою добротою, простим і нехитрим поведженням, винахідливим умінням постійно підтримувати гутірку, здається, навіть тихо-тихо й непомітно забавлятися... Бо тітка Марія уже мамине скелечко в обручику сама на оці шулила й так нипала по одній з книжок — книжки лежали доброю купкою під стіною на лаві для задоволення маминих духовних потреб та заповнення нудотних прогалин,— ніби вже й сама хотіла спробувати надійну силу дивного окуляра.

— В оці дрібно рябить та мереконить...— тітка мерщій виклала ситуацію, для оцінки ж і безхибності у власній перевірці оптики то праве око затуляла долонею, лівим в скельце дивилася, то ліве долонею прикривала, а в окуляр дивилася правим.

Тітчине терпеливе орудування мама спостерігала спокійно, коли нарешті й сама тітка Марія переконано і впевнено кинула остаточно:

— Мереконить і мрячить...

— А воно так... Одні окуляри придатні одному, інші окуляри послужать іншому... Діється все тим, які у кого очі...— з мудрістю досвідченого знавця мама тепер почала не набагато молодшу свою сестру.

Потримавши у руці, якимось недовірливо, навіть підозріло оглядаючи все ще окуляра, тітка Марія відклала його на стіл — не послужив, не виправдав. Сама ж взялася оглядати ті давні книги, що під ветхими оправами, геть-геть потертими, таїли грановані кристали високих премудростей у своїй так часто малозрозумілій таїні — мама таки охоче підбиралася до них, поволі-поволі входила й умиротворено забувалася. Як мало, і як багато водночас потрібно звичайній людині для задоволення і забуття!..

— А вам, сестро, ще отсі окуляри на послугі згоджаються?..— тітка якимось розгублено й зневірено, нічого не розуміючи, все ще нипала окуляром по розкритих сторінках книги, неначе у всьому тепер винен був насправді сам окуляр. А можливо, й окуляр уже бачився їй нічим більше, як непотрібним нікчемним скельцем — давно б подібне викинути, як викидається ні на що нездатний мотлох.

— Знаєте, сестро, як на одній нозі бігти, одним вухом слухати, одною рукою поратися, де потрібні дві... Нема коня, послужить і осел-неборак...— не барячись, мама спершу навдивовижу спритно обхапуює поза потилицю голову шворкою, тут вмощає акуратно окуляра над самим лівим оком так доладно, неначе зроду-віку тільки отсим затертим скельцем і користувалася. Завше проникливо мудре і виразне синіми-синіми очима обличчя мамине вже видавалося дивовижно не тим, зовсім не тим, що було. І враз можна подумати, що на світі ніяких окулярів ще нема, їх зовсім не винайдено, подібним приладом для поліпшення зору ніде ніхто й не користувався, а мамине скельце в обручику є всього лишень першим несміливим кроком в нерішучих розвідках та пошуках для додання сили очам... Тут же думається, що саме від маминого химерного окуляра і візьмуть собі початок окуляри різних форм та достой-

ностей, саме звідсіль і започаткується бурхливий розвиток складної окулярної науки!..

Першовідкривачем бачиться мама ураз, окуляр її — маленьким джерельцем...

Чинно, з уважністю до предмета, мама бере книгу з рук тітки, якусь хвилику мовби судиться-міркує, на якій сторінці відкрити, врешті, де трапилося, там і розкриває.

— Маю, дорога сестро, і цілі окуляри... Та що з них, коли послужитися тими окулярами ніяк не можу... — мама зовсім не гудить, ніщо не ганить, бо сестрі тільки повідомляє: в наш освічений, всілякою технікою наповнений вік і в далекій верховинській хаті під самими полонинами світ не зійшовся клином на отсему зачмовханому, користуванням замученому і затертому скельці! Навпаки, можливі окуляри в наш вік і в звичайній хаті на околиці далекого села в горах!

З подивом тітка дивиться спершу на маму, відтак на окуляри, не добираючи, що сестра каже, ще менше сестру розуміє. Як може статися таке, аби десь в хаті добрі, не ламані, чисті окуляри валялися чи в затишку відлежувалися без корисного діла, а на службі знаходився каліка-мізерак?..

Мама піби і до малої уваги не брала сестрин подив. А кажіть, не було чому дивуватися?.. Тільки тоді, коли тітка вказівний палець на знак запитання зігнула, здивовано губи втягнула до глибини уст так, що вже ніяких губ не було й видно — тітчин ніс майже торкався висунутої допереду бороди, — можна було сподіватися: розмова між сестрами захлинеться, вгасне. Мама розуміюче змигнула очима на тітку, потримала в повітрі окуляра, неначе сама його в цікавості оглядала, й мовила:

— Отсе чемеряне око я вже й сама ні в якій честі не мала... Бо певна я була, що каліка ні до якої послуги не вартий...

— Окуляри скалічили у вас... Не може бути, аби ви десь таке собі купили... — сумнівалася тітка в дальшому придивлянні.

— Колись були вони цілі і нові... Правда, час і на них клав свої знаки — ткнеш окуляри до кишені, знайдеш іржавого цвяшка і всунеш до них, кинеш ключі від хижі і пивниці. А скло цього не любить... Отак непомітно і чмовхається... Я відразу не знала, аж доки Анна не добула окуляри з-поміж усякої дрібноти й не дорекла...

— Може, так, в кишені носячи, і зломилися... То якусь шкатулку треба б...— тітка добиралася до істин. Здається, знала все, окрім окулярного каліцтва,— про нього ще мамою розказано не було.

— Одного ранку книгу відклала я на поличку, а окуляри зняти забула. Так в них і пішла доїти Ружанку. Корова на мене дивиться, і коситься, як на чужу. Я коровку благаю, втихомирюю, а вона хвостом мете й мете. Отоді мені і подумалося: не впізнає мене моя Ружанка! Тільки сягаю за окулярами, коли худобинка знову хвостом метнула. Та метнула так, що окуляри бризнули на поміст, корова ступила — і просто на окуляри. Одне око пішло на дробен мак, інше чудом залишилося ціле. На незгоду і кружечка-рамку так, якби кліщами відкусило. Та що з кружечка, коли нема у ньому скла... Для краси?..

— Що з краси, коли ока нема...— тітка підтримала.

— Прив'язала я до цілого скла шнурка й відтоді таким читаю, шию — за світ білий без ока нитку до вушка не втягну...— з особливою вдячністю мовила мама.

— Коли маєте і цілі окуляри, чому ними не служитеся?.. Гадаю, не бережете їх для великих свят... А може, отсі закинути шкодуєте?..— годі второпати, чого інвалід у мамі в такій шані.

— Спершу отсі дуже справно служили. Минав час, очі слабли... Я розуміла, що треба б нові... Аби очам легше видіти і дрібно писане, друковане в книгах, та й аби сяку-таку бабську дрібну роботу — шити, пошити, пришити, зашити — робити, а не мучити...— мама з тою інтонацією вимовляла кожне слово, коли можна було подумати: комусь диктує, а писар невправний, до всього ще й недочуває.

Тітка слухала терпеливо, розуміючи: мамин виклад розкриває всі таємниці.

— Хто довго вибирає, той забирає... Думала про ліпші, а дістала гірші...— господиня оселі мовила, караючи себе.

Хвилька мовчанки чи мала напружити чекання, чи дійсно відкрити справді таємницю з неабияких таємниць. Як тут було не насторожитися, не зібратися й собі в очікуванні?..

— Коли, дорога сестро, одного понеділка син зібрався до міста, я сказала, що й сама давно збираюся до Тячева купити собі якісь окуляри — годі було служитися

отим непотрібним калікою, який давно уже вік відслужив,—мама кивнула в бік окуляра на шворці.— «Сідайте в машину! Окуляри — мале діло. Ми їх придбаємо за всіма правилами науки і техніки!» — син сказав їй рушати в дорогу без мене ніяк не хотів один. Чесно сказати вам, я вже їй пошкодувала за своїм словом. Дома роботи, куди не обернешся й не глянеш, а тут — у дорогу. «Послужуся ще й старими!» — кажу синові. А він: «Ні, мамо! Видите, які зашмуляні та подряпані! Геть очі попсоуете!..»

Що було чинити? Думаю собі, що до Тячева на малій машині приїдемо швидше, як на автобусі, що в Тячеві буде і син, що окуляри ми тут купимо під кліп ока, і я собі вже мирно додому повернуся з очима.

Сиджу в машині — при панах чеських та мадярських з нашого села в горах до Тячева так не везлася ані попадая, ані нотарева. Не встигла я на дерева попри вулицю надивитися, на нові людські хижі по селах наглядітися, як уже й Тячево.

Гадала я, що ми відразу підемо до аптеки — тут я собі перші сама купила. А син мене до поліклініки. Правду вам казати, не полюбилося мені відразу таке. Для чого в поліклініку, коли я не хвора, — нічого не болить мене, тільки окуляри треба. «Дай собі спокій, синку, з поліклінікою! Ще будеш комусь голову баламутити та від когось дорогий час забирати, коли можна й не так!» — прошу сина, а він мені: «То, мамо, в поліклініці за всіма правилами... Там лікар окуляри прибере такі, як варт! Прибере вам і на близько, і на далеко!» Що я могла казати, коли-м і сама подумала: може, лікар ліпше знає, що мені для очей вдатне і корисне...

До яких дверей син не заходить, кожні для нього зразу відчиняються, ніде чекати не треба — надивуватися такому не можу.

— Вчені вченого впізнають і всюди визнають...— вставила глибокодумно тітка, підтримуючи мамин гонор.

— Що впізнають, то впізнають!.. Зайшли ми до одного кабінету з великими білими таблицями і всякими буквами в рядах — малі, більші, великі, якісь сторч, якісь горілиць — усякого я там надивилася та начиталася.

Показує мені лікарка палицею букву одну, показує другу. Я читаю і кажу, що за буква. Були великі і легко

їх було читати. Потім показує менші. Читала я і менші, правда, тут-там спотикалася. Гірше прийшло, коли осідлали мого носа ще не окулярами, а тільки якоюсь рамкою для окуляр й почали скельця вставляти. Тут уже було всяко. То в очах каламутилося і хмарилося, то рябіло і сіяло, дрібно танцювало. Довго лікарка між тими склами перебирала, доки трапила більш вдатне. Щоб таке уже зовсім-зовсім добре, як я собі в аптеці купила,— ні.

Очі у мене засльозилися, лікарка — видиться мені — нервозна, несупокійна, питає: «Добрі?» — «І добрі, і недобрі», — кажу я.

Прибирали, прибирали з-поміж тих скелець, а на моє трапити не могли — довго би вам розповідати, а нічого слухати... Бо коли до всього я собі поміркувала, яку баламуту, яку роботу я знайшла людям, що молодиця вся в білому, в золоті так мною клопочеться, так хотіла б догодити, коли я собі подумала, що син тут пусто сидить, а моя робота дома лежить, що вже на очі не клали, все було добре... Правда — гріх був би — на щось лікарка і натрапила, бо якось я виділа і менше, і більше. Виписали мені аж два рецепти й кажуть: «Одні окуляри ми вам прибрали такі, що будете у них видіти зблизька. Інші окуляри ми вам виписали такі, аби ви у них виділи далеко!»

На цьому мама й замовкла в розповіді. Очевидним було, що не все розказано.

— То, дорога та люба сестро, мусите дуже-дуже скупитися, коли у вас окуляри нові, а ви служитеся таким зачуханим вічком на шпагатику... А може, якась пригода лиха з тими окулярами трапилася?.. — тітка і жартувала, і тут же поправляла себе в сумнівах з догадками.

— Не скуплюся. Досить я прибідувала та притерпіла, коли діти були малі, а часи бідні і на заробок, і на хліб, і на одєжину... Тепер мені вже скупитися не треба... Просто окуляри недобрі... Невдатні окуляри... Син гроші викинув, як у воду каламутну... Окуляри лежать, а служитися мушу, еге, отим калікою... — мама повела рукою знову в бік скельця в оправі з шворкою.

Невеселу історію з окулярами розповіла мама просто-душно, без найменших мудрувань та хитрувань, як і без малісіньких ремств та нарікань злостивих. Більше! У всьому чулася делікатність з легкою усмішкою щирого серця і великої душі. І думалося тут вже про те,

яким широким у своїй доброті був би світ, якби усе так важилося. І бачився тут знову й знову сонячний надосінній день з віддаленими ясними горизонтами, мрійливими першими відтінками у природі, коли ось-ось барви будуть мінятися, потемнілі шати на деревах жовкнути, бронзовіти і червоніти в готуванні до зимового сну. Затишний кабінет очника великим вікном задивлявся кудись аж на зовсім від поліклініки віддалену грядку гір з верхами пологими і м'якими в обрисах, до вікна заглядали могутні близькі сосни кронами розвихреними в кострубатості. І мама в лікаря. Знічена, здається, навіть розгублена, коли вмощали її з уважністю і привітністю до виблискуючого лаком гнучого зручного стільця так, немов садовили на трон для озирання царства, ніяк не поглядання всього лишень до тої таблиці, що й мала бути в пригоді зі своїми дещо химерними рядками літер. В одну мить все-все тут піднімалося на сьоме небо у своїй значимості з новим часом, з увагою до людини, з готовністю не просто зарадити, а рятувати. І все від звичайних селянських хат, від колінь не просто незнамих, а гнаних родів і горян взагалі — хіба могли помарити навіть колишні батьки і матері з-під бідних полощин про затишні кабінети та високі професії для своїх дітей?..

Все-все бачилося осяяним та освітленим добою обнови, великого відродження!..

«Коли б не ложка дьогтю у бочці меду!.. От клята ложка у бочці меду!.. Треба їй, саме ложці дьогтю до бочки меду трапити!..» — здається, ураз не просто думалося, а боляче шепталося.

Великий рубін! Певно, не з тих природних, походженням з Цейлону чи казкового Мадагаскару, а той самий, що до нього у вік техніки і синтетики прийшли розумом та винахідливою мудрістю... Проте рубін! Рубін у вузлуватому ажурному персні на середньому пальці лівої, рубіни в таких же ажурних вузлуватих сережках у вухах — аж мочки повідтягало... І диво сталося враз дивне. Бо чарівна біла фея не піднімалася на крилах білих при тому золоті-брякоталах, а танула, зникала... І вже досада залишалася гірка: для чого? Кажіть, для чого в білому, білому до чистого снігу кабінеті ота синтетична коштовність і золота ажурність підступних окрас?..

— Кажете, окуляри лежать, а ви служитеся калікою... Бо нові недобрі!.. — тітка маму повертала знову

до цілих окулярів на відстань близьку і відстань далеку, мабуть, й тому, бо хотіла їх враз побачити.

— Полудаві... Якись такі, що дивишся-дивишся, а потім спінеш...—мама замислилася, поморщила чоло й лагідно:— Я собі думала так: очі до окуляр звикнуть. Звикає рука до рукавиці, нога до взуття — буває, топанки тиснуть, тиснуть, ногу кособочать, труть, а далі розходяться. Прилягло, пристало...

— Око — не нога, а нога — не око! — тітка Марія з достоїнством і глибоким розумінням, про що мовиться-гуториться...

— Знаю, що око — не нога і не рука... Одне колись постолі, а нині топанки, зовсім інше окуляри... Та знаєте, сестро, може, було б і не так, якби не люди під дверима того лікаря, що мені окуляри випишував. Коли ми з сином ні два, ні три зайшли до кабінету, під дверима, сарака, люди чекали — у кожного було щось своє в неспокої... Бо хто по лікарях без потреби ходить?.. Коли лікарка мені окуляри прибирала, я весь час про тих людей під дверима думала...—мама, певно, і зараз відчувала причинену тим людям кривду дорогою в кабінет без всіляких вистоювань та вистовбичувань.

— А вони вам і досі не вдаються!.. Щоб про них було і не знати...—розмова, здається, таки закінчулася.

— Недобрі!.. Нема про що й казати... Змарнований гріш!..

— А може, вони мені б і вдалися... Я б заплатила за них...— тітка оглянулася по кімнаті, наче оті окуляри мали їй самій тепер показатися. Мабуть, тітчині немолоді очі ослабли, окулярів вона своїх не мала, а тут — гляди — можна б розжитися.

— Про які гроші говорите? Я б від вас, сестро, за милий світ ані копійки не взяла... Окуляри мені купив по рецептах у місті син, я не давала грошей йому, бо не хотів узяти, не взяла б і від вас... Коли вам тільки дадуться, беріть на здоров'я і служіться ними!..—мама звелася на долонях й сама оглядалася, куди нові окуляри закинула.

Тітка терпеливо чекала.

— Що всякдень і всякчас під руками, те пам'ятається і швидко знаходиться... А що відкладеться, то й шукається... Еге! До ганку вийдете, коло дверей увидите дверцятка в стіні. У стіні за дверцятами полицка. На

полиці окуляри мають бути... Я б вам і сама внесла, коби не нога! — мама тут скоріше головою, аніж очима показувала куток за дверима з шкафчиком зовсім невеликим у стіні — всіяка всячина тут зберігалася в надії на потребу і службу принагідну, навіть випадкову.

Тітка вийшла. Перебирала, бач, на полиці зовсім недовго, бо тут і явилася з двома футляриками одної величини і форми різних кольорів.

— Вони! — мама зраділа.

Тітка подала шкатулки мамі.

— В жовтій шкатулці — близькі, до читання і шиття, в зеленій — далекі, — мама цоркнула футляриком по футлярику.

Тітка обережно, без належного вміння і звички шкатулку з окулярами відкрила. По кімнаті випнула якимось дивно, їй подоба справді враз видалася вченою і поважною. Адже тітка якимось мудро, зосереджено крізь окуляри глянула довкола для оцінки, для висновків, а то й в готовності стрітися віч-на-віч з чудом. Тут же потяглася рукою до лавиці з книжками, щоб окуляри перевірити читанням. Розкрила книжку спершу де попало, відразу взялася очима в окулярах мовби колисати, шукаючи, мабуть, оту найкращу відстань, з якої в окулярах і читається. Кожен рух, кожен кивок головою вліво, вправо були непоспішливими, доладними, аж поки тітка не промовила:

— Темнить і мрячить!

Тут же тітка розгорнула в книзі листки нові до палітурки ліворуч, відтак до палітурки праворуч, вкінець книги, ніби десь такі мушили бути оті друковані тексти, що їм під силу скорити окуляри для корисної служби.

— Темнить і мрячить... — тітка вклала скарб до футляра й оглядалася, щоб перев'язати його для надійності в зберіганні знову ниткою.

— Беріть із шкатулки зеленої... Ці для того, аби далеко видіти, — в готовності припрошала мама, — певно, коли тітці не вдалися для послуги окуляри одні, послужать інші.

— А мара їх бери з окулярами... Ще й тепер в очах мрячно... — тітка цілою долонею витирала обличчя — бач, сльози таки сплинули, зволожили її лице.

— Беріть, сестро, беріть! Я і сама рада б, щоб від мене ви мали на пам'ять... — мама говорила м'яко, лагідно, якимось припрошаюче.

— Ану, ци владуться?..— тітка справді спершу зирнула по зеленому футлярчику, розстебнула вузлика й уже садовила на носа інший оптичний прилад.

Насадивши окуляри, тітка зразу відхилила голову дозаду, наче справді хатніх просторів було обмаль для озирання та оглядання.

— А, то би треба вийти з хижі й глянути по околиці... Роздивитися по груниках, по нивах, по хижих сусідських...— мама мовила якось наївно, з вірою, що її чомусь не покидала. Та й хіба могла мама остаточно й безповоротно зневіритися в тому, за що було заплачено гроші, що було лікарем в Тячеві приписане по рецепту чорним по білому?

Замість того, аби вийти з хати надвір, тітка припала до вікна — хіба й цього не досить, коли звідси можна глянути по стайні, по інших дрібних господарських будівлях, по сусідських хатах, навіть по далекому гірському овиду.

— Ані хліва, ані кучі для свиней, не подивуйте, не видно... А про хижу на сусідському і казати нічого...— тітка мерщій звільняла очі.

— Знегода... А син казав, що окулярами із зеленого футляра буду видіти і впізнавати чоловіка на самій Ясеновій...— мама скрушно посміхнулася, розсіваючи і розвіваючи загальні лихі настрої.

— Очі недобрі...— тітка рятувала ситуацію, примовляючи з широкою, мов неозорий лан, великодушністю, а маминого скрушення мов і не чула.

— Понести і кинути з моста у воду!.. Аби і не пам'яталися!..— присуд мамин був безапеляційним.

— У воду кидати шкода... Зовсім можливо, що хтось ними буде служитися справно... Раз майстри окуляри робили, раз за них платилося, мусять для когось і послужити...— тітка розраджувала маму.

— Ще один маю несупокій і жура мене їсть одним...— несподівано промовила мама, коли казка і легенда про окуляри була доказана.

— А чим вас іще може голова боліти?.. Забудьте і дорогу до Тячева, і ті таблиці в кабінеті, і ті копійки, що за окуляри заплачені... Ціна всьому — ламаний гріш...— тітка належала до мислителів з філософським ухилом.

— Як думаєте, сестро,— схопилася мама.— Ци могло статися таке, що мої окуляри помилково видали в майстерні іншому, а іншого — мені?

— Таке статися могло! — зовсім не завагалася тітка.

А тим часом неподалік від мами лежав її окуляр. Окаянний каліка знову і знову бачився на маминому оці, мабуть, таки підсилюючи зір якоюсь крихіткою, маленькою бодай. Як дивилася при підмозі окуляра? Невже треба їй було приплющувати неозброєне око? Цього не помітив я тоді, коли мама приставляла окуляра й показувала тітці, як ним користується...

Лежав окуляр скельцем зачмовханим, від вжитку та носіння без футляра в кишені подряпанним та рисками пописаним. А маму, велику господиню хати і садиби на околиці Зеленої Колиски, власницю окуляра нікчемного, бачив я зовсім-зовсім не в безпорадності для придбань кращого оптичного приладу для себе, а в безмежній, до відречення, невибагливості і скромності...

При всьому, я переконаний, певен був: і крізь затертій, зачовганий окуляр для моєї мами світ у творенні добра, у благодатних трудах, у душевній і сердечній щедрості відкривався тільки безмежним!..

Як багато завжди бачила саме вона!..

Приплющеними очима я бачив їх усього мовби з-за густої сітчастої заслони чи наплинулого враз легкого марева.

Тітка Марія прихилилася до мами над самим ліжком так, наче справді тут належало погугорити ладком тільки удвох, нищечком. Певно, у сестер нагромадилося чимало зовсім потаємного, навіть особистого, чим все-таки поділитися можна з близькою рідною душею і розумом. Мало чого набереться, мало про що сказати хочеться довірливо двом сестрам тоді, як в одній колісці виколисувалися, з одного родинного гнізда на свої крила здіймалися, а любов одна до одної чистою, нічим-нічим не потьмареною крізь життя пронесли й у старості ревно берегли. Зовсім можливо, що тітка зирнула до печі, кивнула і мамі на знак, щоб тихо, зовсім тихо розмовлялося.

Не спалося!

Хіба могло спатися, коли досить одного, тільки малого поруху, малої живої хвильки, як уявами брався я до нових горизонтів, а тут оживала нова билиця-казка...

Невже казка?

Вона!

Знову мамині руки на перині в мирному тихому спокої. До того ж мамині руки так небуденно лежать тепер, мов найпроникливіший, найвправніший і найніжніший скульптор повинен раптом зняти модель у світі найніжніших, найласкавіших, найнатруженіших материнських, жіночих взагалі рук. Даремно зараз руки мамині бачив я всього примруженими очима — уявам легше здійснитися від сьогодні, — мамині руки без корисного діла все одно не лежали, не відпочивали зручно на м'якій перині! Тому це так все, бо маминих рук без діла я в житті зовсім не пам'ятаю.

Де творилося добро, там були мамині руки! Від зовсім-зовсім далекого, проте уже усвідомленого дитинства у всьому і скрізь були мамині руки. І я вже не тямив, не тямлю нині, де, при якому ділі їх не було в хаті, на ниві нашій зі всім, що тут кільчилося, росло й давало життя, в зеленому полі з тучними травами, в городці під вікном оселі з буйством і ряснотою квітів для краси та радості!..

Де тільки творилася краса, були мамині руки!

Недільний літній ранок. Околиця Зеленої Колиски птахами розспівана, сонцем ясним роззолочена, чарами зеленими запащує. Здається, все-все дзвенить і гомонить у тій високій урочистості, для якої ще й слів не віднайдено, не придумано...

На садибі нашій дівчата зібралися. Дивом літа всі захоплені, небуденно піднесені в недільну днину без мазильної праці в поті чола. Дівчата принесли багато квітів. Кожна гладко причесана — в котрій коса одна, котра з косами двома й волоссям в проділ.

Мама дівчат косичить.

А ви знаєте, що то є косичити дівчат на виданні влітку в сонячну неділю?

Ні, ви цього не знаєте. Бо вам не приводилося видіти, як мама дівчат квітами наряджала!

Вмережавши віночка з одних тільки квіток при самих косах — бралися плетінням з-над скронь й опускалися до потилиці, ділячи пишне дівоче волосся на дві рівні половини, — мама вже приглянулася до дівочого лиця й визначила, з якого кольору належить натикати у волосся при голові найбільше — з червоних, бордових, рожевих, білих чи іще яких. Минали хвилини уважної, дбайливої роботи — мама поралася зосереджено, вдумливо, — й у вишиваній сорочці, з герданами на шиї (де іще були

такі майстрині нанизувати вужчі і широкі стрічки з бісеру, як були у нашому селі), в складаній квітчастій сукенці, в саморобних шкіряних постолах, у візерунку з живих квітів дівчина чарівливими знадами, щедротами своєї вроди піднімалася вище іменитих принцес!..

Як багатьом дівчатам мама додала краси!.. Як багатьом дівчатам зі своєї щедроти пригорщами краси додала моя чудодійниця мама!..

Літній вечір. За день черідкою малечі ми набігалися, настрибалися, нагналися, у нашій чистій-чистій Тересві накупалися. Ми зголодніли всі. Знаємо добре: досить напитися теплого молока від нашої Ружанки, як не тільки голод, але і втома ураз мине. Хором просимо, щоб мама ішла доїти Ружанку. Мама відкладає роботу і йде до хліва. Ідемо всі за мамою — вечір теплий і ще зовсім-зовсім ясний. Сидимо на порозі хліва жовтоклювими пташатами, підібгавши ноженята під довгополі сорочечки. Молоко двома цівочками дзюрчить до дійниці, коли мама двома руками доїть нашу корову. В кожного по горнятку, очікування наші нетерпеливі ще й тому, бо все-все пахне свіжим молоком. Здається, вся околиця пахне молоком від нашої Ружанки, коли мама кожному наливає.

П'ємо жадібно, великими ковтками, а тим часом годується й телятко: дві дійки нам, дві — йому. Та ми собі іншого й уявити не змогли б! Всі ми іще малі, кожному молоко дадасть сили, дасть зросту... Ось чому ніхто з нас не дивується, коли мама і нашу Ружанку ласкаво зове «мамою»...

Мамині руки і чистотою та свіжістю своєю неповторно пахнуча домашня конопляна сорочка... Яких за життя не одягав, у яких не чепурився й до зеркал не заглядав, а такої запахущої у чистоті не було. І бути не могло! Бо жодна зрівнятися не могла з отою самою, для якої на ниві нашій латкою коноплі висівала мама, для якої горстками то «білими», то «зеленими» коноплі брала мама... Мама коноплі сама й мочила у тихих річкових заводях, відтак сушила їх на зарінку, горстки тіпала, повісмо по довгих зимових вечорах пряла, мотки золила, полотно ткала і білила. До речі сказати приводиться для повноти і справедливості: з домашнього конопляного полотна з неабияким вмінням одною голкою всього мама сорочки й шила!..

Звичайно домашня піч кості прогріла. Млостю всього взяло — голова круговерть іде. Та це тільки здається. Бо ураз дивно запахло не чим-будь, а звичайним ячмінним зерном. До того ж запахло тут, на печі, до хмелю солодко, п'ярко... Тим самим зерном, що сушиться, аби його чим швидше віднести до млина. І саме тут, при пахоощах ячмінного зерна, повідається-кажеться ще одна казка. Зовсім не про дивних фей та чарівниць, не про царських синів і дочок, не про скатерку-самобранку і не про шапку-невидимку. Повідається пам'ятна казка про токан з ячмінного борошна та картоплі.

Ви колись їли токан з ячмінного борошна та картоплі?

Ні, їжа ця для вас невідома! В нашій же хаті під полонинами в скупі переднівки, як до нової кукурудзи було ще й було, токан з ячмінного простого борошна бачився смачнішим за всілякі смачні страви на землі! Бо з кип'яченим прохололим молоком від нашої Ружанки той токан був не єдино ситим, додавав сили, бадьорості, ласощем в устах танув, але й неначе сам до шлунок вслизав.

Пахощі ячмінного зерна, настрій у хаті, коли закипала картопля, а на столі мамою просівалася крізь сито ячмінна мука, знада випарку токану, коли мама його ретельно, дбайливо, терпеливо, довго-довго в горшку на вогні мішає, випікає, повертає до весни в горах з клопатами ярювання — готування ниви, зерна, засіву... Хіба ж у хаті нашій не кожна казка з весни й починалася?..

Прохолодні вітри ще гудуть у голих вітах буків та яворів, ще у мрійливому шумі колише вітами ялина серед нашого поля, ще тільки бубнявють бруньки на правдній черешні недалеко межі — плоди стигнуть в серпневий сінокіс, — ще в затінях латки снігу впираються й не тануть, ще рідко птаха пролітає над заспаною Ясеновою, а мама уже збирається на грунь.

З мамою на Ясенову збираємося і ми. Всього лишень на одну-однісіньку днину.

Вирушаємо вранці — не чекати нам сонця і тепла, бо встигнути треба чимало, та й дорога далека, важка. Зосереджені, стурбовані, бо кожен має своє; бо в кожного й ноша своя, даремно всі ми іще не до важкої роботи. Але ж мама кожному знайде діло — хто не збиратиме камінчики, той визбируватиме по схилу розкиданий тут-там хмиз, хтось води в бідончику з криниці принесе.

Нехай кожен привчається до ранньої весни на Ясеновій, нехай вдихає Ясенову з першими весняними вітрами для любові і розуміння її влітку!..

Як завжди, схилом першою піднімається мама. Розпашіла вся, хустка на голові зсунулася посеред маківки, врешті мама хустку розв'язала — не тисне під бородою, повітря більше...

За мамою ідемо всі ми. Наморені, спітнілі, та ніхто не ремствує на крутизну, ніхто до відпочинку не проситься. Бо мама давно знає, що на голу землю сідати годі аж доти, доки все довкола не зазеленіє, не прогріється теплом... Поки в землі всіляка повзаюча твар спить і землю собою теж холодить, на землю сідати годі!.. Отоді, як виповзе, сама загріється...

Відпочинок все ж потрібен — ноги хлянуть. Отак ми й станемо на хвилину-дві, передихнемо, озираючись на глибину, що залишилася під ногами ген-ген аж до самої ущелини, змахнемо піт, зітхнемо, скинувши тягар ходи, вдихнемо снаги — і далі!.. Ми вже змалечку навчилися долати стежку вгору, все тільки вгору!..

Дивно стає після короткого перепочинку. Ноги мовби пов'ялені, повітря — обмаль, серце — дзвоником. Як мамі нашій, коли несу тільки скупий полуденок, а вона — торбину з насінням, важкого чокана, що відлежувався з минулої весни на горнщі хліва. При всьому наша мама несе ще й старе продірявлене відро — до нього будемо збирати камінчики оті самі, що про них, певно, жодні святі не знають, бо відають про них тільки рогаті чорти в пеклі: скільки заклять і проклять на оті дрібні камінчики паде з уст косарів, коли махають косами, а камінчики жадібно вістря на косах злизують. Мама навіть казала якось нам в минулу весну, що то нечисті духи, злі сили сатанинські розсіяли по горах дрібними камінчиками у предковічність для злості і гризоти людям, аби їх випробувати на терпеливість в роботі. І відтоді камінчики дрібні визбирати годі — збирай, збирай, а вони все з'являються; коли їх не виміє дощами та снігами, тоді вже видує вітрами, навигортає із землі кротами. От чому кожної ранньої весни, як тільки сніги розтануть, трішки бодай потепліє, виходимо на Ясенову нашу, щоб визбирувати камінчики й зсипати їх на полі нашому під кущем в одну громадку.

— Терпіть, небожата, в дорозі — іти мусимо, коли вже з дому взялися... — спонукає мама, коли хтось від-

стає. Уповільняє сама ходу, проте не зупиняється, бо знає: досить постояти, як ноги знову розлінуються, далі підніматися схилом важче буде.— Дорога на Ясенову справді виморує, з лиця росами кропиться... Та коли вже на Ясенову піднімешся,— такий широкий, такий далекий світ, така велика і дивна краса відкривається, що раєм на землі усе видиться...— мама непомітно примовляє для підбадьорення, для куражу в дорозі — як тут не іти, як уже не сповнятися уяв для бачення краси довколишньої з гори Ясенової? Хіба не бачили ми ближчих і зовсім віддалених околиць, горизонтів, чарівливих гір то в сріблясто-бузковому, то в сизо-блакитному серпанку у минулу весну? Але ж ми все позабували, а мама нагадує, нам красу повергає. Які ще вивідування, які ще запитування тут можливі, коли й самі радіємо зустрічі з Ясеновою після зими?.. Досить буде розпалити ватру, прочистити від торішнього листя нашу криницю з чистою водою, досить буде очима обвести довкола, як і дорога крута забудеться...

День збігає поволі.

Одноманітна робота видається нудною — наше діло таки знову визбирувати до відра камінчики й зносити їх на купи. Днина видовжується немилосердно й мучить. Одній мамі лишень днини мало, бо копле, копле, копле. Грудю обушком чокана дробить, граблями землю розрихлену рівняє. Руки мамині не знають перепочинку, хіба що тоді, як всього хвильку обіпреться на держално чокана й озирнеться по нивці, чи багато залишилося.

Певно, радість найвища до мами в роботі приходиться аж тоді, коли з кущика неподалік знімає торбину з насінням. Вузлика на мішечку розв'язує якимсь мимоволі, бо все ще задивляється очима на приготовану під посів нивку.

— Дивіться, діточки, як треба сіяти! — ми тут же й собі неподалік мами, коли вона збирається вкинути зерно по розкопаному.— Повиростаєте, життя вас і само навчить, та добре, коли наука і від іншого переймається... Легше тоді, аніж коли до всього самому доходити...— вже стоїмо біля нивки й чекаємо таїнства висівання.

Мішечок у мами перекинутий спереду так, наче тримає мале в сповитку на грудях — справді зручно їй сягати за насінням. Одною рукою притримує отвір в мішечку напоготові, іншою сягає й добуває зернини. Висівати починає від руки правої до лівої, затиснуту жменьку

з насінням розтуляє враз при помаху так, щоб поміж пальці зернини рівно й цідилися-вихапувалися, в повітрі променями збризкували й рівномірно у розрихлений ґрунт падали. Справді, неабияка наука; не випадково по ниві нашій біля хати на Зеленій Колисці насіння кукурудзи завжди висіває дід Федір... Певно, доладно насіння ячменю висівати не легше. Тому його і висіває мама...

Нивку засіяно. Залізними граблями спритно вборонувавши насінини у ґрунт, мама простеляє ряденце і на хвильку обіч нивки присідає. На сонечку сидимо й собі коло неї. Тулить і горне кожного з нас до себе, гладить шорсткими долонями ласкаво. По нашій нивці захоплено дивимося, і раптом нам повідається казка кільчення, зеленого проростання. Зерно-бо в ґрунті розрихленому полежить, набубнявіє, підуть весняні теплі дощі, пригріє сонце. Чого б і нашій нивці високо-високо над селом, під самою Ясеновою, не заврунтіся зеленим килмиком, не взятися вусатим колосом, колосу не налитися тугим зерном?..

Тиха радість гріє нас.

Адже ми добре-добре пам'ятаємо: прийде сінокіс, у нас буде своє зерно. У нас буде свій хліб. Хіба не так було торік, давніше?.. Саме тоді, коли вистигла трава, коли сіно було вже складене до оборогів, настигла пора і ячмінь збирати...

«Колос, колос, колосочок... Колосся, колоситися, колосіння, колосистий, колосковий... Колиска, колисатися, колисанка...» — слова мимоволі повідаються, в пам'яті нашіптуються, сплітаються в дивовижний вінок. «Колоскувати!» — ураз ще одне слово вплітається до наміста слів. «Що значить колоскувати, чи багато є тих, хто знає вагу і радість при цьому слові?» — запитання накочується, набігає, бо здається мені, що ніде-ніде у світі слова «колоскувати» не було у вжитку... А воно ж таке просте, таке звичайне і таке водночас ніжно натхненне, піднесене оте слово «колоскувати».

«Колоскувати» — значить обривати одні тільки колосочки з стеблин, коли ячмінь вистиг. Колоскувати — значить збирати врожай на ячмінній нивці... І вже сповнятися певності: хліб є! Бо досить ті ячмінні колоски добре на сонці чи й на теплому подищі висушити, праником потовкти, полову відсіяти на легенькому вітрику, як і зерно... Щоправда, перед млином зерно знову нале-

жить добре просушити, провіяти, а тоді вже й борошно... А де борошно, там і життя! Там голоду нема!

Яким нескладним, яким нехитрим усе бачиться, проте казкою у рідній хаті знову повідається!..

І знову мамині руки на перині...

А на краечку стола химерний каліка-окуляр, а під стіною на лаві чорніє купка книжок, громадкою зібрана, біля мами тітка Марія... І вони — дві сестри, як голубки,— про щось важливе у великій довірливості говорять між собою зовсім тихо-тихо...

Про що вони говорять на схилі віку? Чим вони тепер клопочуться?

Живі, певно, говорять про живе... Бо живий про живе думає...

І знову тут мамині руки... Ні, вони ураз не на м'якій перині мирно відлежуються, бо я вже бачу, як мама руками обриває стиглі колоски на ячмінній нивці... У кожного з нас по торбині на шиї дужкою перекинута, до торбинки жменьками вкладаємо зірвані колосочки. Наша робота іде повільно, тут-там колосковий вістяк забереться до пазухи в покару й кусає люто — добуваєш, не добудеш. Як він туди проліз?.. А мамині руки мовби прудко витанцьовують над колоссям, проте вони лагідні і пестливі, бо руки колосків не обривають, а всього ніби гладять їх, беручи розтуленою долонею...

А потім ще мамині руки при вибиванні колосся праником, при вивіванні полови із зерна, при готуванні токану — найсмачнішого з усіх і всіляких наїдків з ячмінного борошна та картоплі...

— Отак, сестро дорога та люба, насиділися ми, наговорилися з вами — бодай ви щасливі та здорові були, аби щасливими та здоровими були і діти ваші, і внуки ваші,— а я вас нічим не гостила! — мама якось душевно і зовсім просто вибачалася перед тіткою Марією. Справді-бо! Тітка Марія у нас вже не годину, не другу просиділа, а на стіл нічого не клалося, з комори нічого не виносилося. Хіба коли б господиня оселі на Зеленій Колісці була здорова, без гостини тітка від нас пішла б?

— Що ви, сестро моя дорога та щира!.. Коби тільки добра і миром благословенна завтрашня днина прийшла у здоров'ї та веселості, а ви на ногу стали... Ми ще погостимося не раз!..— тітка мовила гречно, дякувала

і щедро віншувала — за життя справді пригощання для них не причиняло ані малих, ані істотніших турбот. Та й у взаємощедроті з готовністю поділитися останнім ніхто не мав би права звинуватити їх, бо чим хто не просто багатий був, а всього що лишень мав, тим і ділився... І все у них ішло від сердечної, від душевної доброти...

Зранена, змучена, в ліжку недугою несподіваною набідована мама по хаті зирнула, мов шукала, а чим достойно пошанувати сестру.

— Я, сестро, щаслива і рада, що ви є, що ви зі мною говорите, що маю надію на вашу дужість. А се — найбільша гостина! — тітка, певно, вгадала й зрозуміла мамині озирання.

— Еге, син привіз помаранча... Я губи ним закваснила, та спробуйте ще і ви, яке воно!..— мама раптом підняла перевернуту днищем догори емальовану мисчину з-над очищеного й до половини спожитого апельсина.

Дитячою цікавістю засвітилися тітчині очі. Та вона зберегла й цнотливий спокій, хоча саме апельсин у нашій хаті в ранню передвесняну пору і міг видатися казковими ласощами.

— Най буде вам, дорога сестро!.. Може, діти малі прийдуть — полакомляться... Помаранча ми їли — Йослик, бодай не приснився, заробляв на них іще при чехах! — тітка мовила справді без найменшого інтересу до посланця запахущих далеких гаїв та садів з теплих країн.

— Буде і внукам!..— мама таки подавала напіврозмундированого фрукта з тим, аби тітка сама далі знімала кожурину.

Хвильку так потримала апельсина мамина сестра, мов не вистачало волі до нього приступитися.

— Їжте, сестро!.. На око лакімне, а яблуко для мене в честі більший! — мама додавала рішучості, розвіваючи тітчині сумніви.

Крутнувши плодом у руці, шкарубким непокірливим пальцем тітка поволі знімала частину жовтих одержин, так добуваючись глибин плода справді давно-давно небаченого.

Долька апельсина розбризнулася по п'ятірні й дихнула запахущістю. Тітка лизнула нектар з пальців в такому присвисті, ніби в кожній краплинці таїлася і ховала-

ся щоменше ціла десятка літ віку на додаток, гарантовано.

— Тече? — мама провинено.

— Якась мара з нього ще й тече...— тітка й сама поскаржилася.

— А тому яблуко у мене більшим паном!..— мама захоплювалася отим плодом, що червонобоко, білобоко, зеленобоко, жовтобоко посміхається і привітно виглядає з-поміж листя по яблунях скрізь в Закарпатті, звичайно, і по Верховині, переморгуючись з небесними зорями у неповторні барвистими звабами та дивними чарами осені...

— Яблуко як яблуко... Нічого нема над яблуко!..— тітка посмокувала дольку апельсина завпадливо, либонь, таки поволі-поволі беручись до знадливих смаків.

— Іжте на пожиток!.. Я вже знаю, яке воно...— мама щедро припрошала сестру, піддаючи цим бадьорості, проганяючи навіть малі сумніви.

— А, ні!.. Дякую!.. Треба іще комусь!..— тітка остаток відклала, а кожурину нюхала непомітно для себе. Недодок ретельно прикрила тою ж емальованою мисчиною.

Зібралася іти...

Зібралася так же зненацька, ураз, непомітно, як і явилася у нашій хаті.

На ліжку з черешневих дощок мама спершу знялася ліктями, потім сперлася на долоню лівої, правою ж заходилася шукати щось під подушкою. Для тітки, мабуть, мамин раптовий пошук явив хвилинний інтерес, тому вона вичікуюче стояла.

Шелеснув папір. Ретельно складеною порожньою частиною мішечка з цупкого паперу мама іще шаруднула і жменю добула цукерок — зарябіли різноколірні провощені обгортки.

— Онукам візьміть! — мама озирнулася, а до чого б цукерки сестрі вгорнути. Але тут же з жмені цукерки знову до мішечка вкинула, залишивши всього кілька штук з припасу на долоні для принагідної потреби.

— Беріть так! Най думають діти, що у магазині куплено!..— мама навіть посміхнулася власній нехитрій винахідливості.

— А де я мала б совість таке сказати?.. Скажу, як е... І солодші будуть...— з привітною вдячністю тітка усміх-

нулася, поправляючи на голові хустку.— Правда, і я сама не звикла до дітей голіруч...— мов виправдовувалася, відчуваючи при цьому певну незручність поспіль з добротою...

— Для чого марнувати гріш і час по крамницях, коли можемо поділитися... Кілька цукерок я і для себе залишила...— мама непомітно таки сунула припасом під подушку.

Тітка Марія лагідно припадала до мами для прощання...

1975

ІВАНОВІ ЖУРАВЛІ

На спомин тестя Івана

I

Присадкуватий чорний лімузин з червоним хрестом у білому кружалі холов банькатою фарою-шукачем з переднього лівого крила й попихкував кучерявою хмаркою над голим асфальтом, а з лікарняного корпусу виносили діда Івана.

У морозом пропеченому повітрі сніг заіскрився грайливо й осліпив, а тому недужий мимоволі мружив повіки — од незвички в очах поколювало.

Алейки й галявинки з химерними деревами внутрішнього саду-парку під снігом здалися враз казково дивними, бо дід Іван не лишень озирався по них горілиць, але й востаннє бачив їх ще у бабнє літо. Крони тоді тільки тут-там бралися злотом, сам він лягав на лікування, а до осінньої сльоти з дощами, злими вітрами та рясним падолистом було геть-геть...

«Боже! Скільки часу змарновано!.. Та хоч би якась користь...» — думав хворий.

Насправді ще менше осені набачився в селі.

Коли зажурена жінка Олена виряджала, а дорослі діти забирали недужого в місто, осінь тільки-тільки прокрадалася. І вийшло тут для нього мовби з літа в зиму.

Поки ще виходив на прогулянку — лікар повелів, — між кам'яницями корпусів уперше помічав жовтіючий лист на кущах та дивовижно витягнутих у небо деревах, по обочинках асфальтових доріжок озирає мізерну травку... Яких ліків не прописували лікарі, як медсестри не обходили його, дід Іван слаб та нидів, а тут йому було вже не до осені...

Вдихнув повітря, і цілий світ повидівся враз йому в обнови — без ліків і запаху страв, до яких звикнути не міг, без того сопуху, що єдино залягає в палатах з важкохворими в літах немолодих.

Все, бач, поспішало. Бо не встиг дід Іван гаразд доокіл розглянутися, коли підхопилася вгору і блиснула

нікелева ручка задніх дверець, дві червоношюкі санітарки легко підняли носилки й під самим хворим покотилися коліщатка, забираючи його до машини,— на віку дідові Іванові таке не випадало.

В одну мить усе зникло — білий сніг, голі дерева, чагарі по галявинках, ба навіть великі корпуси лікарні. Ще теплою ковдрою медична сестра ретельно обгорнула його. Сам він тепер думав, що так повивають, певно, тільки немовля — маленьке безпорадне створіння, яке само нічого не знає і не розуміє, дати собі ради може хіба самим плачем. І вже журба його брала невимовна, коли на думку спадало, що це в житті його і настала нова пора повивання. Знав уже, що це та лиха пора, коли все не починається, а кінчається.

З очей його покотилися мимоволі зовсім тихі сльози. Мовби не напливали, мовби в ньому дивним болючим порухом нічого й не озивалося, та на лиці стигла холодна смужка.

— Ну-ну! Що ви, батьку Іване!..— докорила медсестра і мершій великою білою хусткою витерла старому обличчя.

Пониділі губи хворого ворухнулися так, наче склалися в лагідну усмішку. Та тільки ніякої усмішки не було. Самий смуток на очах.

— Пам'ятаєте, що казав зав відділенням! Не падати духом, надіятися і вірити!.. Власний дім дарує добро!.. В лікарні справді ви залежалися, а дома, буває, і стіни лікують. На харчах, до яких звикли, в теплі та затишку побудете, і поволі здоров'я повернеться.

У хворого на очах знову засвітилися сльози, дарма що сам не казав жодного слова.

— Щоб я такого не виділа, батьку Іване! — удавано сердилася сестра. І вже вела далі: — А потім можна буде знову до нас на повторний курс...— Медсестра поспішала розрадити, хоча сама добре знала і розуміла хворобу діда Івана. За її вік таких уже чимало пройшло через її руки й опіку.

Дід Іван мовчав.

Дідом його можна було назвати скоріше через те, що двох дочок заміж віддав, старшого сина оженив, мав хоча й не так багато, але прецінь громадку внуків. Значить, по праву і закону був таки дідом.

Його волосся не брала сивина, бо ледь посріблилося тільки на скронях. У нього молодцювато стрижені цупкі

вусики, був завжди охайно голений, ходив бадьоро і прудко, дарма що спирався на палицю з оленьчим рогом і помітно кульгав на ліву ногу — на цілі два сантиметри була вкорочена після поранення в першу світову...

Що не робив, за яке діло не брався, усе в його руках закипало й горіло. Певно, кожен його трудовий будень, життя в клопотах і турботах, недоспані ночі і подовжені дні не дали часу постаріти.

Коли машина мчала бруківкою по вулицях міста, його погойдувало. А тільки шофер обережно подолав залізничний переїзд, як машина вже понеслася легко і плавно. Тут уже поколисувало так приємно, що можна було й заснути. Дарма! Дід Іван силкувався щось вгледіти за вікном, хоча було запнуте. Навіть шпаринки не знайшов. Занавіски, либонь, для того, щоб недужих у дорозі позбавити докучливого та дразливого миготіння, підстрибування вікон та будівель на вулицях, а можливо, запинали вікна тому, аби й прохожі не бачили, кого везуть.

Втупив очі в білу-білу стелю з випуклою овальною банькою світильника в самій середині.

Коли вибиралися в дорогу, видав: до лікарняної палати ані здоровим, ані хворим більше не повернеться. Як знав, що востаннє озирається по невеликому приміщенні, де зоставалося п'ятеро недужих. Та й по очах побратимів ловив смуток прощання, хоча хтось ще підбадьорював і пускав недотепний жарт про домашні картопляні деруни та пшеничні млинці.

Медична сестра встилася на сидінні коло самої голови, зіщулена, вся в білому, обгорнула і собі ноги ковдрою, щоб не прихопити злої простуди.

Дорога була рівна. Машина прудко пронеслася двома приміськими селами й уже уповільнено піднімалася схилом. Тут дід Іван збагнув, що їдуть отим високим Лазьким берегом, з якого видно далеко і широко всю просторінь — стелиться ген-ген по рівнині та відрогах Карпат.

Був би здоровим, а шофер видався б хлопцем своїм, конче попросив би на самому верху машину зупинити бодай на хвилику. Коли вже не вибратися з машини, то хоча б з вікна солодко помилуватися чарівними околицями... А так... На цій дорозі тільки в уяві домальовував собі красу Лазького берега в зимову засніжену пору та принішкле небо і затуманений обрій...

За вік пройшов доріг немало — довгих і коротких, легких і многотрудних, сумних і веселих, в різні пори року і за всякої погоди. Бо коли випадало кудись йому вибиратися, ніколи не вичікував, що, може, без поїздки обійдеться. Врешті, сам дороги любив, у них завше чув таїну руху і відкриття, а тому — й радість. Хоч самі дороги далеко не завше дарували йому лишень радість.

Дорога, якою машина везла його зараз, була цілком незвичайною. Такої дід Іван ще не відав.

Ураз наче теплом узялося його переболіле ество і сам до себе усміхався. Бо думкою втік далеко, далеко звідси і вже тримав у руках ремінні віжки, поганяючи добре вгодованих молодих коней. Гомінкий цокіт копит по бруку, торохкотіння воза і поскрипування ресор у сидінні під огрядною господинею Оленою праворуч. Ліворуч од нього доня Марійка.

«Господи!.. Не встигло набігатися та волею натішитися, як до міста в школу пішло... А в місті літа для неї збігли — кербачем по них раз ушкварити!.. А тут і женихи... Така вже доля — злітати на крила свої. Як пташа!..» — мовби знову й знову вже не лише дід Іван, а батько Іван живе тим великим для пам'яті серпцевим днем, коли раз по раз непомітно для жінки поглядав у бік молодшої доньки, котру кіньми відвозив до міста. Там на службі її чоловік був.

І знову!.. З доньчиного круглого личка готовий був прогнати хмаринку тривоги й неспокою — певно, розлука з рідним гніздом, що цілком закономірне і неминуче, скидалася на той далекий пташиний переліт, що завжди таїть у собі і невідомість та загадку далеких чужих горизонтів...

Сам сидить на возі і йому якимось так не по собі, як ніколи ще не було... Дарма що звідав багато. Чує біль скімливий і знає, що мусить переболіти, а туга має перетерпітися. Не буває, врешті, такого, чого зроду-віку не було. Коїться в цей день лише з ним таке, з його донькою Марійкою таке, з його дружиною таке, чого досі не знали, не відали в родині.

Вмить веде очима до жінки. На її обличчі теж заклопотаність та жура. Певно, од невідомості. Даремно обраний дочкою чоловік здається їм коли вже не найкращий, то й не найгірший.

Що чинити? Війна немало парубків поклала до сиріої землі... Коли вже той пішов з нею під вінець, тільки їй

долею і був суджений! Та й що тут гадати, радити, коли вже по всьому. Весілля справили, а тепер молоду Марійку везуть до молодого чоловіка...

Сіпає поводами й батоном помахує над кіньми не для того, щоб чинити біль. А на знак усього, що треба їхати прудко, бо дорога до міста довга, та й з міста належить ще нині повернутися. Мов і сам од себе хоче втекти. І сподівається, що тікає саме тоді, як віз біжить...

Іх на возі трое сидить, і в кожного з трьох, здається, свій світ, і світ усіх трьох — один. Бо все з тривоги та дум небуденних, до кінця не осмислених, не усвідомлених, але реально існуючих передається від одного до одного. А він той, хто в житті не лише зазнав, але й знає найбільше, через це видиться йому, що саме на його голові і відповідальність найбільша не лишень у родинному минулому, але і в теперішньому, майбутньому...

«Пташечки мої любі та золоті! Чого ви посмутилися та пожурилися? Які думки тягарем лягли на ваші красні голови, та й чому до мене не щебечете? Донечко моя мила, щебетушечко моя щира! Чого ти мовчиш і нічого привітного моему серцю не кажеш?» — Хворого діда Івана дорога ця вколисує, а думи в поєднку зі сном стоять чітко і дужо, бо тепер він мовби сам собі господар на цьому довгому шляху, править кіньми, везучи двох жінок, і з ними гутірку подумки веде безперестанно.

«Тебе я під крильцем теплим своїм лелівав би та голубив, у світі од себе не відпускав... Але то вже такий порядок заведено від Адама-прародителя нашого, коли все живе мусить мати свою пару! Риба — в воді, птах і звір — у лісі, чоловік — на землі... Та най тобі, люба донько, добре ведеться за порогами нашої хати, а до нас тільки радісні вісті най доходять... І тоді ми всі будемо щасливі!..»

Дорога поволі, поволі таки вколисує його.

Ще поки зі сном борюся, поки розмовляв знову і знову зі своєю донькою Марійкою, зі своїм зятем, з онуками... Повертався до лікарняної палати, де лишилися побратими по недугах та слабостях, куди завше не просто забігала, а ясний день з собою вносила і та медична сестра, котра його супроводить ось додому... А потім на тій самій дорозі видиться йому, що вже не гумові колеса машини з червоним хрестом у білому кружалі

котяться під ним, а сам сидить на возі, править кіньми і в'яже свою батьківську мрійливо-бентежну думу.

Сон таки його долає.

Йому сниться діброва по некрутих схилах-бережках недалеко від села. Тихий вітер повіває й грається у кронах велетів дубів, що височать до самого неба. Хлопчиною лежить горілиць і бачить, як гілля переплелось й покреслило блакить. Дивиться, дивиться на хмари, що плінуть у високості, й раптом видиться йому вже, що то не хмари, а він разом з землею мчить.

Перший сон змінюється іншим. Бо діброву вже вирубили, землі з-під неї селянам поділили. Прийшовся і йому наділ. На осонні, пологий. Такого і вимріяти годі.

Господар Іван палить хмиз, очищає землю від каміння, в поті чола вибиває пні. Піднімає грудю «на штири рискалі», щоб собі виноградник посадити.

Сонце весняне пригріває щедро, сімома потоми обминаються тверді мозолі, та йому легко. Так легко не було ще ніколи!

По бережках тихий вітрик повіває і теж допомагає в роботі ласкавим братом...

Поклав долоню до очей і дивиться на дорогу. Ген-ген маленьке дівчатко йде — тільки сорочечка здала червоніє. То це вона, мала Марічка, їсти йому несе!.

Вже гладить донечку по голівці, і так йому легко, ніби й не робив тяжко.

Полуднує.

А дівчинка бере бляшане ветхе відро й камінці визбирує по наділу. Радість на серці в батька! Бач, яким роботящим видалося! Так, так, най звикає до землі, най тільки полюбить землю!

Підставляє лице до теплого сонця і ніби кудись ураз западає від перевтоми. Та лишень прокинеться зі сну, а донечка геть-геть велику громаду каміння назбирала.

— Помічнице моя дорога! Побіжи до криниці, принеси води! — гукає до дівчини.

У жбаніку воду несе. Чисту студену п'є, і нова бадьорість до роботи приходить. І він щасливий такий, як ніхто в світі. Бо тут і його мрія — купки та кілки над купками — в кожній по виноградному саджанцю. В землі тужавіє проріст виноградної лози доти, поки саджанець не підніметься гонами. Іван-господар знає, що в купках, ним нагорнутих, велика таїна сили не тільки землі, але й сонця, дощів та лагідних теплих вітри-

ків, що тут захована дивовижна казка солодкого і хмільного вже мовиться, а казка та найперше од нього, і не лишень од його твердих рук, а й від землеробського розуму.

Нахилиється над купкою землі, розминає, розпушує, пропускає між пальцями так, ніби тепер до сповитку кладе кожний саджанець. А як? Залишити його над ґрунтом — буде спалений сонцем, побитий вітром! Ще ген скільки літніх днів промине, коли випустить виноградну лозу на свободу, для гарту.

І в тому повиванні є не що інше, як приймання на світ дитини. Дарма що пророслі виноградні лозинки обгортаються розпушеним ґрунтом, а немовля — пелюшками! І дитина, і виноградна лоза однаково жадають людської ласки...

Перший цвіт. Перша зав'язь. Перші грона... Для нього прийшли великим святом небудення з багатьох буднів. І він тут чує не одне тільки своє утвердження на землі, а мовби і сам височить над землею велетом. У цвіту і зав'язі, в солодких гронах уже є споріднене з його дітьми і найперше у винограднику спільне з його Марічкою, марно казав, що хай би пропали воли на господарстві, тільки б замість дівчини хлопчик народився. Якими гіркими сльозами умилася тоді її мати!..

Тепер уже знає: доки ним посаджені дерева будуть квітнути, а випестуваний виноградник гронами наливатися, доки на землі будуть його діти, а в дітей онуки та правнуки, доти вічним буде й він.

...Тихий вітер повіває. Господаря Івана огортає ласкавим спокоем, та й пестить ніжно, неначе знає: відпочинок заслужив собі честю цілого життя.

Тільки машина звернула з головної дороги на обочину й повільно підїхала до Іванового двору, як хворий розтулив повіки. Задивився жадібно, ніби обійняти хотів усе, все і бачити його таким, яким ще не бачив.

Жінка Олена припала до нього й погладила по лицю, по чолу рукою на знак уваги, а в самій щось безповоротно рвалося і пропадало. Іван геть подався, змарнів, тільки чорні вусики стирчали ще завзято, мов тільки в них і таїлися зухвальство та зневага до всіляких недуг.

Чуприна Іванова була такою ж чорною, охайно причесаною набік. А сам Іван на власній садибі з достоїнстю господаря — натомлено урочистий, дарма що болями виснажений. Строго зирнув на жінку, як тільки

помітив, що у відчаї м'якне й готова пустити сльозу. Добре знала той погляд, тому схаменулася і враз потамувала:

— Та ні-ні!.. Ти тільки мало ослаб... Вдома прийдеш до себе...

Івана внесли до теплої хати й поклали на біле ліжко. Хвильку мовчки дивився по кімнаті, далі склепив повіки, і жінці Олені вже спало на розум ще страшніше, а від цього всю її жахом поїняло.

Піднесла тепле молоко — стояло в горщику на краєчку плити.

— Випий, чоловічку мій!.. Далі вже поспиш собі в миру!..

Тремтливо притулився губами й зо три рази ковтнув. У роті розпливалася гіркота, і далі він пити не міг, дарма що бралася давати молоко ложкою.

Відхилив голову, щоб не припрошала.

Знайомі запахи рідних околиць і чистої білизни в ліжку, радість, що знову у вікні бачить грушу й гіллястий переплетений кущ винограду, сп'янили його, і він таки заснув.

II

— Діда Івана привезли додому помирати!

— У діда Івана біла кров!..

Вісті хвилею котилися по селу. І вже тут не було байдужих.

Одних це вражало, бо за життя не пам'ятали, аби Іван колись хворів та на щось скаржився. І не уявляли собі, що дід Іван колись занедужає. Хоча всі добре знали, що на землі все живе має свій початок і свій кінець.

Інші зовсім недавно бачили діда Івана в селі. Певно, йшов кудись майструвати, бо за плечима з рюкзака стирчало топориче невеликої сокири-побивачки, під пахвою була обгорнута газетою столярська пилка.

На кожній четвертій хаті в селі дах був зведений і зв'язаний саме дідом Іваном. Було, по вулиці ще мало хто й ходить, а він уже сокирою поцокує, пилкою видзвонює, складаним метром міряє і цвяхи вбиває.

Про все на світі забував дід Іван, коли майстрував по хатах і великих будівлях верхи. Мав у селі не одного, що ремесло теслі од нього перейняв. Та коли хтось хо-

тів, аби дах його нової хати мав красу і надійність на цілі довгі віки, до роботи просив тільки діда Івана. А тому по десятиох селах і далеких околицях слава йшла про нього.

Не один господар нової хати довго чекав, поки впоратеться Іван з уже прийнятим підрядом і таки візьметься майструвати йому.

До господаря Івана і до господині Олени приходять... Приходить багато людей.

— Та що вас, тезку, найдужче поболоє та непокоїть? — присів коло нього давній побратим Петричко. Нахилився, простягнув праву долоню так, немов з болю до неї готовий був узяти, аби хворому полегшало.

— А дайте мені, брате Іване, спокій!..— зітхає хворий.— Часом так мене запече, так закипить в утробі, ніби жару накидав та вогню наклав...

— А в роті?

— А в роті гірко та сохне так, мовби гарячим вітром видуло...— Іван добуває слова вже з глухої безодні, а тому і бесіда його тяжка, бо говорити боляче.

— А буває, аби хоч на один момент відпустило?..— Іван Петричко не може дібрати, яка-то неміч з'їдає і точить тезка.

Хворий опускає заслаблу руку так, що з ліжка не стуленим п'ястуком, а каменем твердим вона падає. Потім ураз випрямляє вказівного пальця і вже тикає ним у землю:

— Мені, брате Іване, полегшає і відпустить отам!..

Тут Петричко розуміє всю складність та серйозність недуги свого побратима, а тому й замовкає. Хотів чимось потішити хворого, мовляв, усі ми, тезку, там будемо. Та збагнув, що для розради побратимові таке казати негоже, і помовчав, задивившись на втуплений у землю палець.

Мовчанка ця видавалася гіршою за всякі слова, а тому Петричко важко тернув долонею по чолу. І далі вже терпеливо:

— Вставати дає?..

— Дає... Коби-м устав, а муха на мене сіла — ноги підо мною підломилися б...— Господар Іван береться рукою за край ліжка. Приємно холодить його тут дерево, а тому й дихати йому тепер легше.

До хати ще заходять побратими. Здороваються, кречуть і покашлюють — кожен в літах і вже кожен скорі-

ше міг би поремствувати на слабкість, аніж похвалитися силою.

Хвильку господар Іван хоч зі смутком, та вдячно дивиться на своїх побратимів, що провідали хворого, щоб у хаті посидіти за давнім неписаним законом та звичаєм, як ведеться серед добрих людей. А казати правду гірку і чисту, побратими, свати і куми, близькі сусіди з'явилися поголені, в білих сорочках та кращих своїх одяганках, аби з ним ще живим попрощатися. Знали самі, що як Іван, бувало, до когось тяжко недужого вибирався, то йшов з дому мовби в свято. І цією охайністю та порядністю недужого теж пошановував...

В кінці ліжка поверх невисокої покрайниці в ногах сидить і поглядає на хворого Іван Турянчик — довгастий, худорлявий в лиці господарів ровесник. Взявся він безпорадно за гудзик на цупкому пальтечку і тепер непомітно для себе крутить його. Іван виглядом своїм ніяк його не радує, не веселить, а сам він міркує вже про те, хто жонатому синові покладе весною верх на хаті — всі надії, вся віра були тільки на майстра Івана.

— Треба, Іване, поборотися з недугами, а хворобами кинути об землю так, аби дрижала і дудоніла під ними!.. Хто, еге, верха підніме над світлицями моему Петрові, коли не ти?.. Дерево ми вже заготували — і так, як ти казав, по розмірах і товщинах! — Турянчик бадьориться, а гудзика з рук не випускає.

— Тут, куме Іване, пан уже не я!.. А верха на хату Петрові покличте зв'язати Вінтаєвого Юрка... Той зробить по науці моїй — швидко і міцно, дорогий матеріал не змарнує!.. — Іван радить, і вже при цій раді приходять до нього жвавість і бадьорість.

— Е, ні, ні! Ми тільки тебе сподіваємося! — протестує Турянчик.

Іван мовчить. А далі одна відчаєна усмішка холодно пробігає лицем і гасне.

Сидить похнюплений Степан Желізко. Попри все в хаті Івана побачене і почуте думає свою думу. Місяця ще нема, як сам виписався з лікарні в Мукачевому. Певно, коли не сказали про це Іванові дома, й не знає. Пройшов крізь свої сумніви та страхи, негаразди і митарства. Готували його для операції, а він не захотів. Раз смерть уже близько, то хай вона косою і замахується, а тіло різати не дав. У нутрощах не перестає пекти ні ясний день, ні темну ніч, мав би чим поділитися з майст-

ром Іваном. Та хіба з хворим про недуги мову вести, коли в того свої? То вже справді в грудях треба мати не серце, а студений камінь.

— Ци пам'ятаєте, Іване, як ми легінчуками коней гнали на випас? У вас були два сірі з чорними гривами, а в нас два черлені з білими латками на чолах!..— Степан сподівається повернути майстра Івана в далеку юнацьку пору, повну веселих пригод і несподіванок.

Іван на руках піднімається з ліжка, немов так самому легше мандрувати у згадані Желізком літа. Олена мерщій підхоплюється і завбачливо кладе хворому за плечі подушку, аби легше сиділося.

— Як ми коней пасли — позабувалося геть. А як з чужих палісків крали рибу і на рожнах пекли, ще пам'ятається!..— Іван оживає, бо Степан так потішно повів у ту далеку літню пору — гнали по ночах за Латорицю на випас коней і там очищали бракон'єрами наставлені вербові прутяні верші по тих перекатах, де риба вилаштуваним лотком із каміння заганялася в пастку.

— Ото найшло страху, коли кривий Ференц причатував нас у вербнику! — підхопив ураз Степан, радий, що давній побратим пожвавівшав.

— Пристеріг і вислідив, та не піймав!..— задоволено мовив господар.

— Е, ні, піймав би...— засумнівався Степан Желізко. Та хворий заподажливо перебив його:

— Він був піший, а ми — на конях!..

— А до того ще й хромий...— докинув Степан, хоча це було не так важливо...

Звичайно, в Желізковому «хромий» не було й крихти кепкування чи принизливої зневаги до бракон'єра Ференца. Ласий поживитися на дурничку, він далеко по околиці зажив слави доброго умільця в'язати такі хитромудрі сіті для риби, яких ніде ніколи ще не було видано, знався в готуванні всіляких капканів та пасток на вовків, лисиць і зайців, його не раз ловили лісова охорона та жандармерія, проте завжди виходив з води сухим.

— Мудрий той, хто перший сказав, що Ференц на вогні не згорів би!.. Але загнану ним до паліска рибу, Степане, тої ночі їли ми!..— Іван притиснув на останньому слові і вже знову обм'як цілим тулубом. Думав: чи не краще було б таки лежати в ліжку?

Олена з хати кудись непомітно зникла, а тому до Іванового ложа підійшов сусід Шестак і взявся виймати подушку, яку дружина поклала хворому під самі плечі.

— Підпирає!.. Так гірко підпирає і тисне, якби з нутра груди підпорами давило, вгору підтискало!..— поскаржився хворий господар і все-таки вдячно зирнув на уважного Дмитра Шестака.

— Та як, як, Іване, з тою рибою було?..— Шестак радий був, щоб хворий розповів прадавню пригоду, і вже питав чомусь не здорового Желізка, а таки вивідував у Івана.

Іван тільки рукою махнув — було несла.

Та то лише слабість розповідати. А уява запрацювала напрочуд ясно і навдивовижу виразно. Тільки хворий Іван приплющив повіки — електрика в кімнаті світила, й сяєво било недужому в очі,— як уже бачив чотирьох коней геть-геть далеко від Латориці з ошалілим хромим Ференцом, з його випотрошеним на прудкій міліні паліском. Побратими втекли так спритно, мов були нащадками найславетніших козацьких вершницьких родів. Розпалених коней пустили на пашу. Поки Іван збирав по чагарях дрібний хмиз та бадилля на розпалку, Степан готував рибу і рожни.

Дарма що хворобою змучений і в літах уже немолодий, Іван ураз став піби зовсім-зовсім юним, задиркуватим бадьорим, коли не просто вже бешкетним. Бо весь не самою лишень уявою, а й власним тілом і душею перебував на зеленому лужку під зоряним-зоряним небом у тиху теплу ніч коло ватри, яка бадьоро потріскувала сушняком. Солодко пахло легким димком і привітно грало пломенем, коли Степан насаджував очищені тушки риби на облуплені від кори білі палички і ледь-ледь посоловав, тримаючи сіль між двома пальцями, аби падала рівномірно... А тільки риб'яні соки зашкварчали на жаринах першими краплями, тільки полинули доокіл під голим зоряним небом чудодійно-заманливі пахощі пряженого, як недужому Іванові привиділося, що він не на пропахлому ліками та молоком домашньому ліжку, а вже на сьомому небі.

— От би нам тепер такої риби, Степане!.. Видиться мені, що всі болячки і тяжкі недуги як рукою зняло б!..— Іван зітхнув глибоко й промовив мрійливо не тільки до Желізка, а до всіх своїх товаришів, що сиділи коло печі,— повмощалися тут на табуретах Павлович,

Шестак, Скиба, Петричко, Довгун. Лише Желізко, певно, по давньому побратимству сидів зовсім близько від Іванового ліжка.

Чесно казати, мало хто міг би й відповісти, чого всі вони враз в Івановій хаті зійшлися. З Іваном зналися не один рік, стрічалися з ним не так уже й часто і завжди по ділу. Належали до тих, що були для села розумом, совістю і честю, кожен з них чимало важив як уже пройденим, так і досвідом. При цьому — без найменших перебільшень — не інакше, як велика честь і вага Івана полягали не інде, а саме тут: коли зібралось десять мудрих, що не могли в чомусь вельми складному ладу дійти, досить з'явитися Іванові, як уже не тільки його чоло поореться борозенками й поміж очей дума заляже, але буде віднайдено для всього толк і дорогу пряму.

От чому — належить ще знати — зібралися тепер побратими в Івановій хаті.

— Що каже медицина? — питав хтось із присутніх і цим уже немовби тягнув тяжко недужого Івана з чарівних висот та пов'язаних з випасанням коней нічних мандрів.

— Лікарям аби гроші!.. — лїниво прогугнявив Довгун, і вже можна було подумати, що сам він лікарям платив і платив, дарма що здоровий був, наче горіх, не ковтнув за життя проти недуги ані пілюльки, ані порошка, а про обстукування, обслукування, заглядання в зуби чи, не приведи господи, про укол знав саме стільки, як і про клінописне прапрадавнє письмо.

Побратими трохи здивовано переглянулися. А господар Іван поспішив:

— Гріх бога гнївити! І лікують, і годують, і доглядають, і дбають за хворим у нас в лікарні безплатно!.. Не кажу, може, десь і така нікчема трапиться, що заглядає хворому під подушку чи до пазухи за якоюсь десяткою — лісу нема без терня, а села без болота... Але я — хвалити і славити порядок — такого не стрічав, хоча немало пополежав в Ужгороді і Львові, був у руках як у лікарів простих, так і в професорів...

— Ото-то воно й біда, що в руках професорів побували, а їм до рук нічого не поклали!.. — знову вихопився Довгун, ніби саме тут і була нагода якось виправдати себе за вже сказане.

— Не меліть, Андрію, полову! Послухав би вас хтось і подумав, що ви буржуй і капіталіст або ходите не

своїм розумом... У лікарні і я лежав!.. Правду каже Іван!..— сердився Желізко.

— Рихтуйте, Андрію, мішок грошей для хвороби — най про неї серед чесних людей не чується і не говорить-ся!..— цілком серйозно, а може, з насмішкою в голосі кинув Шестак. І вже до господаря: — А ліки, якісь вдатні ліки, свате, для вас були?

— Таких ліків не було та й нема в лікарні, видиться мені, аби на мою неміч не перепробувано!..— промовив Іван, ніби був найбільшим добровольцем, котрі готові піддатися небезпечному випробуванню ліків для здоров'я і життя інших.

— А здоров'я нема!..— не відступав Шестак.

— Нема!..— не відчаєно, а якоесь байдуже махнув навдивовижу немічно поблідлою рукою з дивно витягнутими схудлими пальцями.

— Що за світ? На атоми, на ракети, на всяку іншу погибель для чоловіка є і золото, і розум, а лік такий придумати й зробити, аби чоловік жив,— ні!..— схопився із стільця Юрко Павлович — близьким сусідом доводився Іванові, і знали його в селі таким, що любив пофілософствувати на теми війни і миру, відносин між державами.

— Здоров'я нема!..— кидає Іван тихо і з таким привичаюванням до всього, що й здоровому враз моторошно могло б стати. Мало з чим не примириться й до чого не звикне живий...

— Молочко, масло, мед, яйця і сало! Оце ліки й здоров'я! Коли б чоловік мав гаразд ціле життя — жодна недуга його не зломилла б! — знову гугнявив Андрій Довгун, потираючи вилицювате лице шорсткою долонею так чілко, немов тер по ньому рашпілем, а тому враз і зайнявся рум'янцем.

Ради і пересуди, гомінлива гутірка та мудрування побратимів геть натомили Івана. Можливо, він і радів, що його в біді не забувають, навідуються, та якоесь навіть мимо своєї доброї волі відвернувся лицем до стіни, очі заплющивши, й тихо заснув.

Побратими поволі виходили з хати. Хтось зупинявся перед порогом і зиркав мовби зовсім непомітно в бік Івана. Дещо покуйовджений чуб Іванів чорнів на диво без сивини, дарма що тут-там уже зрадливо сріблилося.

Іван здавався заспокоєним, вдоволеним, його непомітний сон — глибоким і солодким...

Біля сінешніх дверей раптом крякнула качка.

Наполохана господиня метнулася з хати — качок не тримала.

Невисока, дрібна в статурі жінка зсунула з лица теплу хустку й мовила:

— Зваріть Іванові... Такий добрий та статечний чоловік був... якби здоров'я до нього навернулося. З моїм були собі ровесниками.

— Що ви, Терезко! Родина в нас, нівроку, велика і добра... Ніколи і в самих не було нестатку...— Олені стало якось не по собі. Терезка, дивись, вдовиця, а прийшла Івана відвідати не з порожніми руками, дарма що давній звичай саме її до такого не зобов'язував.

— Подивіться! — Олена покликала куму і показала на кухонному кресенці громаду смачної всячини. Було тут зо три грудки свіжого сиру, на тарелі жовтіло масло, біліла миска яець, у двох містких банках світився мед. Варення, домашня ковбаса, сметана, гусяча печінка — все, все мовило тут про людську щедрість і добробут. Було б тільки здоров'я споживати!..

— Є, славити світлу днину! — притакнула Терезка, цупкіше напинаючи на плечі теплу хустку — в непротопленій світлиці її тим дужче пройняло студінню.

Жінки переступили поріг до кімнати, де лежав Іван.

Тереза тільки побачила, що хворий спить, як сама приклала пальця до уст — мовляв, і сама розумію, що говорити тут можна лишень пошепки.

— Сідайте, кумичко люба!.. Сідайте!..— присунула Олена табурет до прадавньої, певно од діда-прадіда, скрині з великими висувними шухлядами — скриня та служила і за столик для радіоприймача.

— Сяду, кумичко, сяду!..— Тереза оглянулася на Івана і так обережно вместилася, ніби й од цього залежали господарів сон та відпочинок.

— Думаєте, спить?..— зирнула Олена на Терезу.— Сну нема! Ледве здрімне, як знову його заболить... А тоді вже «йой та йой!». Не спить!..

— Ой так, так!.. Якби тільки недуга обходила стороною чесного челядника...— Терезка знову натягла хустку на плечі, хоча в кімнаті натоплено.

— Лихо наше, та й годі!..— стуляла губи збідована Олена.

— А як ніч? — шептала Тереза.

Олена тільки рукою махнула.

Жінки замовчали. Сиділи зараз пригнічені тим, що до рук Олени ніяка робота не йшла, чи вже не говорилося їм як колись. Здається, ніби все було переговорене, а тому й зовсім зрозуміле, ясне. В хаті дихнуло запахом шипшини. Тереза збагнула: Олена варить шипшиновий напій в сподіванні, що це помагає недужому. Господиня скопилася й киплячий чайник відсунула на край плити.

— Хто на сей світок прийшов, мусить з нього й піти!.. — Зажурена Тереза зітхнула — даремно сподівалася, що саме такими словами може розрадити Олену — дівочтво їхнє минулося в одні й ті ж м'ясниці.

Олена помовчала.

Не мовчалося давній приятельці.

— Та коби чоловік, люба кумо, лишень довго не мучився та в муках не конав!.. Мій, сарака, смерточку легку собі заслужив... Одної днини занедужав, а на третій день йому вже й свічечка горіла... — Тереза повідомляла так, ніби легшої і більш вдатної смерті, ніж у її чоловіка, і бути не могло.

Озиралася по кімнаті, мов тільки тепер для цього час знайшовся. Кімната ділилася на дві половини — освітлену й затінену. Господиня лампу запнула плахтиною так, щоб Івановим очам був спокій.

Господиня знайшла собі роботу коло плити, підігрівачу яку-таку вечерю.

По тому, як Тереза сиділа, як поглядала в бік ліжка, як збігалися на чолі дві складки, було видно: має щось питати. Не марно мізкувала, яка то недуга могла так несподівано і нагально підкосити майстра Івана. Дивися, ще торік побачила його на вулиці й заздрісливо подумала, що саме Іванові на землі зносу не буде — таким здоровим і міцним їй тоді видався.

— А яка то слаба і біла кров, кумичко?.. Дохторове Іванові показували?.. Може, така, як молоко, а може, така, як чиста вода?.. — підійшла до Олени Тереза й на саме вухо виклала. Надивуватися ж не могла: про білу кров ніколи не чувала.

— Слаба кров, рідка... — тільки й могла пояснити Олена, бо нічого більше не знала.

— То, чесна та люба кумо, чоловікові треба би пити черлене вино, аби в нього міцна кров язалася... Еге, давно ще й по аптеках залізне вино продавали... Всякі

ліки були... Правда, коли грошей чоловік мав пригорщачи...— Тереза що-будь, а не могла спокою дати собі цими вивіданнями і на одну хвилику. А тепер спокій кудись дівся ще й з-за тої білої крові — чимало останнім часом наслухалася та начулася. Тим більше, коли вже певна була: у неї самої кров теж не така, якою мала б бути. Бо тільки притискали перші осінні холоди, тільки падав на поля, дерева, огорожі й дахи сріблястий приморозок, замерзала так, що руки і ноги зашпорами палило. Навіть улітку в час несподіваних похолодань мерзла.

Та не досить було в неї власного лиха й гризоти — за мерзлякуватість ненавиділа себе,— бо до негарздів прикласти мусив ще і її покійний Ілля. Коли одного разу повернувся додому підігрітий горілкою, довго обходжав і лащився коло неї, недвозначно схиляючи до любощів. Можливо, упадання чоловіка мали б якусь силу й він таки досяг би свого, коли б з отрунку його не дихнуло сопухом корчми. Тоді він став для неї геть бридким, а через це досить було наставити губи для цілунку, як відштовхнула чоловіка.

«У тебе кров рідка та студена, як у риби!» — промовив він тоді. І тільки скинув взуття і штани, пірнув у м'які пухові пернини й заснув. Мати за подібне її потім присварила й не на жарт напутливо настрашила, що Ілля при такій неподатливості та примхливості може й до іншої занадитися. А їй з тої днини ніяк з голови не виходило: «У тебе кров рідка...»

Так і прожила вік. На щастя, Ілля видався в неї спокійним, бо обходився без любасок. Але до самої смерті так і не схотів пояснити, чого це в неї кров рідка. Певно, тому сподівалася про ту рідку кров вивідати щось коли вже не в хворого Івана, то бодай у Олени. Непокоїло ж її!..

— Рідка, та й готово... То все одно, що й біла!..— підвела небога Олена ту гутірку до кінця, бо страшно було далі забиратися.

На ліжку кигикнув і ворухнувся Іван.

Тереза враз підхопилася. Зараз іще більше боялася бачити його.

До хати сягнуло надвечірнім ясним променем, коли Іван звівся на ліжку. Сидіти було тяжко. Втома слабкістю в'ялила тіло, та все-таки стало ліпше. Коли ще замолоду не знав у роботі перепочинку, неприступною і неможливою благодаттю виділося йому полежати без діла якийсь день, два. Тепер відлежався за все довге життя.

Сидьма якось не так і дихалося — все його боліло.

Надвечірне ласкаве сонце вже не раз посилало йому прощальний промінь, між чотирма стінами, вапном побіленими, він не раз сповнявся того дивовижного в загадкових глибинах чуття, коли щедро відкривалася чарівлива таємниця згасання білого дня і входження до своїх владних прав темної ночі. За прожитий вік у всякі пори року набачився і намілувався сонцем, що на зовсім малий час — усього кілька хвилики — ще являлося нібито для того, аби Іванове родинне гніздо не тільки обцілувати, але й благословити всіх у ньому суцях на заслужений по трудовій днині відпочинок, сповнити радісної надії на день прийдешній.

Сонце повиділося йому зараз привітно нарядженим, таким урочисто ясним, що в самому нараз усе розспівалося і заграло. Іван відчув ту благодатну живлющу радість, коли вже виділося, ніби недуги зняло всесильною рукою, а сам він зовсім не лежав, не хворів. Через це намагався дивитись то на золоту латку, що стелилася прямо по дощаній сірій підлозі, то на смужку чистого золота по стіні. Поволі, але без упину все це рухалося по хаті, ось-ось мало знідіти і зовсім зникнути. А Іванові здалося враз, що сонце в нього на відвідинах, а тому він сам має видужати, стати на ноги, бо робота ще не одна чекає, чекають діла й діла ті самі, до яких розуму і рук докласти може тільки він...

— Сонце!.. Сонечко мое любе!.. — щептав Іван, і уста його мимоволі склалися в молитовно благаючий усміх.

Так, певно, й посидів би до втоми, проводжаючи сонце ще й двором, коли б у сінях раптом не почувся голосний дзенькіт заліза, а поріг не переступив присадкуватий кремезний сільський коваль Дмитро Довбич.

— Добрий день і доброго вам вечора та здоров'я, господарю Іване! — розпливлася широка і щедра привітність на припаленому загаром цупкому обличчі, що

світилося од твердого добробуту, заробленого ковадлом.

— А я чекаю, чекаю та чекаю, а ви не йдете, не йдете...— Іван на привітання не відповів, а мовби тихо заспівав.

— Не було готове! — Дмитро Довбич розгортав великий цупкий папір і викладав серед хати надібок — давно добре обмізкований з самим господарем, яким він має бути. Хоч Довбич обіцяв виконати замовлення швидко, а затяглося.

— Я думав, Дмитре, що й помру, а куття не увиджу! — Іван зрадів, придивляючись з ліжка на залізччя в темному крицевому нальоті від горна і биття молотом.

— Про смерть най думають наші вороги, і най вона приходить до тих, кому надокучило життя! — Коваль долонею, немов лопатою, сягнув до кутого знаряддя для колодязя старшого сина Юрка, викопаного восени, — досі воду брали за допомогою незручної довгої жердини.

Іван озирав принесене.

Добряча корба по чотирьох боках шпичастого краю — призначався в дерево — їжачилася насічкою, мов хижи ми зубами вишкірений звір. Кружалами обіймали підлогу дві обручиси — Іван добре знав, що призначаються для вальця, по якому буде накручуватися і з якого витками буде нидіти ланцюг тоді, коли відро піднімається вгору повне й опускатиметься по воду. Осьовий стрижень, петлі для дверцят, зашіпка, кільце на кріплення ланцюга в дерево та гак з язиком-пружиною для відра — все, все лежало тут таким цупким і надійним, що можна було сподіватися: служитиме не лишень господарю, але й внукам та далеким правнукам. А той, хто його в горні гартував та на ковадлі гнув і молотами ладнав, не інакше, як дбав про честь свого ремесла й пам'ять добру та довгу по собі.

На лиці Івана було написано: роботою Довбича задоволений. А через це він наче помолодів, зморшки зникли, вигладилися. На губах захолола непоспішлива усмішка — господар належав до тих, що захоплення не виказують з першої миті.

Коваль розсівся на табуреті широко й вільно, зайнявши мало не половину кімнати. Він сам тепер уперто відмовчувався, наче його адвокатами, суддями та прокурорами, свідками був колодязний крицевий обладунок.

— Що вам, Дмитре, казати про вашу роботу, коли сама за себе говорить ясно... Я знав, що тільки ви зможете мені так догодити. А тому тільки вас просив і від вас чекав, бодай руки ваші святилися, а здоров'я було з вами!.. І няньо ваш таким був!..— Іван поволі, поволі вже втихав і хилився до подушок.

Розмовляти, певно, не міг, та й уже було сказано всього щедро. Ще якусь хвилюк його очі сягали Дмитрових рук — коваль опустил між колін великі, дебели від заліза та вогню долоні і сам поглядав на куття не без того вдовolenня, яке завжди приходить заслужено після чесно звершеного діла.

— Дай, жоно, чоловіку зароблене!..— передихнувши, озвався Іван до жінки.

— Та про який заробок може бути мова?..— запро-тестував Довбич, зніяковівши.

— А про такий: ваші — матеріал і робота, мої — гроші! — Господар Іван очима подавав Олені знак, щоб розв'язувала вузлик.

— Не спішіть! Видужаєте — щось для мене змайструєте... Знаєте, як то між людьми... З села не тікаєте... А коли не змайструєте, вип'ємо за ваші гроші паленки, аби неплачене залізя іржа не сточила.

— Паленки ми вип'ємо й так. А я, Дмитре, не любив ходити ані в великих, ані в малих довгах...

— Та коби ви, Іване, були здорові, на вас мої зарібки не присохнуть!.. А коли вже так напираете, ми порахуємося з вашим Юрком. Куття для його колодязя!..— Довбич тут справді знайшов, якою вибратися доріжкою.

Господар подумав, що коваль справді мудро уник недоречного тепер ярмаркування.

— Чесно вам признатися, вуйку Іване, я би з тим залізом ще побарився геть-геть — роботи в кузні з колгоспу стільки навалилося, що я вже й не знаю, звідки вона береться... Та коли-м дочувся, що ви хворі, а я перед вами зв'язаний словом, а мені до вас треба зайти, то-м уже голіруч не міг...— викладав Довбич так спокійно, ніби вже сповідався й перед самим собою. При цьому, щоправда, втаїв не менш істотне: знав-бо, що господареві і майстру Івану добра робота полюбитися, додасть настрою і сили, а тому й старався, як ніколи. Можливо, Іван це й збагнув. Бо коваль куття готовий був скласти й винести за поріг, а хворий подав знак: най ще полежить!

Дивився Іван на роботу з якимось замилюванням...

— Принеси, Олено, щось випити й закусити!..— сухо велів, коли дружина стуляла жменю, тримаючи наготові і менші, і більші гроші, щоб заплатити майстрові Довбичу.

— А якої паленки дати? — спитала недоречно, хоч подібного ніколи з нею не бувало. Від усього вдома тримала ключі і в тому разі, коли ніщо під замком не перебувало. Бач, хвороба чоловікова сповнила зажурую й усе сплутала.

— Отої!.. Моеї!..— Іван спершу затнувся, потім уточнив нерішуче.

Олені згадався день пізньої осені, коли чоловік звелів покликати сватового сина Миколу. Навіть догадатися не могла, звідки в хворого гроші. А тоді попросив парубка, щоб сховався на Куштановицю з двома флягами — на десять літрів кожна. Микола не забарився, зразу після обіду паленку й приніс.

Обплетене лозиною скло з алкоголем в Івановій кімнаті поставив на стіл і зітхнув так, наче виконав найвідповідальніше завдання, що тільки майстром могло доручатися. Врешті, він почував перед старим відповідальність і готовий був для нього робити все. Ще був молодим, а вже у Івана перейняв чимало з усіх тих теслярських та будівничьких прийомів, якими майстер володів щедро. Іван віддавна Миколу брав з собою підручним — треба комусь подати інструмент, допомогти тягнути пилою, підняти деревину, принести дошку. І небагато часу сплигло, як беручий і кмітливий Микола вже й сам чимало розумів, чимало знав, чимало міг. Та не забував, від кого прийшла та наука...

Великі бутлі погрозово дивились на Івана, він спокійно метнув по них очима і зразу ж попросив, щоб із купленого напитку налили в чарчину. Небога Олена сполошилася, бо не один місяць чоловік ні при якій нагоді хмільного не вживав. Та лякалася даремно — зрозуміла це, коли попросив сірник. Іван до чарчини довго приносився, мимоволі приплющуючи повіки, а потім такі паленки взяв на язик. І сплюнув набік, що означало: не ковтнув. Далі трішки линув на приставлений до ліжка табурет і до рідини обережно підніс запалений сірник. Саме тоді над горілкою колихнувся синюватий племінчик і вже поволі, поволі лизав, аж поки не вилизав геть. Коли вогника не стало, Іван прищуленим оком зирнув

по табурету — чи багато залишилося того, що здатне тільки переходити в білу пару?

— Міцна? — спитав Микола, розуміючи, що екзамен склав успішно.

— Буває гірша! — Іван на похвалу скупився.

Микола й сам навпочіпки припишк, щоб кинути оком на табурет.

— Гірша буває, а ліпша — ні! — з такою певністю промовив парубок, ніби за життя паленкою торгував оптом і на розлив, а по слив'яних самогонах міг служити незамінним експертом, з найвищою категорією. Сказати таке його спонукував чистий табурет, над яким тільки пахучий випарок розходився.

— Та для чого за той шалений вогонь гроші викинуто? — Здається, настав момент, коли господиня Олена могла виказати своє невдоволення. Ніяк не могла примиритися з тим, що до хати враз куплено стільки напою, а вже марно витрачено гроші, — хіба для поговору та поганої слави збувати слив'янку на розлив п'яницям.

— Не для чого, а для кого!.. — мовив Іван зовсім тихо і так само спокійно не то жінці, не то Миколі, а може, просто для себе після Олениного ремства.

— А для кого, на яку потребу за отой бісів вогонь гроші викинуто? — не поступалася господиня, задивляючись то на облетені пруттям бутлі, то на молодого майстра Миколу, наче він і мав тут відповісти.

— Не для хрестин... не для весілля!.. Та мала б знати й сама!.. — знову спокійно сказав Іван.

Олена отетеріло остовпіла. Тільки тоді, коли ноги потерпали й геть дерев'яніли, опустилася на ладу-лавицю під стіною недалеко плити...

Внесла до кімнати на тарелі пригощання й поставила на стіл, коли Довбич уже охайно зібрав докупн залізо й перев'язав мотузкою.

— Спожийте на здоров'я! — припросила.

Коваль пригощатися не поспішав. Було якось незвично пити самому, і він уже думав, що без побратима може випити тільки викінчений і пропитий п'яниця. Тому дивився на паленку без смаку. А ковбаса його приваблювала — бачив, що вдалася господині на славу.

— Не панькайтесь, Дмитре, візьміть!.. То тільки так, аби Іванові було на дяку!..

— Я розумію... Майстер Іван тепер не п'є... Аби не пошкодило лікам... Кажуть вчені, що коли чоловік ліку-

ється од якої-будь недуги, п'є порошки чи пілюлі, ані пити, ані курити не слід...— мовив м'яко і лагідно Дмитро, сам готовий виправдати хворого Івана.

— Все, що донині мною мало бути випито, я вже, брате Дмитре, випив... А раз мушу від того зілля триматися далі...— спонукнув Іван очима коваля, щоб той не барився.

Дмитро все ще не поспішав. Можливо, для того, щоб не спокушувати Івана. Як то буває, коли один п'є, а інший лише дивиться!..

— Пийте, бо шкода, щоб сила з неївилітала на вітер!..— переконливо припрошав Іван.

Коваль затис між пальцями келих так, ніби то був якийсь маленький забавний жучок, дарма що келих чималий і місткий. Бач, усе рукою робиться. Ще мить потримав, ще мить ніби ловив відчутні аромати, а далі погосподарськи ретельно і дбайливо підніс до складених уст так, мов ними належало рідину витягнути, а не прийняти. Та подібне тільки привиділося, бо не встиг Іван схаменутися, як Довбиш, закусуючи випите, один кусень ковбаси порав зубами, інший готовим тримав на виделці. Тільки тоді, коли племінь був пригашений, а тепло розходилося з отрунка по великому дужому тілу, віддав належне горілці:

— Такої, брате Іване, я не пив давно!.. Мабуть, самі чорти в ній сидять!..

Господар задоволено зирнув на Олену, щоб налила ще. Та тільки вона готова була вдовольнити потребу і смак, як Дмитро долонею затулив келих.

— Дякую красно!.. Най господар Іван видужає і най буде в хаті радість!— віншував привітно і доброслівно.— А паленка ця із Куштановиці!..— Коваль не помилявся, уже не так з'ясовував походження слив'янки, як доводив свою докладну обізнаність, а заодно віддавав належне талановитим умільцям давнього народного промислу.

— З Куштановиці!..— поспішила Олена.

— А майстер Іван давно утримується?— Коваль не знав, відколи господар не п'є.

— Коли, Дмитре, один чоловік приходиться на світ, йому все прописується— скільки по зелених веснах птахи його співом будуть тішити, скільки зим перезимує, які до нього прийдуть радості, а які впадуть на голову смутки, лишить по собі когось чи не лишить нікого... Ще

й те прописано чоловіку, скільки вип'є і з'їсть...— Перше Іван викладав якось по-особливому значуще, останнє говорив, мов уже і не він то був. А через це зараз наче ділився на двох. Коли доважив, ніби своє чи не випив, від нього залишалося зовсім мало не тому, що був охочий до паленок та вин. Навпаки! Знали його в селі тверезим і до всіляких трунків строгим, бо не раз твердив, що не тільки п'яничкою і добрим майстром, але й добрим чоловіком і п'янюгою бути не можна. Бо це все-таки як вода і вогонь, день і ніч... Тому, либонь, охочі до питва на будівництвах не працювали з Іваном, ба уникали зустрічей з ним. Коли ж повів, що своє вже випив, то все одно, що казав про відквітлі та птахами відспівані весни, збігли в невороття літа, осені й зими...

Довбич замислився над тим, що сказав господар. У плящці підступно відсвічувала прозорою чистотою горілка, на тарелі лежала великими кунями ковбаса. Дмитро не їв, не випивав, бо тут в'язалася довга повільна дума. Хоча був молодший за хворого Івана, не раз заробляли на одній роботі, а тут уже сиділи при одній ватрі, за одним столом вели розмову. Пам'ятав Довбич літа, коли з Іваном клали дерев'яні мости по ріках. Іван розумівся на складностях опор, в'язав балки і тягнув прольоти, йому довіряли дерев'яні мости таких конструкцій, що й не всякий знаючий та досвідчений будувати взявся б. До того ж люди любили робити з Іваном за його спокійну мудрість, дбайливість і веселе слово. Довбич при мостах заробляв на ковадлі — гнув, клепав і гострив скоби, для кріплення готував жердини з гаком на одному кінці і гвинтом — на другому. Хіба мало діла було його рукам і молоту?

— Так, так, так!..— ваговито похитуючи головою, примовляв Довбич, мандруючи далеко-далеко з Іванової хати на той лужок зелений поблизу річки, що на ній споруджався міст при вмінні майстра Івана.

Повигасали останні жарини в кузні, вже було спалено тріски та всякий непотріб довкола по майданчиках будівництва, як на землю впало тихе надвечір'я. Майстер Іван залишався там з купкою людей до самого ранку, щоб дочекатися урядової комісії, якій належало передати міст. Іван був збуджений і щасливий, щасливий, бо міст справді вдався на славу й не тільки став міцним на перевезення вантажу, але й напрочуд гарним — писанкою вмальовувався в зелену околицю. Наведений по-

рядок чудодійно спричинився до загальної краси в природі — поки валялися розкидані пиляні деревини, біліли тріски, громадилися каміння й розрита земля, все тут виділося не тим, що за кільканадцять годин до приходу інженерів. Коли будувалося, сам Іван, хоча й був стриманий, негаласливий, заклопотаний, здавався якимсь змарнілим, виснаженим. Легко сказати — на голові в чоловіка й відповідальність за ведення роботи, і матеріали всілякі, і люди, і сам заробок, не лише якість наміць, але й краса дерев'яного моста. Та от тепер коваль Довбич уже бачив Івана не заклопотаним та збідованим розумінням відповідальності й довіри, але тим самим урочистим, піднесеним, а тому й величним... Бо міст уже готовий!

«Отаким він залишився для мене відтоді, як разом будували! Отаким я завжди бачу його. Отаким ще хоч раз коли не біля моста, то при іншій споруді я хотів би його увидіти!» — міркував собі.

Іван, певно, спав.

Заснув, змучений розмовою з ковалем, пригощанням коваля, а можливо, і в тій радості, що прийшла до нього при огляданні заліза.

Олена кудись вибігла на хвилю, і її не було й не було.

Коваль Дмитро якимось не зважувався залишати хату, та потім таки підвівся. Що могло статися?

Зирнув у снігах на купку, з якої кривошипом стирчала корба.

На подвір'ї стрівся з Оленою — несла від сусідки молоко і тільки й кинула, що мусила чекати, поки не здоїли корову.

«Іванові», — подумав він.

І вже бачив Івана давнього. Піднесено урочистого на зеленій галявині поблизу нового моста...

V

Одного понеділка хворому Іванові полегшало.

На радість жінці, піднявся, попросив, щоб нагріли води, приготували чисту білизну. Помився і взявся гострити бритву. Руки тремтіли, ноги підгиналися. Та він стався менше стояти.

Найважче було голитися. Бритва стала неслухняною, мовби з рук виковзала, залишала високі пасемця, по

яких проходити Іванові випадало ще важче. Вибривати їх мусив, бо недостатнього гоління не уявляв, а лезо шустіло так, ніби рубало дріт... Усе пояснялося тим, що Іван залежався, а тому ослаб і від усякого діла одвик. Хай спробує цілком здоровий та дужий полежати стільки. Теж заколишеться од незвички, як лишень встане.

А господиня раділа, що Іван самохіть на ноги піднявся. Дивись, вибереться чоловік з недуги.

Радість була короткою.

З вівторка на середу Іванові стало так, що жінка по тай всипала кукурудзи до глека і на всяк випадок ткнула свічку. Поклала все це на стелаж у сінях, щоб було під руками, не дай боже лихо скоїться.

В середу по полудню до Івана прибули з сусіднього села старша донька з чоловіком — Олена переказала. В кімнаті з хворим сидів зажурений і розсудливо зібраний син Юрко, коло плити торохкотіла посудом похнюплена невістка Марійка. Господар з такою печаллю оглядався по хаті, наче прощався з цілим великим світом, а світ для нього вже зійшовся лише на маленькій і вузенькій п'яді хатньої площини...

Рада була недовга.

Збираючи по звичці губи в кружок і склавши нервово долоню на долоню, старша дочка мовила:

— Треба дати знати в лікарню! Най ще переллють кров!..

Інші мовчали. Не інакше, як покладалися на Анну,— у неї найбільший житейський досвід і мудрість.

Належало почути і волю хворого. Якийсь час не знали, як приступитися до батька, з чого почати. Зібралася духом, зосередилася в спокої силоміць, щоб не виказати хвилювання, старша донька.

— А що, няню, коли б вам дали кров?..— Холола од того, що відповість батько. Протягом цілого життя знала його тільки ласкавим, лагідним і в родині добрим. Та бачила й таким, як кремінь.

Глянув каламутними очима без надії, помовчав. А потім:

— Може, для того, аби я довше мучився та конав...

Заціпеніла Анна не знала, що й казати. І вже думала, ніби її воля стала для батька тільки образою та кривдою..

— Медицина не глупа... Дохторове щось знають... А вони повинні боротися за хворого до останку...— рятував дружину Іванів зять Ілько.

— Боротися, коли бореться! — байдуже промовив недужий.

— А так думати й говорити не треба! Належить і самому хворобі супротивитися... Еге, в нашому селі був такий, що йому вже й труну купили та привезли, і вінків для похорону нав'язали. А прийшли лікарі, влили кров, та ще й нині живе... Труну син викинув на горище, а вінки потай за хатою підпалив...— явно дофантазував дещо наївний і добрий Ілько те, що справді якось скоїлося й наробило по селу шуму не на жарт.

Іван завагався. «А що, коли спробувати?»

— Та чи варто, діти мої, аби лікар добувався з міста аж сюди, дорогий час губив?..

— Лікар на те є, аби трудитися!.. Йому держава платить! Машина державна його привезе, одвезе, за кров платити не треба!..— Підбадьорений Ілько виклав своє запопадливо.

Марно чекали цілий день — лікар у четвер не прибув.

Тільки мигав червоний хрест на якійсь машині, що трактом неслася, як Олена вибігала на місток і задивлялася вслід. По телефону могли не розчуті номери хати, не точно записали адресу, не глядів шофер і проскачів. До одної машини — зупинилася не так далеко — Олена побігла. Та виявилось, що то прибули з центру по якійсь написаній скарзі. Думала, що заодно могли привезти і її чоловіку кров. Сказала про це з ремством, а на неї тільки глянули поступливо й утішили, що кров хворому конче привезуть на іншій машині.

Сталося це в п'ятницю близько полудня.

Шофер подав машину на місток заднім ходом, а Олена широко відчиняла обидві половини воріт. Вибралася заклопотана вже знайома медична сестра, а прибулий лікар оглянувся по двору, по будівлях, ніби оцінював, яким то господарем був хворий, що по собі залишає.

Розчулена увагою Олена навіть не знала: бігти до Івана з вісткою, що тут кров, чи горнути ремство на лиху недугу, яка так немилосердно Івана слабить і руйнує. Потрібного слова не знаходила, та й медицина вже сама прямувала до хати.

Прибулих Іван знав по відділенню. Лікар міг бути найменшим сином, часом не відповідав уявленню про доктора — такого Іван бачив конче поставним, чомусь з пузцем понад ремінь, бодай з двома, коли не трьома складками на потилиці. Певно, така модель вкоренилася з давніх часів, коли за всяку підмогу ліками вимагали пригорщу грошей... А по молодості своїй цей лікар був зовсім непоказний.

— Як маємося, Іване Івановичу? Що то ви нас підводите?..— Прибулий уже знімав куценьке синтетичне пальтечко — прострочкою скидалося на фуфайчину — й оглядався, де б його покласти.

— Нидіє, як віск... Щось чинить з ним за милу душу! — забідкалася Олена так, ніби все од прибулих і залежало.

Лікар сьгнув рукою і вже тримав палець на пульсі Івана, спідлоба оглядав нишком лице хворого — за час, який сплинув від його перебування в лікарні, міг з вигляду оцінити стан і дію недуги. Та сам Іван в одну мить мовби взявся рум'янцем, дивно помолодів і відчув приплив життя.

— Та я не сказав би, що наші діла такі вже й погані!..— Лікар бадьорився, ще не випускаючи Іванової руки, хоча пульс був відомим. Певно, оте щедротне тепло в спілкуванні теж варте було якихось ліків, хоча самого Івана воно не так і втішило — підбадьорливе «наші діла непогані» в палаті при обході казали й тим, котрим через день-два склепляли повіки...

— А ліки?.. Ліки?.. Де ті ліки?..— не питала, а відчаєно причитувала сарака Олена, не зводячи благальних очей з охоронців здоров'я.

— Коли б, мамо, я знав, де ті ліки, нині був би не в Ужгороді, а в самій Москві, і мене б до хворих возили не на тряскому драндулеті, а на реактивних літаках та вертольотах...— недоречно ремствував прибулий. Але зразу ж оцінив безглуздя тих слів, тому й повів інше: — Та що казати? Домашнє оточення благотворно вплинуло на загальний тонус. Я сподівався гіршого... Підкріпимо, підтримаємо... Що в наших силах...

— Підкріпіть, підкріпіть!.. Я й не знаю, що би-м готова дати...— розщедрювала душу Олена. А в Іванових очах зараз уже не світилося, а жевріло благання та останні, здавалося, сподівання. Певно, слова при цьому і не потрібні, тому Іван мовчав.

Поки міряли температуру, поки хворого оглядали, Олена дивилася то на медсестру, то на лікаря. А тільки почав ладнати внесений шофером полискуючий інструментарій для переливання крові, як подалася надвір. Серце в неї слабе.

Все це тяглося довго. Олена почистила в хліві — там зимували підсвинки,— знайшла діло в літній кухні навпроти самої хати. Вже помила руки і зайшла до сіней, а сарака Іван ще лежав під білими халатами і привезеними з Ужгорода приладами.

«Як їм?.. То навидяться біди і гіркого людського болю!.. То і їх мусить боліти!» — шептала. І вже лікувальне діло бачилося дивом. За все життя найвищою премудрістю здавалося їй вправити на місце кістку, зашити рану, а з ліків найбільше чудодійство бачила в тих порошках, що раптом знімали біль у голові.

Зайнята тими думками, опинилася на хатньому горищі — не помітила, як вибралася по драбині з сіней. Крізь шпари в причілку світло цідилося щедро, не лишень стелилося низом, але й надхатню темінь під дахом якось дивно і незвичайно ділило на частини.

«Господи!.. Та вони здалека не полінувалися вибратися до мого Івана, а я би-м мала шкодувати для них?..» — поміркувала і вже для неї тут усе було ясним і зрозумілим. От лишень не знала, кого чим вшанувати. А тому задивилася на цілу низку ковбас, на прокурені димом кусні сала, на три опецькуваті окороки — кожен вагою з підсвинка, а по якості достойний золота. Це все в смугах сонячного світла крізь щілини в причілку та двох продушинах форми серця — були прорізані пилкою для протягу — повідало про ситий достаток і добробут у хаті майстра Івана й просилося на стіл.

«Коби Іван, сарака, здоровий! Ані в коморі, ані на горищі порожньо не буде!» — шептала і вже знімала з бантин дві довжелезні ковбаси — одну для медсестри, другу шоферові. Тут подумала, якого окорока для лікаря — переднього чи заднього. Зняла заднього й дорікала собі, що іще розмірковує. Іван, неборак, їсть мало, а тому, хто про нього дбав у місті і дбає тепер, не гріх і не шкода!..

Пообгортала мерщій гостинці і подумала, як бути далі. Обдарувати за благодіяння самій тут у сінях чи якось інакше. Рішення прийшло мигцем. Прибулі мають що виносити од Івана. А тому зі всім самій до машини!

Поспішила, щоб у снігах не здибали її.

Чорнявий, ще молодий шофер незрозуміло подивився, коли стала біля дверей, тримаючи перед собою згортки. Та лише одну мить. Бо зразу підхопився і без жодного слова відчинив ті самі дверці з нікелевою ручкою-замком.

— Отсе — тому головному, а отсе — вам, а отсе сестричці! — виклала по порядку окорок, одну ковбасу, другу дала самому шоферу в руки, ніби так було більш переконливо і дохідливо.

— Дякую, мамашо! — Шофер поклав і своє до того, що вже лежало на краю висувного ліжка в салоні.

— Спожійте здорові! Коби тільки Іванові помогло!..

— Поможє, поможє!..— озирнувся шофер і зразу примітив медичну сестру на ганку.

— Біжіть, мамашо! Вас просять.

Олена поспішила до хати.

Іван лежав навзнаки так, ніби чогось уже чекало все його ество, хоча сам видівся втихомиреним і спокійним, спокійним до байдужості.

— Іван Іванович переливання переніс молодцом!..— вдоволено похвалив лікар витримку хворого.

— Молодцьом? — Олена враз ніби не зрозуміла, що це має означати.

Поспішили виходити — вже з'явився шофер, щоб помогти нести приладдя.

— Зовсім можливо, що Івана Івановича перегодом трішки потрусить. Але цього не бійтесь. Подібне буває і з більш здоровими та дужими. Головне — спокій і витримка!.. А там побачимо...— Лікар мов обіцяв Олені і заспокоював її, повчав.

— А полегшає?..— Олена вже не питала, а молитовно просила.

— Полегшає!.. Неодмінно полегшає! — Лікар поспішав і собі за медичною сестрою, яка вже всідалася до машини.

VI

Юра схопився на гупотіння під дверима.

Останні ночі спав і все чув. Якось аж тіло нило і боліло од тієї напруги, а тому чувся слабим, мов комар.

— Духом ходи! — веліла мати з плачем.

— Чого плачете? Думаєте, поможє?..— дорікнув.

А самого трясучкою підтинало, і вже неприємний холод біг по спині до самої потилиці.

Щось промовила у відповідь, та син цього не почув, бо вже сама талалапа од Юркової нової хати до старого родинного гнізда, де хворий Іван.

Юрко чув, як обернулася на ліжку жінка, зразу підхопилися два його сини, а в хаті була зараз така тиша, що від неї морозом прошивало.

Тільки тоді, коли підтяг до самого пояса штани — одягнув їх сидьма на краю ліжка при сліпій нічній лампі, помітив, що вони задом наперед. Приступаючи холоші, смикнув штани з себе, і вмить знову були на ньому.

Застібаючи ремінь, нервово позіхнув і зразу відкинув густу заслону з великого вікна на головну вулицю.

Світ поза теплою хатою рябів голими деревами на обочині для пішоходів, гілля спліталосся в химерне, безладно пов'язане мереживо на тлі голубіючого чистого неба з ясними-ясними зорями, а через це все знову й знову було вельми холодно, і вкрай холодним виділося все на світі далекому і зовсім-зовсім близькому...

Вихопився і відразу на вулицю.

Студений вітер лизав гранітний вигладжений брук, свистів у кронах тих самих голих дерев і знеможено падав холодними цілунками на обличчя.

Цокіт черевиків дратував Юрка, а тому він зійшов на край. Де-не-де потріскувала тонка крига — вночі потисло морозом і болітця прихопило.

Вбіг до старої хати.

На креденці помітив притулену за високим радіоприймачем білу свічку, тому весь потерп.

Мати заплаканими очима показала на ліжку. Син зрозумів, що належить приступитися до батька. В одну мить щось здушило його, і вже був готовий приклякнути на коліна.

Ковтнув, щоб подавити біль.

Батько дихав поволі і був спокійно зосереджений. Віділося: його вже ніщо не болить.

Сягнув рукою до сина так, що той подав йому свою.

— Ти готовий?..

— Няню, що ви! — Юрко боляче стиснув його долоню і взявся її цілувати, прагнучи вже тільки одного: щоб слъози не потекли з очей.

Іван потяг синову долоню до ліжка, ніби саме в такий спосіб мав дати якийсь знак чи щось сказати.

— На сіннику дошки... добрі сухі дошки... давно лезуть...— Батько немов говорив сам з собою.

Син чув, як по спині розповзається мурашка й пересихає в самому горлі.

Щедро впускаючи до хати морозного повітря, вбігла Юля Пігулка так, наче в неї горіло.

— В ім'я святого прошу ласкаво і щиро: рятуйте, Юрку дорогий! Корова од самої півночі не може теля привести...— поспішила до сина Іванового, наче в хаті більше нікого не було, а вона зраділа, що знайшла рятівника.

Взута в розтоптані з чоловічої ноги черевики, куца загалом, вона виділася ще меншою.

— А фельдшер? — далася з порадою Олена.

— Того на якісь курси біда понесла, а лікар до худоби вже п'ятий день не проп'янюється...— Юлі доходило до сліз.

— Іди, синку! Там діти малі!..— коротко розпорядився Іван.

Юрко мить постояв у ваганні.

— Іди, іди! Шкода худобину, щоб мучилася...— спокнував батько.

Юра вийшов за Пігулкою.

Уміння рятувати худобу од малої і більшої пригоди передав синові Іван. До знань майстра-будівельника звідав через обізнаність до тварин чимало клопітних ночей, та при потребі ніколи не лінувався. І не раз на жінчині мимовільні ремства казав: чоловік легше знайде раду, як худобина. І тоді, як у селі появилася служба ветеринара, до нього все одно приходили.

Син пішов з Пігулкою, а Іванові мовби полегшало. Оце над ранок думала — не перебідує. Зараз майстер стовбурчив вуса, дивно вигостряв бороду. А може, тільки видівся таким жінці...

— Сідай!..— кивнув на покрайницю.

Вмостилася.

Нічого не казав, а вона розуміла, що вставати годі. Те, що хотів сказати і мовчить, зараз її мучило. Все одно належить терпіти.

— Майстерське моє приладдя роздай, най не погине марно без людських рук... Гріх був би...— І замовк, хоча мовлено було ще не все.

Сиділа на краєчку ліжка і в одну хвилику не просто побачила теслярський, столярський, мулярський інстру-

мент. Бо перед нею не лишень усе приладдя юрмилося, вже й виблискувало, світилося, немов бадьорилося і грало неповторним голосом.

Доладно вибивала такти сокира-побивачка, видзенькували в твердому повільному танку долота, свистом озивалися пили, зі скрипом у тверде дерево в'їдалися свердла, шаленим вихилясом носилися фуганки, випльовуючи білі шовковисті стрічки, ліниво та поважно вперед і назад човгав довгий шерхебель — ним Іван ніби накладав не що інше, як глянець після всілякого метушливого і неспокійного клопоту.

Все тепер жило, діяло, а з ним діяв і сам майстер Іван, хоча інструмент до рук не брав котрий місяць — мирно відлежувався він на горищі, вичікуючи ліпших і загалом веселіших часів.

«Де пилка?»

«Хто знову виніс із хижі долото?»

«Куди ділася побивачка?»

«Кому дали без мене свердла?»

«Хто витупив обіручного ножа?»

«А бодай вас понесло в сині хмари, що не знаєте порядку й ніколи не покладете туди, де берете!»

Чує Олена Іванів досадний гомін — цілий сінокіс і цілі жнива пробув дома, а знаряддя тим часом позакідалися. Добери тепер, де воно і хто здатний знайти.

Щоправда, знаходилося. Та гомін мусив бути...

— Канадського білого камінчика для гострення прибережи зятеві Іванові. Аби мав на чім ножа для щеплення погострити... Дуже вдатний камінчик... Я так любив його за добру послугу... Най буде Іванові на пам'яток... То ще від мого діда завалювався... Приніс із заробітків... Миколі сватовому — побивачку і пилку ручну. Лакомився мати таке... Щось Юрко собі най вибере — у нього-два сини... Може, якийсь візьметься до майстерства... Правда, тепер діти пішли якісь не такі... Ім аби вертіло і стругало без рук...

Здається, поволі все й розподілив. Тому Іван відпочивав так, немов вже виконав одну з найскладніших і найважчих робіт.

Схопилася з ліжка, та він рукою її притримав:

— Для своєї дяки і волі поклич попа... А діти в мене учені... Ім най буде музика... Одне з одним якимось помиряться... На світі й не таке буває...

Мов не словами, а ножем краєвся для неї біль...

— На нові одержі грошей не тратьте. Мій сірий одяг ще й для великоднѣ має лице... Крисаню не забудь покласти, аби й там було видно, що-м не баба, а чоловік... І Марійкою подаровану різьблену палицю також поклади, аби-м на бродях та на крутизнах мав на що спиратися і чим од усякої злої гиді одганятися та боронитися...

На цьому й замовк.

VII

Отець Климентій з'явився на Іванову садибу зосереджений і підтягнений, наче вибрався на прощу в далеке місто.

Господиня Олена знала, що має прийти, бо вже й виглядала його на ганку.

— Як Іван? — питався піп, піднімаючись невисокими східцями.

— Ледве душа тіла тримається...— мовила і такими очима подивилася на отця Климентія, мов тепер од нього залежало не лише спасіння душі, але й тіла.

— Ще говорить?

— Говорить все чисто...

Тільки Іван почув у снігах попа, як одвернувся на подушці й заплющив очі.

Отець Климентій постояв хвилику серед кімнати, мов не знав, з чого почати і як бути.

— Хворий спить? — питав. А дячок — недолугий, в поношену фуфайку одягнений чоловік — так витягав тонку шию, наче хотів через високу збиту білу перину побачити Іванове лице.

— Хіба тепер уснув...— виправдувалася господиня — як-не-як, а за духовним отцем до сусіднього села куму Етелу послала.

На ліжку Іван важко кигикнув.

— Добрий день, свате! — миттю голосно здоровкнувся дячок Сидір, дарма що господареві Івану не доводився ані близьким, ані далеким сватом.

— Спиш?..— наблизилася жінка.

— Божої вам благодаті, Іване-господарю! — м'яким і приємно лагідним голосом вітався отець Климентій.

Іван ворухнув головою.

Олена обережно відгорнула перину од голови хворого.

— Отець Климентій прийшли!..— все ще не знала, з якого боку приступитися.

— Климентій? — неголосно питав Іван і німо холово поглядом на духовному отцеві.

— Молебень, свате!.. Молебень... годиться на ісход... та й для примирення душі треба висповідатися...— наставляв хворого дячок Сидір Штим.

Іван мовчав. Він тільки зосереджено задивився на смаглявого в обличчі, вродливого й огрядного отця Климентія. Було видно, щось має сказати йому, а може, запитати хоче, та поки що мовчить: чи думок напливає рій безладний, чи судить-рядить сам з собою.

— Мене ви впізнаєте?..— не витримав піп Іванового погляду, а тому одним кроком до хворого наблизився.

— Ви отець Климент...

— А його впізнаєте? — показав піп рукою на дяка, коли той і собі ступив ближче.

— То бітанга і лайдак Сидорко... Штим... Син Федора... У сусідів з курячих гнізд яйця крав та за куриво носив...— повільно, але ясно мовив Іван.

— Чоловік для божого діла до тебе прийшов, а ти йому таку честь? То наш дяк! — вмить почала рятувати від образи розгублена господиня.

— Та я не кажу...— мовив Іван розважливо і спокійно.— Голос мав і малим... Коли в пасти́вник худобу випускали, так вархолив, що чути його було на друге село...— Останнє слово Іван вимовив особливо голосно, ніби знову надходив приступ болю.

Сидорко Штим поник, зів'яв і справді почував себе кепсько. Він добре знав, а це вже й пригадав, як одного разу безглуздо піймався на яйцях по сусідству Іванових батьків. Саме набрав їх повну пазуху — не залишив у гнізді навіть покладка — і вже брався з курника задкувати, як несподівано щось хапонуло його за штани й так цупко до себе смикнуло, що всі яйця одним махом були потовчені.

Господар Сагайдак немилосердно термосив та викручував вухо. Сидорко вже думав — відірветься. Запищав од болю і вп'явся зубами в його руку.

Газда гойкнув:

— Маргіто-о-о! Ходи лишень надвір! Я злодія піймав у курнику!

З качалкою і підкоченими вище ліктів рукавами вибігла господиня.

Посходилися сусіди. А з ними й парубок Іван. Так, так, цей самий, що тепер лежить у ліжку... Сагайдак за вухо тримає наче кліщами, а Сагайдачка періщить качалкою по голові, лупить по лопатках, по хребту. Сусіди дивляться з-за плота й регочуть, яечня з пазухи білками та жовтками квацює все подвір'я. Ошаліла праведним гнівом господиня вхопила Сидорка за потилицю, повалила на землю і в калюжку з яець головою тикає. Та все носом, носом влучає, примовляючи:

— На, їж, їж, пресподнику! Щоб тобі яйця мої і носом, і ротом текли! Я, демоне, для тебе курей годую?

— Люди добрі! Та ви маєте серце і душу? — раптом з-за плоту крикнув Іван.— За якихось десяток яець хочете вбити чоловіка? Про кримінал забули?

Качалку Маргітину Сагайдак шибнув до порога, а жінку відштовхнув:

— Тікай, хлопче, бо вб'є тебе, сатана!

Сплювуючи болотом, Сидорко мигцем гайнув через пліт — де й сила взялася? — і так дременув, що сам чорт його не догнав би. Тільки вдома на сіннику витрусив шкаралупу, скинув мокру сорочку, поволі віддихався і прийшов до тями...

Тут, у хаті хворого, все це в подробицях Сидоркові пригадалося і так явилося, мов тільки вчора й скоїлося. Певно, й через те, що на давно минуле навів сам свідок і рятівник Іван. Враз чомусь навіть вухо дякове запекло так, що й по всьому тілу вогонь пішов. Дарма що вже й над самим Сагайдаком літа й літа трава на Горбі зеленіє...

— Отець Климентій прийшли... Може, висповідаєшся... А тобі фіглі в голові...— присоромлювала чоловіка Олена — їй уже стало зовсім ніяково.

— Спові-да-ти-ся? — похопився Іван.

— Еге!.. Я вже й не тямлю, коли святе причастя ти мав у роті...— обережно, без натиску і повеління мовила жінка.

— А від чого? — Господар несподівано повів очима на дяка, немов саме Сидорко Штим і мав викласти йому весь існуючий порядок.

— Та від чого люди сповідаються? Ти, чоловіче, при собі, ци вже без тямки? — Небога Олена й справді потрапила в досить складну ситуацію.

— У мене гріхів нема!..— мовив Іван з таким переко-

нанням, що в одну мить можна було подумати: він святий.

— Хто прийшов на сей світ, не тільки сам почався у первородному гріху, але й одного дня без гріха не прожив...— спокійно, без найменшого натяку на особистість, без спроби принизити гідність і честь доводив, повчав отець Климентій.

Іван ані слова.

Мовчав піп.

Тепер уже справді ні в сих ні в тих знаходився Сидір Штим. Од молодецької бадьорості та почуття зверхньої самовпевненості не лишилося й сліду.

Небога Олена і собі не рада була.

— Ви мені, духовний отче, ліпше розкажіть, як стоїть світ. Газети читаєте, радіо слухаєте, телевізію дивитесь. Та й кажіть, чи договоряться колись голови до того, аби наші діти і внуки наші не лягали кістями в землю?

Хвильку Іван відпочивав. А може, збирався з думкою. Бо злегка поколихував уліво і вправо головою на подушці. Й промовив:

— От псота! Що за світ? Що за світ, коли один одного ріже? Мій син розповідав, що мільйони, мільйони з якогось Пакистану втекли до Індії від ножа... Ото народ натерпівся та наплакався... Ото гріх смертельний і неспасенний!.. А коли яка несправедність і була в мене, я спокутував її болями і муками...— Хворий уже не просто говорив, слова з грудей стогоном тяжким виривалися.

— Ціле життя тобі, чоловіче, політика не давала спати. Та ще й зараз не очищенням од гріха і спасінням душі, а пустими політиками голову сушиш. Отець Климентій — чоловік духовний, до політик не має діла...— сердилася Олена на свого Івана.

Він підняв руку:

— У світі всюди політика!..

— А всяка політика — злодій і гунцут! — раптом наче до себе приходив і, як на його думку, мудре сказав Сидір Штим.

— Ні, чесна! — заперечив Іван. І вже додав без вагання: — Але чесно! мало!..

— Отець духовний з дяком потрудилися для молитви, аби тобі відпустило...— не заспокоювалась господиня.

— Я своє, люба жоно, знаю.. Мені відпустить... Ще мало, мало почекай та потерпи!.. А тоді вже й зовсім

відпустить...— говорив Іван тверезо і з тим внутрішнім чуттям смутку та болю, що в одну мить усім передавалося.

Сидір Штим уже в дверях — якимсь непомітно взяв з табурета принесений чемодан з потрібним для молебня інвентарем і позадкував.

Зібрався іти й отець Климентій. Коло порога постояв і лише очима прощався з Іваном. Багато, багато, здавалося, мав хворому сказати. Знав, що в плині його слів не було б ані крихти докору, огуди, наставлянь чи повчань. Може, лише й сказав би Іванові, що змилив, збочив, відійшов... А втім, хто його знає, чи правий був би! Тому стояв у сутінку під дверима й дивився, як на Іванове лице падав ясний холодний промінь сонця, що лягало до заходу. Сам Іван видівся йому тепер уособленням спокою і людської гідності. Такої великої ніде досі не бачив... Подумав, що така, певно, межує із святістю.

Дивився на отця Климентія хвильку і сам Іван. У тіні коло дверей духовний отець немовби вже танув, губився — тільки вільно опущена рука його ввижалася не людськи великою. Дуже великою. І білою-білою...

Іван ураз бачив не лише велику білу руку отця Климентія в затіпку дверей власної хати. Бо вже випинався струнко на широкому плацу за гучною командою, зліва і справа так само шикувалися обмундировані і вимуштрувані побратими, чув шпори офіцера, що йшов віддавати рапорт, бачив фронтового отця превелебного — з чорними нашивками майора. Залите квітами й сонцем поле, подубілі живі ряди з завмерлими головами та застиглими наперед грудьми, чорні жерла гармат, із зеленого хмизу споруджена дивна капличка і короткий молебень... і благословіння їм убивати і вмирати за цісаря... В одну мить піп-офіцер махнув кропилом по них, махнув по гарматах, по конях, по возах, великою білою рукою окреслив хрест на всі чотири сторони світу, мов благословінням білим усюди посилав загибель і смерть.

Іван склепив повіки.

— Вашого чоловіка ще рано сповідати!..— поступливо мовив піп Олені на ганку.

Господиня хвильку щось розумом прикидала.

— Казав, як помре, аби-м собі покликала попа... а дітям музику...— виправдувалася перед отцем Климентом з тою розгубленістю, що справді охопила її всю,—

такою винною почувала себе перед священнослужителем.

Піп стояв на східцях. Умить задивився на далекий ясніючий обрій. Пологі невисокі гори виразно змикалися з небом, коли гаснучими променями падало на них сонце.

У дворі перед хатою нетерпеливо нудився Сидорко Штим. Від випитої натще слив'янки смалило печією і неприємно гіркло в роті, тому верхню губу круто копилив угору, їжачив цурпалкувату щетину. І по всьому було видно: він не має що казати.

— Та я вже думала собі так: коли сказав про попа, може, хотів і сповідатися...— не просто сама з собою говорила Олена.

— Він казав, щоб ви собі покликали попа, а дітям музику. Та не казав він, кого маєте покликати йому!..— вдумливо вимовив отець Климентій.

— А я бабським розумом над цим і не думала...

VIII

Зарапок з ночі являвся в густій синяві, що спершу поволі рідшала над самим видноколом, далі помітно гуділа і висвітлювалася в срібlistу блакить, поки не бралася холодною дниною.

Час, певно, збігав швидко, бо підбилося й сонце. Світло якось дивно, минало село стороною, та сила в ньому вже була, бо тільки наближався полудень, коли яружки наповнилися сніготалом, а струмки немов закипали.

Хата Івана плакала чорними стріхами.

У довгий рядок вилаштувані по всьому насупленому даху великі густі краплі вистукували одноманітний нудний мотив.

В одягах для похоронної треби зі скупю нашитими ланатими срібними хрестами отець Климентій стояв на підвір'ї. Івана з двора ще не виносили, з ним не поспішали прощатися близькі та рідні, бо чекали духовий оркестр, а той чомусь спізнювався, хоча завком ніби й гарантував цілковиту точність. Онуки, що працюють на заводі, нервували і вже почували себе винними, та ради іншої не було, як терпеливо виглядати.

Іван лежав у домовині з тих самих дощок, що їх колись сам наготував і відклав, що про них кілька днів

тому говорив Юркові. Одягнений був у сірий смужкастий костюм, що «й для великодня має лице». Праворуч покійного тулилася не просто палиця, а щедро обвитий виноградною лозою та гронами різьблений витвір з головою хижого звіра на верхньому кінці. Це диво й привезла Іванові його донька Марія однієї осені з самого знаменитого Трускавця. Дарунок, бач, припав до смаку, бо Іван тримав його тільки для неділь та свят, у сльоту ним не користувався. Крисаня з підогнутими краями — колись славнозвісна на все велике село — лежала біля голови на лівому рамені так, ніби тільки-но недолуго сповзла. Хтось до його лівої кишені в піджаку ткнув товстий журнал, в якому не лише було досить тексту для читання, але й картинок на забавне оглядання. Дбалосся не інакше, як про далеку та довгу Іванову дорогу зі станціями великими для пересадок та зупинками для відпочинку зовсім малими.

Промінь сонячний упав на Іванове лице, коли почувся парубоцький голосний гомін. З вантажної машини стрибали хлопці, подаючи один одному ще полискуючі, та вже з більшими чи меншими подряпинами оркестрові мідні труби.

Господиня вмить мовби покам'яніла, застигли біля труни доньки й сини, зяті й онуки. Тихо сплакнувши, всією долонею Олена гладила по зжовклому чолю чоловіка, ніби мала щось йому проректи в схлипуванні. Цілим важким тулубом витягалася вперед і над Іваном клякла.

Дочки завбачливо взяли маму під руки, до тещі зяті приступилися так, мов маму передавали жінки під їх опіку, старша й молодша по черзі припадали до батькового чола, а той уперше на землі вже нічого не чув, не бачив, не знав. Либонь, саме тому розпливалися і хололи дитинські ще і вже сирітські сльози, хлипав смуток, і журба озивалася болючим жалем...

Довгий і широкий віз-платформа на гумових колесах здавався зовсім приземкуватим і для провезання в останню путь непридатним хоча б тому, що на ньому перевозили пузаті бочки пива, важкі ящики провізії та мішки з борошном і цукром, але саме над цим зараз ніхто не ламав голови. До підводи були впряжені дебелі, добре годовані коні — червоний і сірий, — а тому вона виділася цілком при землі, а самі коні здавалися дивовижно великими.

Транспорт терпеливо чекав, платформа довкола вже обвішана паперовими вінками, а вінки до Івана ще йесли й несли, здається, з кожної хати...

На ялиновій хвої та вінках настояне повітря колихнулося, як тільки хлопці подули в труби.

Отець Климентій спокійно зняв епітрахиль, склав і сунув до чемоданчика, тому вже ніяк не був схожий на священнослужителя й у похоронній процесії губився.

Під тихий плач рідних Івана виносили з двора і вмощали серед вінків на підводі-платформі — там було простелено зовсім недорогий килимок.

На високому сидінні зосереджено тримав віжки рідний брат удовиці Юрко. Четар-артилерист корпусу генерала Людвіка Свободи тепер оглядався навколо, а від того, що лице його було завчасно пооране та покарбоване щедро борознами і просто зморшками, видівся не лишень більш суворим, але й старшим за свої літа.

Похід ще не вилаштувався, бо перед самим возом юрмилася молодь з вінками — їх справді була сила-силенна.

Нарешті хтось таки подав знак, бо й хлопці з трубами готові були до провощання.

«Дьї!» — Юрко-легіонар (так у селі і по околиці називали ветерана, який служив зараз водієм в кооперації) подав коням знак і відпустив поводи. Великі гумові колеса легко рушили трактом. Підкови коней вицокували якось дивно. Човгали підошвами давні Іванові побратими, свати, сусіди, куми і просто знайомі, всі, хто Івана знав, хто на час його останньої дороги з дому був у селі й за прадавнім добрим селянським звичаєм усі діла відклав. Ще тут-там чулися уривчасті розмови, аж поки над усім не запанувало і не поглушило мідних труб скигління...

«Скільки людей!.. Скільки людей!.. Ото мав честь і добру славу!» — не без гордості про чоловіка сестри Олени думав Юрко, озирнувши похід із сидіння платформи.

Коні поцокували кованими копитами то влад, то дріботцем, коли губили крок. Та досить було їм пройти шмат дороги, як крок знову ставав розмірений, і в цьому були вже своя доладність та дисципліна.

«Цок-цок... цок-цок...» — підкови повернули легіонара Юрка в ті глухі ночі, коли вулицею проходив Іван запіз-

ніло, спираючись на палицю з куснем оленього рога в руці й металевим окуттям на другому кінці.

«Цок-цок-цок» — і вже всі попри вулицю знали, що додому повертається не хто, а Іван. А сам він, Юрко, на ліжку давно лежав, у цокіт вслухався й чекав пісні «Чуеш, брате мій...».

«Чуеш, брате мій, товаришу мій?» — таки зринало, а по тому, як Іван виспівував кожне слово окремо, зналося, яким додому йде — радісним та щасливим чи яка туга і негаданий біль їсть його душу.

«Хто тепер заспіває так, як співав Іван «Чуеш, брате мій...»?» — зажурився враз Юрко. І вже думав: давно, давно тої пісні не чувати.

А сподівався почути!

Сподівався почути не від кого-небудь, а од самого Олениного чоловіка.

Сподівався не лишень тому, що вірив в Іванове одужання. Але й знав: «Чуеш, брате мій...» ніхто не сповнить тими смутками і тими несподіваними жалями, а з жалями вкупі і смутками-жаданнями, як Іван. А значить, і пісні вже не буде саме тої, Іванової.

— Дьї! — нервово сіпнув віжками Юрко, хоча ані попукати, ані зупиняти, ані взагалі озиватися до сірого і червоного потреби не було.

«Сім, дванадцять, п'ятнадцять, двадцять... Тридцять два, сорок чотири, шістдесят!.. Скільки вінків!.. Господи, скільки вінків! Коби сам устав та увидів Іван!» — Верона Маріаш завмерла на обочині, задивившись у триожному зачудуванні на похоронну процесію.

Цупкіше обгорнулася картатою хусткою з м'якої вовни, вмить відчула, як по всьому тілу розходить студена млість.

Не помічаючи, рушила тротуаром за процесією так, наче саме збоку й зручно було зараз усе бачити. Якийсь час трималася навпроти платформи, а потім мимоволі пропустила її, уповільнивши і без того малий крок, і тоді вже пройшли швидше діти та близькі рідні, сусіди, кому й належало бути в тій дорозі найближче до самого Івана, музик, вінків...

З цікавості Верона витягала голову й придивлялася: а де Олена? Та Олени так і не побачила... «Боже, як їй?.. Як їй виряджати Івана?.. То вже не до вінка, де обое разом... То вже...» — міркувала й чула студінь, бо

всі йшли за підводою-платформою так, ніби їх вів не хто, а сам фронтовик Юрко — підносився найвище, — немов підкорялися волі оркестрантів, що то мелодію тягли, то шарпали й хвацьким бубном, відчаєними тарілками, — це все хотіло заявити про себе силою, утвердити себе гомоном, а тому глушило, котилося завзятим гупотом й скриком до гір ближчих і дальших.

По лицю Верони потекли сльози. Вона їх і не витирала, бо не тільки цупила хустку від неприємного й дошкульного холоду, але й випускала на волю тамовані чуття. А при цьому всьому Верона мандрувала в блакитно-рожеву билицю давніх-давніх дівочих літ і мріянь.

...Срібlistими лапками на вербах світилися котики.

Поволі танули сніги — дні довшали й теплішали, бо сонце ставало щедріше.

Парубки повертали з війни.

Парубки приглядалися до дівчат.

Парубки хотіли женитись.

Повернувся з війни Іван.

Хотів женитись Іван.

Приглядався до дівчат Іван.

У газди Маріаша на виданні була Верона.

Верона Маріашева впала Іванові до ока.

Маріаш готовий був віддати Верону за Івана. Дарма що Іван вернувся з коротшою лівою ногою. Дарма що поговорювали — і в правій у нього кусень заліза з самого італійського фронту. Що ліва нога в Івана коротша, в селі знали всі, бо виділи, як він накульгує. Врешті, сам Іван цього й не ховав. Як за чотири роки війни не дослужився чинів і звань, не приніс медалей та орденів, а з ними і сяких-таких благодатей, бодай стільки заслужив собі в цісаря, щоб додому повернутися з коротшою ногою. Дяка й за це! Не один у бійні за цісаря знайшов каліцтво, не один залишив там голову... Зате не стало й самого цісаря. Коли б лишився цісар, можливо, не було б Івана. Не було б тоді кому залищитися до Верони, як і Верона не мала б ніякої змоги любитися з Іваном.

Газду Луку Маріаша мало турбувало, що в Івана ліва нога коротша, як не зважав він на бесіди, що в Івановій правій кавалок заліза. Врешті, того кавалка ніхто не бачив, а Іванів рід за статечність і запопадливу працювитість мав честь по всіх далеких околицях з діда-

прадіда. Бо в ньому росли завжди добрі майстри-будівельники, гарні столяри і муляри, любили вони землю і худобу, вміли робити з нічого щось, позичати часу для днини у ночі справді не скупилися. З такої родини самому Маріашеві зять снівся.

Селом уже пішла чутка, що Іван Верону не лишень висватує, але на Вероні й жениться. Ніхто тільки не знав, коли в Маріашів буде весілля. Таке могло бути після великодня, могло статися і по жнивах — зберуть хліб, уродить капуста, виростуть огірки, інша городина.

Не сумнівалися в подібному й самі Маріаші. Бо Іван допізна в них засиджувався, провівши Верону з нижнього краю села у верхній. Спершу з дівчиною вистоював біля хвіртки, а тільки мати Верони просила зайти, сидів і в хаті.

Все було б... Певно, все було б щонайкраще і в злагоді, якби не оженився чорт.

Одного весняного дня Іван неждано-негадано для Верони подався до неї раніше, ніж завжди. Чи якась потреба вела, чи за день, кладучи борозну до борозни з кіньми, знудився думками про відданицю і не міг дочекатися зірок на небі. Як не було, а Верона жениха тоді не дуже й ждала.

Щось мрійливо-радісне наспівував Іван по дорозі до гадз, розганяючи втому, коли стрів Миронка — сина старшої Верониної сестри. Хлопчик, як і годилося, чемно вклонився. А Іван спитав, куди малий вибрався. Говіркий Миронко враз і виклав, що тітка Верона посилає ним записку Коцуровому синові Шонію. На підтвердження своєї діловитості він вийняв з пазухи мудро складений аркушик, що був ціфрований зубчиками. Жених Верони по написаному швидко перебіг, спершу очам не повірив. Але для нього все враз прояснилося. Верона повідомляла паничику, що, певно, Івана нині не буде, а коли й прийде, вона його хутчій додому спровадить. Сам таки хай поспішить до вербника, щоб удвох під тінистою тополею помилуватися солов'ями і на місяць надивитися. Марно Іван старався скласти аркушик, як він був складений. Зате цілу крону дав хлопцеві на цукерки. Заодно наказав Миронкові до Коцурів бігти мерщій, оскільки панич листа чекає нетерпеливо. Та й з відповіддю не годиться баритися. Аби хлопець випадково за одну послугу не отримав двічі, велів передати Вероні, що за поштову службу з ним розрахувався він,

Іван. Миронко справді був добре вихований, бо тільки од Коцурів повернувся, чемно тітці про все й розповів.

Щоправда, тітка Верона ані ламаного грошика давати йому за те не думала, бо вже того вечора ані на місяць не дивилася, ані чарівних солов'їв не слухала. Біля хвіртки з милою розмовою того вечора не простоював з нею і жених Іван...

Чого тільки не пропонував Маріаш! Запряженими у воза кіньми і нивою, яку за добрий день волами впораш, не лише обіцяв обвінувати доньку додатково, але й готовий був про все це підписатися при свідках. Та ніхто не міг зупинити вісті, як багата сідлала коней двох, а пішла пішки...

Іван оженився на Олені. Верона два роки діувала, а там і для неї пара знайшлася. Недовгим видалося її подружнє життя. Чоловік був од народження слабуватим, до того ж багато курив, почав пити. Тому швидко й одійшов. Віддалася Верона вдовицею. Та радостей і тут було не щедно... Певно, через те вік споминала Івана і гудила себе за легкий дурний розум...

Похід наблизився до підніжжя гори, густо порослої чагарями.

Обмитою осінніми зливами й талими водами кам'янистою дорогою по крутосхилу поволі, поволі взялися молоді з вінками, а тоді на дбайливих руках синів, зятів та онуків поплив на Горб сам Іван. Його й справді вже ніщо не боліло, він нічого не чув і не бачив, хоча чим вищою ставала дорога, тим далі відкривалося щедрою красою велике село в долині Латориці і в підніжжі гір, хоча вже видно було вколісані чаром гори далекі й горизонти широкі.

Червоні китиці глоду, сережки шипшини квітчали Іванову дорогу до плоскогір'я. Та найбільше було кетягів темних по кущах бирючини — химерно покрученим і переплетеним тонким гіллям виділася вже вся чорною.

На Джомбі — так називали Горб та цвинтар — хутко згромадився зігрітий крутим сходженням люд.

Тихий вітер повіває.

Вітер розносить втому, а тугу по Іванові йому розвіяти й рознести годі. Висне над кладовищем захмарене з півночі небо. Ген-ген гори високі й далекі, а кінця і краю їм не видно...

Засапані хлопці хвильку передихнули, поприкладали труби до уст і, хоча старший подав знак на дружний почин, озвалися незібрано. Все стихло і було готове їх слухати, а мелодія сама таки з накульгування вилаштувалася й пішла плавно, плавно, потім уже стала такою голосною, мов усе живе й неживе просило пам'ятати Івана до віку... Тут біль пробирався в серця і стискав чіпким холодом тої самої пам'яті, що на землі все живе при всій вічності життя таки є дочасним, ба навіть тимчасовим, а тому живий у подобі людській має і мусить не інакше, як дбати про вічність красою пройденої дороги та красою залишеного по собі діла...

Саме тут, на Горбі, напливало багато смутку й проникливо все повідало, а тому нагадувало, застерігало, повелівало... Похиленими і ще не похиленими хрестами, стовпцями та вінками свіжими на могилах, стовпцями скособоченими і сонцем випаленими та покоцюрбленими, вінками облізлими, дощами обмитими, сонцем та вітрами вибіленими... Могилами, які бідно запали й провалилися, які давно чіпким дерном поросли і живими позабувалися... І трубами, що не просто віщують, а волають...

Помовкли труби, поховали оркестранти до кишень продуті мундштуки-пискавки. Хлопці, виконавши свій обов'язок, поспішно кинулися з горба вниз.

Отець Климентій поволі, старанно одягав священні одяги з нашитими по чорному срібними хрестами.

Сидорко так бубонів слова молитов, так ними обертав, ніби до рота вхопив з розжареної плити гарячого бобу, а той біб уже обпікав і годі було врятуватися.

Не забарився й отець Климентій. Бо хутко мовив з молитов свое і скропив святою водою розкопану землю для порядку й чистоти, вічного Іванового спокою та непорушності перебування в лоні вже холодному й сиromу...

Вигаслі вуглини і сірий попіл з кадьниці отець Климентій поважно витрусив до ями так, ніби це належало Івану не тільки за самим обрядом, але й було ним теж заслужене всіма пройденими довгими і многотрудними дорогами...

На всі чотири сторони світу по чотирьох могильних краях отець Климентій копнув рискалем сторч, кладучи знак дорозі у вічність.

Ніби з переляку перед дивовижною силою відходу і

небуття, присадкуватий гробар взявся гарячково горнути землю. Під першими грудями глухо озивалося вічне Іванове ложе, а тому терпкий і моторошний страх пробрав живих.

Отець Климентій котрий раз чув гупання землі по віку труни, завжди саме це було для нього найтяжчим. А тому тепер для полегшення й участі роззирнувся навколо. Не дивився, а брався в далечину, поза ясніючі гори, і вже сам націлявся у вічність та безвість.

Постояв, постояв. А далі з глибин вибирався голос його, сягнув над усім цвинтарем і вже ширяв вільно й захоплено:

Всі притомні взирайте
І на ото пам'ятайте,
Що на мені видите,
То на себе чекайте!
Нині мені, а завтра вам,
На то прийде і сам цар...

Голос духовного отця брався цілою хвилиєю, бо вже співав отець Климентій не сам, не сам Сидорко Штим тужився, аби його чули, а співало розчулене жіноцтво, підсобляли Іванові побратими з тою силою проникнення, наче єдино цим хотіли втішити на прощання та розлуку самого Івана.

Жоно моя премила,
Обставайся здорова,
Я ся од тя розлучаю,
На дітей тя лишаю.

Діти мої премилі,
Обставайте здорові,
Я ся од вас розлучаю,
На мамку вас лишаю.

Певно, в цьому були і заповідання самого Івана, бо в співі був не лише смуток, а й тверда Іванова воля.

З полонини прилітав тихий, розважливий вітер, обережно брав спів на свої крила й зажурений відпливав за горизонт...

ІХ

Чоловік дома тримає кут один.

Чоловік на роботу, жінка — дома.

Чоловік по ділу всілякому, жінка — дома.

Чоловік у дорогу близьку, жінка — дома.

Чоловік у дорогу далеко, жінка — дома.

Бо дома жінчині три кути.

Дзенькіт ложок, виделок і ножів, подзвонювання склянок, келихів і зовсім малих чарчин, побрязкування тарілів і менших тарілок, біганина жінок і голосне порядкування сестри Терези, грюкіт дверцят плити і підкидання дров, аби щось встигло ще хутко прокипіти й зваритися, пересування горшків днищами на плиті, двигтіння колеса й торохтіння ланцюга на колодязі — хтось набирав воду, врешті погупування сокирою під навісом дров'яника недалеко од вікна тої кімнати, звідки вибрався Іван, — ніщо не могло вивести її з дурманного тупого забуття.

Як обезлюдів двір, як процесія по вулиці віддалилася, під вікном малої кімнати до господарської частини двора Олена побачила два ослони впоперек — на них ось-ось лежав Іван лицем просто неба. Захиталася вже і встояла, аби не впасти, як опинилася на опустілому Івановому ліжкові.

Очманіла. На колючий запах оцту прийшла до тьми і ніби з туману сягнула рукою до сестри Терези.

Сиділа на дивані. Відчувала таке безсилля, що здавалося: звалиться й засне.

Та ні. Як опам'яталася, що має приймати Іванових гостей, що все готується, враз поділися кудись і втома, і остаточна слабість.

Коліна болем стікали.

Спершу хотіла за Іваном в останню дорогу. Та її порадили не так тим, що слаба, на гору не підніметься, як тим, що вдома потрібна для порядку на Івановій гостині живим. Марно! Слабість і запаморочення змусили все довірити сестрі.

— Терезо, сестро люба! — впала руками на плечі сестрі. — Порядкуй, небого, як знаєш... Аби все по-людськи, так, як Іван любив...

— Відпочинь, Олено!.. Ми — жінки, все зробимо! Іван з наріканнями, мабуть, у снах не буде являтися та приходити!.. — Молодша сестра вдовиці була готова на все.

«Оленко-о-о!» — почувлося господині останнє Іванове слово.

Нема на деревах стільки листя, а в полі зелених травинок, скільки за життя од Івана чула «Оленко». Ласкаві були і добрі, тихі й голосні. Були з радістю і безрадістю, при гараздах і негараздах у різні пори року, та

останнє було більше од усього на світі. Воно було єдиним. Знала, що саме оце й чутиме, помираючи сама. Не через інше, як тому, що такою слабою і безпорадною почувала себе.

Вперлася очима в голу грушу біля літньої кухні й тут стисло голосницю. Долонями затулила очі, наче сподівалася погасити уяву. Марно. Бо все бачила знову й знову. Тепер Іван у те давнє надвечір'я проходив двором з величезним снопом околоту. Солому взяв на всю ширину рук і так ніс тоді, що навіть ступнів босих ніг не було видно. Могло здатися, що громадища соломи сама рухається двором.

Усміхнений і щасливий, хоча заклопотаний і змучений, Іван старанно вистеляє ложе на долівці в нашвидкуруч змайстрованій клуні — молодожонам ціле літо була житлом. Бо хата зрубом тоді зводилася. Та сама хата, в якій Іван з родиною вік прожив.

«Було ци не було?..» — шептала.

— Люди вже тут! — вивела її із забуття Тереза.

— Звідки?

— Од Івана!

Схопилася на ноги, взяла білі рушники — лежали припасені на креденці. Поволі і тихо на подвір'ї Іванові побратими мили руки й зразу витирали.

Хтось черпав відром воду, хтось мимохідь шанобливо зауважив, що колодязь цей залишається саме по Іванові, бо він його копав і мурував... З цікавості було кинуте, як давно тут на господарстві колодязь явився. Ніхто цього не знав, та по дранковому позеленілому, мохом порослому дашку над цямринням було видно, що колодязь уже старий. В який рік добули на садибі воду, можливо, пам'ятала господиня. Та запитувати було ніяк. Врешті хтось мовив, що не так важливо, в яке літо колодязь викопаний, добре, що взагалі був викопаний для потреби і життя.

Іванові гості спершу мовби неохоче входили до хати.

Переступали поріг і кожен на мить мимоволі застигав у кутку, де притулена до стіни стояла німо й глухо Іванова палиця. Тут бачили її і тоді, коли приходили з ним прощатися — уже лежав споряджений у домовину. Певно, вражала несподіваність того, що саме цеї Іванової палиці на будні не покладали господарю в дорогу вічну.

Обтяжений чуттям особистої гідності, не виймаючи промерзлих рук з кишень фуфайки, до світлиці ввійшов

Сидорко Штим. Оглянувся і відразу приступився до палиці. Мить завагався, далі вхопив клюку з рога оленя і безглуздо описав палицею коло в повітрі.

— Буде вам, Сидорку, Іван снитися!

— Буде за вами палицею шибати! — брали люди дяка на сміх.

Холодна кістка обпекла Сидорка і ніби примерзала до його студеної долоні, бо здалося, що тільки-но вхопив палицю без дозволу з Іванової вже мертвої руки.

Штим палицю ткнув у кут і мимоволі затрясся.

Іванові побратими, найближча рідня, сусіди, здається, непомітно всідалися. Всі були сковано стримані, мовчазні, мов повернулися з тяжкої-тяжкої роботи.

Жінки вносили ще комусь тарілку, ложку й виделку, рушником поспішно витирали склянку — за столом всілося повно і щільно, тут-там лише виривалися зітхання, і в цьому було не що інше, як відлуння цвинтаря з отцем Климентієм, його піснею для простолюду на прощання, дихання бубна і зовсім уже тихі оклики тарілок з оркестру.

В кімнаті запахло слив'яркою — з двох великих бутлів її розлили по пляшках, уже перед кожним лежало харчу по смаку та можливості після першої чарки, коли підвівся середній на зріст Іванів ровесник і найближчий приятель Гаврило Петрашко. Говорити був майстер не першорядний, бо, крім усього, затинався так, ніби хтось слова у нього відтинав ураз і пускав камінням на дно. Постояв Гаврило, розгублено обіймаючи зором усіх, ніби хтось тут мав йому щось підкинути, підказати, а можливо, й просто порятувати. Та вмить мовби за волею якогось невидимого чародія відкрилася загата, і пішло, пішло. Побратим Гаврило вже говорив з Іваном, як говорив би хіба з живим, пригадуючи дитинство з голими п'ятами та обідраними колінами, кіньми й веснами, заробітками на фабриці, далі згадав фронтові криваві дороги у цісаря, не обминув і старих режимів державних, що як приходили, так і відходили. На Іванову честь говорив, як той вив гніздо, купував землю, садив, орав і сіяв на ній, як він особисто любив Івана і з ним радився, як тепер думатиме у ділі більшому і малому, з котрого боку до нього приступився б Іван.

Гаврило вже замовк, але не сідав. Щоб поминальнікни не марнували часу і до діла приступали дружно,

Гаврило наставив келих так, наче шукав того, з ким повинен стрітися й до кого має поклонитися.

— На світлу пам'ять!.. На спомин Івана! — прихилив Гаврило рукою до себе.

Петрашко чомусь не пив. Та й не сів. Наче вже говорив не до всіх, а сам з собою, бо тихий плин слів в'язався.

Відколи гніздо оце, без Івана тут не гостилися.

За сими столами не сиділи в сій хаті без Івана.

Бо в сій хаті не було вдовиці і сиріт. Віднині тут буде вдовиця і будуть сироти...

Син з міста побудує нову хату. Певно, більшу від сеї, світлішу. Але в тій хаті вже ніколи не буде, як було в сій.

До сього двору будуть приходити Іванові доньки і сини. Будуть приходити не так, як приходили при батькові Іванові. І вже вони будуть не тими. І все буде не тим...

Гаврило підніс до уст склянку, махом випив і сів.

Все мовчало ще хвильку, а потім розколихалося, аж поки не рушило гомоном.

Олена вместилася коло самих дверей, щоб усе їй було видно, зі свахою Василюю говорила, забуваючись. Давно не виділася.

— Сило небесна! Як недуга може звести чоловіка ні на що!..— Олена мовби здерев'яніла й задумалася, а тому трохи помовчала.— Як ним судомило, небожатко... Я вже думала — душу витрусить!.. Ми порадилися ще дати Іванові кров — знаєте, чоловік рад кожній ще одній живій днині... Бо як нам тут є — знаємо... Як нам тут не є, то се — тут, як там, то вже там!..

— Ой так, так... Хто знає, як там, коли звідти ще ніхто не вернувся та не розповів людям...— підтримала сваха Василина вдовицю. І вже готова була слухати про свата Івана далі.

— Та приїхало з Ужгорода на машині з червоним хрестом їх аж двоє. Ще й шофер помагав... Та виділося спершу, що кров прийметься. Бо мого, сарака, потягло на сон. А потім як почалося, як почалося... Така пропасниця має силу витрясти душу з хлопа, а не з хворого та забідованого болями і замореного ліками. Неборак Іван видів, що вчинив лихо, коли дозволив, аби йому кров давали. Та вже було пізно... А ще би пожив...

Свахи замовкли. Бо з-за стола під стіною до вулиці піднімалися пом'янути Івана. Здається, було перегово-

рено, сказано уже все, а люди ще мали до слова. Говорили про мости, які Іван будував, про хати, які Іван ставив, про дороги, які під його рукою прокладалися. Хтось навіть згадав, як будували в селі велику школу, а сам Іван був за майстра, не якого-будь, а такого, що з ним інженери радилися. Потім ще говорилося про тих, кого ремеслу всякому Іван навчив...

— А який дбайливий та господарний був!.. То лишень я знаю! — сіпнула Олена сваху за рукав, бо все ще мала щось сказати.— Еге, і питво люди п'ють ще його. Бо коли вже видів, до чого йде, дав собі купити для поминок, аби я сама, та й діти мої не мали жури і старання. Ще слив'янку і на градус випробував, бо хотів знати яка — не любив пригощати абичим...

Сваху Василену тут уже дійняло до сліз, а тоді й сама Олена заплакала.

— Так мусить бути, як є... Поховали ви Івана з честю, родинка у вас красна, бо всі її честують... Та родинкою мусите старатися, бо ви тепер найстарша і мама... Ви їм потрібні... А він миром до віку віків най спочиває...

— Але міг життям тішитися... Сльози самі течуть, коли подумаю... Просив, аби я наслідок показала йому покривало, що з ним у землю мав іти...— Вдовиця ніяк не знаходила спокою.

— І ви показали? — схопилася сваха.

— Де я таке вчинити могла? Лежало воно, правда, в хижі не для життя, а нам на розлуку... Я завчасно постаралася, аби все по-людськи було...

— Ой так, дорога свахо. Чоловікові на землі — і ясна днина, і темна ніч... І весна, і зима...— Свахи теж трішки пригубили. Хоча слабість їх і пов'ялила, зате гутірці не інакше як бадьорості додавала.

Гомін у хаті поголоснішав.

Тут-там зненацька зривалися сміхом. З-за стола Іванових внуків та сусідської молоді хлопці зловтішно поморгували в кут світлиці, де спершу боровся зі сном уперто і завзято — потюкував носом, погикував і зразу прокидався — Сидорко Штим. А таки не встояв, бо головою клюнув на ліве плече, весь перекособочився мішкувато тулубом і геть відкопирив розплескану нижню губу, наче готовий був щось лизнути. Літні дякову слабкість знали, а тому удавали, ніби нічого не чують і не бачать,— мовляв, кожен має якусь хибу! Сидорко сам допустився прорахунку, зопалу вхопивши повну склян-

ку. Подумав: чого подібним не причастивали в Івана, коли з отцем Климентієм приходили соборувати. Раптом Сидорка взяв страх, що такої доброї для всіх достатньо подавати протягом цілого вечора не можуть, через це власноручно собі налив ще одного тесаника. Його через чверть години так зів'ялило, так розібрало, що й закусувати було несила, дарма що сусід вмовляв конче з'їсти.

В хаті Івана залягла тиша. Чути було подзенькування посуду з малої кімнати через відчинені двері — кухарки все ще знаходили собі роботу. Та й там ураз усе замерло.

З-за столів підводилися люди.

Літні вставали без гомону, наче в самому вставанні і був задумливий спокій. Здавалося, поволі почнуть прощатися і вибиратися з хати, щоб живому в ній дати відпочинок. А за старшими підуть молодші, хоча саме серед них були такі, що тільки починали відчувати в усьому за столом смак і толк, оглядатися, аби з бутля націдили добавку.

Всі стояли.

З-за стола того, де з добрими людьми завжди гостився сам Іван, невидимою птахою покидала гніздо пісня:

Чуеш, брате мій,
Товаришу мій...

— Боже, він тільки її співав!..— сіпнула Олена сваху Василину, шепчучи й сягаючи рукою до очей...

З таким благанням склалися слова в пісні, що тепер звідусіль усі ринули до світлиці. Кому тут не стало місця, застиг на порозі.

Хвильку було тихо-тихо, наче при словах «товаришу мій» когось вичікували і він ось-ось мав увійти.

Відчаєним сумом сплигло в холодні сині високості:

Відлітають сірим шнурком
Журавлі в вирій...

Клич «кру-у, кру-у» виривався стогоном, що давав собі раптом волю і падав кременем на промерзлу землю...

На ніч з удовицею в хаті залишалися діти...

ПОЯСНЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІВ

- Банувати — тужити, сумувати, журитися, жалкувати.
Баси — назва тюрми на Закарпатті в часи буржуазної Чехословаччини.
Баюр — плетена дужка на саморобній торбині.
Бербениця — діжка з ялинових клепок для зберігання молока, сиру, брилизи.
Бесаги — перекидна здвоєна сумка, яку носять на плечах.
Бетяр — забіяка, розбишака, розбійник.
Бітанга — лайдак, ледацюра, ледащо, шибайголова, шибеник.
Боженник — обранець до сільського представництва за часів буржуазної Чехословаччини.
Бокір — зв'язані одна з одною дві дараби.
Босорканя — відьма.
Бохтер — дрібний службовець при нотаріаті в часи буржуазної Чехословаччини.
Бочкори — постолі.
Буждей — сушарка для фруктів.
Бунт — в'язка жердин, хмизу тощо.
Бурдей — димарка, колиба.
Бутни — лісова робота; зарібки в лісі.
- Верхолити — кричати, верещати, репетувати.
Верета — простирадло, ряднина.
Візілепорт — лікарське посвідчення, акт про пошкодження на тілі після бійки.
Вінчувати — бажати.
Віргас — прут, лозина, жердина.
Воєтити — бешкетувати, погано поводитися.
Воринія — жердини, дерев'яні рейки в огорожі.
- Гарданачка — метушня, сутичка, бійка.
Гешефтар — торговець, крамар.
Голосиця — скроня.
Гонвед — угорський вояк; буквально — охоронець вітчизни.
Готар — кордон, межа між двома селами, полями, полонинами чи лісами.
- Дармовіс — краватка, галстук.
Денцівка — сопілка з денцем та воронками.
Дозирати — берегти, сторожити, вартувати, пильнувати.
- Жентиця — сироватка з овечого молока.
Завгурятися — забавлятися, забуватися.

Заложка — заклад.

Зарінки — обмиті водами ріністі береги, краї руслища.

Зафайчити — закурити, припалити люльку, цигарку.

Імитися — взятися, братися, вхопитися за щось.

Ирхувати — виробляти шкіру, смушок.

Кайменити — прислужувати в колибі робітникам в лісі — готувати дрова, носити воду, підтримувати чистоту і т. п.

Калап — капелюх.

Камізелька — безрукавка.

Кандир — казан для варіння їжі.

Каправий — гнійний.

Капчури — в'язані з овечої вовни домашні шкарпетки.

Кісниця — луки, гірське поле з травами.

Кіш — частина комина, димаря з тонких жердин чи пруття, обмашених глиною для захисту від вогню.

Клипавитися — обвисати.

Ковбанець — обрубок кругляка, що служить замість стільця.

Колиба — вівчарський курінь.

Конари — товсті основні гілки, що ідуть від стовбура й розгалужуються.

Коновка — дерев'яний посуд для молока з припасованим вічком.

Конт — припас харчу, провізії; провіант.

Контетний — ситий, вдоволений.

Копил — байстрюк.

Косу приблизити — перекувати косу для зручності в роботі на крутосхилі.

Креденц — невеличка шафка з шухлядами чи дверцями.

Крисаня — капелюх.

Кузілки — духовний народний інструмент типу здвоєної сопілки з денцем та воронками.

Лада-лавиця — скриня на зразок довгого комода, на якій вдень сидять, вночі сплять.

Ледаяк — абияк, недбало, ліниво, без старання.

Леквар — зварене на відкритому вогні повидло зі слив, яблук.

Лепенатий — гіллястий, розлогий, крилатий.

Липина — скіпка з ялинового, а найчастіше з липового дерева.

Літувка, зимарка — оселя, що в горах влітку використовувалася під час збирання сіна, взимку для згодовування корму вівцям, щоб сіно не везти здалеку до села.

Маржина — скотина, худобина.

Міцок — перший настриг вовни з ягняти.

Мондокати — говорити по-чужому, по-панськи.

Моцуватися — міряти силу, пробувати силу, змагатися в силі.

Нанашко, нанашка — хрещений батько, мати.

Наоцелити — крицю загартувати у вогні для більшої твердості і міцності.

Напрастати — надбати, роздобувати, здобути.

Наруби — навиворіт, рубом.

Небрызати — безчестити.
Ногавиці — штани, портки.

Обіручний ніж — ніж з двома ручками для бондарських робіт, обчищення кори з деревин.

Облучина — вигин.

Обрус — скатерть.

Окуляроші — пани в окулярах.

Опревидя — обряд при мерці, коли він лежить іще в хаті.

Отрунок — шлунок, нутрощі.

Очеп — верхня перекладаина над одвірками.

Паленка — горілка.

Палісок — саморобна верша з лози.

Пантрувати — пильнувати, мати на увазі.

Паприкаш — курка, приправлена соусом на сметані та солодкому перці.

Петек — домашнього виробу верхній вовняний одяг.

Питоменний — родовий, що належав з роду в рід; успадкований за правом роду.

Під — горище.

Піпа — череп'яна люлька.

Повітруля — нечиста сила, що начебто приходить з великим вітром.

Подина — галявина на схилі.

Покрайниця — подовжній край ліжка.

Постолаш — майстер, що виготовляє гумові постолы.

Потак — прилад для намотування ниток на цівочки у домашньому ткацтві.

Приданці — гості молодої на весіллі в час, коли ідуть до свекрів з приданим (чи до тестів з приданим від молодого). Придане в цьому випадку — рухоме майно: худоба, віз, сани, одяг, начиння тощо.

Причінка — прибудова збоку хати, хліва. Використовується звичайно для дрібної худоби — овець, кіз, телят.

Полівити — поступитися.

Протес — підвалина в хаті, хліві. Перша деревина в основі зрубу.

Прощун би — щоб йому гріхи відпустилися.

Прясло — жива огорожа на межі; буває плетена з жердин.

Пструг — форель.

Псянка — біловус.

Рискаль — заступ.

Ріща — сухе гілля, хмиз.

Самодруга — вагітна.

Світовик — мандрівник, блукаючий по світу.

Секвестувати — описати майно за борги.

Сиротинець — притулок для сиріт.

Селемина — середній сволок.

Селитьба — оселя, житло, хата.

Сопух — поганий запах, сморід.

Софорт — мерщій, негайно, швидко, прудко.

Споминок — поминальний іменний список за упокій або за здоров'я при молитві.

Строчка — на вусі у тварини характерний знак-пробоїна для впізнання в отарі.

Тайстра — торбина.

Тесаник — реберчаста склянка.

Тестамент — заповіт.

Токан — густа каша з кукурудзяного борошна.

Фара — парафіяльна хата, в якій проживав піп.

Фаска — дерев'яний посуд.

Фертіг — готово.

Фінанс — урядовець по збору податків, нагляду за дотриманням законів.

Форшус — грошовий завдаток, перша частина платні за роботу.

Хосен — користь.

Хосновитий — пожиточний, корисний.

Цапіна — ручне знаряддя для роботи в лісі.

Ціфрувати — оздоблювати візерунком;

Ціфрований — оздоблений, прикрашений.

Чапіти — ледве триматися; бути слабим.

Чатина — глиця, ялинове гілля.

Челлениця — пісна червона земля.

Чемхнути — зідрати з дерева кору, пошкодити на поверхні, зранити.

Честувати — віддавати шану, поважати.

Четар — унтер-офіцер у чеській армії.

Чокан — кирка.

Шалка — верхня частина похідного солдатського казанка, що служить таріллю.

Штатаріальний — властивий стану облоги, війни.

Шутий — комолий, безрогий баран, цап.

ЗМІСТ

ПОВІСТІ

Терен цвіте	3
Луна блакитного овиду	169
Казка білого інею	263
Кринична вода (Сестри)	375
Іванові журавлі	459
<i>Пояснення окремих слів</i>	512

ИВАН МИХАЙЛОВИЧ ЧЕНДЕЙ
ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ
ТОМ ВТОРОЙ
Повести

Киев, издательство
(На украинском языке)
художественной литературы «Дніпро», 1982.

Редактор Л. Г. Білик
Художник Ю. В. Бондаренко
Художній редактор О. Д. Назаренко
Технічний редактор О. М. Грищенко
Коректор Т. В. Грузинська

ИБ № 1808.

Здано до складання 30.11.81.
Підписано до друку 11.06.82.
БФ 46326. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна. Друк високий.
Ум. друк. арк. 27,3. Ум. фарб.-відб. 27,3.
Обл.-вид. арк. 29,71. Тираж 65 000.
Зам. 798. Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

3 матриць Головного підприємства
на Київській книжковій фабриці
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Чендей І. М.
Ч43 Вибрані твори: В 2-х т. Т. 2. Повісті.— К.: Дніпро,
1982.— 516 с.

До другого тому увійшли кращі повісті українського радянського письменника, в яких ідеться про тяжке, безправне життя селян у Закарпатті в дорадянський час і про те нове, світле, що принесла їм Радянська влада. Перед читачем постає верховинське село з його тривогами і радощами, турботами й прагненнями. Письменник відтворює складний духовний світ людей, котрі входять у нове життя, долаючи старі уявлення й звички.

Ч $\frac{70303-238}{M205(04)-82}$ 128.82. 4702590200

**ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»**

Готуються до друку та виходять у світ
1983 року

Українська радянська проза

Роман Андріяшик.

Люди зі страху. Додому нема вороття. *Романи*

Яків Баш.

На крутій дорозі. *Романи. Повість*

Дмитро Бедзик.

Украдені гори. *Трилогія*

Микола Білкун.

На війні і дома. Повісті та оповідання

Лесь Гомін.

Голгофа. *Роман*

Олесь Гончар.

Твори в двох томах

Олекса Гуреїв.

Друзі не зраджують. *Вибрані твори*

Петро Гуріненко.

Вибрані твори в двох томах

Любов Забашта.

Крилаті мої кораблі. *Роман-хроніка*

Павло Загребельний.

Роксолана. *Роман*

Петро Інгульський.

Клятва і пам'ять. *Повість. Оповідання*

Володимир Кашин.

Справедливість — мое ремесло. *Трилогія*

Георгій Книш.

Приціл. *Роман*

Василь Козаченко.

Отчий дім. *Роман*

Андрій Крижанівський.

Інтерв'ю з колоритним дідом. *Гумористичні оповідання*

Євген Куртяк.

Бескиди. *Роман-дилогія*

Вільям Лігостов.

Подорож до Ельдорадо. *Гумористичні повісті*

Маргарита Малиновська.
Гримучі озера. Полісся. *Романи*

Олександр Мірошніченко.
Агов, люди! *Гумористичні повісті та оповідання*

Кость Михеїв.
Між люди. *Повісті*

Микола Олійник.
Вибрані твори в двох томах

Радій Полонський.
Острів диваків. *Роман. Повісті*

Ростислав Самбук.
Ювелір з вулиці Капуцинів. *Трилогія*

Василь Сологуб.
Сотвори себе. *Романи*

Олександр Сизоненко.
Вибрані твори в двох томах

Григорій Терещенко.
Граніт. *Роман*

Агата Турчинська.
Бузькове зілля. *Повісті*

Антон Хижняк.
Київська прелюдія. *Роман*

Олег Черногуз.
Аристократ з Вапнярки. *Сатиричний роман*

Роман Чумак.
Великий Луг. *Історичний роман*

Іван Шаповал.
В пошуках скарбів. *Оповідання*

IBRAHIM PEEHVAEN

《2》

2105. 1011.